

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**İBN HACER'İN *FETHU'L-BÂRÎ*'DEKİ
HADİS USÛLÜ DEĞERLENDİRMELERİ**

Doktora Tezi

MUHAMMED MASUM ŞENBURÇ

İstanbul, 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

İBN HACER'İN *FETHU'L-BÂRÎ*'DEKİ
HADİS USÛLÜ DEĞERLENDİRMELERİ

Doktora Tezi

MUHAMMED MASUM ŞENBURÇ

Danışman: DOÇ. DR. MEHMET EFENDİOĞLU

İstanbul, 2023

GENEL BİLGİLER

ADI SOYADI	:	Muhammed Masum Şenburç
ANABİLİM DALI	:	Temel İslam Bilimleri
BİLİM DALI	:	Hadis
TEZ DANIŞMANI	:	Doç. Dr. Mehmet Efendioğlu
TEZ TÜRÜ VE TARİHİ	:	Doktora - Temmuz 2023
ANAHTAR KELİMELER	:	Hadis, Hadis Usulü, İbn Hacer, <i>Fethu'l-bârî</i>

GENERAL KNOWLEDGE

NAME AND SURNAME : Muhammed Masum Şenburç

MAIN DEPARTMENT : Basic Islamic Sciences

PROGRAME : Hadith

SUPERVISOR : Assoc. Prof. Mehmet Efendioğlu

DEGREE AWARDED AND DATE : Doctorate – July 2023

KEYWORDS : Hadith, Hadith Methodology,
Ibn Hajar, *Fath al-Bârî*

ÖZET

İBN HACER'İN *FETHU'L-BÂRÎ* DEKİ HADİS USÛLÜ DEĞERLENDİRMELERİ

İbn Hacer hadis tarihinin zirve şahsiyetlerinden biridir ve alanının tartışmasız en önemli ve en mevsuk kitabı kabul edilen *Sahîh-i Buhârî* üzerine *Fethu'l-bârî bi-şerhi'l-Buhârî* adında çok yönlü, geniş ve derinlikli bir şerh kaleme almıştır. İhtivâ ettiği hadis usulü bahis ve değerlendirmeleri bu şerhin emsalleri arasında daha mümtâz bir konum kazanmasına sebep olan unsurların başında gelmektedir. Mezkûr bahis ve değerlendirmeler, aynı müellife ait *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* isimli köşe taşı mesabesindeki hadis usulü eserinin muhtevasında yer alan konu başlıklarının hemen tamamını şu veya bu düzeyde içermektedir. Dolayısıyla şerhte yer alan hadis usulü değerlendirmelerinin *Nuhbetü'l-fiker*'in kapsam ve tertibi istikametinde ele alınması tarafımızca isabetli bulunmuş ve bunun bir müellifin aynı konuları içeren ama temelde farklı hedef ve yönleri olan eserleri arasındaki tutarlılığın tespitine yapacağı katkı tecrübe edilmiştir.

Fethu'l-bârî'nin geniş bir konu yelpazesine sahip olan bahislerinin aynı zamanda alanın pratiklerini yansıtan çok sayıda misal mahiyetini hâiz olması ayrıca önemlidir. Bu önem hem teorinin pratikteki karşılığına nüfuz edebilme melekelerini kazanabilmek açısından hem de İbn Hacer gibi hâfız pâyesine sahip bir muhaddisin pratiklerinden yeni teoriler üretebilmek bakımındandır. Son olarak şu ifade edilmelidir ki, *Fethu'l-bârî*'de yer alan hadis usulü değerlendirmelerinin çalışmamız vesilesiyle ortaya çıkan manzarası bizi bu değerlendirmeleri derinliğine irdelemeye delâlet ve teşvik etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Usulü, İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*

ABSTRACT

IBN HAJAR AND USŪL AL-HADITH WITH SPECIAL REFERENCE TO *FATH AL-BĀRĪ*

Ibn Hajar is one of the prominent figures in the history of hadith, and he has written a comprehensive and profound commentary titled *Fath al-Bārī bi-sharhi'l-Buhārī*, which is widely regarded as the most important and reliable commentary on *Sahīh al-Bukhārī*. His discussions and evaluations of hadith methodology in this commentary are among the key elements that have elevated its status among its counterparts. These discussions and evaluations encompass almost all the topics found in his separate work on hadith methodology, serving as a cornerstone for his approach named *Nukhbat al-fikar fi mustalahat ahl al-athar*. Therefore, we have found it appropriate to examine the hadith methodology evaluations in the commentary following the scope and arrangement of *Nukhbat al-fikar*, and this endeavor contributed to determining the consistency between his works, which address similar subjects but with different basic aims and directions.

It is also noteworthy that *Fath al-Bārī* covers a wide range of topics, reflecting numerous practical examples relevant to the field. This significance lies not only in acquiring the ability to bridge theory and practice but also in the potential to generate new theories based on the practices of a hafiz like Ibn Hajar. Finally, it should be emphasized that the panorama of hadith methodology evaluations presented in *Fath al-Bārī*, reached through our study, encourages us to delve deeper into these evaluations.

Keywords: Hadith, Hadith Methodology, Ibn Hajar, *Fath al-Bārī*

ÖNSÖZ

İslâm tarihi boyunca pek çok hadis usulü yazılmıştır. Bunlardan bazıları diğerlerine nispetle daha fazla ilgi ve istifadeye mazhar olmuş; ders halkalarında okunmuş, medrese ve dârülhadis gibi örgün eğitim kurumlarının müfredatında yer almıştır. Aynı zamanda farklı türlerde çok sayıda çalışmaya konu olan bu hadis eserlerinden biri de İbn Hacer el-Askalânî'nin *Nuhbetü'l-fiker*'idir. Üzerine yapılmış şerhler arasında bizzat musannifi tarafından kaleme alınan *Nüzhetü'n-nazar* da bulunmaktadır. Alanında köşe taşı olmuş bu eserin müellifi aynı zamanda hadis tarihinin zirve şahsiyetlerindendir ve en önemli hadis şerhlerinden kabul edilen *Fethu'l-bârî*'yi yazmıştır. Çok farklı alanlara dair bilgi hamulesine sahip olan bu şerhi emsallerine üstün kılan unsurların başında bünyesinde barındırdığı hadis usulü değerlendirmeleri gelmektedir. *Fethu'l-bârî*'den bu değerlendirmeleri çıkarıp ilgililerinin dikkat nazarlarına sunmak fikri bu çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Fethu'l-bârî'deki hadis usulü bahislerini incelemeyi konu edinmiş olan çalışmamızın sınırlarını yukarıda niteliğine işaret olunan *Nuhbetü'l-fiker* ile bu metnin yönünü çizen *Nüzhetü'n-nazar*'ın içerik ve tertibi belirlemiştir. Binaenaleyh çalışmamızın ilk bölümünü mezkûr eserin başında yer alan Temel Kavramlar ve Bize Ulaşması Bakımından Haberin Nevileri başlığı teşkil etmiştir. Bu bölümde hadis ilminin temel kavramlarıyla mütevatir, meşhur, aziz ve garib/ferd haber incelenmiştir. Çalışmamızın İkinci Bölüm'ünün başlığı Kabul ve Red Açısından Hadisin Nevileri'dir. Makbul ve merdûd/zayıf hadis bu bölümün iki ana konusudur. Makbul Hadis başlığı altında sahih ve hasen hadislerle bunlara dair muhtelif bahislere detaylı bir surette değinilmiştir. Diğer ana konumuz râvi sukûtu/inkıtâ' sebebiyle ya da râvinin cerhe uğraması dolayısıyla merdûd/zayıf olan hadisin çeşitleri ve bunlara mülhak bahisler etrâfındadır. İkinci Bölüm'de yer alan başlıklar hadis usulünün ana konularını teşkil eder. Çalışmamızın en uzun ve detaylı bölümü de hâliyle burasıdır. Üçüncü Bölüm için Muhtelif Hadis Usulü Konuları başlığı atılmış ve bu bölümde hadis usulünün geriye kalan

bahislerine temas edilmiştir. Merfû, mevkuf, maktû gibi senedin muntehâsına göre hadisin nevileri, isnâd, tahammül ve edâ, râvi bilgisi, cerh ve tadil, âdâbü’ş-şeyh ve’t-tâlib vb. birçok bahis bu bölümün konuları arasındadır.

Konuya dair ilk ilgilerimiz Dr. Mehmet Fatih Kaya Hocamın Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi’nde (İSAM) verdiği *Nüzhetü’n-nazar* dersleri vesilesiyle uyanmaya başlamıştır. Daha sonra kendisiyle ve Prof. Dr. Ahmet Yücel ve Prof. Dr. Bekir Kuzudişli Hocalarımla yapılan istişareler ve tarafımızca sunulan önerinin kabulüyle konumuz nihâî hâlini almıştır. Her birine ayrı ayrı müteşekkirim.

İzleme komitemde ve jürimde yer alarak gerek çalışmam boyunca, gerekse savunmam esnasında takip, teşvik, tavsiye, değerlendirme ve katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Ahmet Yücel, Prof. Dr. Ali Akyüz, Prof. Dr. Zekeriya Güler ve Prof. Dr. Mehmet Özşenel Beyefendiler ile Prof. Dr. Aynur Uraler Hanımefendi’ye ve bâ-husûs tez danışmanım Doç. Dr. Mehmet Efendioğlu Hocam’a şükranlarımı arz ederim.

Çalışmamın farklı dönemlerinde temin ettikleri burslar dolayısıyla Ömer Faruk Çelik Bey’e, Üsküdar Sağlık Eğitim ve Kültür Vakfı’na (ÜSEV), Türkiye Milli Kültür Vakfı’na (TMKV), İlmî Araştırmalar Merkezi’ne (İLAM), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi’ne (İSAM) ve referanslarıyla bu kurumların bir kısmından destek almama vesile olan merhum Raşit Küçük Hocam’a minnettarım. İSAM’ın sağladığı desteğin hem Araştırmacı Yetiştirme Programı’nı (AYP) hem de bu nezih kurumda çalıştığım dönemi kapsadığını özellikle kaydetmeliyim.

Son olarak, eğitimim için her türlü fedâkârlığı gösteren annem ve merhum babam ile uzun süren çalışmam boyunca, başta kendilerine ayırmam gereken vakitler olmak üzere birçok şeyden ferâgat eden ve manevî destekleriyle her zaman yanımda olan vefâkâr eşime ve sevgili çocuklarıma teşekkür ederim.

Muhammed Masum Şenburç

İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

GENEL BİLGİLER.....	iii
GENERAL KNOWLEDGE.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xiv

GİRİŞ

KONU, METOT VE KAYNAKLAR

I. KONU.....	2
A. KONUNUN ÖNEMİ.....	5
B. KONUNUN AMACI.....	7
C. KONUNUN SINIRLARI.....	10
II. METOT.....	12
III. KAYNAKLAR.....	14

BİRİNCİ BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLAR VE BİZE ULAŞMASI BAKIMINDAN HABERİN NEVİLERİ

I. TEMEL KAVRAMLAR.....	25
A. HABER.....	29
B. HADİS.....	31
C. ESER.....	32
II. BİZE ULAŞMASI BAKIMINDAN HABERİN NEVİLERİ.....	34
A. MÜTEVÂTİR HABER.....	35

1. Tanımı.....	36
2. Şartları.....	37
3. İlim İfade Etmesi.....	45
4. Mevcudiyeti.....	45
B. HABER-İ ÂHÂD.....	47
1. Meşhûr Haber.....	48
2. Azîz Haber.....	53
3. Garîb Haber.....	59
a. Garîb ve Ferd.....	60
b. Garâib ve Efrâd.....	69
c. Teferrüd ve İnfirâd.....	89

İKİNCİ BÖLÜM

KABUL VE RED BAKIMINDAN HADİSİN NEVİLERİ

I. MAKBUL HADİS.....	114
A. SAHİH HADİS.....	115
1. Sahih Hadisin Tanımı.....	116
2. Sahih Hadisin Şartları.....	120
3. Sahih Hadisin Dereceleri.....	151
B. HASEN HADİS.....	175
C. MAKBUL HADİSE DÂİR MUHTELİF KONULAR.....	201
1. Sikanın Ziyadesi.....	201
2. Mahfûz, Şâz, Ma‘rûf ve Münker Kavramları.....	211
3. Mütâbi‘, Şâhid, İ‘tibâr.....	212
4. Makbul Hadislerin Muârazası.....	214
II. MERDÛD/ZAYIF HADİS.....	216
A. RÂVİ SUKÛTU/İNKİTÂ‘ SEBEBİYLE ZAYIF OLAN HADİSLER.....	219
1. Vâzıh Sukût.....	219

a. Muallak.....	220
b. Mürsel.....	224
Sahâbî Mürseli.....	230
c. Mu‘dal.....	240
d. Munkatı‘.....	244
2. Hafî Sukût.....	247
a. Müdelles.....	248
b. Mürsel-i Hafî.....	249
B. RÂVİSİNİN CERH EDİLMESİ SEBEBİYLE ZAYIF OLAN HADİSLER.....	250
1. Metâ‘in-i Aşere.....	250
a. Kizb.....	252
b. Töhhmet-i Kizb/İttihâmü’r-râvî bi’l-kizb.....	252
c. Fuhş-i Galat.....	253
d. Kesret-i Gaflet.....	254
e. Fısk.....	254
f. Vehm/Vehem.....	255
g. Muhâlefet.....	256
h. Cehâlet.....	259
ı. Bid‘at.....	262
j. Sû-i Hıfz.....	264
2. Mevzû.....	265
3. Metrûk.....	269
4. Münker.....	269
5. Muallal.....	271
6. Müdrec.....	273
7. Maklûb.....	276
8. Mezîd fî Muttasılı’l-Esânîd.....	278
9. Muztarib.....	278
10. Musahhaf.....	280

11. Muharref.....	281
12. Şâz.....	282
C. ZAYIF HADİSE MÜLHAK KONULAR.....	287
1. İhtisârü'l-Hadîs.....	288
2. Lafzen ve Ma‘nen Rivâyet.....	292
3. Garîbü'l-Hadîs.....	295
4. Müşkilü'l-Hadîs.....	296
D. ZAYIF HADİSİN HASEN DERECEŚİNE YÜKSELMESİ.....	297

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHTELİF HADİS USÛLÜ KONULARI

I. SENEDİN MÜNTEHÂSİ AÇISINDAN HADİSİN NEVİLERİ.....	305
A. MERFÛ HADİS.....	306
B. MEVKUF HADİS.....	308
Sahâbî.....	309
C. MAKTÛ HADİS.....	314
D. MÛSNED HADİS.....	316
II. İSNÂD.....	318
A. ÂLÎ VE NÂZİL İSNÂD.....	319
B. RİVÂYETÛ'L-AKRÂN VE RİVÂYETÛ'L-MÜDEBBEC.....	320
C. RİVÂYETÛ'L-EKÂBİR ANÎ'L-ESÂĞİR VE RİVÂYETÛ'L-ESÂĞİR ANÎ'L-EKÂBİR.....	321
D. SÂBIK-LÂHİK.....	323
E.MÜHMEL.....	324
III. RÂVİNİN RİVÂYETİNİ İNKÂR ETMESİ.....	325
IV. MÛSELSEL HADİS.....	326
V. TAHAMMÛL VE EDÂ.....	327
A. TAHAMMÛL YOLLARI.....	327

1. Semâ.....	328
2. Kırâat.....	329
3. İcâzet.....	331
4. Münâvele.....	332
5. Mükâtebe.....	334
6. İ'âm, Vicâde, Vasiyet.....	335
B. EDÂ VE SÎGALARI.....	336
1. Edânın Şartları.....	336
2. Eda Sîgalarının Mertebeleri.....	337
a. Tahdîs, İhbâr, İn bâ' ve Semâ Sîgaları.....	337
b. An ve Enne Lafızları.....	340
3. Muan'an.....	342
VI. MÛTTEFİK VE MÛFTERİK, MÛ'TELİF VE MUHTELİF, MÛTEŞÂBİH.....	343
VII. RÂVİ BİLGİSİ (TABAKÂT, MEVÂLÎD, VEFİYÂT VE BÜLDÂN).....	345
VIII. CERH VE TA'DÎL.....	347
A. CERH VE TA'DÎLE DÂİR GENEL DEĞERLENDİRMELER.....	347
B. CERH VE TA'DÎLİN TEÂRUZU.....	351
IX. ESMÂ, KÛNÂ, ELKÂB, ENSÂB.....	355
X. ÂDÂBÜ'Ş-ŞEYH VE'T-TÂLİB.....	359
XI. TAHAMMÛL VE EDÂ YAŞI İLE EHLİYETİ.....	360
XII. KİTÂBET, ARZ, SEMÂ VE İSMÂ'/TAHDÎS.....	362
XIII. RİHLE.....	363
XIV. TASNİF.....	363
XV. SEBEBÜ VÛRÛDİ'L-HADÎS.....	365
SONUÇ.....	368
BİBLİYOGRAFYA.....	375

KISALTMALAR

a.g.m.	:	Adı geçen müellif
<i>a.g.e.</i>	:	Adı geçen eser
b.	:	Oğlu
bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
<i>DİA</i>	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	:	Editör
H.z.	:	Hazreti
nşr.	:	Neşreden
s.	:	Sayfa
s.a.v.	:	Sallallâhu aleyhi ve sellem
sy.	:	Sayı
thk.	:	Tahkik eden
trc.	:	Tercüme eden
t.y.	:	Tarih yok
v.	:	Vefatı
vb.	:	Ve benzeri
vd.	:	Ve devamı
vs.	:	Ve sâir
y.y.	:	Yayın yeri yok

GİRİŞ

KONU, METOD VE KAYNAKLAR

KONU, METOD VE KAYNAKLAR

Çalışmanın ana bölümlerine intikal etmeden evvel onunla alakalı temel bilgilerin kaydedileceği bu kısım üç ana başlıktan müteşekkildir: Konu, Metod ve Kaynaklar. İlk başlık altında öncelikle üzerine oturduğu zeminle birlikte çalışmamız için belirlediğimiz konu ortaya konacak, akabinde konumuzun önem, amaç ve sınırları beyan edilecektir. Daha sonra zikredilen unsurlar muvacehesinde çerçevesi iyice netleştirilmiş olan konunun çalışılma metodu tavsif edilecektir. En son olarak da çalışmanın kaynakları kaydedilip değerlendirilecektir.

I. KONU

İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449) hadis tarihinin zirve şahsiyetlerinden biridir. Özellikle kendisinden sonra aynı enginlik ve derinlikte başka bir hâfızın/muhaddisin gelmediği muhakkaktır. Onun, hadis ilimlerinin hemen her alanı için câri olan bu yetkinliği, hadis usûlü yazımı söz konusu olduğunda çok daha bâriz bir hüviyete bürünmektedir. Zira kaleme aldığı *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* adlı metin -bittabi şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker*'le birlikte- usûl-i hadîs telifinde köşe taşı mesabesinde olan eserlerdendir.¹

¹ İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker* (thk. Nureddin Itr), 1. bs., Beyut: Dârü'l-Minhâci'l-Kavîm, 1440/2019. Çalışmamız boyunca bu tahkîke kısaca “*Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*” ismiyle atıfta bulunulacaktır.

Çok sayıdaki *Nüzhetü'n-nazar* baskıları arasında ilgi görenlerden biri de Ali Hasan el-Halebî'nin (v. 1442/2020) tahkik ettiği nüshadır. Nâsırüddin el-Elbânî'nin (v. 1420/1999) *Nüzhe* üzerine taliklerini de içeren bu baskı, muhakkik tahkikine *en-Nüket* adını verdiği için zaman zaman İbn Hacer'in *Nüket*'i ile karıştırılabilmektedir. Bahis konusu baskı için bkz. Ali Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî, *en-Nüket alâ Nüzheti'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker*, 3. bs., Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1438.

İbn Hacer mezkûr şerhi *Nüzhetü 'n-nazar*'ın ilk satırlarında hadis usulü telifâtını kısaca değerlendirmekte,² eserler üzerinden âdetâ alanın muhtasar bir tarihini vermektedir. Bu bölümde iki kitap öne çıkmaktadır. Diğer köşe taşları olarak nitelenmeyi hak eden söz konusu kitaplar Hatîb el-Bağdâdî'nin (v. 463/1071) *el-Kifâye fî ilmi 'r-rivaye* adlı eseri ile İbnü's-Salâh'ın (v. 643/1245) *Mukaddime* veya *Ulûmü 'l-hadîs* nâmlarıyla şöhret bulmuş *Ma 'rifetü envâ 'i ilmi 'l-hadîs*'idir. İlm-i hadîsin hemen her fennine dair kalem oynatıp çok mühim eserler vermiş olan ve sonra gelen hemen her şahsın büyük ölçüde kendisinden beslendiği Hatîb el-Bağdâdî'nin alandaki mümtâz konumu izahtan vârestedir. İbnü's-Salâh da kendisinden istifade etmiş, onun farklı eserlerinde dağınık olarak bulunan malzemeyi çok güzel derleyip evvelemirde öğrencilerine ve müteâkiben kitabını mütâlâa edenlere sunmuştur.³ Nitekim literatürde hemen her ilim için bahis mevzuu olan mütekaddimîn-müteahhirîn ayırımı da hadis usulü ilmi söz konusu olduğunda bu iki muhaddis üzerinde deverân etmektedir.

İbnü's-Salâh'ın kitabı hadis usulü telifâtını doğrudan etkilemiş; üzerine şerh, hâşiye, nüket, ihtisâr, nazım vs. birçok çalışma yapılmıştır. İbn Hacer'e göre bu kitabın bir kusuru varsa, o da tertibidir. Zira İbnü's-Salâh, kendisine Eşrefiyye Dârulhadîsi'nde hadis tedrisi vazifesi tevdi edilince, bir hoca olarak ıstılah dersiyle başlamayı daha uygun bulmuş ve bu dersini imlâ yoluyla yapmıştır. Onun talebelerine imlâ ettiği mâlûmât daha sonra bir araya toplanmak suretiyle kitabı teşekkül etmiştir.⁴ Kitabının son hâlini gördükten sonra bazı değişiklikler yapmayı düşünmüş, ancak sonunda birbirinden çok farklı nüshalarının ortaya çıkacağından endişelenerek bu işten vazgeçmiştir. Bu durum ise kitabın ondan beklenen tertip kıvamını yakalayamamasına sebep olmuştur. Öte taraftan bir veya daha fazla dostu mukaddem hadis usullerini telhis etmek suretiyle

Çalışmamızda bu tahkik kaynak olarak kullanıldığında iltibâsa mahal vermemek adına şu künye tercih edilecektir: İbn Hacer, "*Nüzheti 'n-nazar*".

İki baskı karşılaştırıldığında tahkikteki başarısı dolayısıyla Nureddin İtr'in (v. 1442/2020) nüshası öne çıkmakta iken metin ve şerhin birbirinden tefriki açısından da Ali Hasen el-Halebî'nin neşri atf bakımından daha kullanışlı olmaktadır.

² İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 45-50.

³ İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 49-50.

⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 45-50.

kendisinin de bu alanda bir eser vermesini İbn Hacer'den talep etmiştir. İbn Hacer de kendinden önce hadis usulü kaleme alan ulemânın kervanına katılmak ve böylelikle onlarla aynı yolun yolcusu olmak ümidiyle vâki talebe müspet cevap vermiş ve *Nuhbetü'l-fiker*'i kaleme almıştır.⁵ *Nüzhetü'n-nazar*'dan edindiğimiz bu bilgiden de anlaşıldığı üzere İbn Hacer'in anılan metnini sebeb-i telifinde üç unsur etkili olmuştur. Öncelikle hâlihazırda en fazla ilgi gören eserin tertibinde göze çarpan kusurlar, sâniyen kendisinden bu yönde bir isteğin mevcudiyeti ve üçüncü olarak alanda bir eser verme arzusunun hâsıl olması. Bu arada İbnü's-Salâh'ın eserinin hacminin nispeten büyük olup İbn Hacer'in çok daha muhtasar bir eser vermeyi hedeflemiş olması da, belki tâli bir sebep olarak zikredilebilir.

İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'i daha önce hiçbir âlim tarafından ortaya konmayan bir tertiple telif etmiş, ancak aynı dostu ya da dostları bu sefer kendisinden metnine bir şerh yazmasını istemişlerdir. O ise, ev sahibinin evinde ne olduğunu herkesten daha iyi bileceğini dile getirerek bu isteği de olumlu karşılamış ve *Nüzhetü'n-nazar*'ı kaleme almıştır. Ayrıca İbn Hacer bu metin şerh ikilisinde çoğunlukla tercih edilmeyen mezc yöntemini benimsediğini özellikle ifâde etmiştir.⁶

İbn Hacer *Nuhbe* ve *Nüzhe*'yi yazdıktan hemen sonra talebe ve hocaların ilgisi onlara yönelmiş; bu ikili şerh, hâşiye, ta'lik, ihtisar, nazım vb. türlerde çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Ayrıca anılan eserler modern dönemde yapılmış ve yapılmakta olan epey akademik çalışmanın da merkezinde bulunmaktadır. Nitekim çalışmamız da bunların bir uzantısı mesâbesindedir.

İbn Hacer'in kaleme aldığı ve günümüze ulaşan diğer hadis usulü eseri ise nüket tarzında kaleme alınmıştır. İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si üzerine olan bu eser, İbn Hacer'in ona ve kendi hocası Zeynüddîn el-İrâkî'ye (v. 806/1404) yönelik tenkitlerini,

⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 50.

⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 50-51.

dolayısıyla *Nüzhetü'n-nazar*'a göre daha ince, derin ve detaylı meseleleri ihtiva etmektedir.⁷

Herhangi bir alana dair malumata, doğrudan o alana tahsis edilmemiş çalışmalarda da rastlanılabilmektedir. Bazı çalışmalar ise muhtelif ilimleri bünyesinde cem eden bir karakteri hâizdir. Örneklerini çoğunlukla hacimli eserlerin teşkil ettiği tefsirler ve hadis şerhleri işte bu kabil çalışmalar cümlesindendir. Hadis şerhleri içinde pek mümtaz bir mevki ihraz etmiş olan *Fethu'l-bârî* ise, işaret edilen eserler içinde ilk akla gelenlerden biri olmaktadır. Bir okyanusu andıran bu eserde gerek Arabî ve gerekse İslâmî ilimlerin hemen her alanına dair çok önemli ve oldukça geniş bilgiler kendine yer bulmuştur. Hâl böyle olunca, hem aslında bir hadis şerhi olan hem de hadis ilimlerinde zirve bir şahsiyet tarafından kaleme alınan *Fethu'l-bârî*'nin, bu alanın usulüne dâir nitelikli ve nicelikli bir bilgi hamulesini hâvi olacağı hususu gayet vâzıhtır. İşte bu çalışmamız tam olarak bu hamuleyi hedeflemekte, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'deki hadis usulü merkezli pasajlarını ve bu pasajlarda yer alan değerlendirmelerini konu edinmektedir.

A. KONUNUN ÖNEMİ

Bir çalışmayı önemli hâle getirecek pek çok unsur sayılabilir. Bunların başında hiç şüphesiz ele alınan konunun önemi gelmektedir. Konuya önem kazandıran unsurlardan biri de, keşfini hedefleyerek çok kıymetli bir kitabı merkeze almış olmasıdır. Çalışılan konunun ehemmiyeti de öncelikle böyle bir kitaba temerküz etmesinden kaynaklanmaktadır. Zira bu çalışma her şeyden evvel İslâm tarihi boyunca yazılmış en müttekâmil hadis şerhi kabul edilen *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* üzerinedir.⁸ *Fethu'l-bârî* birçok çalışmaya konu olsa da hâlâ keşfedilmeyi bekleyen hazine hüviyetini muhafaza etmektedir.

⁷ İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ Kitâbi'bni's-Salâh ve Nüketi'l-İrâkî* (thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl), 1. bs., Riyad: Dâru'l-Mîmân, 1434/2013.

⁸ İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid), Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.

Fethu'l-bârî'yi benzer hacim ve içeriğe sahip olan emsâllerine fâik kılan husus, bu şerhte yoğun bir şekilde kendisine alan açılan teknik hadis bilgisidir. Zira İbn Hacer *Fethu'l-Bârî*'de şerhe konu isnad ve metinlere taalluk eden hadis usulü meselelerine inceden inceye temas etmektedir. Onun bu noktada ortaya koyduğu ibare ve ifadelerin delâlet ettiği ilmî mesâî, azim, gayret ve tabi ki ciddiyet, zaman zaman insan havsalasını zorlayacak ve akla veleh getirecek mertebe ve boyutlara ulaşabilmektedir. Bugün ancak bilgisayar yardımıyla ulaşılabilen sonuçların -çok azı müstesnâ- İbn Hacer'in vaktiyle yaptığı tespitlerle birebir uyuşması şâyân-ı taaccüptür. Bu âletler vasıtasıyla yapılan ilmî çalışmaların varlığı nokta İbn Hacer'den bize kalan mirasın âdetâ bir sağlamasından ibârettir. Şu da ilâve edilmelidir ki, *Fethu'l-bârî* sadece vasfedilen yön itibariyle değil, bir hadis şerhinin hâvi olması gereken bütün nitelikler itibariyle benzerlerine mukaddemdir.

İbn Hacer'in birçok eseri gibi *Fethu'l-bârî* de kendisinden sonra yazılmış olan hadis şerhlerini doğrudan etkilemiştir. Şerh birçok açıdan olduğu gibi özellikle hâiz olduğu ulûmü'l-hadîs birikimi yönüyle aynı sahada kendisinden sonra yazılmış eserlerin en önemli kaynaklarından birini teşkil etmektedir. İbn Hacer'den muahhar olan şarihler hadislere mezkûr açıdan mercek tutarken tabir câizse hep onun heybesinden beslenmişlerdir. Ancak bir kere daha altını çizmek gerekirse, şerhin müteakip eserlere kaynaklığını sırf onun bu cihetine tahsis etmek hatalı olacaktır.

Şerhe ehemmiyet katan bir başka husus onun mukaddimesidir. İbn Hacer *Fethu'l-bârî* için emsâlsiz bir mukaddime yazmıştır. *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî* adını taşıyan bu mukaddime müstakil bir eser hüviyetindedir. Özellikle şerhin üzerine yazıldığı *el-Câmi'u's-sahîh*'le ilgili çok yönlü ve sistematik bilgilerin yer aldığı bu mukaddime, müellif Buhârî ile *Fethu'l-bârî* hakkında kısmî bir malumat da bulunmaktadır. Buhârî'nin *Sahîh*'ine dâir bilgilerin kaydedildiği bölüm ve satırlar aynı zamanda hadis usulüne müteallik bazı bahisleri de ihtiva etmektedir.⁹

⁹ İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Hüde's-sârî li-mukaddimeti Fethi'l-bârî* (thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid), Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013. Çalışmamızda esas alınan baskının muhakkikleri tarafından bazı yazmalara istinâden mukaddime için bu isim tercih edilmiştir. Ancak tarafımızca esere meşhur ismiyle, yani *Hedyü's-sârî* künyesiyle atıfta bulunulacaktır.

Buraya kadar çalışmada esas alınan eserin öneminin konunun da önemini iktizâ edeceği vurgulanmış oldu. Ancak şârihin bizzat kendisinin, en önemli eseri olsa da *Fethu'l-bârî*'den bağımsız bir öneme sahip bulunduğunun hatırlanması faydalı olacaktır. Zira kendisi aynı zamanda köşe taşı kabul edilen bir hadis usulünün musannifidir. Üstelik farklı kaynaklarda çoğu hadis alanında olmak üzere iki yüz kadar eser kendisine nispet edilmektedir. İbn Hacer, uzaktan yakından öğrencilerin ilminden istifade etmek ve icâzetini almak için seyahate çıktığı, imlâ meclisleri akdi gibi artık üzeri küllenmeye başlamış hadis faaliyetlerini yeniden canlandırmış, hâfız pâyesini haiz büyük bir muhaddistir. Şüphesiz onun meziyetleri sadece zikredilenlerden ibaret değildir ve hakkında bunlardan başka birçok ilmî haslet daha zikretmek kâbildir. Ancak çalışmanı çerçevesi dikkate alındığında bu kadarla iktifa etmek maksada muvafık olacaktır.

Hülâsa etmek gerekirse, amaç ve sınırlarına aşağıda değineceğimiz konunun ehemmiyeti iki önemli unsuru merkeze almış olmasından neşet etmektedir: Zımında hadis ilimlerine dâir hazine mesâbesinde bilgiler de ihtivâ eden çok önemli ve mütekâmil bir kitabın -bir yönüyle de olsa irdeleniyor olması ve alanında zirve olan âlimlerden biri tarafından kaleme alınmış olması. Üstelik bu âlimin çalışmamızın özünü teşkil eden hadis usûlü sahasında köşe taşı olmuş bir eserin müellifi bulunması. Bu iki unsur böylece vurgulandıktan sonra önemine işaret olunan konuyu çalışmakla nelerin amaçlanıp hedeflendiği ve bu hedeflerin nasıl bir metodla hangi sınırlar dâhilinde gerçekleştirileceği bahsine intikâl edilmelidir.

B. KONUNUN AMACI

İbn Hacer'in hadis usulüne dair önce bir metin yazıp daha sonra üzerine bir de şerh kaleme aldığı ve bu iki eserin kendisinden sonra aynı alanda farklı yazım türlerinde telif olunan çalışmaların kâhir ekseriyetini doğrudan etkilediği yukarıda ifade edilmişti. Muhtasar bir metin olan *Nuhbetü'l-fiker*, yepyeni ve diğer alanlarda kaleme alınıp özellikle ders metni olarak çok okunmuş eserlere tarz olarak yaklaşmış tertibiyle ve hadis usûlü edebiyatında bir önceki köşe taşını teşkil eden İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sine yeni neviler ilâve eden içeriğiyle öne çıkmıştır. Şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar* ise *Nuhbe*'nin bir taraftan hazinelerini keşfe vesile olurken diğer taraftan musannifinin umûr-i zihniyyesini yansıtmaya ve onu doğru bir zemine oturtma işlevi görmüştür. Böylelikle

Nüzhe, üzerine yazıldığı *Nuhbe*'yi ikmâl eden bir şerh mesabesindedir ve bizce bu iki eseri birbirinden ayırmak neredeyse nâ-kâbildir. Şerhin metne memzûc bir suret ve tarzda kaleme alınmış olması İbn Hacer'in de meseleye dair benzer bir yaklaşıma sahip olduğunu ihsas etmekte, en azından mezkûr mesele tarafımızca böyle değerlendirilmektedir. Dolayısıyla be-tahsis *Nuhbe* veya *Nüzhe*'den bahis açmak hiçbir zaman diğerinin göz ardı edildiği manasını taşımamaktadır. Ancak bu yaklaşım *Nuhbetü'l-fiker*'in asıl olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Nuhbetü'l-fiker ve *Nüzhetü'n-nazar*'ın yeri ve ne ifade ettiği çalışma konumuzun amacını tayinde kritik bir öneme sahiptir. Zira çalışmamızın başlangıç noktası bu iki eserdir ve bunlardan yola çıkarak *Fethu'l-bârî*'nin hadis usûlü nâmına ne içerdiği merak konusu olmuştur. Zira hadis usûlü yazımında bu kadar kritik bir kavşakta duran İbn Hacer'in bizzat alana dair verdiği eserlerden sonra bu birikimini en iyi yansıtacağı kitabı hiç kuşkusuz *Fethu'l-bârî* olacaktır. Bu, *Fethu'l-bârî*'nin hacminden dolayı böyledir. Bu, *Fethu'l-bârî*'nin bir hadis şerhi olmasından dolayı böyledir. Bu, *Fethu'l-bârî*'nin en önemli hadis eseri olan *Sahîh-i Buhârî* üzerine yazılmış bir şerh olmasından dolayı böyledir. Bu İbn Hacer'in hadisleri şerh ederken takip ettiği usulden dolayı böyledir. Bu İbn Hacer'in hazakatinden ve alana vukûfundan dolayı böyledir. Bu, İbn Hacer'in kalkıştığı işin hakkını verme prensibine sadâkatinden dolayı böyledir. Hâsılı bu, İbn Hacer'den dolayı böyledir.

Nuhbe ve *Nüzhe* birer hadis usûlü eseridirler ve bazı pratik veçheleri olsa da aslen alanın teorisini içerirler. *Fethu'l-bârî* ise bazı teorik yaklaşımların ifade alanı olsa da esasen hadis pratiklerini konu edinmiş bir şerhtir. Dolayısıyla bir alanın hem teorik hem pratik yönüyle ilgili eser vermiş bir âlimin bu iki farklı yönü temsil eden eserleri arasında bir tutarsızlık ya da çelişkinin bulunup bulunmadığı hep akıllara tebâdür eden bir sualdir. Şimdilik bu suâlin ne kadar anlamlı olduğu, tutarsızlık ya da çelişki denen mefhûmların mahiyeti ve zâhiren değil de hakikaten böyle durumun yaşanıp yaşanmadığı tartışmalarından sarf-ı nazar edilecektir. Ancak bir alana hâkimiyet kesp etme niyetinde olanların o alanın teorisini okuyup öğrendikten sonra bununla iktifa etmeyip pratikteki vaziyeti de incelemelerinin zaruri ve elzem olduğu izahtan varestedir. Teori ile pratiğin, usûl ile fûruun, dirayet ile rivayetin birbirini beslediği ve bunların beraberliğinin her iki

kutup için de çeşitli açılımlara zemin hazırladığı çok açıktır. Konumuzun öncelikli amacını tam da bu nokta teşkil etmektedir. Zira çalışmamızda hadis usulü söz konusu olduğunda hiç şüphesiz pratik yönü ağırlıkta olan *Fethu'l-bârî*'nin öncelikle bu açıdan keşfi ve nasıl bir manzara arz ettiğinin tespiti hedeflenmektedir. Öncelikle bu şerhte bütün hadis usulü konularına temas edilip edilmediği, hangi konuların daha fazla işlendiği, nelerin daha ön planda olduğu gibi sorulara cevaplar aranmaktadır.

Dikkatlerden kaçmaması gereken bir başka husus, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de hadis usulüne dâir kurduğu cümlelerin kemiyet itibarıyla *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de kurduğu cümlelerden hiç de aşağı kalır bir tarafının olmamasıdır. Tamam, *Fethu'l-bârî* pratik yönü ağır basan bir eserdir ve bundan dolayı söz konusu cümlelerin derinliği, yani keyfiyeti mezkûr metin şerh ikilisini yakalayamayacaktır. Ancak mezkûr eserler çapraz okumaya tabi tutulduğunda bir taraftan eldeki pratik malzemedен oldukça derinlikli teoriler üretilebileceği gibi diğer taraftan da teorik meselelerin pratikteki yansımaları hakkında kanaat elde edilebilecektir. Çalışmamız işte bu kabil faydaların teminine zemin hazırlamayı amaçlamaktadır.

İbn Hacer *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de aynı zamanda bazı tartışmalara da kapı aralamıştır. Şöyle ki, o, bazen daha önce kaleme alınan bir esere veya müellifine eleştiriler yöneltmiş, bazen yeni ıstılahlar vaz etmiş, kimi zaman ıstılahları farklı manalar yüklemiş, zaman zaman da hiç örneğine rastlanılmayan tasniflere gitmiştir. Onun bütün bu ve benzeri tasarrufları, üzerine yazılan ilk şerh ve hâşiye örneklerinden günümüzde yapılan akademik çalışmalara kadar hep tartışılmalıdır. İşte bu çalışmanın hedeflerinden bir diğeri de mezkûr tartışmalara ışık tutma imkânlarını yoklamaktır.

Çalışmamızın tâli bir amacı daha bulunmaktadır. O da başka çalışmalara zemin hazırlanmasıdır. Zira İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de yer verdiği hadis usulü değerlendirmeleri, hedeflendiği üzere genel çerçevede ortaya konulabilirse, onun söz konusu değerlendirmeleri hâvi pasajları istenilen kıvamda araştırmacılara yansıtılabilirse, yani şerhin sahip olduğu birikime dikkatler celp edilebilirse, hâsılı kitabın bu açıdan potansiyeli hakkında bir idrâk oluşturulabilirse çalışmamızın aslî ve tâli bütün amaç ve hedefleri tahakkuk etmiş olacaktır.

C. KONUNUN SINIRLARI

Çalışma konumuzun sınırları İbn Hacer'in hadis usûlü alanında kaleme aldığı *Nuhbetü'l-fiker*'in sınırlarıdır. Bu sınırlar aynı zamanda *Fethu'l-bârî*'yi de tahdit etmektedir. Zira çalışmamızın metoduna yer vereceğimiz başlık altında daha geniş bir çerçevede ele alınacağı üzere çalışma planımızın gerek konu başlıklarını ve gerekse bu başlıkların akışını tayin eden *Nuhbetü'l-fiker*'in içeriği ve tertibidir. Dolayısıyla bu eserde yer alan konu başlıklarıyla şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar*'da ele alınan meselelerin dışına çıkılmayacaktır. Ayrıca mezkûr iki eserde ve hadis usulü eserlerinin birçoğunda kendisine yer bulmasına rağmen aslında usûl-i fikhın konusunu teşkil eden bazı başlıklar bu çalışmada kendisine yer bulamayacaktır. Zira usul kitaplarına nüfuz etmeden bu başlıklara dair ortaya konan değerlendirmeler eksiklikle malul olmaktadır.

İbn Hacer'in günümüze ulaşan diğer bir hadis usulü eseri olan *en-Nüket*'in durumu, *Nuhbe* ve *Nüzhe*'den farklı bir mahiyet arz etmektedir. Zira her şeyden evvel İbn Hacer'in *Nüket*'i nâ-tamâm bir eserdir ve onda bütün hadis usulü bahisleri yer almamaktadır. Ayrıca yukarıda da değinildiği gibi İbnü's-Salâh ve Irâkî'nin eserlerinin bazı noktaları üzerine kaleme alındığı için daha husûsî ve derin bir içeriğe sahiptir. Bu çalışmada hedeflenen, *Fethu'l-bârî*'de yer alan hadis usulü değerlendirmeleri hakkında genel bir fotoğraf vermek ve bu açıdan karşımıza çıkan manzarayı sunmaktır. *en-Nüket*'teki derinliği de yansıtacak çalışmalar ise belki çalışmamızdan da ilhamla daha sonra yapılacak hususi araştırmalara bırakılmıştır. Zira sadece bir ıstılâha ya da eserin bir/birkaç cildi üzerine yoğunlaşması beklenen bu nevi çalışmaların *Fethu'l-bârî*'nin tamamını kapsama imkânına sahip olmayacağı ortadadır. Dolayısıyla *en-Nüket*'e ihtiyaç hissedildiğinde ve *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de yer almayan bazı bilgilere değinme lüzumu ortaya çıktığında atıfta bulunulacaktır.

İbn Hacer'in, hadis usulünün bir konusuyla irtibatlı ve büyük bir kısmı çok sayıda ciltten müteşekkil diğer bazı eserleri daha bulunmaktadır. Bu eserler de çalışmamızın hedef ve kapsamının dışındadır. Bunun temelde iki sebebi vardır: Bunlardan ilki, çalışmamızın *Fethu'l-bârî*'deki hadis usulü bahislerine mercek tutmayı hedeflemiş olmasıdır. Diğer sebep ise, zaten *Fethu'l-bârî* gibi oldukça geniş bir eser üzerinde çalışırken anılan kabilden eserleri de işin içine katmaktan mahrum oluşumuzdur.

Ancak yeri geldiğinde bu eserlere işaret edilecek ve ihtiyaç hissedildiğinde nadiren de olsa kendilerine atıfta bulunulacaktır.

Benzer durumda olan bir başka eser grubu ise *Nuhbe* ve *Nüzhe* merkezli yapılmış klasik ya da modern akademik çalışmalardır. *Nuhbe* ve *Nüzhe* üzerine yapılmış pek çok şerh, hâşiye, ta'lik, ihtisar, nazım vb. klasik çalışma vardır. Bunların belli başlıları çalışmamızın sınırları dâhilinde yer almaktadır. Zira bunlar anılan iki eserle alakalı diğer faydalarının yanı sıra metni anlamamıza yardımcı olan bir içeriği hâvidirler. Lâkin kendilerine her bahis vesilesiyle atıfta bulunma zaruret ve imkânı olmadığı da açıktır. Bu iki eser üzerine yapılmış akademik çalışmalardan ise büyük oranda sarf-ı nazar edilmiştir. Çünkü konumuzun merkezini *Nuhbetü'l-fiker* ya da *Nüzhetü'n-nazar* değil, *Fethu'l-bârî* teşkil etmektedir. Bu cümleden olan çalışmalara sadece ihtiyaç hâlinde mürâaat olunmuştur.

Fethu'l-bârî merkezli çalışmaların durumu bir taraftan *Nuhbe* ve *Nüzhe* ile ilgili çalışmalara benzerlik arz ederken diğer taraftan onlardan ayrılmaktadır. Zira bu muhalled şerhle ilgili çalışmalar *Nuhbe* ve *Nüzhe*'nin aksine daha muahhar çalışmalar olup çoğunlukla modern dönem yazım usulleriyle kaleme alınmışlardır. Tarafımızca özellikle dikkate alınan ve yoğunlukla kaynak olarak kullanılan çalışmalar, şerhle ilgili genel nitelikli çalışmalardır. Bu karakteri yansıtmayan çalışmalara ya daha az atıfta bulunulmuş ya da sadece işaretle yetinerek kendilerine çoğunlukla hiç atıfta bulunulmamıştır. Zira bunlar çoğunlukla çalışmamızın sınırlarını aşan bir içeriğe sahiptirler. Burada genel olarak karakterlerine işaret olunan çalışmaların künyelerine, aşağıda yer alan Kaynaklar başlığı altında her hâlükârda yer verilecek, ancak bunların sadece bir kısmı değerlendirme konusu yapılacaktır.

Son olarak bir hususun hatırlatılmasının faydalı olacağı düşünülmüştür. *Fethu'l-bârî* ile ilgili olarak gerek buraya kadar kaydedilen değerlendirmelerin ve gerekse bundan sonra serdedilecek mülâhazaların aynı zamanda mukaddimesi olan *Hedyü's-sârî*'yi de kapsadığı hiçbir zaman hatırdan çıkarılmamalıdır. Ancak bu husus, çalışmamız boyunca sadece *Hedyü's-sârî*'nin kastedildiği ve ona atıfta bulunulduğu çok sayıda yer ve örneğin mevcudiyetiyle elbette çelişmemektedir.

II. METOD

Çalışmamızın metoduna tahsis edilmiş olan bu başlık altında öncelikle ve kısaca çalışmanın çerçevesine, daha sonra bu çerçevenin içinin nasıl doldurulacağına ve son olarak da söz konusu çerçevenin içeriğinin teşekkülü esnasında hissedilen ihtiyaç, hatta zarurete binâen bölümlerde oluşan farklara temas olunacaktır. İlgili bölümler incelendiğinde işaret edilen farkların bir metod değişikliğini ifade etmediği, kastedilenin sadece içerik yoğunluğundan ibaret olduğu anlaşılabacaktır.

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'deki hadis usulü değerlendirmelerini konu edinmiş olan çalışmamızın sınırları, dolayısıyla çerçevesi *Nuhbetü'l-fiker* tarafından çizilmiştir. Zira çalışma planımızın gerek konu başlıklarını ve gerekse bu başlıkların akışını tayin eden *Nuhbetü'l-fiker*'in içeriği ve tertibidir. Dolayısıyla çalışmamız boyunca bu eserde yer alan konu başlıklarıyla şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar*'da ele alınan meselelerin dışına çıkılmamıştır. Ayrıca bu iki eserde ve hadis usulü eserlerinin birçoğunda kendisine yer bulmasına rağmen aslında usûl-i fikhın konusunu teşkil eden birkaç başlık çalışmamızda kendisine yer bulamamıştır. Zira bu başlıkların zaman zaman tesadüf olunduğu gibi usul kitaplarına nüfuz etmeden ele alınması bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

Çalışmamızda bir konu ele alınırken öncelikle aynı konunun İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'sinde yer alan çerçevesine yer verilmektedir. Bu çerçevenin ele alınan konunun genel çerçevesi olmasına dikkat edilmekte, özellikle *Nüzhetü'n-nazar*'da karşılaşılan detay bilgilere çoğunlukla girilmemektedir. Aynı yaklaşımımız *en-Nüket* için de göz önünde bulundurulmakta, bu hadis usulü eserinde genel çerçeveyi yansıtan bilgilere atıfta bulunulmaktadır. Daha sonra aynı konuya dair *Fethu'l-bârî*'de yer alan değerlendirmelere geçilmektedir. *Nüzhe* ve *en-Nüket*'te işlenen ve tarafımızca ilk anda detay olduğu düşünülen malumata paralel bir içeriğe şayet *Fethu'l-bârî*'de rastlanılmışsa, bu eserlerdeki anılan türden malumat atlanmamakta, onlara da değinilmektedir.

Çalışmamızda konuların *Fethu'l-bârî*'deki yansımaları birkaç farklı usulle ele alınmaktadır. Bazen alakalı konunun/istilâhın bu eserde geçtiği pasaj tercüme yoluyla aynen iktibas edilmektedir. Bazen sadece ilgili konuya dair değerlendirme cümlesi verilmektedir. Bazen sadece dipnotlarda şerhteki yerine atıfta bulunulmaktadır. Zaman

zaman ise mesele İbn Hacer'in yaklaşımları özetlenerek ve kendi ifadelerimizle aktarılmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde bilinçli bir tercihle sadece doğrudan iktibaslara yer verilmiş, üstelik bu bölümde mümkün mertebe ele alınan ıstılâhın geçtiği her pasaj iktibas edilmiştir. Şayet çok sayıda örnek varsa bu takdirde örnek kümeleri dikkate alınmış ve her bir örnek kümesi için -varsa- en az üç misal kaydedilmiştir. Bölümü diğerlerinden ayıran bir başka unsur, her konu/ıstılah tamamlandıkça hatta her bir misal veya örnek kümesi akabinde kendi değerlendirmelerimizin de verilmesidir. Bölüm sonunda ise genel bir değerlendirme sunulmuştur.

İkinci Bölüm'de kısmen usul değişimine gidilmiş, pasaj iktibasları ağırlıklı olmakla birlikte belli oranda konuyla ilgili İbn Hacer'in doğrudan değerlendirmelerinin verilmesi yolu da tutulmuştur. Ayrıca bu bölümde bir öncekine nispetle kendi değerlendirmelerimizin oranı azaltılmıştır. Bölüm sonunda verilen değerlendirmeler açısından ise herhangi bir farklılık mevzu bahis değildir.

Üçüncü bölüm'e intikal edildiğinde kâhir ekseriyetle doğrudan değerlendirmeler zikredilirken zaman zaman da pasaj iktibaslarına ya da dipnotlarda atıflara yer verilmiştir. Tarafımızca yapılan değerlendirmelerin oranı bu bölümde epey azalmıştır. Ancak ilk ve sonraki bölümde muntazaman yapılan bölüm sonu değerlendirmeler burada da ihmal edilmemiştir.

Çalışmamızın bölümlerinin bazı durumlar açısından farklılaşmasının hem bölümlerde yer alan konu başlıklarının yoğunluğuyla hem de çalışmamız için tasarlanan hacimle alakası bulunmaktadır. Okunduğunda takdir edileceği gibi, bu çalışmayı ilk bölümdeki yoğunluğu sürdürerek tamamlamak hem hayli güç olacak hem de çalışma mevcut hacminin üç dört katına çıkacaktır. Bu ise akademik açıdan istenen ve beklenen bir durum değildir.

Ortaya konan bütün akademik çalışmalarda olduğu gibi bu çalışma da, ulaşılan ilmî kanaatlerin kaydedildiği ve yeni çalışmalara kapı aralaması ümit edilen bir sonuç bölümüyle nihayet bulacaktır.

III. KAYNAKLAR

Fethu'l-bârî sadece Buhârî'nin (v. 256/870) *el-Câmi'u's-sahîh*'i üzerine yazılmış şerhlerin değil, hadis alanında kaleme alınmış şerhlerin de en önemlisidir. Nitekim Aliyyü'l-Kârî (v. 1014/1605), İbn Hacer'in çok sayıda telifatının bulunduğunu, bunlar içinde en üstün ve kıymetlisinin ise *Fethu'l-bârî* olduğunu dile getirmekte, hatta bu eserin hadis alanında ve belki de bütün İslâmî ilimlerde zirveyi ve ulaşılabilecek son noktayı ihraz ettiğini kaydetmektedir.¹⁰ Birçok âlim kendisinden sonra yeni bir Buhârî şerhi yazmaya ihtiyaç olmadığını ifade etmişlerdir. Hâliyle böyle bir şerhin farklı türden ilgilere muhatap olmadığını düşünmek hatalı bir yaklaşım olacaktır. İşaret edilen ilgilerin sadedinde bulunduğumuz iş açısından bizi asıl alâkadar edeni ve hiç şüphesiz en kalıcı olanı *Fethu'l-bârî* merkezli çalışmalardır.

Edebî bir tür olarak şerhler çok yönlü bilgi birikimine sahiptirler. Hadis şerhleri söz konusu olduğunda ise iş çok daha zor ve kompleks bir mâhiyete bürünmekte, şârihlerin, tıpkı müfessirler gibi hem Ulûm-i Arabiyye'ye hem de Ulûm-i İslâmiyye'ye hâkim ve vâkıf olmaları ve bu alanlarda kalem oynatabilmeleri icap etmektedir. Gerek aranan yetkinlik bakımından İbn Hacer'in ilmî şahsiyeti ve gerekse genişlik ve derinlik bakımından *Fethu'l-bârî* nin bünyesi zikre şâyân her türlü tavsiftten âzâdedir. Dolayısıyla hadis şerhi olarak bir kıvamı ve kemâl noktasını hâiz olan *Fethu'l-bârî* üzerine, yazıldığı tarihten itibaren başta hadis olmak üzere farklı disiplinlere mensup âlim ve araştırmacılar tarafından çok sayıda çalışma yapıldığını tahmin etmek güç olmasa gerektir. Nitekim vâkıa da bu istikâmette olup şerh, farklı alan ve niteliklerde birçok akademik çalışmaya konu olmuştur. İleride genişçe ele alınacağı için hadis alanında yapılan çalışmalardan

¹⁰ Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nûreddin Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker* (thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm), Beyrut: Dârü'l-Erkam, t.y., s. 121.

Aliyyü'l-Kârî'nin atıfta bulunulan sözlerinin aslı şöyledir:

«فإن له تصانيف كثيرة وتآليف شهيرة وأجلها فتح الباري في شرح صحيح البخاري الذي هو في هذا الفن غاية

بل في سائر العلوم الشرعية نهاية»

şimdilik sarf-ı nazar edilecektir. Şerh üzerine Arabî ilimler,¹¹ Kur'ân ilimleri ve tefsir,¹² fıkıh ve usûl-i fıkıh,¹³ akâid ve kelâm,¹⁴ siyer¹⁵, İslâm tarihi,¹⁶ eğitim öğretim¹⁷ gibi

¹¹ Bu alanda yapılmış bazı çalışmaların künyeleri için bkz. Misbâhî, Ahmed Ali Kâid el-Misbâhî, *Cuhûdû İbn Hacer el-Lügaviyye fî Fethi'l-bârî*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke 1417/1996; Bekrî, Hüseyin Muhsin el-Bekrî, *el-Bahsü'l-lügavî 'inde İbn Hacer el-Askalânî min hilâli kitâbih Fethi'l-bârî bi-şerhi'l-Buhârî*, Bağdat Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bağdat 1996; Hafâcî, Alâüddîn Hâşim el-Hafâcî, *el-Bahsü'n-nahvî 'inde İbn Hacer el-Askalânî min hilâli kitâbih Fethi'l-bârî li-şerhi'l-Buhârî*, Bağdat Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bağdat 1993; Nâhid bint Ömer b. Abdullah el-Atîk, *el-Mesâilü'n-Nahviyye fî kitâbi Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-II, Riyad: mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 1430/2009.

Mezkûr çalışmalar ve bazı diğer eserler hakkında daha geniş ve tanıtıcı bilgi için bkz. Kazan, Tahsin, *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2018, s. 17-64. Çalışmamızın bu bölümünde ve takip eden atıfların çoğunda anılan eserde verilen listeden büyük oranda istifade olunmuştur. Ancak müteâkip her bir dipnot için tekraren bu eserin mezkûr sayfa aralığına atıfta bulunulmayacaktır. İleride, çalışmamızın gövdesinde söz konusu eser değerlendirilecektir.

¹² bkz. Muhammed Enver Sâhib b. Muhammed Ömer, *Mevâridü İbn Hacer el-Askalânî fî ulûmî'l-Kur'ân min kitâbih Fethi'l-bârî*, Medine İslâm Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Medine 1414/1993; Abdülmecid eş-Şeyh Abdülbârî, *er-Rivâyâtü't-tefsîriyye fî Fethi'l-bârî: Cem'an ve Dirâseten*, I-III, Riyad: Vakfû's-Selâmi'l-Hayrî, 1426/2005; Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, s. 17-64; Kaya, Mesut - Hatice Tekin, “*Asrının Tercümânü'l-Kur'ân'ı: İbn Hacer el-Askalânî'nin Müfessir Yönü Üzerine Bir İnceleme*”, İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi, ed. Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul: Siyer Yayınları Siyer Akademi, 2021, s. 197-260. Kızılsöker, Abdurrahim, “*İbn Hacer El-Askalânî'nin Kur'an Tefsiri ve İlimlerine Yaklaşımı -Fethu'l-Bârî Bağlamında-* = *İbn Hajar's Approach To Quranic Commentary and Sciences In The Context of The Work of Fath Al-Bari*”, Turkish Studies: Comparative Religious Studies, 2020, cilt: XV, sayı: 1, s. 43-61.

¹³ bkz. Sihyûnî, Bessâm Muhammed, *Mu'cemü fıkhi Fethi'l-bârî*, I-II, Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 1434/2013; Yendûzî, Reyhâne el-Yendûzî, *el-Cânibü'l-usûlî 'inde'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî min hilâli kitâbih Fethi'l-bârî*, Karaviyyîn Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fes, t.y.; Ya'kûb b. İshâk b. Süleyman, *el-İhtiyârâtü'l-fıkhiyye li'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fî kitâbih Fethi'l-bârî min hilâli Kitâbi'l-hac*, Uluslararası Medine Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kuala Lumpur 1435/2014; Muhammed Sâlim Nasr Gâlib, *el-İhtiyârâtü'l-fıkhiyye li'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fî min Fethi'l-bârî: Kitâbü'l-hudûd*, İman Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), San'a 1428/2007; Hâşim Muhammed Sağır el-Fellâh, *İhtiyârâtü İbn Hacer el-fıkhiyye fî'l-muâmelât min Kitâbi Fethi'l-bârî: es-Selem, eş-şuf'a, el-icâre, el-havâle, el-kefâle el-havâle*, İman Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), San'a 1429/2008; Mağribî, Abdülvelî Muhammed el-Mağribî, *İhtiyârâtü İbn Hacer el-fıkhiyye fî'l-muâmelât min Kitâbi Fethi'l-bârî min hilâli Kütübi'l-et'ime ve'l-eşribe ve'l-libâs*, İman

alanlarda genel veya özel birçok akademik çalışma ortaya konmuştur. Bu çalışmalar ilgili oldukları alanlar açısından son derece önemli ve kıymetli olmakla birlikte bizim alanımızı doğrudan ilgilendirmemektedir. Zaten oldukça geniş bir konu yelpazesine sahip olan ve çok sayıda kaynağa atıf zarureti hissettiğimiz çalışmamızda ayrıca bunları dikkate almamız neredeyse imkânsızdır.

Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), San'a 1429/2008; Abdülmecid Bûsekîf, *el-Mekâsîdû's-şer'iyye 'inde İbn Hacer el-Askalânî min hilâli Fethi'l-bârî*, Beşinci Muhammed Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Rabat 1995; Yendûzî, Züleyhâ el- Yendûzî, *Edilletü'l-istinbât ve kavâidü'l-istidlâl 'inde'l-Hâfız İbn Hacer fî Fethi'l-bârî*, Beşinci Muhammed Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Rabat 2008; İdrîsî, Ahmed Ferhân Dibvân el-İdrîsî, *el-Kavâid el-usûliyye el-müteallika bi-bâbi'l-hükm ve'l-mebâhisi'l-lügaviyye ve't-tatbîk aleyhâ min kitâbi Fethi'l-bârî*, I-II, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke 1412/1991; Nesrîn Abdullah Bâdâvûd, *el-Ehâdis elletî kâle fihâ el-İmâm İbn Hacer bi'nesh ev bi-nef'ih fî Fethi'l-bârî*, Taybe Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Medine 1434; Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, s. 17-64.

¹⁴ bkz. Muhammed İshâk Kendû, *Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fî'l-akîde min hilâli kitâbih Fethi'l-bârî*, 2. bs., I-III, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 1432/2011; Ali b. Abdülazîz b. Ali eş-Şibl, *et-Tenbîh ale'l-muhâlefâti'l-akadiyye fî Fethi'l-bârî*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke 1419/1999; Matrûdî, Lûluh bint Muhammed b. Hamd el- Matrûdî, *Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fî takrîri'l-akîde min hilâli kitâbih Fethi'l-bârî*, İmam Muhammed b. Su'ûd Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad 1994; Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, s. 17-64; Yavuz, Sercan, “*İbn Hacer el-Askalânî'nin Fethu'l-Bârî Adlı Eserinde İmanla İlgili Tartışma ve Meseleler*”, İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi, ed. Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul: Siyer Yayınları Siyer Akademi, 2021, s. 307-344.

¹⁵ bkz. Şenkîfî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed b. Mahmûd el-Cenkî eş-Şenkîfî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye fî Fethi'l-bârî*, I-III, Kuveyt, t.y.; Muhammed Ali Sâlih, *Menhecü İbn Hacer el-Askalânî fî dirâseti's-sîreti'n-nebeviyye fî kitâbi Fethi'l-bârî*, Musul Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Musul 2007.

¹⁶ bkz. Yahyâ b. İbrahim el-Yahyâ, *er-Rivâyâtü't-târîhiyye fî Fethi'l-bârî fî asri'l-hilâfeti'r-râşide ve'd-Devleti'l-Emeviyye*, Medine İslâm Üniversitesi (Doktora Tezi), Medine 1414/1993.

¹⁷ bkz. Matrûdî, Abdülkerîm b. Abdülazîz b. İbrâhim el- Matrûdî, *el-Ârâü't-terbeviyye li'l-İmâmî'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fî şerhih li-Kitâbi'l-ilm min Sahîhi'l-Buhârî*, İmam Muhammed b. Su'ûd Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad 1428; Muhammed İbrâhim Hasan Tavâlibe, *el-Cevânibü't-Ta'limiyye fî kitâbi'l-ilm min Sahîhi'l-Buhârî ve şurûhi'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, Yermûk Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İrbid 1416/1996.

Fethu'l-bârî merkezli çalışmaların bir kısmı ise genel karakterlidir. Bunlar ekseriyâ eseri tanıtmaya, onun şerh metodunu ve kaynaklarını ortaya koymaya yöneliktir. Bu arada bazı eserler de şerh merkezli tartışmaları konu edinmiştir. Çalışmamız *Fethu'l-bârî*'de kendisine yer bulmuş hadis usulü bahislerini hedeflediği için ve çalışmamızın herhangi bir bölümünde onun genel özelliklerini, şerh metodunu, kaynaklarını ya da merkezinde olduğu tartışmaları ortaya koymak gibi amaç güdülmediğinden bu cümleden olan eserler de bizim için doğrudan kaynak niteliğinde değildir ve kendilerine çoğunlukla atıfta bulunulmayacaktır.¹⁸

¹⁸ bkz. Abdullah Yâsîn Hayrî, *el-Hâfız İbn Hacer ve kitâbuh Fethu'l-bârî*, Medine İslâm Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Medine 1430; Abdülhamîd Abtân Abbâs, *İbn Hacer el-Askalânî ve menhecuh fî Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Bağdat Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bağdat 1419/1993; Cemil Ahmed Mansûr eş-Şevâdîf, *Menhecû'l-Hâfız İbn Hacer fî kitâbih Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Ezher Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahire 1975; Meryem İnân Muhammed el-Berş, *Menhecû'l-Hâfız İbn Hacer fî kitâbih Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Gazze İslâm Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazze 2013; Muhammed b. Abdullah el-Kannâs, *et-Ta'rif bi's-şûrûhi'l-hadîsiyye el-muktebes minhâ fî Fethi'l-bârî*, Riyad: Dârü's-Sumey'î, 1433/2012; Câdürab Emîn Abdülmecîd, *Beyne'l-İmâmeyn el-Aynî ve İbn Hacer: Dirâse mukârene li-menheceyhimâ fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire: Dârü'l-Muhaddisîn, 2007; Köktaş, Yavuz, *Fethu'l-bârî ve Umdetü'l-kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, 2. bs., Ankara: TDV İSAM Yayınları, 2020; Atiyye, Hamd Abdullah el-Atiyye, *Mevâridü'l-Hâfız İbn Hacer fî Fethi'l-bârî*, Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1425/2005; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selmân, Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu'cemü'l-musannefâti'l-vâride fî Fethi'l-bârî*, Riyad: Dârü'l-Hicre, 1412/1991; A'cemî, Vasmiyye bint Cüvey'âd el-A'cemî, *İstidrâkâtü'l-Hâfız İbn Hacer alâ mütekaddmîh fî Fethi'l-bârî*, Melik Suud Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad 1426; 'Azerî, Nâsır b. Yûsuf Nâsır el-'Azerî, *Teakkubâtü'l-Keşmîrî fî kitâbih Feyzi'l-bârî ale'l-Hâfız İbn Hacer fî kitâbih Fethi'l-bârî*, Ürdün Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ammân 1429/2008; Hatâvî, Fatma Ali Hasen el- Hatâvî, *Teakkubâtü'l-Hâfız İbn Hacer fî Fethi'l-bârî ale'l-Hâfız İbn Abdilber*, Ürdün Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ammân 1429/2008; Seyhan, Ahmet Emin, *İbn Hacer el-Askalânî ve Fethu'l-bârî'deki Metodu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1995; Engin, Sezai, “Bir Şerhin Hikayesi ve Otoritesi: “Feth”ten Sonra Hicret Yok muydu?”, İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi, ed. Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul: Siyer Yayınları Siyer Akademî, 2021, s. 413-437; Bilen, Mehmet, “Hadis Şarihi Olarak İbn Hacer el-Askalânî” e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 2009, cilt: I, sayı: 2, s. 50-66; Hesham Halim Ahmed Ibrahim, *İbn Hacer'in Fethu'l-Bârî'de Hanefilere Yaklaşımı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2020; Özendi, İbrahim Celil, *İbn Hacer'in Fethu'l-bârî Adlı Eserinde Bir Şerh*

Fethu'l-bârî üzerine yapılmış çalışmaların bir kısmı ise hadis merkezli olmakla birlikte yine de çalışmamız açısından doğrudan kaynak teşkil etmez. Zira bunların bir kısmı hadis usulü alanıyla ilgili değildir, bilakis hadisin farklı fenlerine yöneliktir.¹⁹ Bir

Metodu Olarak Bağlam, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 2023; Güldal, Fatime, *Hadis Şerhçiliğinde Sosyokültürel Yapıya İlişkin Bilgilerin Hadisin Anlaşılmasına Etkisi: Fethu'l-bârî Bağlamında*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 2022; Türcan, Zişân, *Hadis Şerh Geleneği: Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, 2. bs., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020; *Hattâbî ve İbn Hacer'in Buhârî Metinlerine Yaklaşımları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002.

¹⁹ Zübeyrî, Velid b. Ahmed el-Hüseynî ez-Zübeyrî, İyâd b. Abdüllatif b. İbrâhîm el-Kaysî, Mustafa b. Kahtân el-Habîb, Beşîr b. Cevâd el-Kaysî, İmâd b. Muhammed el-Bağdâdî, *Mevsûatü'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî el-hadîsiyye*, I-VI, Medine: Mecelletü'l-Hikme, 1422/2002; Hüdâ bint Muhammed Abdurrahman, *İstidrâkâtü'l-Hâfız İbn Hacer el-hadîsiyye fî Fethi'l-bârî*, Melik Suud Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad 1425; Şemerânî, Halîme Abdullah eş-Şemerânî, *el-Ehâdis ve'l-âsârü'l-vâride fî Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Melik Abdülaziz Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cidde 2004; Yemânî, Hennân bint Ali b. Muhammed el-Yemânî, *el-Ehâdis ve'l-âsâr elletî dâfe'ahâ'l-Hâfız İbn Hacer fî kitâbih Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke 1435; Durgam Sâlih Es'ad Cebârîn, *Tahrîcü'l-ehâdis elletî sekete anhá el-İmâm İbn Hacer fî Fethi'l-bârî*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2003; Meryem bint Ahmed b. Zenân, *el-Ehâdis ve'l-âsârü'l-vâride fî Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî: Kitâbü'l-ezân*, Melik Abdülaziz Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cidde 1428; Râgıb Abdurrahman eş-Şerûf, *Tahrîcü'l-ehâdisi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min kitâbi'l-ezân bâbi izâ hadara't-ta'âm ve ukîmeti's-salât ilâ nihâyeti kitâbi'l-cum'a*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2003; Muhammed Vecîh Muhammed Hanîni, *Tahrîcü'l-ehâdisi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min kitâbi'l-havf ilâ kitâbi taksîr's-salât*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2004; Hannân İd Abd Abdülhâdî, *Tahrîcü'l-ehâdisi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min kitâbi'l-cenâiz bâbi sünneti's-salât ale'l-cenâiz ilâ kitâbi'l-hac*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2004; Sâmîr Nâcih Abdullah Semmâre, *Tahrîcü'l-ehâdisi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min kitâbi'l-büyû' ilâ nihâyeti kitâbi'l-mükâteb*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2005; Nu'mân Nâyif Hamdân Es'ad, *Tahrîcü'l-ehâdisi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min kitâbi'l-hibe hattâ nihâyeti kitâbi'l-cihâd*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2003; Muhammed Ahmed Abdülhalîm el-Attâr, *Tahrîcü'l-ehâdisi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min kitâbi'l-farzi'l-humus ilâ nihâyeti kitâbi ehâdisi'l-enbiyâ'*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2004; Râid Hişâm Ömer Âsî, *Tahrîcü'l-*

kısmı hadis usulü menşeli olsa da artık müstakil bir fen haline gelmiş sahalara müteveccihdir.²⁰ Diğer bir kısmı ise doğrudan hadis usulüyle ilgili konuları hâvidir, ancak çalışmanın kapsamında değildir. Zira bu çalışmalar sadece ilgili olduğu konuya yer vermekte olup hadis usulünün tamamını kapsamamaktadır.²¹ Söz konusu çalışmalar,

ehâdîsi 'l-vâride fî kitâbi Fethi 'l-bârî şerhi Sahîhi 'l-Buhârî min bidâyeti kitâbi 'l-menâkıb ilâ nihâyeti kitâbi fezâilî 's-sahâbe, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2005; Bilen, Mehmet, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013; Oruçan, Osman, “*İbn Hacer'in Buhârî Ravileri Savunusu: Hedyu 's-Sârî Özelinde Bir Değerlendirme*”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2017, cilt: XVII, sayı: 1, s. 83-125; “*İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari Ravileri Savunusu Üzerine Bir Değerlendirme*”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2016, cilt: XI, sayı: 17, s. 487-518; Demirel, Harun Reşit, “*İbn Hacer'in Takrîbu 'l-Tezhîb 'de Buhârî'nin Bid'at Ehli Olmakla Cerh Edilen Râvilerinden Bahsetmesi ve Hedyu 's-Sârî (Mukaddime) deki Müdafası*”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, 2000, cilt: II, sayı: 3, s. 29-60.

²⁰ bkz. Muhammed Nâsirî, *Menhecü 'l-Hâfız İbn Hacer fî te 'vîli muhtelifi 'l-hadîs ve eseruh fî nakdi 'l-hadîs*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2011; Âmile bint Muhammed, *Tercîhâtü 'l- Hâfız İbn Hacer el-hadîsiyye fî kitâbih Fethi 'l-bârî min evveli kitâbi farzi 'l-humus ilâ nihâyeti kitâbi menâkıbi 'l-ensâr*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke 1436/2015; Saîdî, Hüdâ bint Abdurrahman es- Saîdî, *Tercîhâtü 'l- Hâfız İbn Hacer el-hadîsiyye fî kitâbih Fethi 'l-bârî min bâbi tezvîci 's-seyyibât min kitâbi 'n-nikâh ilâ nihâyeti kitâbi 'l-eşribe*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke 1435/2014; Nâdiye bint Abdurrahman, *Tercîhâtü 'l- Hâfız İbn Hacer el-hadîsiyye fî kitâbih Fethi 'l-bârî min evveli kitâbi farzi 'l-merdâ ilâ kitâbi 'r-rikâk*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke 1436/2015; Salih b. Abdullah es-Seyyâh, *Menhecü 'l-Hâfız İbn Hacer fî difâ 'ih an ricâli Sahîhi 'l-Buhârî el-mütekellem fih*, Melik Suud Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad 1418. Yılmaz, Fethullah, *Fethu 'l-bârî 'de İhtilâflı Hadislerin Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013. Özgüç, Abdurrahman, *İbn Hacer el-Askalânî'nin Fethu 'l-Bârî adlı eserinde Nâsih ve Mensûh Metodu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2021.

²¹ bkz. Amrânî, Nâdir b. es-Senûsî el-Amrânî, *Karâinü 't-tercîh fî 'l-mahfûz ve 'ş-şâz ve fî ziyâdeti 's-sika inde 'l-Hâfız İbn Hacer fî kitâbih Fethi 'l-bârî*, I-II, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 1431/2010; Faysal Bâsim Faysal el-Cevâbir, *el-Hadîsü 'l-hasen inde 'l-Hâfız İbn Hacer fî kitâbih Fethi 'l-bârî*, Yermûk Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İrbid 1416; Sâir b. Süleyman b. Musa el-Estal, *Menhecü 'l-İmâm İbn Hacer fî tevsiki mütûni 's-sünneti 'n-nebeviyye: Dirâse tatbikiyye alâ Fethi 'l-bârî şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*, Gazze İslâm Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazze 2008; Sâmih Fethî Delûl, *Menhecü 'l-Hâfız İbn Hacer fî tahsîni 'l-esânîd min hilâli kitâbi Fethi 'l-bârî*, Gazze İslâm Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazze 2008; Almajd, Mhd Saeed, *Hadis Usûlünde İbnü 's-Salâh ve*

zaman zaman kendilerine atıfta bulunulsa da çalışma boyunca devamlı surette kendilerine başvuru alan araştırmalar arasında yer almamaktadır.

Çalışmamızın asıl, öncelikli ve daimi kaynağı elbette *Fethu'l-bârî* ile mukaddimesi olan *Hedyü's-sârî*'dir. Yukarıda da ifade edildiği gibi *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar* mezkûr şerhe kılavuzluk eden kaynaklardır ve bu bakımdan çalışmamızın birinci derecedeki kaynakları arasında yer alırlar. Bu ikisinden sonra kaynak olmak bakımından İbn Hacer'in *Nüket*'i gelir. İsimleri sayılan bu beş kaynak hâliyle çalışmamızın hiçbir safhasında elden bırakılmamış, devamlı kendilerine atıfta bulunulmuştur. Bu üç hadis usulüne ve İbn Hacer'in hadis usulünden neşet eden konulara dair verdiği diğer eserlere eğilen birçok çalışma bulunsun da kendilerine sıklıkla atıfta bulunma imkânından mahrum kalmıştır.²²

İbn Hacer Mukayesesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş 2021.

²² bkz. Ulusoy, Ömer Mehmet, *Hadis Rivayetinde Tedlis Uygulaması ve İbn Hacer'in Tabakatü'l-müdekkisin Adlı Eseri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2008; Uysal, Şeyda Bertan, *İbn Hacer ve el-Vukûf alâ mâ fî Sahîhi Müslim mine'l-mevkûf Adlı Eserindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011; Gökçe, İbrahim, *Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar özelinde İbn Hacer'in Hadis Usulü Alanında Yaptığı Çalışmaların Değerlendirilmesi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2016; “Nüzhetü'n-Nazar Özelinde Süû'l-Hıfz Kavramı”, Balıkesir İlahiyat Dergisi = Balıkesir Theology Journal, 2022, sayı: 16, s. 207-231; Güller, Muhammed Emin, *İbn Kutluboğa'nın Nüzhetü'n-nazar Haşiyesinde İbn Hacer'e Yöneltilen Tenkidler*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018; “İbn Kutluboğa'nın İbn Hacer'e İtirazları Özelinde Hadis İlminde Tenkit Kültürü = Criticism in Hadith Literature through the Objections of Ibn Qutluboğa to Ibn Hajar”, Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi [Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi], 2019, cilt: V, sayı: 2, s. 911-941; Sarı, Necmi, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-Fiker Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Sakarya 2017; “İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-fiker Adlı Eserinde Ali ek-Kârî'ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2021, cilt: IX, sayı: 1, s. 1-26; Engin, Sezai, “Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Üzerine Yapılan Hâşîye Çalışmaları Bibliyografyası”, Hadis ve Siyer Araştırmaları = Hadith and Sira Studies, 2015,

Fethu'l-bârî ve *Hedyü's-sârî* merkeze alınarak hazırlanmış, mezkûr iki eserin ihtivâ ettiği konulara ulaşmak noktasında kendilerinden çokça istifade ettiğimiz iki eser daha vardır ve bunlar da çalışmamızın önemli kaynakları arasındandır. İlki Hâfız Senâullah ez-Zâhidî tarafından hazırlanmış olan *Tevcîhü'l-kârî ile'l-kavâ'id ve'l-fevâidi'l-usûliyye ve'l-hadîsiyye ve'l-isnâdiyye fî Fethi'l-bârî* ismini taşıyan eserdir. Eser isminden de anlaşıldığı gibi İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de yer verdiği usûl meselelerinin, fikhî kâidelerin, hadis meselelerinin, râviler ile diğer meşhur simaların biyografilerinin neler olduğunu kaydetmekte ve dipnotlarında bunların şerhte geçtiği yerlerin cilt ve sayfa bilgisini vermektedir. Ayrıca eser, Buhârî'nin *Sahîh*'inde takip ettiği usul ve metodlara

cilt: I, sayı: 1, s. 76-98; Cihan, Sadık, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler”, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, 1975, sayı: 1, s. 127-136; Doğanay, Ramazan, “Tecdîd-i Sarîh Mukaddimesi'nin Kaynakları Üzerine Bir İnceleme: Nuhbetü'l-Fiker ve Nüzhetü'n-Nazar Özelinde”, Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm, 2022, s. 191-203; Erdoğan, Tunahan, “Hadis Usûlü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: Bir İhtisâr Örneği Olarak İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker'i”, TARR: Turkish Academic Research Review = Türk Akademik Araştırmalar Dergisi, 2016, cilt: I, sayı: 1, s. 49-59; Aysan, Mehmet Ali, *Mehmed et-Trabzonî'nin er-Risâle fî Fenni Usûli'l-Hadîs: Hâşiye alâ Nüzheti'n-Nazar fî tadvîhi Nuhbeti'l-Fiker adlı Eseri ve Hadis Usûlüne Katkısı*, Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bayburt 2019; Hatiboğlu, İbrahim, “İbn Himmât ed-Dımaşkî ve Hulâsatü'n-Nuhbe fî'l-Mustalah Adlı Eseri”, Hadis Tetkikleri Dergisi, 2022, cilt: XX, sayı: 2, s. 361-366; İmamoğlu, Abdullah Taha - Fatih Gümüş, “İskilipli Mehmed B. Ömer'in Nuhbetü'l-Fiker Hâşiyesi ve Tercümesinin Neşri”, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016, cilt: X, sayı: 10, s. 127-164; İmamoğlu, Taha, “Anadolu'da Usul Çalışmaları: Ramazanzade Abdünnâfi İffet Efendi'nin Nuhbetü'l-Fiker, Şerhi: El-Eserü'l-Muteber fî Tercemeti Nuhbeti'l-Fiker”, Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler, 30 Nisan-1 Mayıs 2011, 2011, s. 325-336; “19. Yüzyıl Ulemâsından Ahmed Fatih Efendi'nin Nuhbetü'l-Fîker Tercümesi ve Şerhi”, Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Daru'l-Hadisler 08-09 Eylül 2012, 2013, s. 247-254; Özudoğlu, Bekir, “Kara Halil Efendi ve Nüzhe Hâşiyesi Özelinde Osmanlı Dönemi Hadis Usûlü Literatüründe Hâşiye Yazıcılığı”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2022, cilt: XXI, sayı: 1, s. 605-636; Mohammed Abdulateef, *Muhammed el-Mudurnî'nin Nüzhetü'n-Nazar Hâşiyesi'nin Tahkik ve Değerlendirmesi: Başlangıç-Sahih Hadis Arası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2022; Jadalla Hasan, *Molla Halil es-Si'irdî'nin Usûlü Hadîsi'l-Ezher mine'l-Muhtasar ve Şerhihi li-İbn Hacer İsimli Eserinin Tahkiki ve Metodu*, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Siirt 2019.

dair *Fethu'l-bârî*'de zikredilen malumatı da aynı usulle sayıp dökmektedir.²³ Bilgisayar ve çeşitli programlar üzerinden her türlü tarama imkânına sahip olduğumuz günümüz şartlarında İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de yer verdiği hadis usulü pasajları için elbette yalnızca bu eserle iktifa edilmemiştir. Gerek kendi okumalarımız ve gerekse işaret olunan taramalar neticesinde çalışmamızın mezkûr eserin içeriğini çok aşan bir mahiyet kazandığı onu bizzat inceleyenlerin rahatlıkla tespit edebilecekleri bir vakadır. Aynı hacim ve başarıyı yakalayamasa da benzer bir çalışma *Hedyü's-sârî* üzerine de yapılmıştır. Râşid b. Abdurrahmân b. Ridn el-Bidâh tarafından hazırlanan çalışma, *el-Kavâid ve'd-davâbit el-hadîsiyye min hilâli kitâbi Hedyi's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* adını taşımaktadır.²⁴ Bir önceki eserden farklı olarak sadece hadis ilmine dair bahislere ve yalnızca mukaddimeye tahsis olunan bu çalışmada tezimizin yazımı esnasında sıkça kullandığımız araştırmalardandır. *Tevcihü'l-kârî*'ye nispetle üstün görülebilecek yönü ise, aynı zamanda değerlendirmeler içeriyor oluşudur. Hiç şüphesiz *Hedyü's-sârî*'de yer alan hadis usulü değerlendirmeleri için de sadece bu çalışmada işaret olunan yer ve örneklerle yetinilmemiştir.

İbn Hacer'in hadis usulündeki konumunun, bazı usul bahislerine yaklaşımının veya daha farklı yönlerinin ele alındığı genel ya da özel nitelikli bir takım çalışmalar²⁵

²³ Zâhidî, Hâfız Senâullah ez-Zâhidî, *Tevcihü'l-kârî ile 'l-kavâ'id ve 'l-fevâidi 'l-usûliyye ve 'l-hadîsiyye ve 'l-îsnâdiyye fî Fethi'l-bârî*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.

²⁴ Râşid el-Bidâh, Râşid b. Abdurrahmân b. Ridn el-Bidâh, *el-Kavâid ve'd-davâbit el-hadîsiyye min hilâli kitâbi Hedyi's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, y.y., t.y.

²⁵ bkz. Öztürk, Betül Şimşek, *İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) Hadis Usûlcülüğü*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007; Çelik, Abdullah, “*Hadis Usûlü İlminde Bir Dönüm Noktası Olarak İbn Hacer el-Askalânî*”, İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi, ed. Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul: Siyer Yayınları Siyer Akademi, 2021, s. 439-471; “*Hadis Usûlünün Zirve İsmi: İbn Hacer el-Askalânî*”, Asos Journal: The Journal of Academic Social Science, 2017, cilt: V, sayı: 47, s. 533-563.

Ayrıca bkz. Kazan, Tahsin, *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2018; “*İbn Hacer'in Zayıf Hadis ve Çeşitleri Hakkında Özgün Yaklaşımı*”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018/3, cilt: IX, sayı: 21, s. 709-727; “*İbn Hacer El-Askalânî'ye Göre Sahih Hadis*”, SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Social Science, 2019, cilt: VI, sayı: 34, s. 183-200; Yanar, Nagihan, *İbnü's-Salâh'ın Sahih Hadis ile İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: Irâkî ve İbn Hacer Özelinde*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans

daha bulunmaktadır. Bunlar da çalışmamızın aslî kaynağını teşkil etmeyecek, kendilerine sadece hîn-i hâcette atıf yapılacaktır.

Bu sayılanların dışında alana dair gerek dirâyetü'l-hadîs ve gerekse rivâyetü'l-hadîs cümlesinden olan her eser çalışmamızın hem potansiyel hem de fiilî kaynağıdır. Yeri geldikçe kendilerine atıfta bulunulmuştur. Burada isimlerinin sayılıp haklarında bir takım değerlendirmeler kaydedilmesi ise zaittir.

Çalışmamızda gerek eser, müellif, râvî, kitap, şehir ve kavramların yazımında, gerekse vefat tarihlerinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* esas alınmıştır. Ayrıca çalışma boyunca vefat tarihleri her bölümde tekrarlanmıştır.

Tezi), İstanbul 2013; Koç, İsmail, *İbn Hacer'de Tasarruf Kavramı: Râvî, Musannif ve Müstensih*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019; Keskin, Tahir, *İbn Hacer'in Mestûr Râvilerine Zehebî'nin Bakışı*, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin 2021.

Ayrıca bkz. Turan, Mehmet, “*Meşhur Hadis Âlimi İbn Hacer el-Askalânî'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği*”, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi, 2017, cilt: I, sayı: 1, s. 21-29; Tekin, İshak, “*İslâm Eğitim Tarihinde Ulemâ Hareketliliği: İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) Örneği*”, İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi, ed. Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul: Siyer Yayınları Siyer Akademi, 2021, s. 51-78; Turhan, Halil İbrahim, “*Biyografi Yazım Tarihinde İbn Hacer: Müstekar/İdeal Metinlerin Oluşumu*”, İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi, ed. Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul: Siyer Yayınları Siyer Akademi, 2021, s. 347-391.

BİRİNCİ BÖLÜM
TEMEL KAVRAMLAR
VE

BİZE ULAŞMASI BAKIMINDAN HABERİN NEVİLERİ

TEMEL KAVRAMLAR

VE

BİZE ULAŞMASI BAKIMINDAN HABERİN NEVİLERİ

Haberin nevi­leri konu­su müte­kaddimîn ve müte­ah­hirîn dö­nem­le­rin­de ka­le­me alın­mış olan ha­dis usûlü es­er­le­ri­nin baş­lı­ca bölümlerinden birini teşkil etmektedir. İbn Hacer de, bu alanda ilk olarak kendisi tarafından ortaya konan bir tertiple yazdığı *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* isimli muhtasarına aynı bahisle başlamaktadır. Burada kastedilen haberin, onu bize ulaştıran tariklerinin azlığı veya çokluğu bakımından, yani keyfiyet-i ittisâli itibarıyla karşımıza çıkan nevi­ler­idir. Söz konu­su ne­vi­ler ha­ber-i müte­vâtir ile meşhûr, azîz ve garîb kısımlarına ayrılan haber-i âhâddan müteşekkildir. Ancak haber ve hadisin anılan açılardan taksimine tahsis edilmiş olan bu bölüme birçok usûl-i hadîs eseri örneğinde de karşılaşıldığı gibi alanın temel kavramlarıyla başlanması isabetli olacaktır.

I. TEMEL KAVRAMLAR

Burada temel kavramlarla kastedilen, alana dair yazılmış hem muhtasar karakterli hem de büyük hacimli kitapların hemen tamamının mukaddimesinde kendisine yer bulmuş olan haber, hadis ve eser ıstılâhlarıdır. İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) de gerek usûl-i hadîse dâir ka­le­me al­dığ­ı es­er­le­r­de ve gerekse *Fethu'l-bâri bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*'de çok fazla zikrettiği haber, hadis ve eser kavramları muhaddislerin ıstılâhında aynı manaya gelmektedir.¹ İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'in dîbâce ve mukaddimesinden hemen sonra, bize ulaşması itibarıyla (tariklerinin azlığı/çokluğu

¹ Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, 3. bs., Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1418/1997, s. 29; Mahmûd Tahhân, *Teyisru mustalahi'l-hadîs*, 9. bs., Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1417/1996, s. 15-16; Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü*, 52. bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021, s. 42-43.

veya sayısı bakımından) haberin kısımları bahsiyle hadis usûlü konularına başlamış² ve metni üzerine bizzat kaleme aldığı şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar fî tavzih-i Nuhbetü'l-fiker*'in ilk satırlarında da haber³ ve hadis⁴ kavramlarını tahlil etmiştir. Onun hadis âlimlerine nispetle ön plana çıkardığı ve böylelikle kendisinin de benimsediği görüş bu iki kavramın müterâdif olduğudur. Ancak İbn Hacer muhaddislerin cumhurunun nezdinde kabul görmüş olan bu görüşle iktifa etmemiş, sîga-i temrîzle zayıf olduklarına işaret ederek diğer bazı görüş ve yaklaşımlara da yer vermiştir. Bunlardan ilkinde göre hadis Hz. Peygamber'den gelen, haber ise başkalarından gelen nakiller olmaktadır. Söz konusu yaklaşımı temellendirmek üzere tarih ve benzeri alanlarla iştigal edenlere “ahbârî”, sünnet-i nebeviye ile iştigal edenlere muhaddis denildiğini kaydetmektedir.⁵

İbn Hacer eserinde zikrettiği diğer görüş, mantık kavramları ve bunlardan birini teşkil eden nispetler üzerinden işlenmektedir. Buna göre haber ile hadis ıstılahları arasında umum-husûs mutlak nispeti söz konusudur. Mutlak manada haber umumî, hadis

² İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar fî tavzih-i Nuhbetü'l-fiker* (thk. Nureddin Itr), 1. bs., Beyrut: Dârü'l-Minhâcî'l-Kavîm, 1440/2019, s. 41. Çalışmamız boyunca bu tahkîke kısaca “*Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*” ismiyle atıfta bulunulacaktır.

Çok sayıdaki *Nüzhetü'n-nazar* baskıları arasında ilgi görenlerden biri de Ali Hasan el-Halebî'nin (v. 1442/2020) tahkik ettiği nüshadır. Nâsırüddin el-Elbânî'nin (v. 1420/1999) *Nüzhe* üzerine taliklerini de içeren bu baskı, muhakkik tahkikine *en-Nüket* adını verdiği için zaman zaman İbn Hacer'in *Nüket*'i ile karıştırılabilmektedir. Bahis konusu baskı için bkz. Ali Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî, *en-Nüket alâ Nüzheti'n-nazar fî tavzih-i Nuhbetü'l-fiker*, 3. bs., Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1438. Çalışmamızda bu tahkik kaynak olarak kullanıldığında iltibâsa mahal vermemek adına şu künye tercih edilecektir: İbn Hacer, “*Nüzheti'n-nazar*”.

İki baskı karşılaştırıldığında tahkikteki başarısı dolayısıyla Nureddin Itr'ın (v. 1442/2020) nüshası öne çıkmakta iken metin ve şerhin birbirinden tefriki açısından da Ali Hasen el-Halebî'nin neşri atıf bakımından daha kullanışlı olmaktadır. Dolayısıyla metin-şerh ayrımının ön planda olmadığı tezimizin bu bölümünde çoğunlukla Itr'ın baskısı kaynak gösterilmiş, buna karşın *Nuhbe* ve *Nüzhe*'ye ayrı ayrı atıfların kritik önemde ve yoğun olduğu diğer bölümlerde kaynak olarak hâliyle Halebî neşri tercih edilmiştir.

³ bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, “Haber”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIV, 346-349.

⁴ bkz. Kandemir, M. Yaşar, “Hadis”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, XV, 27-64.

⁵ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 41. Muhakkik Nureddin Itr da ilgili konuyla ilgili olarak düştüğü notunda mezkûr ıstılahların lügavî manalarıyla birlikte İbn Hacer'in işaret ettiği görüşlere yer vermiştir. bkz. *a.g.e.*, s. 41, dipnot no: 1.

ise daha hususî bir ıstılah olup her hadis aynı zamanda bir haberdir; ancak aksi söz konusu değildir. Ayrıca İbn Hacer, daha şümüllü bir ifade olması bakımından *Nuhbe*'nin ibarelerinde ve şerhinde haber lafzını kullanmayı tercih ettiğini bu pasajın sonunda belirtmiştir.⁶

Haber ve hadisle müterâdif diğer bir ıstılâh olan eser kavramına,⁷ *Nuhbe*'de, senedin müntehâsına veya müsnedün ileyhine itibarla hadisin kısımlarının ele alındığı bölümde kısaca temas edilmektedir. İbn Hacer merfû' ve maktû' hadisi tarif ettikten sonra bu ikisi için eser ifadesinin de kullanıldığını kaydetmiştir.⁸ Ancak, hem temrîz sîgasıyla zayıf olduğuna işaret ederek zikretmesinden, hem de *Nuhbe*'nin metninde geçen bu bilgi üzerine *Nüzhe*'de herhangi bir şerh de düşmemiş olmasından dolayı söz konusu yaklaşımı benimsemediği intibai hâsıl olmaktadır. Yani sarahaten zikretmemiş olsa da bu bölümde konuyu ele alış tavrı, onun, eserin terminolojik olarak haber ve hadis ile aynı manaya geldiği görüşüne daha yakın olduğunu ima etmektedir.

İbn Hacer bu konuyu diğer önemli hadis usûlü eseri olan *Nüket*'inde, kısmen ve eser ıstılahı özelinde ele almıştır.⁹ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (v. 643/1245) *Mukaddime*'sinde yedinci nevi mevkûf hadise tahsis etmiş ve bu nevin sonunda mevkûfun tarifinin eser tesmiyesiyle Horasan fukahâsının ıstılahında da bulunduğunu

⁶ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 41. Şerhin bu son cümlesiyle ilgili İbn Hacer'in *Nüzhe*'yi okuturken getirdiği izah ve talebesi İbn Kutluboğâ'nın (v. 879/1474) *el-Kavlü'l-mübteker* adıyla maruf hâşiyesinde bu izahı nakil ve değerlendirmesi için bkz. İbn Kutluboğâ, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğâ b. Abdullah, *Hâşiyetü İbn Kutluboğâ alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker* (thk. İbrahim b. Nâsirü'n-Nâsır), Riyad: Dârü'l-Vatan, 1420/1999, s. 25-26. Ayrıca bkz. Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nûreddin Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker* (thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm), Beyrut: Dârü'l-Erkam, t.y., s. 156-157.

İbn Hacer, *Nuhbe* ve *Nüzhe*'sinde haber kavramının başta Kelâm ve Usûl-i Fıkıh olmak üzere diğer ilimlerle irtibatını ve o ilimlerdeki kullanımını dikkate aldığını ihsâs eden bu tercihinin sahih hadis bahsine kadar sürdürmüştür. bkz. İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 41-58.

⁷ bkz. el-Gazefî, Said Abdurrahman Musa, "Eser", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XI, 372.

⁸ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 114.

⁹ İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ Kitâbi'bni's-Salâh ve Nüketi'l-Irâkî* (thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl), 1. bs., Riyad: Dârü'l-Mîmân, 1434/2013, s. 318.

ifade etmiştir. Hatta Horasan fakihi Ebü'l-Kâsım el-Fûrânî'den (v. 461/1069) kendisine ulaşan habere göre fukahânın Hz. Peygamber'den rivayet olunanlara haber, sahâbeden rivayet olunanlara eser dediklerini kaydetmiştir.¹⁰ İbn Hacer bu cümle üzerine nükte/nüket kabilinden kaleme aldığı satırlara, öncelikle bu kullanıma yer yer Şâfiî'nin (v. 204/820) ibarelerinde de rastlanıldığını kaydederek başlar. Eserin lügat itibarıyla alâmet, iz, bakiye ve rivayet manalarına geldiğini belirttikten sonra eser ıstılahını hem merfû' ve hem mevkûf hadise beraberce ıtlâk ettiklerini Nevevî'nin (v. 676/1277) ehl-i hadisten naklettiğini belirtir. Ona göre Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (v. 310/923) merfû' hadislerle hasredip mevkûf haberlere ancak tebaiyet yoluyla yer verdiği kitabına *Tehzîbü'l-âsâr* ismini vermesi de Nevevî'nin naklini teyit etmektedir. Bahse nihayet verirken Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (v. 321/933) *Şerhu maâni'l-âsâr*'ına dikkat çeken İbn Hacer, bu eserin de merfû' ve mevkûf hadisleri beraberce ihtiva ettiğini söylemektedir.¹¹

İbn Hacer'in sadedinde olduğumuz ıstılahlarla ilgili bizzat kendi kaleminden çıkmış hadis usulü eserlerindeki ibâreleri ve bu ibarelerin tazammun ettiği fikirler yukarıda zikredilenlerden ibarettir. *Nuhbe* ve *Nüzhe*'yi bir eser, *Nüket*'ini ayrı bir eser kabul edecek olursak, serd edilen görüşler bakımından bunların birbirlerini tamamladıkları, aralarında tam bir mutabakat olduğu ve tenâkuz teşkil edecek herhangi bir unsur barındırmadıkları aşikârdır. Teorik çerçevenin bu şekilde tespitinden sonra, mezkûr ıstılahların İbn Hacer tarafından pratikteki kullanımlarının *Fethu'l-bârî* özelinde nasıl bir manzara arz ettiği tespit edilmeye çalışılacaktır.

¹⁰ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs: Mukaddimetü'bni's-Salâh* (thk. Nureddin İtr), 3. bs., Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1418/1998, s. 46.

¹¹ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 318. Ayrıca bkz. Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr* (thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm), 1. bs., Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1431/2010, s. 92.

Şâfiî'nin ibareleriyle şu ikisi kastediliyor olmalıdır:

«وأما القياس فإنما أخذناه استدلالاً بالكتاب والسنة والآثار»

«... وجه العلم بعد الكتاب والسنة والإجماع والآثار وما وصفتُ من القياس عليها»

bkz. Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), 2. bs., Kahire: Dârü't-Türâs, 1979, s. 218, 508.

Haber, hadis ve eser ıstılahları -tabi ki cemi sîgaları ve lâm-ı ta'rîfin bulunup bulunmama durumları da dikkate alınarak ve hesaba katılarak düşünüldüğünde- tahmin olunacağı gibi *Fethu'l-bârî*'de yüzlerce hatta binlerce defa geçmektedir.¹² Ancak burada tez mantığı, çalışmanın hacmi, Giriş'te belirlenen yönteme uyulması ve sadedinde bulunulan konu açısından maksadın hâsıl olması nazar-ı itibâra alınarak her bir ıstılâh için *Fethu'l-bârî*'den üç misâl ile iktifâ edilecektir.¹³ Bir taraftan bilgisayar programlarının yaygın olarak kullanılıp her türlü taramanın kolaylıkla yapılabilirliği, diğer taraftan da ele alınan konunun mahiyeti göz önünde bulundurularak metinde ve dipnotlarda daha fazla örneğe yer verilmeyecektir. Mezkûr üç ıstılâh İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'sindeki sıralamasına uyularak ele alınacak; önce haber, sonra hadis ve nihâyet eser işlenecektir. Örnekler tamamlandıktan sonra de mezkur ıstılahların *Fethu'l-bârî*'deki kullanımları değerlendirilecektir.

A. HABER

Haber¹⁴ ıstılâhının ilk ve ikinci olarak geçtiği yer ile buralardaki kullanımı bizim için ele aldığımız konuyu izahta oldukça elverişli misâllerdir. Bu ıstılah öncelikle İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'ye mukaddime olmak üzere kaleme aldığı *Hedyü's-Sârî*'de geçmektedir. İbn Hacer, on fasıl hâlinde tertip ettiği mezkûr eserinin mukaddimesinde ve Buhârî'nin (v. 256/870) kriterleri ile *el-Câmi'u's-sahîh*'in niteliklerine kısaca temas ettiği ikinci faslının hemen başlarında haber ile hadisi aynı manaya gelecek şekilde kullanır.

¹² *el-Mektebetü's-Şâmile* adlı bilgisayar programında tarafımızca yapılan taramada ulaşılan sayıların bir fikir ve kanaat vermesi açısından kaydedilmesi faydalı olacaktır. Buna göre *Fethu'l-bârî*'de haber 363, el-haber 816, ahbâr 179, el-ahbâr 316; hadis 5991, el-hadîs 5696, ehâdîs 1018, el-ehâdîs 704; eser 427, el-eser 212, âsâr 89, el-âsâr 184 kere geçmektedir. Bu ve benzeri bahislerde *Hedyü's-sârî* adlı mukaddimesi *Fethu'l-bârî*'den ayrı olarak değerlendirilmemiştir. Dolayısıyla verilen sayılara ilgili ıstılahların *Hedyü's-sârî*'deki kullanımları da dâhildir.

Bu sayılara bakılırken özellikle haberin başka ilimlerde de kullanılan bir ıstılah olduğunu ve mezkur üç ıstılahın zaman zaman bir terim olarak değil de lügat anlamalarıyla da *Fethu'l-bârî*'de yer aldığını hatırdan uzak tutmamak gerekmektedir. Öte yandan taramalar esnâsında aranan kelimenin bazı müştaklarının bilgisayar tarafından yanlış algılanması durumuyla da karşılaşılabilir. (Ahbâr-ihbâr gibi.)

¹³ *Hedyü's-sârî*'den seçilecek örneklerde mezkûr sayının aşılmasına dikkat edilecek, kaynağa işarette elbette dipnot esas olacaktır.

¹⁴ bkz. Yavuz, "Haber", *DİA*, XIV, 346-349.

İkinci misalde ayrıca dikkat çeken husus ise, müterâdif olan bu iki ıstılâhın aynı cümle içinde ve birbirine çok yakın istimal edilmiş olmalarıdır.¹⁵

Buhârî Oruç Kitabı'nın son bâbını Âşûrâ günü orucuna tahsis etmiş ve bu bâbda yedi hadise yer vermiştir.¹⁶ İbn Hacer ise *Fethu'l-bârî*'de bu bölümde yer alan her bir hadisin şerhine bâbın kaçınıcı hadisi olduğunu zikrederek başlamaktadır. O, "Dördüncü hadis" diyerek başladığı rivâyetin şerhi esnasında: "Haberin zâhiri (bazı âlimler tarafından) müşkil görüldü..." demektedir ve böylelikle haber ile hadisi aynı manada kullanmaktadır.¹⁷

Haber ıstılahı *Fethu'l-Bârî*'de zaman zaman cemi sîgasıyla da kullanılmıştır. Nitekim İbn Hacer'in müfredinden farklı olmayan bu kullanımına, Buhârî'nin kadir gecesinin faziletine dair hadisleri topladığı bölümün şerhinde tesadüf edilmektedir. Bu bölümde yer alan hadislerden bir kısmı, kadir gecesinin ramazanın son on günündeki tek gecelerde aranması bâbına derç edilmiştir.¹⁸ Yedi hadis ile İbn Abbâs'ın (v. 68/687-88) bir sözünün nakledildiği bu bâbın hadislerinin şerhine İbn Hacer şu ifadeleriyle başlamaktadır: "Bu, ilgili konuda vârid olan haberlerin (ahbâr) mecmûunun delâlet ettiği bir hakikattir."¹⁹ Dolayısıyla haber burada da İbn Hacer'in temel yaklaşımlarıyla aynı istikâmette bir kullanımı haizdir.

¹⁵ İbn Hacer, Hâfiz Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Hüde's-sârî li-mukaddimeti Fethi'l-bârî* (thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid), Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013, I, 6, 12. Çalışma boyunca esas aldığımız baskıda muhakkikler tarafından mukaddime için bazı yazmalarına istinâden mezkûr isim tecih edilmiştir. Ancak bundan sonra esere meşhur ismiyle, yani *Hedyü's-sârî* künyesiyle atıfta bulunulacaktır.

¹⁶ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fi el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (İşrâf: Sâlih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âlü's-Şeyh), 2. bs., Riyad: Dârü's-Selâm, 1419/1999, "Savm", 69, s. 321-322.

¹⁷ İbn Hacer, Hâfiz Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid), Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013, VI, 537.

¹⁸ Buhârî, "Fazlü leyleti'l-Kadr", 3.

¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 563.

Haber *Fethu'l-bârî*'de ayrıca haber-i vâhid/haber-i âhâd ıstılâhı çerçevesinde de mezkûr olup bu konuya, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde *Nuhbetü'l-fiker*'de yer alan çerçevede ayrıca temas edilecektir.²⁰

B. HADİS

Haber-hadis-eser üçlüsü içinde en çok kullanılan ıstılâh hiç şüphesiz hadistir.²¹ İbn Hacer bazen bir bâbda mezkûr olan hadisleri numaralandırarak sırayla zikreder. *Hedyü's-sârî*'deki izahlarına da ilgili hadislerin bölümdeki kaçınıcı hadis olduğunu belirterek başlar.²² Buhârî'nin sahâbenin faziletlerine tahsis ettiği bölümün altıncı bâbında Hz. Ömer'in (v. 23/644) menâkıbına yer verilmiş²³ ve bu babda zikredilen, aralarında mevkuf rivâyetlerin de bulunduğu on altı hadis İbn Hacer tarafında numaralandırılmak suretiyle sırayla şerh edilmiştir.²⁴ Yani kahir ekseriyeti böyle olsa da İbn Hacer sadece Hz. Peygamber'den gelen rivayetler için değil, mevkuf rivâyetler için de hadis ıstılâhını istimal etmiştir.

Buhârî'nin İlim Kitabı içinde yer verdiği konulardan biri de hadislerin kitâbeti meselesidir. Bu konuya tahsis edilen bâbın ilk hadisinde Hz. Ali'nin (v. 40/661) sahifesi ve bu sahifenin muhtevası hakkında bilgi verilmektedir.²⁵ İbn Hacer *Fethu'l-bârî* boyunca takipçisi olduğu usûlû burada da ihmal etmemiş, şerh esnasında hadisin farklı tariklerine ve bu tariklerdeki lafız ihtilaflarına temas etmiş, en son olarak da “Bu hadislerin (ehâdis) arasını cem‘ yolu şudur ki,…” diyerek rivayetlerin telif veçhini izaha başlamıştır.²⁶ Söz konusu hadislerin -belki hükmen merfû‘ olsalar bile- aslında mevkuf rivâyetler olduğu dikkatlerden kaçırılmamalıdır.

²⁰ bkz. s. 47 vd.

²¹ bkz. Kandemir, “Hadis”, *DİA*, XV, 27-64.

²² Misâl olarak bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 361, 373, 381.

²³ Buhârî, “Fezâilü ashâbi'n-Nebî”, 6.

²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 79-103.

²⁵ Buhârî, “İlm”, 39.

²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 427-430.

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de hadisleri şerh ederken dikkat ettiği ve mümkün mertebe ihmâl etmediği bir husus da zikredilen hadislerin terceme ile münasebetinin tespitidir. O bu tespit esnasında hep hadis ıstılahını kullanmayı tercih etmektedir. Abdest kitabında mezkur bir hadisin²⁷ şerhini tamamlarken yer verdiği, "İşte bu izahla hadisin terceme ile olan münasebeti zâhir olur"²⁸ cümlesi sadedinde olduğumuz konuya güzel bir misal teşkil eder. Bu ve benzeri mevzilerde onun tercihinin hep hadisten yana yaptığı, haberi pek kullanmadığı görülmektedir.

C. ESER

Bir ıstılah olarak eser,²⁹ *Fethu'l-bârî*'de haber ve hadise nispetle daha az ve kısmen farklı bir kullanıma sahiptir. Bu ıstılahın güzel bir örneği Buhârî'nin *Kitâbü'l-îmân*'da mü'minin şuurunda/farkında olmadan amelinin boşa çıkmasından (habt) korkması bâbında zikrettiği rivâyetlerdir.³⁰ Buhârî ilgili bâbın tercemesinde İbrâhîm et-Teymî (92/710-11), İbn Ebî Müleyke (v. 117/735) ve Hasan-ı Basrî'nin (v. 110/728) sözlerini nakletmektedir. İbn Hacer şerh ve izâhlarında bu sözlere sadece eser ıtlâkıyla atıfta bulunmuş, bilinçli olduğu âşık olan bir tercihle haber ve hadis ıstılahlarını kullanmamıştır.³¹

İbn Hacer Buhârî'nin bâb başlıklarında takip ettiği usûlü tarif ederken *Hedyü's-sârî*'de yer verdiği şu satırlar onun hadis ve eseri şuurlu bir şekilde farklı manalarda kullanıldığını ortaya koymaktadır:

"O, tercemede, bazen kendi şartları muvâcehesinde sahih olmayan bir hadisin lafzını zikretmekle iktifâ eder ve bu gayr-ı sahih rivâyetle beraber ya bir âyet veya bir eser îrad eder. Böylelikle o âdeti, 'Bu bâbda benim kriterlerime göre sahih bir hadis yoktur' demektedir."³²

²⁷ Buhârî, "Vudû", 34.

²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 587.

²⁹ bkz. el-Gazefî, "Eser", *DİA*, XI, 372.

³⁰ Buhârî, "Îmân", 36.

³¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 234-238.

³² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 23.

Eser ıstılâhının cemi sîgasıyla (âsâr) kullanımının oldukça karakteristik bir misâline, Buhârî'nin Cum'a kitabında yer verdiği bazı rivayetler üzerine İbn Hacer'in düştüğü şerhte rastlanılmaktadır. Buhârî bahsi geçen kitabın bir bâbını cuma namazı vaktinin tayini konusuna hasretmiş ve bu bâbın başında üç tane mevkuf rivayet zikretmiştir.³³ İbn Hacer'in bu rivayetleri şerh ederken naklettiği ve eser ile merfû' hadisın açıkça birbirinden tefrik edilerek kullanıldığı bir değerlendirme şöylece tercüme edilebilir:

“Buhârî bu bâbda sadece bir takım âsâr irâd etmiştir. Zira kendisi bu konuda merfû' bir hadis bulamamıştır.”³⁴

Haber, hadis ve eserin *Fethu'l-bârî* ile ona mukaddime olmak üzere kaleme alınmış olan *Hedyü's-sârî*'deki misalleri bize, İbn Hacer'in, usûl-i hadis eserlerinin aksine ıstılah kullanımının pratiğinin önde olduğu metinlerde sergilediği hüneri de göstermektedir. Öncelikle kaydedilmelidir ki, kendisinin kaleme aldığı hadis usulü eserlerinde ortaya koyduğu teorik çerçeve ve yaklaşımlarla *Fethu'l-bârî*'deki pratikleri arasında bir tenâkuz bulunmamaktadır. Hiç şüphesiz tenâkuzun olmaması, onun teorik metinleriyle *Fethu'l-bârî* özelindeki pratikleri arasında hiçbir farkın bulunmadığı anlamına da gelmez. Teori ile pratik arasında bulunan ve pratiğin mahiyetinden kaynaklanan farklar, böyle iki yönlü bulunan bütün ilimlerde belirli bir seviyeyi aşmamak kaydıyla tabii karşılanmalıdır.

Anılan üç ıstılâhın *Fethu'l-bârî*'de karşımıza çıkan pratikleri bizi iki açıdan yeni değerlendirmeler yapmaya yönlendirmektedir. Bu değerlendirmelerin ilki bu üç ıstılahın birbirinden farklılaşan kullanım sıklığı ile alakalı olacaktır. Teorik olarak her ne kadar üçünün müteradif olduğu dile getirilse de pratikte hadisın diğer ikisinin önüne geçtiği, bariz bir şekilde daha sık kullanıldığı muhakkaktır. Üzerinde eser kaleme alınan sahanın hadis olduğu hesaba katıldığında bu sonucun kaçınılmaz olduğu da ortadadır. Kullanım sıklığı bakımından hadisi haberin takip ettiği de bir vâkıadır. Bu vâkıaya Kelâm ve Usûl-i fıkıh gibi disiplinlerin katkısı ise izahtan vârestedir. İbn Hacer'in telif ettiği hadis usulü

³³ Buhârî, “Cum'a”, 15.

³⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 637-641.

kitaplarında kendisine nispeten az yer bulmuş olan eserin mahiyeti ile bu ıstılahın pratikte arz ettiği mahiyet farksızdır. Yani esere temas nokta-i nazarından İbn Hacer'in teorisi ile pratiği tam bir tetâbuk hâlinedir.

Istılahların karşılıklarındaki ayniyetin devamı veya daralması ise ikinci değerlendirme noktasını teşkil eder. Aslında her üç ıstılah da daralmadan nasibini almış gibidir. Hadis ve haberin hem Hz. Peygamber'den hem de başkalarından gelen nakiller için kullanıldığının örneklerine rastlanılsa da, ikisinin de şerh boyunca daha çok ondan gelen rivayetlere ıtlak edildiği göze çarpmaktadır. Bu tahsiste hiç şüphesiz hadis öne çıkmakta, haberin karşılığında ise cemi olan ahhâr söz konusu olduğunda bir genişleme olduğu anlaşılmaktadır. Esere gelince, onda mutlak bir daralma yaşanmış, *Fethu'l-bârî*'nin hiçbir yerinde haber ve hadise müteradif kullanımına rastlanmamıştır. Yani bu ıstılah İbn Hacer tarafından şerh boyunca hep sahâbe, tâbiîn ve daha sonraki nesillerin sözlerine ıtlak olunmuştur. Dolayısıyla eserin mevkuf ve maktû' ıstılahlarıyla da yakın bir ilişkisi vardır ve anılan ıstılahların işlendiği bölümde bu ilişkiye ayrıca işaret olunacaktır.³⁵

II. BİZE ULAŞMASI BAKIMINDAN HABERİN NEVİLERİ

Haberin bize ulaşması (keyfiyyet-i vusûlü/ittisâli) itibarıyla, yani tarîklerinin çokluğu veya azlığı bakımından neveleri, *Nuhbe* ve şerhi olan *Nüzhe*'nin ilk bahsidir.³⁶ Giriş'te de ifade edildiği üzere çalışmamızın planını İbn Hacer'in mezkûr eserindeki tertibi teşkil ettiğinden, sadedinde bulunduğumuz Birinci Bölüm'de bu konunun *Fethu'l-bârî*'deki izi sürülecektir. Ayrıca müellif aşağıda tafsilatıyla vereceğimiz söz konusu neviler için "hadis" yerine, farklı görüşler ve muhtelif ilim dalları dikkate alındığında daha şumûllü olması hasebiyle "haber" ıstılahını tercih etmiştir.³⁷ Onun bu tercihinin tarafımızdan tevfi-k-i hareketle bölüm boyunca özellikle başlıklarda "haber" lafzı kullanılacaktır.

³⁵ bkz. s. 317.

³⁶ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 41-58.

³⁷ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 41.

İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'de bize ulaşması bakımından haberi mütevâtir, meşhûr/müstefîz, azîz ve garîb olmak üzere evvelâ dörde taksim etmiştir.³⁸ Garîb haberi de daha sonra ikiye ayırmıştır: Ferd-i mutlak ve ferd-i nisbî.³⁹ Ayrıca o, kitabında ıstılahların tarifini ve üzerlerine teferru eden meseleri zikrettiği esnada yer verdiği şu ifadeleri ile mezkûr dört ıstılahı iki kategoride mütâlaa etmiştir:

“İlki, yani mütevâtir haber dışında kalanların tamamı âhâddır. Bunların her birine haber-i vâhid denir.”⁴⁰

Buna göre haber, haber-i mütevâtir ve haber-i âhâd olmak üzere ikiye ayrılırken, haber-i âhâd da üç kısımdır: Haber-i meşhûr, haber-i azîz ve haber-i garîb. Çalışmamızda işte bu son tasnif esas ittihâz edilmiştir.

A. MÜTEVÂTİR HABER

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de mütevâtir haber⁴¹ konusunun bazı meselelerine dair değerlendirmeleri bulunmaktadır. Mütevâtirin lugavî ve ıstılâhî manası, şartları, şartlarıyla ilgili bir takım yaklaşım ve tartışmalar, mevcudiyeti ve mütevâtir olduğuna hükmedilen hadisler bu meselelerin üst başlıklarını teşkil etmektedir.

Bilindiği gibi İbn Hacer'in, İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si üzerine kaleme aldığı *en-Nüket* nâ-tamâm bir eserdir. İbnü's-Salâh mütevâtir bahsine kitabının otuzuncu nevinde yer vermişken, İbn Hacer'in eseri yirmi ikinci nevi üzerine düştüğü şerh ve talikât ile nihayet bulmuştur. *Nüket*'te sadece bazı başka meseleler çerçevesinde konuya kısaca temas edildiğine tesadüf olunmaktadır ki, yeri geldiğinde bunlara da işaret edilecektir. Dolayısıyla mütevâtirle ilgili asıl değerlendirmeler bu eser üzerinden değil de, konuya dair derli toplu ve sistematik bilgilerin yer aldığı *Nuhbe* ile *Nüzhe* üzerinden yapılacaktır.

³⁸ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 41-50.

³⁹ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 55-58.

⁴⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 50.

⁴¹ bkz. Apaydın, H. Yunus, “Mütevâtir”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 208-211.

1. Tanımı

Mütevâtirin *Fethu'l-bârî*'de hem lügavî hem de ıstılâhî manasına/tarifine yer verilmiştir. İbn Hacer, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inin dördüncü hadisinde⁴² geçen “tetâbe‘a” kelimesinin Küşmîhenî (v. 578/1182) ve Ebü'l-vakt (v. 553/1158) rivâyetinde “tevâtera” şeklinde vâki olduğunu belirtmekte ve tevâtürün, araya başka bir şey girmeksizin/arada herhangi bir boşluk olmaksızın bir şeyin cüzlerinin birbirini takip ederek peş peşe gelmesi manasına geldiğini kaydetmektedir.⁴³

Buhârî'nin “İlim” kitabında ve “Hz. Peygamber'e yalan isnad eden kişinin günahı” bâbında Hz. Ali (v. 40/661), Zübeyr b. Avvâm (v. 36/656), Enes b. Mâlik (v. 93/711-12), Seleme b. Ekva' (v. 74/693) rivayetlerinden sonra Ebû Hüreyre'den (v. 58/678) nakille zikredilen “İsmimi isim olarak kullanın, ancak künyemi kullanmayın. Kim beni rüyada görmüşse, bizzat beni görmüş gibidir. Zira şeytan benim sûretimde temessül edemez. Kim de söylemediğim bir sözü bile bana isnad ederek iftirada bulunursa, cehennemdeki yerine hazırlansın.”⁴⁴ hadisinin şerhi esnasında İbn Hacer, mütevâtir konusunu ele alır. Bu kısımdaki değerlendirmelerin bir kısmı aşağıda yer vereceğimiz meselelerle ilgili olduğu için onlar ait oldukları başlıklar altında incelenecektir. Ancak şârih değerlendirmeleri esnasında bir mütevâtir tarifi de zikretmektedir. Ulemâya izâfeten kaydettiği tarife göre, senedin başından sonuna kadar her tabakada çok sayıda kişinin yine kendileri gibi çok sayıda kişiden rivâyeti haber-i mütevâtir olmaktadır.⁴⁵

İbn Hacer *Nuhbe* ve *Nüzhe*'nin mütevâtir bahsinde bu nevi ıstılahlar için genellikle karşılaşılan kalıpta bir tarife yer vermemektedir. Ancak o, gerek metinde birbirinden ayrıldıkları noktaları merkeze alarak haberin nevilerini zikrederken, gerekse

⁴² Buhârî, “Bed'ü'l-vahy”, 3.

⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 28. İbn Hacer'in mezkur ifadesinin orijinali şudur:

«التواتر مجيء الشيء يتلو بعضه بعضا من غير تخلل»

⁴⁴ Buhârî, “İlim”, 38.

⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 203. Burada zikredilen tarifi ibâresi şöyledir:

«رواية المجموع عن المجموع من ابتدائه إلى انتهائه»

şerhte mütevâtirin şartlarını sayarken zımnen bir tarife işaret etmekte ve gerekli gördüğü izahları yaptıktan sonra: “Bu izah ve takrirle mütevâtirin tarifi vuzûh bulmuş oldu.” demektedir.⁴⁶ *Nüzhe* hâşiyelerinde de bu vakıya işaret edilmekte ve İbn Hacer’in ibareleri çerçevesinde mütevâtir tarif edilmektedir.⁴⁷ İbn Hacer’in *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de yer verdiği ibarelerle çerçevesini çizdiği mütevâtir mefhumu ile *Fethu’l-bârî*’de kaydettiği tarif son tahlilde aynı kapıya çıkmakta ve aralarında herhangi bir çelişki bulunmamaktadır.

2. Şartları

Mütevâtir haber için genel olarak üç şart ileri sürülmüştür. Bunların ilki kesret-i aded, yani haberin çok sayıda kişi tarafından nakledilmesidir. Asgarî sayı için kimi tayin edici rakamlar zikredilse de, ulemanın çoğu bunu isabetli bulmamış ve mütevâtir için bir aded tahdidinin doğru olmayacağını söylemiştir.⁴⁸ Bu noktada kıstas, muhatapta ilim hâsıl edecek seviyeye ulaşılması olarak tespit edilmiştir. İkinci şart ise kesret-i adedin senedin bütün tabakarında mevcudiyetidir. Râvî sayısı bir tabakada tevâtür haddine bâliğ olmasa -diğer tabakaların tamamında söz konusu sınıra ulaşılmış olsa bile- haber mütevâtir olma vasfını kazanamaz. Üçüncü olarak haberin müstenedinin his olması, yani nakledenlerin haberin içeriğini duyulara dayalı olarak bilmeleri şarttır. Zanna dayalı olarak veya akıl yürütme yoluyla ulaşılan bilginin konu olduğu haber mütevâtir olamaz.⁴⁹ İbn Hacer *Nüzhetü’n-nazar*’da bunlara bir şart daha ilave etmektedir. İbn Hacer’e göre mücerret bu şartların mevcudiyeti haberin mütevâtir olması için kifayet etmez, mezkûr şartlarla birlikte haberin, muhatap için ilim ifade etme vasfını hâiz olması da lazımdır. Zira ona

⁴⁶ İbn Hacer, *Şerhu’n-Nuhbe Nüzhetü’n-nazar*, s. 41-43.

⁴⁷ Misal olarak bkz., Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurrauf b. Tâcü’l-Ârifîin el-Münâvî, *el-Yevâkît ve’d-dürer fî Şerhi Nuhbeti İbn Hacer* (thk. Murteza Zeyn Ahmed), Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1420/1999, I, 249; Kûrânî, Ebû’l-İrfân (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm b. Hasen el-Kûrânî eş-Şehrezûrî, *el-Hâşîye* (thk. Muhammed Murâbî), 2. b., Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1438/2017, s. 76; İbn Hacer, *Şerhu’n-Nuhbe Nüzhetü’n-nazar*, s. 43, dipnot: 3.

⁴⁸ İbn Hacer, *Şerhu’n-Nuhbe Nüzhetü’n-nazar*, s. 42; *Fethu’l-bârî*, XIII, 233.

⁴⁹ Apaydın, H. Yunus, “Mütevâtir”, *DİA*, XXXII, 209.

göre ilk üç şartı taşımasına rağmen ilim ifade etmeyen haberler vardır ve bunlar mütevâtir haber kategorisinde değerlendirilemez.⁵⁰

İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de mütevâtirin şartları konusuna ilk olarak İlim Kitabı'nın "İlim öğrenmede münâvebe" bâbında yer verdiği hadis münasebetiyle temas etmektedir. Hadise göre Hz. Ömer (v. 23/644) ve Ensâr'dan Ümeyye b. Zeyd Oğulları'ndan bir komşusu münavebeyle, gün aşırı olarak Hz. Peygamber'i ziyaret etmekte, o gün vaki olan hadiseleri, yeni vahiy nazil olmuşsa bunun haberini orada bulunmayan arkadaşına nakletmektedir. Sıranın arkadaşında olduğu bir gün Hz. Ömer'in kapısı şiddetle çalınır. Hz. Ömer korku ve endişeyle kapıyı açıp komşusundan büyük bir hadise olduğu haberini alır. Buna göre Hz. Peygamber hanımlarını boşamıştır. Hz. Ömer önce kızı Hafsa'nın (v. 45/665 [?]) yanına gidip Hz. Peygamber'in kendilerini boşayıp boşamadığını sorar. Ağlamaklı bulduğu Hz. Hafsa'dan: "Bilmiyorum" cevabını alınca, meseleyi tetkik etmek üzere Hz. Peygamber'in huzuruna gidip vaziyeti ondan sorar.⁵¹ İbn Hacer şerhinde bu hadisin muhtevası ile mütevâtirin şartlarından biri arasında münasebet kurmaktadır. Ona göre hadiste, haberin mütevâtir olabilmesi hisse müstenid olmasının şart olduğuna işaret vardır ve kimden çıktığı belli olmayan şâyialar ne kadar yayılırsa yayılsın mütevâtir olamaz, ilim ifade etmez.⁵²

Mütevâtirin diğer bir şartı olan muhatap için ilim ifade edecek raddeye bâliğ olmuş kesret-i adedin bütün tabakalarda mevcudiyeti hususu da İbn Hacer tarafından *Fethu'l-bârî*'de uzun uzadıya işlenmektedir. Zira o, bir önceki başlıkta Buhârî'nin "Hz. Peygamber'e yalan isnad eden kişinin günahı" bâbına atıfla zikrettiğimiz hadislerin⁵³ sonuncusunun akabinde "Tenbîh" başlığı altında ve hepsini câmi bir şerh olarak şunları kaydetmektedir:

⁵⁰ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 43-44; Gursî, Muhammed Salih (Ekinci) b. Ahmed el-Gursî, *en-Nüketü'l-gurer alâ Nüzheti'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser li'l-İmâmî'l-Hâfiz Ahmed b. Hacer*, y.y., t.y., s. 46.

⁵¹ Buhârî, "İlim", 27.

⁵² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 186.

⁵³ bkz., s. 10; Buhârî, "İlim", 38.

“Tenbîh: Müellif bâbın hadislerini çok güzel bir tertip ile zikretti. Önce Hz. Ali hadisi ile başladı ki, bu rivâyette bâb ile maksud olan mana sarîh bir şekilde ifadesini bulmaktadır. İkinci olarak sahâbenin söylemediği bir sözü ona isnad etmekten son derece tevakkî ettiklerine delâlet eden Zübeyr b. Avvâm hadisini zikretti. Üçüncü olarak teblîğ ile memur oldukları için sahâbenin aslen hadis rivâyetinden değil de, hataya düşmeye sebep olabilecek çok nakilden imtinâ ettiklerine delâlet eden Enes b. Mâlik hadisini zikretti. Son olarak da Hz. Peygamber’e yalan isnadının haram olduğuna, üstelik hürmet hükmünün yakaza haline de inhisar etmediğine, rüya için de aynı hükmün câri olduğuna delâlet eden Ebû Hüreyre hadisine yer verdi.

Buhârî bu hadisi ayrıca “Cenâiz” kitabında Mugîre’den (v. 50/670),⁵⁴ “Benî İsrâîl’in haberleri” bâbında Abdullah b. Amr’dan (v. 65/684-85)⁵⁵ ve “Kureyş’in menkıbeleri” bâbında ise açıkça cehennem tehdîdi olmaksızın Vâsile b. Eska’dan (v. 85/704 [?])⁵⁶ tahrîç etmiştir.

Müslim hadisi Hz. Ali, Enes b. Mâlik, Ebû Hüreyre ve Mugîre b. Şu’be’den rivayette Buhârî ile ittifâk ettiği gibi,⁵⁷ Ebû Saîd’den (v. 74/693-94)⁵⁸ nakilde infirad etmiştir. Hadis *Sahîhayn*’da yer almayan sahih isnadlarla Osman b. Affân (v. 35/656), İbn Mes’ûd (ö. 32/652-53), İbn Ömer (ö. 73/693), Ebû Katâde (ö. 54/674), Câbir (ö. 78/697) ve Zeyd b. Erkam’dan (ö. 68/688) nakledildiği gibi Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), Saîd b. Zeyd (ö. 51/671 [?]), Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639), Sa’d b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675), Muâz b. Cebel (ö. 17/638), Ukbe b. Âmir (ö. 58/678), İmrân b. Husayn (ö. 52/672), İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656 [?]), Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680), Râfî b. Hadîc (ö. 73/692), Târik el-Eşca’î, Sâib b. Zeyd, Hâlid b. Urfuta,

⁵⁴ Buhârî, “Cenâiz”, 33.

⁵⁵ Buhârî, “Enbiyâ”, 50.

⁵⁶ Buhârî, “Menâkıb”, 5.

⁵⁷ Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Neysâbüri, *Sahîhu Müslim* (İşrâf: Sâlih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âlû’ş-Şeyh), Riyad: Dârü’s-Selâm, 1419/1998, Mukaddime, 1-4, s.7-8.

⁵⁸ Müslim, “Zühd”, 72.

Ebû Ümâme (ö. 86/705), Ebû Kırâse, Ebû Mûsâ el-Gâfikî ve Hz. Âişe'den (ö. 58/678) de hasen isnatlarla rivayet edilmiştir ki, bütün sayılanlar sahâbeden otuz üç kişiyi teşkil etmektedir. Hadis bunlar dışında elli kadar sahâbîden zayıf isnadlarla, onlardan farklı yirmi kadar sahabîden de sâkıt/itibar edilemeyecek isnadlarla da rivayet edilmiştir.”⁵⁹

İbn Hacer bu satırların devamında huffâz-ı muhaddisinden bir topluluğun mesailerini bu hadisin tariklerini cem etmeye sarf ettiklerini ve vakıf olduğu kadarıyla bu hususta tespitlerini dile getirenler içinde ilk kişinin de Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-49) olduğunu ifade ediyor. Onun saydığı isimler arasında Yakub b. Şeybe (ö. 262/875), İbrâhîm el-Harbî (ö. 285/899), Ebû Bekir el-Bezzâr (ö. 292/905), Ebûbekir es-Sayrafî, Taberânî (ö. 360/971), Ebû'l-Kâsım b. Mende (ö. 470/1078), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), İbn Dıhye (ö. 633/1235), Ebû Mûsâ el-Medînî (ö. 581/1185), Yûsuf b. Halîl (ö. 648/1250) ve Ebû Ali el-Bekrî (ö. 656/1258) gibi isimler bulunmaktadır. O, bütün bu isimlerin mezkur hadisi nakleden sahâbî sayısını yüze kadar çıkardıklarını, ancak bu sayıya yukarıda tafsil ettiği üzere sahih, hasen, zayıf ve sâkıt rivâyetlerin dâhil olduğunu söyler. Son olarak da, Nevevî'nin (ö. 676/1277) bu hadisin sahâbî râvilerinin sayısının iki yüz olduğunu naklettiğini söyler ve tariklerinin çokluğundan dolayı çok sayıda alimin bu hadise mütevâtir hükmünü verdiklerini ilave eder. Bazı muhaddislerin, tariklerin her biri için istiva şartı tahakkuk etmediğinden, yani senedin başından sonuna kadar aranan kesret-i aded bazı tariklerde sağlanmadığından dolayı hadisin mütevâtir olamayacağı görüşüne de yer veren İbn Hacer, ulemânın senedin başından sonuna kadar her tabakada çok sayıda kişinin yine kendileri gibi çok sayıda kişiden rivâyet ettiği habere mütevâtir dediğini ve ilim ifade etmekte bunun kâfi olduğunu belirtir.⁶⁰

İbn Hacer kaydettiğimiz değerlendirmelerine nihayet verirken câlib-i dikkat bir iddiayı da dile getirmektedir. Zira ona göre bu hadisin sadece Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Hz. Ali (ö. 40/661), İbn Mes'ûd (32/652-53), Ebû Hüreyre (ö. 58/678) veya Abdullah b. Amr'dan (ö. 65/684-85) gelen rivayetlerinden her birine mütevâtir hükmü verilse sezadır. Çünkü tevâtürle hüküm noktasında bir aded-i muayyen aranmayıp

⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 424-425.

⁶⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 426.

işitende ilim ifade etmesi kifayet eder ve sayılan sahâbîlerden gelen tarikler bu nitelikleri fazlasıyla hâiz bulunmaktadır. Râvilerin sahip olduğu üstün nitelikler adedin yerini doldurabilir, hatta zaman zaman nispeten daha kuvvetli bir takviye unsuru bile olabilir.⁶¹ Nitekim İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da, garib olmamak ve en az bir tarikle daha rivâyet edilmek şartıyla Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) İmam Şâfi'î'den (ö. 204/820), onun da İmâm Mâlik'ten (ö. 179/795) naklettiği hadisin, râvilerinin sahip olduğu üstün nitelikler dolayısıyla makbul olduğunu ve muhatabında ilim ifade ettiğini beyan etmektedir. Bu misalde yer alan râvilerin hâiz oldukları vasıflar kendileri gibi olmayan râvilerden müteşekkil aded-i kesîrin makamına kâimdir.⁶²

İbn Hacer'in hem konuyla ilgili önemli değerlendirmeler içeren hem de tevâtür, sıhhat, ferd/teferrüd gibi önemli hadis usulü başlıklarının münasebet ve farklarını yansıtan şu ifadelerinin iktibas edilmesi isabetli olacaktır:

“*Muvatta'* dışında neredeyse bütün meşhur hadis imamlarının kitaplarında tahriç ettikleri bu hadis, sıhhati üzerinde ittifak olunmuş bir hadistir.⁶³ Ancak Şeyhayn⁶⁴ ve Nesâî'nin⁶⁵ Mâlik b. Enes tarikinden tahriçlerine aldanıp hadisin *Muvatta'*'da da yer aldığını zu'm eden kişi hataya düşmüştür.⁶⁶

⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 426-427.

⁶² İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 54-55.

⁶³ Buhârî, “Cum'a”, 2, 12, 26; Müslim, “Cum'a”, 1-4; Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (İşrâf: Sâlih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âlü's-Şeyh), Riyâd: Dârü's-Selâm, 1420/1999, “Tahâret”, 127, s. 61-63; Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *Câmi'u't-Tirmizî*, (İşrâf: Sâlih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âlü's-Şeyh), Riyad: Dârü's-Selâm, 1420/1999, “Cum'a”, 3, s. 130-131; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmeb b. Şu'ayb b. Ali en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (İşrâf: Sâlih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âlü's-Şeyh), Riyad: Dârü's-Selâm, 1420/1999, “Cum'a”, 7, 25, s. 195, 199; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Reb'î b. Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce* (İşrâf: Sâlih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âlü's-Şeyh) Riyad: Dârü's-Selâm, 1420/1999, “İkâmetü's-salât”, 80, s. 153.

⁶⁴ Buhârî, “Cum'a”, 2. Burada mezkûr olan hadis de tıpkı Nesâî'nin tahriç ettiği rivayet gibi Mâlik b. Enes'den gelmektedir.

⁶⁵ Nesâî, “Cum'a”, 7.

⁶⁶ Her ne kadar İbn Hacer *Muvatta'*'da bulunmadığını söylese de hadisin Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî rivâyetindeki yeri için bkz. Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Esbahî el-Medenî,

Ebû Ca'fer et-Taberî dedi ki: 'Bu hadis, bazı muhaddislerin değerlendirmelerine esas ittihaz ettikleri usule göre merdûd bir hadistir. Çünkü hadis Hz. Ömer'den ancak Alkame'nin, ondan ancak Muhammed b. İbrâhîm'in, ondan da ancak Yahyâ b. Saîd'in rivayetiyle naklolunmuştur.' Vakıa gerçekten de Ebû Ca'fer et-Taberî'nin dediği gibidir. Zira hadis Yahyâ b. Saîd'den iştihar etmiş olup onun mâfevkinde bulunan râviler hadisin rivayetinde teferrüd etmişlerdir. Tirmizî,⁶⁷ Nesâî, Bezzâr,⁶⁸ İbnü's-Seken ve Hamza b. Muhammed el-Kinânî vaziyetin söylediğimiz gibi olduğu noktasında kesin hüküm ve kanâat sahibidirler.

Hattâbî mezkûr hadisin ancak bu isnâd ile maruf olduğu hususunda ehl-i hadis arasında ihtilaf bulunmadığına dair mutlak bir değerlendirmede bulunmuştur. Onun bu değerlendirmesi böyle genel olarak değil de iki kayıt nazarı itibara alındığında doğru olabilir ki, ilki sıhhat kaydıdır. Nitekim hadis bünyesinde bir takım illetler barındıran tariklerden de varit olmuştur. Dârekutnî, Ebü'l-Kâsım b. Mende ve başkaca müellifler yazdıkları eserlerde bu tarikleri zikretmişlerdir. İkinci kayıt ise hadisin siyakıdır. Zira Hz. Peygamber'den mutlak niyet mevzuunda ve hadisin delalet ettiği mana istikametinde çok sayıda hadis varit olmuştur. Hz. Âişe ve Ümmü Seleme tarafından rivayet edilip Müslim'de geçen 'Niyetleri üzerine yeniden diriltirler' hadisi,⁶⁹ Buhârî ve Müslim'in ittifakla naklettikleri Abdullah b. Abbâs'tan gelen 'Lâkin cihâd ve niyet berdevamdır' hadisi⁷⁰ ile Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin sahabî râvisi olduğu 'Kim i'lây-ı kelimetullah uğrunda mukatele ederse, işte Allah yolunda olan ancak odur' hadisi,⁷¹ sahâbeden Abdullah b. Mes'ûd'un rivâyet edip Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'de yer verdiği 'İki saf arasında olduğu halde öldürülmüş nice kimseler

Muvattaü'l-İmâm Mâlik rivâyetü Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (thk. Abdülvehhâb Abdüllatif), 2. bs., Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y., "Salât", 57.

⁶⁷ Tirmizî, "Fezâilü'l-cihâd", 16.

⁶⁸ Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Bezzâr el-Basrî, *el-Bahrü'z-zehhâr/el-Müsned* (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah), Beyrut: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1409/1988, I, 380, hadis no: 257.

⁶⁹ Müslim, "Fiten", 4, 8.

⁷⁰ Buhârî, "Cihâd", 1; Müslim, "İmâre", 85.

⁷¹ Buhârî, "İlim", 45, "Cihâd", 15, "Farzu'l-humus", 10, "Tevhîd", 28; Müslim, "İmâre", 149-151.

vardır ki, Allah onların niyetlerini en iyi bilendir' hadisi,⁷² Ubâde b. Sâbit'in nâkili olup Nesâî'nin tahriç ettiği 'Sadece esir düşeceklerden fidye almak kastıyla gaza eden kimse, ancak için niyet ettiği şeyi elde eder' hadisi⁷³ ve burada hepsini tek tek saymanın çok zor olduğu diğer hadisler gibi.

Bu takrirle Hz. Ömer'den gelen hadisinin mütevâtir olduğu zehabına kapılanların, -sözlerinin manevî tevatüre hamlolunması durumu müstesna ki, bu ihtimal dahilindedir- düştükleri hata bilinmiş oldu. Evet, hadis Yahyâ b. Saîd'den tevâtür haddine bâliğ olacak derecede çok sayıda kişiden nakledilmiştir. Nitekim Hâfız Muhammed b. Ali b. Saîd en-Nakkâş hadisi Yahyâ'dan iki yüz elli şahsın rivayet ettiğini söylemiştir. Ebû'l-Kâsım b. Mende bu râvilerin isimlerini tek tek zikredip sayılarını da üç yüzün üstüne çıkarmıştır. Ebû Mûsâ el-Medînî ise bazı hocalarının müzakere yoluyla Hâfız Ebû İsmail el-Ensârî el-Herevî'nin şöyle söylediğini nakletmişlerdir: 'Bu hadisi Yahyâ'nın talebelerinden yedi yüz zâttan yazdım.' Kanaatim şudur ki, ben bunun sıhhatini uzak bir ihtimal olarak görmekteyim. Nitekim tahsile başladığım zamandan bugüne kadar araştırıp meşhur rivayetler ve muhtelif cüzlerden bu hadisin tariklerini çıkardım. Ancak başka hadisler için aynı ameliyeyi gerçekleştirip haklarında daha önce nakledilen tarik sayılarından daha fazlasına ulaşmışken, bu hadiste sayıyı yüze tamamlamaya bile muktedir olamadım. Bu durumun bir benzeri Cuma guslüne dair Abdullah b.

⁷² Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (thk. Şuayb el-Arnaut, Âdil Mürşid), Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1419/1998, VI, 313-314, hadis: 3772.

⁷³ Nesâî, "Cihâd", 23.

Ömer'den nakledilen hadis⁷⁴ hakkındaki değerlendirmede⁷⁵ gelecektir, inşallah.”⁷⁶

Bu pasajdan anlaşılan odur ki, niyet hadisi, şartlarından birini taşımadığı için mütevatir derecesine ulaşamamıştır. Çünkü hadis, senedde yer alan ravilerin birinden yayılıp daha sonra çok sayıda kişi tarafından rivayet edilmeye başlanmış olsa da, tevâtürde senedin iptidasından intihasına kadar mevcudiyeti aranan kesret-i aded şartını taşıyamamaktadır. İbn Hacer tarafından hadisin mânen mütevâtir olma şık ve ihtimalinin imkânından bahsedilmesi ise ayrıca önemlidir. Zira kendisinin, bir taraftan kimi seleflerince dile getirilmiş olan hadisin mütevatir olduğu iddiasını reddederken diğer taraftan yine aynı hadis için tevâtür-i mânevînin imkânından bahsetmesi onun bu ıstılah hakkındaki tasavvurlarına dair bize bazı bir ipuçları vermektedir. Şöyleki, İbn Hacer'in bu yaklaşımından zihne tebâdür eden, onun gerek mânahnüfihimiz olan niyet hadisi özelinde ve gerekse genel olarak mütevâtir konusunda lafzî tevâtürü öncelediği hususudur. Yani o, evveleminde râvi ve tariklerinin çokluğu üzerinden hareketle hadisin mütevâtir olup olamama durumunu tespiti yönelmekte, böylelikle de asıl ve öncelikli olanın lafzen tevâtür olduğunu iş'âr etmektedir. İbn Hacer'in ilk olarak bu tespiti çaba harcaması, lafzî tevâtürün -kimi muhaddislerin hilafına olarak- onun nezdinde mümkün olduğuna delâlet etmektedir. Mânen mütevâtire gelince, hadisler hakkında bu kabil bir tevâtürle hükmetme imkânı her halükârda lafzen mütevâtire nispetle daha fazladır. Tabi, bütün bu değerlendirmelerin merkezinde İbn Hacer'in hadis alanında konuştuğu

⁷⁴ Buhârî, “Cum'a”, 2.

⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 577.

İbn Hacer'in buradaki değerlendirmesi şöyledir:

“Nâfi''in bu hadisi Abdullah b. Ömer'den rivâyeti cidden meşhurdur. Ebû Avâne Sahîh'inde hadisin tariklerinin tahricine ihtimam göstermiş ve onu Nâfi''den rivayet yetmiş farklı kişiden gelen tarikten sevk etmiştir. Hal böyle iken bir maksada binaen ben, onu fevt eden tarikleri araştırıp bunlardan tespit ettiklerimi müstakil bir cüzde cem ettim. Neticede hadisi Nâfi''den nakledenlerin adedi yüz yirmiye bâliğ oldu.”

İbn Hacer'in bu pasajda zikrettiği Ebû Avâne atfî için bkz. Ebû Avâne, Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhim el-İsferâyînî, *el-Müsnedü's-sahihü'l-muharrec ala Sahihi Müslim* (thk. Abdullah b. Muhammed b. Hafız), Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1435/2014, VII, 124-177, hadis no: 2618-2695.

⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 21-22.

vakiasının yer aldığı da göz ardı edilmemelidir. Zira meselâ kelâm ilminin sem‘iyyât bahislerinde söz söyleyip ele aldığı meselenin ispatı gayretinde olan bir mütekellim için mânevî mütevâtir ile ihticac daha mühim iken, bilakis bir muhaddis için tespitlerinde râvi ve tariklerin durumunun esas alındığı lafzen mütevâtir, hiç şüphesiz önem bakımından ön plana çıkacaktır.

Son olarak mütevâtir haberin şartları bahsinde mütâlaa edilebilecek, ancak İbn Hacer’in kaleme aldığı usûl-i hadîs eserlerinde hiç değinmediği bir konuya değinilecektir ki, o da şudur: İbn Hacer *Fethu’l-bârî*’de hocası Ömer b. Reslân el-Bulkînî’den (v. 805/1403) tevâtürde İslâm’ın şart olmadığı, yani haberin mütevâtir olabilmesi için râvilerinin müslüman olmalarının gerekmediği bilgisini nakletmektedir.⁷⁷

3. İlim İfade Etmesi

Mütevâtir haber cumhûra göre ilm-i zarûrî ifade eder. Nazarî ilim ifade edeceği görüşünü dile getirenler olmuşsa da, kabul görmemiştir. Zira mütevâtir, sadece ehil olanlar için değil, ilim ehliyeti bulunmayanlar için de ilim ifade eder. Nazarî ilme ise sadece ilim ehliyetini hâiz olanlar nâil olabilir.⁷⁸ İbn Hacer, bazı hâşiye müellifleri tarafından garip karşılsa da,⁷⁹ gerek *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de, gerekse de *Fethu’l-bârî*’de ilm-i zaruriden ziyade ilm-i yakînî ıstılâhını kullanmaktadır.⁸⁰

4. Mevcudiyeti

İbn Hibbân (v. 354/965) ve Hâzîmî (v. 584/1188) mütevâtir tanımına uyan herhangi bir hadisin bulunmadığını, hadislerin tamamının haber-i vâhid olduğunu iddia etmiştir.⁸¹ İbnü’s-Salâh ise mütevâtir hadisin sayıca çok az olduğunu, hatta sadece yukarıda farklı tariklerine işaret edilen Hz. Peygamber’e yalan isnadını konu edinen

⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VI, 380.

⁷⁸ İbn Hacer, *Şerhu’n-Nuhbe Nüzhetü’n-nazar*, s. 44-45.

⁷⁹ İbn Ebû Şerîf, Kemâleddin Ebû’l-Me‘âlî Muhammed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Makdisî, *Hâşiye alâ Nüzheti’n-nazar* (thk. İbrâhim b. Nâsır), Kahire: Dâru’l-Vatan, 1999, s. 23; Gursî, *en-Nüketü’l-gurer*, s. 56.

⁸⁰ İbn Hacer, *Şerhu’n-Nuhbe Nüzhetü’n-nazar*, s. 44; *Fethu’l-bârî*, I, 203.

⁸¹ İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* (thk. Halil b. Me’mûn), Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1425/2004, s. 165.

hadisin bu kabilden olabileceğini öne sürmüştür. İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da her iki iddiayı da reddeder ve bu değerlendirmelerin hadislerin çok sayıdaki tariklerine ve kimi ravilerinin üstün niteliklerine muttali olmamaktan neş'et ettiğini kaydeder.⁸²

Konunun *Fethu'l-bârî*'deki yansımalarına bakıldığında çok daha net bir manzaraya tesadüf olunur. Zira İbn Hacer şerhinde mütevâtir hadis örneklerini sıralamaktadır. Buna göre “Allah rızası için mescid bina eden kimse”nin nail olacağı mükâfatı ifade eden hadis⁸³, “mestler üzerine mesh” hadisi⁸⁴, “raf'u'l-yedeyn” hadisi⁸⁵, “şefâat” hadisi⁸⁶, “havz” hadisi⁸⁷, “âhirette vaki olacak ru'yetullah”ı nâtik hadis⁸⁸ ve “imamların Kureyş'ten olduğunu” beyan eden hadis⁸⁹ ile bunlardan hariç bazı hadisler mütevâtirdir.⁹⁰

Son olarak şu kaydedilmelidir ki, İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de tartışmalara konu olmuş bazı tevâtür iddialarına da yer vermiş ve bunlara dair değerlendirmelerde bulunmuştur.⁹¹

⁸² İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 45; *Nüzhetü'n-nazar*, s. 59. Bu görüşün değerlendirmesi için bkz. Hansu, Hüseyin, *Mütevâtir Haber: Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri*, Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008, s.167-168.

⁸³ Buhârî, “Salât”, 65; Müslim, “Mesâcid”, 24, 25.

⁸⁴ Buhârî, “Vudû”, 35, 48, 49, “Salât”, 7, 25, “Cihâd”, 90, “Megâzî”, 82, “Libâs”, 10, 11; Müslim, “Tahâret”, 72-80.

⁸⁵ Buhârî, “Ezân”, 83-86; Müslim, “Salât”, 21-26.

⁸⁶ Buhârî, “Enbiyâ”, 2, 9, “Tefsîr”, 2/1, 17/5; Müslim, “Îmân”, 326-328.

⁸⁷ Buhârî, “Rikâk”, 53, “Fiten”, 1; Müslim, “Fezâil”, 25-45.

⁸⁸ Buhârî, “Tefsîr”, 4/8, “Tevhîd”, 24; Müslim, “Îmân”, 299-303.

⁸⁹ İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebû Şeybe İbrâhim el-Absî el-Kûfî *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr* (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut: Dârü't-Tâc, 1989, VI, 403; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 129, 183, VI, 421.

⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 427.

İbn Hacer'in hem *Nüzhetü'n-nazar* hem de *Fethu'l-bârî*'deki değerlendirmeleri ile îrâd ettiği misaller, mütevâtir hadise dair sonraki dönemde ortaya çıkan yaklaşımları ve literatürü doğrudan etkilemiş görünmektedir. Konuyla ilgili olarak bkz. Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 157, 172-175.

⁹¹ bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 11, 306, V, 372.

Mütevâtir bahsine nihayet verirken *Fethu'l-bârî* özelinde ele alınan konuları hülâsa edip ulaşılan sonuçları kaydetmek faydadan hali olmayacaktır. İbn Hacer bu çok önemli Buhârî şerhinde azımsanamayacak ölçüde mütevâtir hadislerle ilgili meseleye temas etmiştir. Mütevâtirin tanımı, şartları, ilim ifade etmesi ve mevcudiyeti onun konuyla ilgili olarak onun ele aldığı ana başlıkları oluşturmaktadır. Hiç şüphesiz bu başlıklar *Fethu'l-bârî*'ye yayılmış vaziyettedir ve şerhettiği hadislerle irtibatları dolayısıyla eserde kendine yer bulmuştur. Mezkûr başlıklarla birlikte kimi râvilerin sahip oldukları üstün niteliklerin belki de tevâtürün en önemli şartı olan kesret-i adedin yerini tutabileceği iddiası, mütevâtir haberin ravilerinde islâm vasfının melhuz olmaması gibi nispeten detay sayılabilecek ince meseleler de *Fethu'l-bârî*'nin satırları arasında karşımıza çıkmaktadır.⁹² İbn Hacer, konuyla ilgili *Nüzhetü'n-nazar*'da⁹³ dile getirdiği temel iddialarından birini bu şerhte de dile getirip çok sayıda mütevâtir hadisin bulunabileceğini kaydetmekle kalmamış, tevâtür şartlarını cem etmiş örnekler sıralamak suretiyle iddiasını desteklemiştir. Şârihin bu yaklaşımının, kendisinden sonra mütevâtir hadislerle dair kaleme alınmış olan literatürün çıkış noktası olduğu, onların önünü açtığı ve üzerlerinde önemli bir etki bıraktığı anlaşılmaktadır. Mütevâtir bahsindeki bu özel konumuna, ön alıcı ve çığır açıcı olma vasfına rağmen onun şerhte, kendisinden önce dile getirilmiş her tevâtür iddiasını sahiplenmediği ve ilgili hadisin hangi şartları taşımadığı için bu hadde bâliğ olamayacağını ortaya koyduğu dikkatlerden kaçırılmamalıdır.

B. HABER-İ ÂHÂD

Muhaddislere göre mütevâtirin tarifine girmeyen bütün haber türleri haber-i âhâd/vâhid⁹⁴ kapsamındadır. Nitekim haber-i vahid genellikle “tevâtür haddine bâliğ olmayan/derecesine ulaşmayan” veya “tevâtür/mütevâtirin şartlarını bünyesinde toplamayan” haber olarak tanımlanmaktadır.⁹⁵ İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'de haber-i

⁹² bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 426, X, 41.

⁹³ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 45-46.

⁹⁴ bkz. Ertürk, Mustafa, Yusuf Şevki Yavuz ve H. Yunus Apaydın, “Haber-i Vâhid”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIV, 349-363.

⁹⁵ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 51. İbn Hacer'in haber-i vâhid tarifi şudur:

«ما لم يجمع شروط التواتر / المتواتر»

âhâdı meşhûr, azîz ve garîb haber olmak üzere üç kısımda mütâlaa etmiştir. Ona göre garîb haber de ikiye ayrılmaktadır: Ferd-i mutlak ve ferd-i nisbî. Birçok hadis usulü müellifinin de esas aldığı bu tasnifin unsurlarının teferruatına İbn Hacer şârih vasfıyla *Nüzhetü'n-nazar*'da yer vermiştir.⁹⁶ Şerhine derç ettiği malumatta, onun bahisle ilgili tasavvurları kadar, yazmakta olduğu eser için tasarladığı hacimle tenasübü gözetme kaygısının da etkili olduğu hususu izahtan varestedir.

Çalışmamızın bu bölümünde öncelikle anılan nevilerin *Fethu'l-bârî*'deki akisleri, arz ettikleri manzara, karşılaşılan örnek ve suretleri ile İbn Hacer'in şerh boyunca bu ıstılahları kullanırken gösterdiği hassasiyet ve bazı nüanslara riâyet noktasında sergilediği maharet ele alınacaktır. Nitekim müellif mütevâtir tıpkı mütevâtir gibi, bu ıstılahlara da *Fethu'l-bârî*'de atıfta bulunmuş ve zaman zaman onları bazı değerlendirmeler için konu edinmiştir. Bu atıf ve değerlendirmeler her bir ıstılâh adına açılacak müstakil başlıklar altında ele alınacaktır.

1. Meşhûr Haber

Hem hadis hem de fıkıh usûlünün konusunu teşkil eden haber-i meşhûr, bu iki alanda kaleme alınmış muhtelif eserlerde çok çeşitli tariflerle karşımıza çıkmaktadır. Tarifler disiplinden disipline değişebildiği gibi, farklı ilim dallarının âlimlerinin tarifte ittifâklarına da, aynı sâhanın müelliflerinin ihtilâflarına da rastlanılmaktadır.⁹⁷ İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'deki tercihinine intikal edildiğinde ise gâyet kısa ve açık bir tarif ile karşılaşılmaktadır. Zira ona göre ikiden fazla tarike sahip olan habere meşhûr denir.⁹⁸ İbn Hacer'in bu tarif ile haber-i vâhidin diğer kısımları üzerine düştüğü şerhten yola çıkılarak meşhur, genellikle “Senedinin râvi sayısı baştan sona hiçbir tabakada üçten aşağı düşmeyen, fakat mütevâtir derecesine de ulaşmayan hadis” şeklinde tanımlanmaktadır.⁹⁹

⁹⁶ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 41-58.

⁹⁷ bkz. Apaydın, H. Yunus, “Meşhur”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 368-371; Güler, Zekeriya, “Müstefiz”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 135-136.

⁹⁸ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 44.

⁹⁹ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 44-46; Güler, Zekeriya, “Müstefiz”, *DİA*, XXXII, 135.

Meşhûr'un *Fethu'l-bârî*'deki kullanımı karmaşık bir manzara arz etmektedir. Zira meşhûr müştaklarıyla birlikte çok sık kullanılan bir lafız olsa da, şerhte yukarıda çerçevesi çizilen ıstılâhî manasıyla pek karşımıza çıkmamaktadır.¹⁰⁰ Bâb başlarında muallak olarak zikredilen hadisler ile şerh edilen veya şerh esnasında atıfta bulunulan sınırlı sayıdaki hadis için bu ıstılâhın kullanıldığı, ya da ıstılâhî manaca kullanımına yaklaşıldığı tarafımızca değerlendirilmektedir. Aşağıda bazılarına atıfta bulunulacak örneklerin hiçbirinde şârih tarafından haber-i meşhûrun nazari yönüne dair kalem oynatılmamış, zımnî işaretle iktifâ edilmiştir.

Buhârî'nin "Muhsar" bâblarına tahsis ettiği bölümde zikrettiği bir hadisin¹⁰¹ şerhinde yer verdiği şu satırlarda, haber-i meşhûrun ıstılâhî manasında istimal edildiği ya da bu kullanıma yaklaşıldığı¹⁰² görülmektedir:

"...Kâdî İyâz demiştir ki: 'Nesâî, bu hadisi İbn Şihâb ez-Zührî'den Ma'mer b. Râşid'den başkasının müsned ve muttasıl olarak naklettiğini bilmiyorum demektedir.' Ancak Nevevî, bunu söylemekle fâhiş bir hataya düştüğünü, zira hadisin çok sayıda tarikten gelen meşhur ve sahih bir hadis olduğunu dile getirerek bu sözünden dolayı onu tenkit etmiştir."¹⁰³

Meşhûrun *Fethu'l-bârî*'de ıstılâh olarak kullanımına dair diğer bir misâl de İbn Hacer'in şu cümlesi olabilir:

"Bu bâbta -aralarında hasen ve zayıf olanlar da bulunmakla beraber- yirmi bu kadar sahâbîden gelen rivâyet vardır ki, bu sayıdan daha azıyla bile hadisin meşhur olduğu (şöhret) sabit olur."¹⁰⁴

¹⁰⁰ Aşağıda zikredilecekler dışında şu misaller de bakılabilir: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 11-12, X, 515, XII, 157.

¹⁰¹ Buhârî, "Muhsar", 65.

¹⁰² Haber-i meşhûrun tarifi ve çerçevesiyle ilgili olarak bir önceki paragrafta değinilen ihtilaflar dolayısıyla burada böyle ihtiyatlı bir ifade tercih olunmuştur.

¹⁰³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 69.

¹⁰⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 359.

Konuyla ilgili kaydedeceğimiz son bir örnekle maksadın hâsıl olacağı kanâatini taşımaktayız:

“...Ancak bunun ihtilâflı bir konu olan Kitab’ın sünnetle neshi kabilinden olması dillendirilerek itiraz edilebilir.

Bu itirazın şöyle cevaplanması mümkündür: Doğru olan şudur ki, haber-i vâhid olduğu takdirde sünnetle kitabın neshi câiz değildir. Şâyet meşhûr ise, neshe mani bir durum yok demektir.”¹⁰⁵

Tercüme yoluyla iktibâs edilmiş bu pasajlarda, İbn Hacer’in sadedinde bulunduğumuz konuya dair *Fethu’l-bârî*’deki değerlendirmelerinin zımnî olduğu tebellür etmektedir.¹⁰⁶ Aslında müellif, *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de de haber-i meşhur bahsine çok girmemiştir.¹⁰⁷ Onun konuya mütallik perhizkârlığının *Fethu’l-bârî*’de de gözlemlenmekte olduğunu söylemek hatalı bir yaklaşım olmasa gerektir.

Meşhûr haber bahsinde karşımıza çıkan ıstıhlardan biri de müstefizdir.¹⁰⁸ Haber-i müstefiz kimi âlimlere göre tarifi verilen meşhur ile aynı manaya gelmekte iken, bazıları da iki ıstılâh arasında umum husus mutlak nispeti bulunduğunu dile getirmiştir. Buna göre meşhur daha umûmî bir muhtevaya sahip olup müstefizin içeriği ona kıyasla hususi kalmaktadır. İbn Hacer *Nüzhetü’n-nazar*’da söz konusu iki ıstılâhı temyiz etmek için öne sürülen fikirlerin usûl-i hadis ilminin bahislerinden olmadığını ayrıca belirtir.¹⁰⁹

¹⁰⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XXI, 535. Burada özellikle fukaha ve usûlcülerin kullanımına misal verilmesi tercih edilmiştir. Benzer bir örnek için bkz. *a.g.e.*, VIII, 358, XV, 321, XXI, 617.

¹⁰⁶ Giriş’te de kendisine işâret olunan bu vâkıa, yani *Fethu’l-bârî*’de İbn Hacer’in ıstıhlalarla ilgili değerlendirmelerinin her zaman ibareleri yoluyla olmadığı, bazen değerlendirmelerini ıstılahı istimali ve misaller zımnında da yaptığı hususunu, haber-i meşhûr vesilesiyle burada bir kez daha hatırlatmakta fayda mülâhaza edilmiştir. Yeri geldiğinde, gerekli görüldüğünde veya ihtiyaç olduğu düşünüldüğünde bu ve benzeri hatırlatmalar tekerrür edecektir.

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Şerhu’n-Nuhbe Nüzhetü’n-nazar*, s. 44-47.

¹⁰⁸ Güler, Zekeriya, “Müstefiz”, *DİA*, XXXII, 135.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Şerhu’n-Nuhbe Nüzhetü’n-nazar*, s. 46-47.

Öte yandan kendisi *Fethu'l-bârî*'de iki yerde müstefizi -meşhurla aynı manada olmak üzere- bir ıstılâh olarak istimal etmiştir.¹¹⁰

Fethu'l-bârî'de sıklıkla karşılaşılan bir meşhur kullanımı daha mevcuttur. İbn Hacer'in bu kullanımı neredeyse ıstılâhî bir boyut kazanmıştır. Söz konusu meşhur için, niceliğiyle ters orantılı olsa da, mevzumuzla doğrudan alakalı olmaması hasebiyle zikredilecek tek misal şu olacaktır:

“Bu hadisin Übey b. Ka'b'dan rivayeti meşhurdur. Müslim ve diğer muhaddisler bu hadisi kitaplarında hep ondan nakletmişlerdir.”¹¹¹

Fethu'l-bârî'de karşımıza çıkan bu ve benzeri ibarelerden kasıt,¹¹² hadisin elimizde bulunan mevcut koleksiyonlarda ekseriya kimden nakledildiğini, meşhur râvisinin kim olduğunu beyân etmek olmalıdır. Yani İbn Hacer'in senedlerin ilk olarak kimde birleşip kendisinden yayıldığını, hadisin mahrec ve medârının hangi râvi olduğunu ifade ettiği anlaşılmaktadır. Sıklıkla karşılaşıldığı yukarıda ifade edilen bu cümlelerde zikredilen zât sahâbî olabildiği gibi, sonraki tabakadan bir râvi de olabilmektedir.

Yukarıda çerçevesi çizilen haberler gibi, lisanlarda çokça tedâvül eden hadislerle de meşhur denmektedir. İbn Hacer'in de ifade ettiği gibi bu nevi meşhurun -sahih olsun ya da olmasın- bir, iki veya daha fazla isnâdı olabilir; hattâ hiçbir senedi bile bulunmayabilir.¹¹³ Nitekim neredeyse her disiplinin müntesipleri nezdinde bu manaca bir takım meşhur hadisler bulunmaktadır.¹¹⁴ Ancak *Fethu'l-bârî*'de bu kabil hadislerden sadece muhaddisler arasında meşhur olanlarına¹¹⁵, üstelik şöhretlerine işaret edilerek ve

¹¹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 103, 566.

¹¹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XV, 46.

¹¹² Çok sayıdaki örneğinden birkaçı için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 72, II, 357, III, 402, VIII, 182, IX, 100.

¹¹³ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 47.

¹¹⁴ Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurrauf b. Tâcü'l-Ârifîn el-Münâvî, Tâcüddîn Muhammed b. Zeynüddîn Abdurraûf el-Münâvî, *Netîcetü'l-fiker bi-şerhi Nuhbeti İbn Hacer* (thk. Ahmed Mürşid-Sâmî Yusuf), İstanbul: Dârü's-Semmân, 1441/2020, s. 154-159.

¹¹⁵ Az sayıdaki istisnasından biri şu olabilir: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 592.

bolca atıfta bulunmaktadır. Konunun vuzuh bulması açısından birkaç misal zikretmek faydalı olacaktır:

“Bu ta‘lîk,¹¹⁶ ceninin yaratılışına dair olan meşhur hadisin başıdır ve musannif tarafından ‘Kitâbü’l-kader’de¹¹⁷ mevsûl olarak da zikredilmiştir.”¹¹⁸

“Onların bu husustaki temel dayanakları, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah ve daha başka sahâbîlerin, Hz. Peygamber’in âhir ömründe söylediğini naklettikleri: ‘Yüz sene sonra, bugün yeryüzünde bulunanlardan hiç kimse kalmayacaktır’¹¹⁹ hadîs-i meşhurdur.”¹²⁰

“Sanki Buhârî bu terceme/bâb başlığı¹²¹ ile ‘Seyrek ziyaret et ki, muhabbeti artırsın’¹²² hadîs-i meşhûrunun zayıflığına işaret etmektedir. Nitekim mezkur hadis birçok vecihten gelmiş olup bunların ekserisi zayıflıktan hâlî olmayan garîb tariklerdir.”¹²³

Meşhur bahsini bitirirken bu ıstılahın *Fethu’l-bârî*’de arz ettiği manzarayı tekrar hatırlamak faydalı olacaktır. Bir önceki bahiste değinilen mütevâtir ile aşağıda ele alınacak olan garîb/ferd hadise nispetle kendisine daha az atıfta bulunulsa da meşhur, hem ıstılâhî manasıyla, hem çokça tedavül ettiği alan ve muhitlerde şöhret bulmuş hadis manasıyla, hem de İbn Hacer’in ıstılahı yakın bazı hususi kullanımlarıyla şerh boyunca karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu killet-i isti‘mâlin en temel sebebi, bir avantajı

¹¹⁶ Buhârî, “İlim”, 4.

¹¹⁷ Buhârî, “Kader”, 1.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 306.

¹¹⁹ Buhârî, “İlim”, 41; Müslim, “Fezâilü’s-sahâbe”, 217-220.

¹²⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, X, 143.

¹²¹ Buhârî, “Edeb”, 64.

¹²² İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 386; Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn* (thk. Hamdi Demirdaş Muhammed), Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1420/2000, III, 390; Taberânî, Ebü’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebir* (thk. Hamdi Abdülmecid Selefî), 2. bs., Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1404/1984, IV, 21, XIII, 70.

¹²³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVIII, 472. Benzer bir kullanım için ayrıca bkz. İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 417, XII, 652, XVII, 469, XVIII, 478, XX, 363.

bünyesinde barındırıyor olsa da meşhur olmasının son tahlilde hadisin sıhhat veya zaafını, diğer bir tabirle kabul veya reddini belirleyen ana unsuru teşkil etmemesi olsa gerektir. Hâlbuki tarif ve gayesi¹²⁴ dikkate alındığında sayılan hususların hadis ilminin en temel meselesi, muhaddislerin öncelikli meşgalesi olduğu tebellür edecektir. Meşhur veya müstefiz hadisin daha ziyade fıkıh ve usûl-i fıkıh fenleriyle irtibatlı olduğunu, dolayısıyla fukaha ve usûliyyûnun ilgi alanına girdiğini hatırdan uzak tutmamak gerekmektedir.

2. Azîz Haber

Senedinin râvi sayısı, başından sonuna kadar her tabakada en az iki olan hadisler için kullanılan bir terim olan azîz¹²⁵, İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'de ve şerhinde yer verdiği ıstılahlardandır. Azîzin metinde yer verilen "İki tariki olan haber" şeklindeki tanımı¹²⁶ *Nüzhetü'n-nazar*'da İbn Hacer'in üzerine düştüğü şerhle vuzuh ve revnak bulmuştur. Buna göre isnadındaki râvi sayısı hiçbir tabakada ikinin altına düşmeyen haber azizdir. Yani, ravi sayısı asgarî bir tabakada iki olan ve senedin diğer mevzilerinde bunun altına inmeyen hadise aziz ıtlak olunmaktadır.¹²⁷

İbn Hacer *Nüzhe*'de, çerçevesi çizilen habere niçin bu ismin verildiğine, yani azizin lügavî manası ile ıstılâhî manası arasındaki münasebete de değinmektedir. Bu kelime masdar itibarıyla ya killet ve nedret manasına ya da kuvvet manasına gelmektedir. Aziz, diğerlerine nispetle daha az karşılaşılan bir haber nevi olduğu için veya ravi sayısının hiçbir tabakada ikiden az olmaması hasebiyle kuvvet kazandığı için bu ismi almıştır.¹²⁸ Böyle bir haberin mevcut olmadığını/olamayacağını iddia edenlere karşı İbn Hacer *Nüzhe*'de, "Biriniz, ben kendisine anne-babasından, çocuğundan ve bütün insanlardan daha sevimli oluncaya kadar kâmil manada iman etmiş olmaz" hadisinin haber-i azîze misal teşkil ettiğini dile getirmektedir. Zira hadisi Şeyhayn Enes b.

¹²⁴ Seydişehrî, Mahmud Esad Seydişehrî, *Usûl-i hadis*, 2. bs., İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1316/1898, s. 14-16; Tahhân, Mahmûd b. Ahmed et-Tahhân, *Teyisiru mustalahi'l-hadis*, 9. bs., Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1417/1996, s. 15.

¹²⁵ bkz. Aydın, Abdullah, "Azîz", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, IV, 331.

¹²⁶ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 44.

¹²⁷ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 44-50.

¹²⁸ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 48. Ayrıca bkz. Kûrânî, *el-Hâşiye*, s. 86.

Mâlik'ten, ayrıca yalnızca Buhârî Ebû Hüreyre'den tahric etmiştir.¹²⁹ Müttefekun aley olan tarikte hadisi Enes'den Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ile Abdülaziz b. Suheyb (ö. 130/747-8), Katâde'den Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) ile Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773), Abdülaziz'den ise İsmail b. Uleyye (ö. 193/809) ile Abdülvâris b. Saîd (ö. 180/796-97), bu son dört râviden de çok sayıda kişi nakletmiştir.¹³⁰ Senedin bazı tabakalarında râvi sayısı iki olup hiçbirinde daha az olmadığı için hadise aziz hükmü verilmiştir. Bu hadis söz konusu olduğunda câlib-i dikkat olan husus şudur ki, İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de hadisi şerh ettiği satırlarda onun aziz olduğundan hiç bahsetmemektedir.¹³¹

Haber-i azîzin hâric ve vâkıadaki nedreti *Fethu'l-bârî*'ye de yansımıştır. Zîrâ azîz, lügat anlamıyla var olduğu yerler dışarıda bırakıldığında, bizzat yukarıda verilen ıstılâhî manasına yakın olarak ve sarahaten *Fethu'l-bârî*'de sadece bir noktada karşımıza çıkmaktadır.¹³² İşâret edilen yegâne örnek şudur:

“Bu hadis garîbü'l-isnâddır; İbn Hibbân, hadisi Vâkîd'dan rivâyette Şu'be b. Haccâc'ın teferrüd ettiğini dile getirmiştir. Hadisin Şu'be'den rivâyeti ise azizdir. Zira hadisi ondan sadece Haremî ve Abdülmelik b. Sabbâh nakletmiştir. Hadisin Haremî'den rivâyeti de azizdir. Çünkü ondan da sadece şu iki râvi nakilde bulunmuştur: Müsnedî ve İbrâhîm b. Muhammed b. Ar'ara. Hadisi İbrâhîm tarikiyle Ebû Avâne, İbn Hibbân, İsmâîlî ve başka musannifler tahrîc etmiştir. Kendisinden rivâyette Müslim'in hocası Ebû Gassân Mâlik b. Abdülvâhid teferrüd ettiği için hadisin Abdülmelik b. Sabbâh'dan gelen tariki garîbdır.¹³³ Garîb de olsa Şeyhayn hadisin sıhhatine hüküm vermekte ittifak etmiştir.¹³⁴ Geniş

¹²⁹ Buhârî, “İmân”, 8; Müslim, “İmân”, 69-70.

¹³⁰ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 49-50.

¹³¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 125-129.

¹³² Azîz'in haber-i garîb manasına yaklaştığı özel bir kullanımı için bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 70; *Fethu'l-bârî*, IV, 719-720, V, 480, XVII, 124.

¹³³ Müslim, “İmân”, 36.

¹³⁴ bkz. Buhârî, “İmân”, 17; Müslim, “İmân”, 36.

bir eser olmasına rağmen, sadedinde bulunduğumuz hadis Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde bulunmamaktadır."¹³⁵

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de aziz hadise sarâhaten yegâne atfı yukarıda yer verdiğimiz satırlardan ibaret olsa da, onun tasrih etmeksizin ıstılâhla ilgili bazı meseleleri kaydettiğini ilave etmemek çalışmamız açısından bir eksiklik olacaktır. Kısmen sahih hadisle, kısmen de aziz ve garib haberle irtibatı bulunan bu meseleye İbn Hacer, *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de genel hatlarıyla temas etmiştir. Buna göre bir haberin/hadisın sıhhati için azîz olması şart değildir; sened ve râviler gereken şartları haiz ise ferd/garîb hadisler de sahih olabilir. Mu'tezile'den Ebû Ali el-Cübbâî'ye (ö. 303/916) nispet edilen aksi görüş muhaddislerce reddedilmişse de, Hâkim en-Neysâbü'rî'nin bu anlayışa temâyül gösterdiği ve kendisi de bir Buhârî şârihi olan Ebûbekir b. el-Arabî'nin (ö. 543/1148) azîz olmanın, eserine bir hadisi almak için bizzat Buhârî'nin aradığı bir şart olduğu kaydedilmektedir. Bu noktada makbul addedilmeyen bu iki görüşün *Fethu'l-bârî*'deki durumunu yansıtan pasajlara bakmak uygun olacaktır. Peş peşe verilecek bu pasajların ilkinin hadisin sahih olabilmesi için her tabakada en az iki râvi tarafından rivâyet edilmesinin (izzet) şart olmadığını ihsas eden grup teşkil edecektir:

“İmâm Mâlik b. Enes kendisinden gelen iki rivâyetten birinde İbn Şihâb ez-Zührî'nin te'mîne dair rivâyetine¹³⁶ muhalefet etmiştir ki, bu İbnü'l-Kâsım rivâyetidir. Söz konusu rivâyete göre İmâm Mâlik şöyle söylemektedir: 'İmâm cehrî namazlarda "Âmîn" demez.' Kendisinden gelen diğer rivâyete göre ise imâm mutlak olarak "Âmîn" demez. Onun İbn Şihâb'ın hadisine cevabı ise, bu içeriği başka birinin rivâyetinde görmediği istikametinde olmuştur. Ancak İmâm Mâlik'in cevabında ihsâs ettiği husus, hadisin sıhhatine hâlel getiren bir illet-i kâdiha değildir. Çünkü İbn Şihâb teferrüdün kendisine zararının dokunamayacağı bir imâm/otoritedir. Mamafih İbn Şihâb'ın rivâyet ettiği muhteva bir başka râvinin hadisinde daha gelmiş olup bahis mevzuu hadis yakında zikredilecektir."¹³⁷

¹³⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 163.

¹³⁶ Buhârî, "Ezân", 111.

¹³⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 385-386.

“Bazı muhalifler koyunların işaretlenmesi mevzuunda Hz. Âişe’den sadece Esved’in rivâyette bulunup aynı konuda ehl-i beytinin ve kendisinden nakilde bulunan diğer râvilerin herhangi bir rivayetinin bulunmamasının bâbın hadisi¹³⁸ için onu zedeleyen bir illet olduğunu ileri sürmüşlerdir. Münziri ve başka bir takım muhaddisler ise bu iddiayı, ‘Bu vaziyeti bir illet olarak mütalaa edilemez. Çünkü Esved, teferrüdün kendisine zararının dokunmayacağı zapt sahibi ve sika bir ravidir’ diyerek cevaplamışlardır.”¹³⁹

Teferrüdün hadisin sıhhatine ve râvinin mevsûkiyetine zarar vermeyeceğini intâc eden bu satırlardan sonra, sâniyen aynı hakikati ifade etmekle birlikte Buhârî’nin eserine bir hadisi alırken her bir tabakada en az iki râvi tarafından rivayet edilmesi kriterini göz önünde bulundurmadığını nâtık olan şu paragraflara intikâl edelim:

“Bu hadis¹⁴⁰, sadece Buhârî’de bulunan, ancak Müslim’in eserinde yer vermediği hadislerdendir (efrâdü’l-Buhârî). Ayrıca hadis *Sahih*’de bulunan garîb hadislerden sayılmaktadır (garâibü’s-*Sahih*). Ben hadisin yalnızca bu tarikini biliyorum. Hişâm’dan yayılıp şöhret bulmuş olan bu hadis, onun babasından, babasının da Hz. Âişe’den teferrüd ettiği bir ferd-i mutlakıdır.”¹⁴¹

“(Hadisin¹⁴² senedinde bulunan râvilerden) Cüveyriye ile kastedilen Cüveyriye bint Esmâ ed-Dube‘î olup kendisi Nâfi‘’den rivayette İmam Mâlik’e müşâriktir. Gerek bu hadisin ve gerekse başka hadislerin Mâlik b. Enes’ten naklinde teferrüd etmiştir. Cüveyriye Sika ve tesebbüt vasfını hâiz bir râvidir. Dârekutnî hadisi bu tarikten tahriç ettikten sonra şunu ilave etmektedir: ‘Cüveyriye’nin Mâlik’ten rivayetinde teferrüd ettiği sahih-garîb bir hadistir.’¹⁴³

¹³⁸ Buhârî, “Hac”, 110.

¹³⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, V, 568.

¹⁴⁰ Buhârî, “İmân”, 13.

¹⁴¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 155.

¹⁴² Buhârî, “Nikâh”, 96.

¹⁴³ Bu ibareye Darekutnî’nin bugün için elimizde mevcut olan eserlerinde rastlanılamamıştır. bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XV, 610, dipnot: 1.

Ben de, bu hadisin, yeğeni Abdullah b. Muhammed b. Esmâ'nın kendisinden rivayetinin dışında gelen bir tarikine muttali olmadığımı ilave etmiş olayım.”¹⁴⁴

“Hadisi¹⁴⁵ Ömer b. Muhammed b. Cübeyr b. Mut‘im’den İbn Şihâb ez-Zührî dışında kimse rivayet etmemiştir. Öte yandan Nesâî onu tevsik etmiş, sika bir ravi olduğunu söylemiştir. Hadisin isnadında karşımıza çıkan bu keyfiyet, Buhârî’nin kıstaslarından birinin de, kitabında tahriç ettiği hadis/ler/i hiçbir tabakada ikiden daha az râvinin rivayet etmemesi olduğunu zannedenleri reddetmek için güzel bir misaldir. Çünkü bu hadisi Muhammed b. Cübeyr’den oğlu Ömer’den başka, Ömer b. Muhammed’den de Zührî dışında kimse rivayet etmemiştir. Zührî bu hadisin Ömer b. Muhammed’den rivayetinde mutlak olarak teferrüd etmiş olmakla beraber, onun Muhammed b. Cübeyr’den birçok hadisi semâ yoluyla aldığı da bir vâkıdır. Allah her şeyi daha iyi bilir amma, Zührî sanki bu hadisi ondan bizzat işitmemiş, oğlundan tahammül etmiştir.”¹⁴⁶

Hiç şüphesiz bu son misal grubu birincisine nazaran, Buhârî gibi alanın zirve eserinde her iki görüşün de boşa çıktığını gözler önüne serdiği için daha kapsamlıdır. İbn Hacer, ilgili hadislerin şerhi vesilesiyle nazarlarımızı teksif ettiği ve *Nuhbe* ile *Nüzhe*’sinde genel hatlarıyla ele aldığı bu konuya, *en-Nüket*’te ise uzun uzadıya temas etmektedir. İbn Hacer mezkûr eserinde Hâkim en-Neysâbü’rî’nin yanlış anlaşıldığını, onu yanlış anlayanlardan birinin de Hâzimî (v. 584/1188) olduğunu ve dolayısıyla bu konuda vâki itirazlarının yerinde olmadığını dile getirmiştir. Zirâ Hâkim en-Neysâbü’rî (ö. 405/1014) izzeti genel olarak sahih hadis için şart koşmuş iken,¹⁴⁷ Hâzimî, “Râvi rivâyetinde teferrüd ettiği zaman Buhârî ve Müslim (v. 261/875) onun hadisini kitaplarında tahriç etmediler’ demek suretiyle mezkûr şartı bu iki muhaddisin eserlerine tahsis etmiştir.”¹⁴⁸ Ebû Hafs el-Meyyânî (ö. 581/1185) ise Hâzimî’nin anlayışını daha

¹⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XV, 610.

¹⁴⁵ Buhârî, “Cihâd”, 24.

¹⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, IX, 67.

¹⁴⁷ Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbü’rî, *Ma‘rifetü ulûmi’l-hadîs ve kemîyyeti ecnâsîh* (thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm), 2. bs., Riyad: mektebetü’l-Ma‘ârif, 1341/2010, s. 253.

¹⁴⁸ Hâzimî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Hâzimî, *Şurûtu’l-eimmeti’l-hamse*, Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1991, s. 35-37.

ileri bir boyuta taşımıştır. Çünkü ona göre hadisin *Sahihayn*'da kendisine yer bulabilmesi için onu, Hz. Peygamber'den iki sahâbinin, her bir sahâbîden dört veya daha fazla tabîinin ve bunların her birinden de dörtten fazla kişinin rivayet etmesi icap eder.¹⁴⁹ İbn Hacer'e göre Ebû Hafs el-Meyyânicî'nin bu yaklaşımının tahkiyesi bile bizi cevap ve retten müstağni kılacaktır. Ne Şeyhayn ne de onlardan birinin böyle bir şartı yoktur. Üstelik *Sahihayn*'da sadece bir sahâbinin ve sadece bir tabîinin naklettiği nice hadisler bulunmaktadır.¹⁵⁰ Sahih hadiste adet şartını ilk öne süren İbrahim b. İsmail b. Uleyye (ö. 193/809)'dir. İbn Hacer Câhiz'in (ö. 255/869) bazı eserlerinde Mu'tezile'ye göre dört kişi rivayet etmedikçe haberin sahih olamayacağı bilgisini gördüğünü ifade etmektedir. Ayrıca Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin (v. 436/1044) *el-Mu'temed*'de Mu'tezile'nin önemli fertlerinden biri olan Ebû Ali el-Cübbâî'den (ö. 303/916) şu bilgiyi nakletmektedir:

“Adil bir kişinin haberi ancak ona kendisi gibi adil olan başka birinin haberi daha inzımam ettiğinde ya da Kur'ân'ın veya başka bir haberin zahiri kendisine muvafakat ettiğinde yahut haberin sahabe arasında yayılması veya onlardan bir kısmının bu haberle amel etmesi halinde makbul olur.”¹⁵¹

İbn Hacer haberin sıhhati konusunda son olarak da yukarıdan beri zikredilen görüşleri dile getirenlerin öne sürdükleri delilleri sıralamıştır. Bunlar arasında Zü'l-Yedeyn (ö. ?) kıssası, Hz. Ebûbekir'in (ö. 13/634) ninenin mirasına dair haberdeki tevakkufu, Hz. Ömer'in (ö. 23/644) izin istemeyle ilgili rivayette ortaya koyduğu tavır ve

¹⁴⁹ Meyyânicî, Ebû Hafs Ömer b. Abdülmecîd el-Meyyânicî, *Mâlâ yese'u'l-muhaddise cehlüh* (thk. Abdülfettah Ebû Gudde, *Hamsü resâil fî ulûmi'l-hadîs* içinde), 2. bs., Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010, s. 266-267.

¹⁵⁰ Meyyânicî'nin görüşünü tenkit sadedinde İbn Hacer'in şunları da söylediği nakledilmektedir:

“Bu, Sahihayn ile azıcık da olsa mümaresesi bulunmayan birinin ifadesi olabilir. Hatta bir kişi kalkıp ‘Her iki eserde de bu nitelikleri hâiz bir tek bir hadis bile yoktur’ dese, doğruluk ihtimalinden uzak bir söz söylemiş olmaz.”

İbn Hacer'e ait herhangi bir eserde karşılaşmadığımız bu ifadeler için bkz. Süyûtî, Celâlettin Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takribi'n-Nevâvî* (thk. Muhammed Avvâme), Cidde: Dâru'l-Minhâc, Medine: Dâru'l-Yüsr, 1437/2016, II, 172.

¹⁵¹ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 89-92; Basrî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fî usuli'l-fikh* (thk. Muhammed Hamidullah), Damas (Dimaşk): Institut Français de Damas, 1385/1965, I, 622.

Buhârî'nin sıhhatini reddettiği Hz. Ali'nin (ö. 40/661) hadis rivayet edenden yemin talep etmesi bulunmaktadır. İbn Hacer serd edilen delillerin tamamına verilecek cevabın vâzıh olduğunu kaydettikten sonra bunların kısaca izahına girişir.¹⁵²

Azîz, tıpkı lügavî anlamının ıstılâhî anlamıyla münasebeti izah edilirken ortaya konduğu üzere nadir karşılaşılan bir hadis nevidir ve söz konusu nedret *Fethu'l-bârî*'ye de yansımıştır. Konunun böyle bir mahiyet arz etmesine rağmen İbn Hacer, bu kabil bir hadisin mevcut olamayacağını dillendirenlere karşı *Nüzhetü'n-nazar*'da bir örnek verdiği gibi, *Fethu'l-bârî*'de de şerh ettiği bir hadisin senedini tahlil ettiği satırlarda aziz ıstılahına sarahaten atıfta bulunmuştur. Öte yandan İbn Hacer'in gerek hadis usulüne dair kaleme aldığı eserlerinde, gerekse de *Fethu'l-bârî*'de azîz haber bahsinde atıfta bulunduğu ve bazı âlimlerin görüşlerini kaydedip isabetli olmadıklarını ortaya koymak üzere kendilerine cevaplar verdiği önemli iki mesele mevcuttur. Birbiriyle ilintili ve iç içe olan bu iki meseleden ilki, mutlak olarak hadisin sahih olabilmesi için her tabakada en az iki râvi tarafından nakledilmesinin şart olup olmadığıdır. Diğeri ise, Buhârî'nin eserinde bu kriteri dikkate alıp almadığı, yani sahih olduğu kanaatiyle *el-Câmi'u's-sahih*'e bir hadisi kaydederken onun asgarî iki tarikinin bulunması gerektiğine dair bir kıstasının bulunup bulunmadığı meselesidir. Muhaddislerin kahir ekseriyeti nezdinde hadisin sıhhati için izzetin şart koşulmadığı vâkıası göz önünde bulundurulduğunda, şayet hadis tarihinde birbirine mütedâhil olan bu son iki meselede bir takım farklı yaklaşımlar serdedilmiş olmasaydı, muhtemelen azîz haber bahsi şimdi gördüğünden bile daha az ilgiye mazhar olacaktı.

3. Garîb Haber

Garîb, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de kendisine sıkça atıfta bulunduğu bir ıstılah olup farklı sîga ve kalıplarla karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla konu çalışmamızda garîb ve ferd, garâib ve efrâd, teferrüd ve infirâd alt başlıklarında ele alınacaktır.

¹⁵² İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 92-95.

a. Garîb ve Ferd

Senedinin herhangi bir yerinde râvi sayısı bire düşen hadise ıtlak edilen garîb,¹⁵³ İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'sinde meşhur ve aziz habere göre daha geniş bir şekilde incelenmiştir.¹⁵⁴ *Nuhbe*'nin metninde "tek tariki bulunan haber"¹⁵⁵ olarak nitelenen garibin çerçevesi, *Nüzhetü'n-nazar*'da zikredilen "senedin hangi mevziinde/noktasında olursa olsun rivâyetinde bir şahsın tek kaldığı/teferrüd ettiği hadis"¹⁵⁶ tarifîyle daha da netleşmiş olmaktadır.

Garîb haber teferrüdün seneddeki yerine göre ikiye ayrılmaktadır. Zira garâbet ve teferrüd asl-ı senedde, yani senedin sahâbî tarafında olursa buna ferd-i mutlak; esnâ-yı senedde, yani senedin başka bir tarafında bulunursa buna da ferd-i nisbî denilmektedir. Muhaddislerin kelâm ve ibârelerinde farklı kullanımlarla karşılaşılsa da garîb ile ferd¹⁵⁷ müterâdif ıstılahlardır. Kullanımdaki farklılaşmaya gelince onlar, tamamen pratik mülahazalarla ferd-i mutlak için daha ziyade ferd, ferd-i nisbî için ise çoğunlukla garîb ıtlakını tercih etmişlerdir.¹⁵⁸

İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da ferd-i mutlaka, Buhârî ve Müslim'in ittifâkla naklettikleri, Resûlüllâh'ın (s.a.v.) velânın satılmasını ve hibe edilmesini nehiy ettiğine dair hadis¹⁵⁹ ile şu'abü'l-îmân hadisini¹⁶⁰ misal vermektedir. Onun takririne göre Abdullah b. Dînâr (ö. 127/744-45) ilk hadisi Abdullah b. Ömer'den (ö. 73/693) rivâyette teferrüd etmiştir. Bazen bu münferit kalan raviden hadisin naklinde de teferrüd edilebilir, yani teferrüd bir sonraki ravi için de mevzu bahis olabilir. Nitekim ikinci hadisin senedi, bünyesinde bu kabil bir teferrüd barındırmaktadır. Öncelikle Ebû Sâlih (ö. 101/719-20) hadisi Ebû Hüreyre'den rivâyette teferrüd etmiş, ondan nakilde de senedde kendisinden

¹⁵³ bkz. Polat, Salahattin, "Garîb", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XII, 368-369.

¹⁵⁴ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 44, 50, 55-58.

¹⁵⁵ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 44.

¹⁵⁶ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 50.

¹⁵⁷ bkz. Polat, Salahattin, "Ferd", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIII, 375.

¹⁵⁸ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 55-58.

¹⁵⁹ Buhârî, "İtk", 10, "Ferâiz", 21; Müslim, "İtk", 16.

¹⁶⁰ Buhârî, "Îmân", 3; Müslim, "Îmân", 57, 58.

sonra mezkûr olan Abdullah b. Dînâr teferrüd etmiştir. İbn Hacer bazen söz konusu teferrüdün senedde zikredilen ravilerin tamamında veya ekseriyetinde sürebileceğini de ilave etmiş, Bezzâr'ın (ö. 292/905) *Müsned*'i ile Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü'l-evsat*'ında bunun çok sayıda misalinin bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶¹ İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de sadece ilk hadiste teferrüd olduğuna temas etmiş, üstelik bu bilgiyi de İbnü'l-Arabî'nin Tirmizî şerhine atıfla vermiştir.¹⁶² İkinci hadis ile ilgili olarak sadece münferid râvilerden Abdullah b. Dînâr'ın (v. 127/745 [?]) Ebû Sâlih'ten (v. 101/720 [?]) rivayetinin rivâyetü'l-akrân kabilinden olduğu bilgisini kaydetmiştir.¹⁶³ Hem *Nüzhetü'n-nazar*'da hem de *Fethu'l-bârî*'de karşımıza çıkan bu misallerden anlaşılan, ferd-i mutlakta bir kriter olarak aranan teferrüdün sahâbîde değil, onun râvisinde arandığıdır. Sahâbenin tamamı âdil olduğu için onların teferrüdü muhaddislerce nazar-ı dikkate alınmamış ve bu vasfa sahip hadise ferd ıtlak olunmamıştır.¹⁶⁴

Ferd-i mutlak ıstılâh olarak *Fethu'l-bârî*'de kendine sadece bir pasajda yer bulabilmiş, ferd-i nisbîye ise tesâdüf edilmemiştir. Sadece bir yerde ilk anda onu andıran “teferrüd-i nisbî”¹⁶⁵ ifadesiyle karşılaşılmışsa da bunun ıstılâhî manasıyla ferd-i nisbî ile bir alâkasının olmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu ifadenin izahı sonraya bırakılıp öncelikle ferd-i mutlakın mezkûr olduğu şu pasaj ele alınacaktır:

“Bu hadis¹⁶⁶, sadece Buhârî'de bulunan, ancak Müslim'in eserinde yer vermediği hadislerdendir. Ayrıca hadis *Sahih*'de bulunan garîb hadislerden sayılmaktadır. Ben hadisin yalnızca bu tarikini biliyorum. Hişâm'dan yayılıp

¹⁶¹ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 56-57; *en-Nüket*, s. 516.

¹⁶² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXI, 375.

¹⁶³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 115.

¹⁶⁴ Gücerâtî, Vecîhüddîn b. Nasrullah b. İmâdüddîn el-Alevî el-Gücerâtî el-Hindî, *Şerhu Nüzheti'n-nazar* (thk. Nefis Ahmed Misbâhî), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011, s. 120; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 233-235; Üchûrî, Nüreddin Ebû'l-İrşâd Ali b. Muhammed b. Abdurrahman el-Üchûrî, *Hâşiyetü'l-Üchûrî alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker* (thk. Beşşâr Ali Mecîd el-Kaysî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1437/2016, s. 167-169; Kâsımî, Abdürrezzak el-Kâsımî el-Emrûhî el-Hindî, *Sübhâtü'd-dürer min Nüzheti'n-nazar*, Hindistan: Mektebetü'l-İttihâd, t.y., s. 62-63.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXIII, 373.

¹⁶⁶ Buhârî, “İmân”, 13.

şöhret bulmuş olan bu hadis, onun babasından, babasının da Hz. Âişe'den teferrüd ettiği bir ferd-i mutlakdır.”¹⁶⁷

Bu pasaj aslında önemli bir hadis usûlü bahsini muhtevîdir. Özellikle Mu‘tezile’ye mensup kimi âlimlere göre hadisin sahih olabilmesi için azîz olması, yani senedinin tabakalarından hiç birinde ravi sayısının ikinin altına düşmemesi icap eder. Ancak bu görüş muhaddislerin cumhurunun kabulüne mazhar olamamış,¹⁶⁸ gerekli kriterleri hâiz olan ferd/garîb hadislerle sahih hükmü verilmiştir. Sadedinde bulunduğumuz hadis de bu kabildendir. Ferd-i mutlak olmasına rağmen, şartlarına uyduğu için Buhârî tarafından *Sahîh*’ine alınmıştır. Azîz hadis bahsinde de bir kısmını iktibâs ettiğimiz şu satırlar¹⁶⁹ da aynı hakikati beyan etmektedir:

“Bu hadis¹⁷⁰ garîbü’l-isnâddır; İbn Hibbân, Vâkıd’dan rivâyette Şu‘be b. Haccâc’ın teferrüd ettiğini dile getirmiştir. Hadisin Şu‘be’den rivâyeti ise azizdir. Zira ondan sadece Haremî ve Abdülmelik b. Sabbâh nakletmiştir. Hadisin Haremî’den rivâyeti de azizdir. Çünkü ondan da sadece şu iki râvi nakilde bulunmuştur: Müsnedî ve İbrâhîm b. Muhammed b. Ar‘ara. Hadisi İbrâhîm tarikiyle Ebû Avâne, İbn Hibbân, İsmâîlî ve başka musannifler tahrîç etmiştir. Kendisinden rivâyette Müslim’in hocası Ebû Gassân Mâlik b. Abdülvâhid teferrüd ettiği için hadisin Abdülmelik’ten gelen tariki garîbdır.¹⁷¹ Garîb de olsa Şeyhayn hadisin sıhhatine hüküm vermekte ittifak etmiştir.¹⁷² Geniş bir eser olmasına rağmen, sadedinde bulunduğumuz hadis Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde bulunmamaktadır.”¹⁷³

Bir önceki pasajın muhtevasıyla bu satırlar arasındaki temel fark ferдин neveleri bakımından ortaya çıkmaktadır. Zira önceki hadis ferd-i mutlak iken, ikinci hadis ferd-i

¹⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 155.

¹⁶⁸ İbn Hacer, *Şerhu’n-Nuhbe Nüzhetü’n-nazar*, s. 62-65.

¹⁶⁹ bkz. s. 54-55.

¹⁷⁰ Buhârî, “İmân”, 17.

¹⁷¹ Müslim, “İmân”, 36.

¹⁷² bkz. Buhârî, “İmân”, 17; Müslim, “İmân”, 36.

¹⁷³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 163.

nisbîdir. Teferrüd sahabî tarafında değil, bilakis müellif tarafında, Müslim'in hocasında vuku bulmuştur. Bu da bize garabet ve teferrüdün her iki nevinin de hadisin sıhhatiyle hükme mani olmadığını göstermektedir. Ayrıca bu örnekler bize, hem ferd-i mutlak hem ferd-i nisbî için garîb ıstılahının müştereken kullanıldığını göstermekte, dolayısıyla zaman zaman muhaddislerin bu ıstılahı istimaldeki genel temayüllerinin dışına çıkıldığı anlaşılmaktadır. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi, muhaddisler ferd-i mutlak için ekseriya ferd, ferd-i nisbî için ise çoğunlukla garîb lafzını kullanmaktadır.

Fethu'l-bârî'de ferd-i nisbî ıstılahının zikedilmediği, sadece bir yerde ilk anda onu çağrıştıracak “teferrüd-i nisbî” tabiriyle karşılaştığı kaydedilmişti. Mevzu bahis tabire Buhârî'nin, *Kitâbü'l-ahkâm*'da yer verdiği, Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665 [?]) İbrânîce/Süryânîce öğrendiği bilgisini içeren hadisin¹⁷⁴ şerhinde tesadüf olunmaktadır. İbn Hacer şerhinde hadisin farklı tariklerini verdikten sonra, Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd'ın (ö. 174/790) hadisin naklinde teferrüd ettiğini zannedenlerin gereken cevabı aldıklarını belirtir. Ona göre Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd, söz konusu hadisi oğlu Hârice (ö. 100/718-19) vasıtasıyla Zeyd b. Hârise'den (v. 8/629) rivâyette teferrüd etmişse de, bu bir nevi teferrüd (teferrüd-i nisbî) olup zikredilen tarikler son tahlilde teferrüdün kalmadığına delâlet etmektedir.¹⁷⁵ Üstelik vehle-i ûlâda var olduğu zannedilen teferrüd asl-ı senedde olduğu için, şayet baki olsaydı hadis ferd-i nisbî değil, ferd-i mutlak olacaktı.

Muhaddisler kelâm ve ibârelerinde tamamen pratik mülâhazalarla ferd-i mutlak için daha ziyade ferd, ferd-i nisbî için ise çoğunlukla garîb ıtlakını tercih etmiş olsalar da, garîb ile ferdin müterâdif ıstılahlar oldukları yukarıda ifade edilmişti.¹⁷⁶ Ferd-i mutlak ve ferd-i nisbînin birebir bu lafızlarla *Fethu'l-bârî*'deki kullanımının arz ettiği manzara da tasvir olunmuştu.¹⁷⁷ Geriye birçok hadis usûlü çalışmasında zikredilen garîb-i mutlak ve

¹⁷⁴ Buhârî, “Ahkâm”, 40.

¹⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXIII, 372-373.

¹⁷⁶ bkz. s. 60.

¹⁷⁷ bkz. s. 61.

garîb-i nisbî ıstılahlarının¹⁷⁸ İbn Hacer'in anılan şerhinde kendine yer bulup bulamaması veya hangi nispette yer bulabildiği meselesi kalmaktadır. Gerekli inceleme ve taramalar neticesinde ise, bu iki ıstılahın mezkûr lafızlarla *Fethu'l-bârî*'de hiç geçmediği ortaya çıkmaktadır.

Muhaddislerin herhangi bir takyîd olmaksızın zikrettikleri ferd ıstılahı, “Mutlak kemâle masruftur” fehvâsınca ekseriya ferd-i mutlak manasına gelmektedir. Mücerred kullandıkları garîb ıstılahında ise iş ve bakış açısı değişmekte, onların eserlerinde bununla daha ziyade ferd-i nisbî kastedilmektedir. Peki, İbn Hacer'in hacim itibarıyla birkaç sayfadan ibaret olan *Nuhbe*'nin metninde kritik bir bilgi olduğunu ihsas ederek yer verdiği ve şerhinde bazı nüanslara temas ettiği bu bilgi¹⁷⁹ *Fethu'l-bârî*'ye ne surette aks etmiştir? Çalışmamızın bu noktasında konuya dair bazı misaller takdim edilecek, değerlendirme sonraya bırakılacaktır. Zikredeceğimiz ilk iki misal câlib-i dikkattir. Zira bu misallerde her iki ıstılah birlikte ve peş peşe sadedinde bulunulan hadis için hüküm ifadesi olmak üzere kullanılmıştır. Şu kadar var ki misaller ıstılahların mukaddem ve muahhar olarak zikri bakımından farklılaşmaktadır.

“...Buhârî burada tercih yolunu tutmuş, İbn Sayyâd hakkında sadece Hz. Ömer'den gelen Câbir rivâyetiyle iktifa edip Temîm hakkındaki Fâtıma bint Kays hadisini zikretmemiştir. Bunun üzerine bazı kimseler de hadisin garîb ferd bir hadis olduğu tevehhümüne kapılmıştır. Halbuki durum bunun aksine olup hadisi Fatma bint Kays ile beraber Ebû Hüreyre, Hz. Âişe ve Câbir rivâyet etmektedirler.”¹⁸⁰

“Tenbîh: Abdullah b. Ömer'in hadisi¹⁸¹ ferd garîbtir. Ben bu hadisin sadece Abdurrahman b. Abdullah b. Dînâr'dan Ebû Ali el-Hanefî vasıtasıyla gelen

¹⁷⁸ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 66, 73-76; Polat, Salahattin, “Garîb”, *DİA*, XIII, 375; Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 102; Aydınli Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 3.bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009, s. 88-89.

¹⁷⁹ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 76.

¹⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXIV, 170-171.

¹⁸¹ Buhârî, “Büyû”, 69.

tarikine muttali olabildim. Nitekim bu hadisin mahreci İsmâîlî ve Ebû Nuaym’a da dar gelmiş, yani başka bir mahreç bulamamışlar ve hadisi ancak Buhârî’nin tarîkinden tahrîç etmişlerdir. Diğer taraftan hadisin *Muvattâ*’da yer almasa bile, Şâfiî’nin Mâlik b. Enes, Nâfi‘, İbn Ömer tarikiyle tahrîç ettiği bir aslı da bulunmaktadır. Beyhakî, ashâbından kimilerinin bu hadisi Şâfiî’nin Mâlik’ten teferrüd ettiği rivâyetlerden saydığını, hâlbuki hocasından nakilde Ka‘nebî’nin ona mütâbaat ettiğini söylemiş ve sonra da hadisi Ka‘nebî’ye ulaşan iki isnâd ile sevk etmiştir.”¹⁸²

İlkinde garîb ferd, ikincisinde ferd garîb olmak üzere aralarına herhangi bir atıf harfinin girmediği ve kuvvetle muhtemel tekid manasının öne çıktığı bu misallerde garîb/ferd haberin her iki nevinin de melhuz olduğu düşünülmemelidir. Bilakis birinci ıstılâhla kasıt ferd-i mutlak iken ikincisiyle ferd-i nisbî murat olunmaktadır. Zira birinci misalde olduğu vehmedilen teferrüd sahâbî tarafında, diğerinde ise esnâ-yı senedde İmâm Mâlik’ten rivayettedir. Burada İbn Hacer’in *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de dile getirip ekseriyete izafe ettiği kullanımın aksine, her bir ıstılâh diğerinin yerinde; hatta mana farkı gözetmeksizin yan yana aynı hadise ait hüküm cümlesinde mevzilenebilmiştir. Birinci misalde İbn Hacer’in de kaydettiği gibi hadd-i zatında teferrüd olmadığı, ikinci misaldeki teferrüdün ise hiçbir surette ferd-i mutlak olarak nitelenemeyeceği meydandadır. Dolayısıyla mezkûr misallerin her biriyle iki nevi teferrüdün de maksud olma ihtimali söz konusu değildir. Bu iki ıstılâhın üzerinde konuştuğumuz misallerde olduğu gibi atıfsız ve peş peşe kullanımı az karşılaşılan bir husus olup garîb/ferd habere dair *Fethu’l-bârî*’de yer alan onlarca misal arasından iki istisnayı teşkil etmektedir. Üstelik bu iki misalde de ıstılâhlar arasında öncelik sonralık farkı mevcuttur.

Garîb ile ferd ıstılâhlarının birlikte kullanıldıkları özel bir örnek daha bulunmaktadır. Zira aşağıda tercümesi zikredilecek cümlede yine birlikte mezkûr olan ıstılâhlar bu sefer müennes sîgayla karşımıza çıkmaktadır. *Fethu’l-bârî*’de ikinci bir örneğine tesadüf edilmeyen söz konusu sîga, tamamen aynı cümlede geçen ve mübtedâ olan lafza mutabakat kastıyla kullanılmıştır. Şöyle ki, Buhârî eserinin Büyû‘ bahsinde meyvelerin olgunluğunun belirginleşmesinden önce satışına dair bir bâb açmış, bâbın

¹⁸² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VII, 171.

başında Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) Ebü'z-Zinâd'dan (ö. 130/748) muallak olarak naklettiği bir hadise yer vermiş, ardından da aynı hadisin Alî b. Bahr (ö. 234/848-49), Hakkâm (ö. 190/805-6), Anbese (ö. ?), Zekeriyâ (ö. ?), Ebü'z-Zinâd tarikiyle gelen bir mütâbi'inin daha olduğunu kaydetmiştir.¹⁸³ İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de bu bölümü şerh ederken şunu söylemektedir:

“Buhârî tarafından bu ikinci senedin zikrinden maksat, Ebü'z-Zinâd'dan gelen ilk tarîkin garîb ferd olmadığına işâret etmektir.”¹⁸⁴

Mezkûr iki ıstılâh *Fethu'l-bârî*'de aralarına atıf harfinin girmesi suretiyle de birlikte kullanılmıştır. Bu kullanıma dair şu misallere bakılabilir:

“(Bişr b. Serî) hakkında bazı âlimler olumsuz bir takım değerlendirmelerde bulunmuşlardır... Nitekim İbn Adî (v. 365/976) hakkında şöyle bir kanaat serd etmiştir: ‘Onun naklettiği bir takım ferd ve garîb hadisler bulunmaktadır.’ Benim bunlara yaklaşımım ise şudur: Onun Buhârî’de bu bahsin ve mezkûr rivâyetin dışında naklettiği herhangi bir hadis bulunmamaktadır. Diğer taraftan naklettiği hadisin Buhârî’nin *Sahîh*’inde mütâbaat yoluyla tahriç edildiği hususu vazıhtır.”¹⁸⁵

“O (Muhammed b. el-Mütevekkil) sadûk ve hâdis ilmine vâkıf bir râvidir. Ancak naklettiği bir takım garîb ve ferd hadisler (garâib ve efrâd)

¹⁸³ Buhârî, “Büyü”, 85.

¹⁸⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 216. İbn Hacer’in buradaki ibâresi şöyledir:

«والغرض أنَّ الطريق الأولى عن أبي الزناد ليست غريبة فردة»

¹⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXIII, 8.

İbn Hacer anılan râvi ile ilgili İbn Adî’nin aynı değerlendirmesine *Hedyü's-sârî*’de de yer vermiştir:

“İbn Adî, ‘Onun (Bişr b. Serî) naklettiği bir takım ferd hadisler ile Süfyân-ı Sevrî’den rivâyet ettiği garîb hadisler vardır. Bununla birlikte kendisi nefsü’l-emirde sika bir ravi olup kendisinde bir beis bulunmamaktadır.’ demiştir. Hakkında benim söyleyeceğim ise şudur: Buhârî’de ondan mütâbaat yoluyla tek bir hadis rivâyet etmiştir.”

Bu değerlendirme için bkz. a.g.e., II, 361.

İbn Adî’nin İbn Hacer tarafından iktibas edilen ifadesi şöyledir:

«له أفراد وغرائب»

bulunmaktadır. Aynı zamanda o, Ebû Dâvûd'un (v. 275/889) *Sünen*'inde kendisinden hadis rivâyet ettiği hocalarındandır."¹⁸⁶

İki ıstılâhın bu son kullanımı bazı değerlendirmelere kapı aralamaktadır. Arap dilinde atıf harfi öncelikle mugâyereti iktizâ eder ve buna göre mezkur ıstılâhların söz konusu ibarelerde farklı manalarda kullanılmış olması gerekecektir. Dolayısıyla burada ferdin cemi olan efrâd, ferd-i mutlak; garîbin çoğulu olan garâib de, ferd-i nisbî manasında olmalıdır. Arapçanın kâidelerinin iktizâsı ve akla tebâdür eden ilk ihtimâl bu olmakla beraber söz konusu ibarelerin tevcihi için yegane izah bu olmasa gerektir. Zira mezkur istimaler farklı bir şıkkın da doğru olabileceğini, başkaca bir ihtimalin de göz ardı edilmemesi gerektiğini ihsas eden nüanslara sahip bulunmaktadır. İlgili iki ıstılâhın farklı değil de aynı anlamda kullanılması akla daha yatkın gözükmemektedir. Nitekim kaydedilen örneklerde dile getirilen garâbet ve teferrüdler bizi ferd-i mutlaktan ziyâde ferd-i nisbî nevine yönlendirmektedir. Çünkü icap eden tetkikler akabinde teferrüdün sahâbî râvi tarafında değil de, senedin daha sonraki bir tabakasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha teknik bir ifade kullanılacak olursa, serd edilen misallerde garâbet ve teferrüd asl-ı senedde değil esnâ-yı senedde vaki olmuştur. Şu halde haklarında olumsuz değerlendirmelerin bulunduğu ve kısmî de olsa bir yönüyle cerhe uğramış olan mahud râviler, bazı garîb yani ferd-i nisbî rivâyetlerinin mevcudiyetiyle ta'n ve ithâm edilmiş olmaktadır. Bu tevcih ve değerlendirme İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar*'da muhaddislerin ekseriyetine nispet ederek kaydettiği pratikteki kullanıma¹⁸⁷ uymasa da sadedinde olduğumuz bahsin nihayetinde¹⁸⁸ de altını özellikle çiziceğimiz üzere *Hedyü's-sârî* ve *Fethu'l-Bârî*'deki istimal pratiklerine muvâfık düşmektedir. Behemahal bu izah ve tevcihin Arapçaya uyması ve bu dilin kaideleri çerçevesinde temellendirilmesi zaruret arz etmektedir. Bu çerçevede akıllara daha çok bu lisanın belâgatinde karşılaşılan atf-ı tefsir tevcihi gelmektedir. Şöyle ki, kaydedilen misallerde çoğul sîgasıyla kullanılan her iki ıstılâh aynı manada, ferd-i nisbî manasındadır ve mevcut atıf harfi de mugâyeret iktiza etmeyen atf-ı tefsir olmaktadır. İki ıstılâhın mürâdif/müterâdif oldukları hesaba katılıp muhaddislerin cumhurunun bunları

¹⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXIV, 548.

¹⁸⁷ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 76.

¹⁸⁸ bkz. s. 108-111.

istimaldeki pratik ve tabikatından sarf-ı nazar edildiğinde tıpkı atıfsız suretlerdeki gibi tekid anlamının birkaç adım öne çıktığı tasavvur olunabilir. Bu yaklaşım ve değerlendirmemizi oldukça düşük bir ihtimal dahi olsa boşa çıkaracak tek bir yol vardır. O da mezkûr örneklerde dile getirilen garâbet ve teferrüdün sahâbîden bilitibar işaret edilen râviye kadar devam ettiğinin ortaya konmasıdır. Tekraren vurgulamak gerekirse çok düşük olan bu ihtimal üzerine derinleşmek bizim çalışmamızın hedefleri dışında ve sınırları haricinde kalmaktadır.

Ele aldığımız ıstılahlardan sadece biri geçiyor olmasına rağmen, bir cerh-tadil değerlendirmesini havi bulunması dolayısıyla şu cümlemin de yukarıdaki misallere mülhak olarak zikri yerinde olacaktır:

“Bazı garîb rivâyetleri (garâib) bulunmakla birlikte Muâz b. Hişâm, sika bir râvidir.”¹⁸⁹

Fethu’l-bârî’de müterâdif olan bu iki ıstılâhın izâfet terkîbiyle zikredildiği de vâkidir. Ancak aşağıda değineceğimiz bir kitap ismine atıftan ibaret olan bu kullanım, hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmadan verilecektir:

“Moğultay b. Kılıç (v. 762/1361) burada mezkûr olan mütâbaatın¹⁹⁰ mevsûl tarikinin, Dârekutnî (v. 385/995) tarafından *Garâibü’l-efrâd*’da Yahyâ’nın Ubeydullah’dan rivâyetinin verilmesi suretiyle kaydedildiğini zannetmiştir.

Benim buna cevabım şu olur: Dile getirilen iddia vakı’a mutabık değildir. Ancak onun elinde bulunan nüshada Buhârî’nin metninden el-Kâsım b. Yahyâ lafzı düşmüş ise belki o takdirde söz konusu iddianın doğru olduğu tasavvur edilebilir.”¹⁹¹

¹⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XII, 303.

¹⁹⁰ Buhârî, “İstiskâ”, 23.

¹⁹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, IV, 159.

Herhangi bir kayıt olmaksızın mutlak olarak kullanılan garîb ıstılâhı için tercüme yoluyla iktibas edilen şu iki misal de, bu ıstılâhın *Fethu 'l-bârî*'deki durumu hakkında bize bazı fikir ve kanaatler vermektedir:

“*Muvattâ*'da bulunmayan bu hadisin Mâlik'ten rivayetinde ona (İsmail b. Ebî Üveys) Abdullah b. Vehb ve Ma'n b. Îsâ muvâfakat/mütâbaat etmişlerdir. Nitekim Dârekutnî hadisin garîb ancak sahih olduğunu dile getirmiştir.”¹⁹²

“Bu hadis *Muvattâ*'da bulunmamaktadır. Dârekutnî onu Mâlik'in garâibinden addetmiş ve garîb olmasına rağmen sahihtir demiştir.”¹⁹³

Bu cümlelerde karşılaşılan garîb, işaret edilen teferrüdün senedin sahâbî tarafında olmaması haysiyetiyle ferd-i nisbî manasınca kullanılmıştır. Üstelik mutlak ve mücerret haliyle karşılaşılan ıstılâhın kullanımında muhaddislerin ekseriya tercih ettikleri yoldan gidilmiştir. Aşağıda yer verilecek pasajda da aynı doğrultuda bir tercih söz konusudur. Ancak bu defa kayıttan azade olarak kullanılan ferd ıstılâhı, ferd-i mutlak anlamında kullanılmıştır:

“Buhârî, Râfî'in naklettiği hadisin ferd ve muzdarib olduğunu zu'm edenleri reddetmiş, Câbir ve Ebû Hüreyre'den gelen tariklerini de zikretmek suretiyle anılan hadisi takviye etmiştir.¹⁹⁴ Aynı zamanda o, Râfî'in, hadisin doğrudan ve amcası vasıtasıyla Hz. Peygamber'den rivayet ettiği iki tarîkinin de sıhhatine işâret etmiş olmaktadır.”¹⁹⁵

b. Garâib ve Efrâd

Sadedinde bulunduğumuz iki ıstılâhın *Fethu 'l-bârî*'deki mücerret istimallerinde, İbn Hacer tarafından müfredlerine nispetle cemi sîgaları daha fazla tercih edilmiştir. Konunun hem bütün boyutlarıyla ele alınması hem de her yönüyle vuzuh bulması

¹⁹² İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, I, 157.

¹⁹³ İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, IX, 322.

¹⁹⁴ Buhârî, “Müzâra'a”, 18.

¹⁹⁵ İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, VII, 455-456.

açısından, çok sayıda örneğine rastlanılan bu kullanımlardan birkaç tanesini zikretmek uygun olacaktır.

Garîb kelimesinin çoğulu garâib olup bu sîga ıstılâhî manasıyla *Fethu'l-bârî*'de çok sık karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda tercüme yoluyla ıktibâs ettiğimiz satırlarda konunun temsil gücü yüksek misallerinin tercih edilmesine gayret sarf edilmiş ve her biri tarafımızdan değerlendirilmiştir. Ayrıca zikredilecek üç misal maksadın husûlü için kifâyet edecektir.

Buhârî *el-Câmi'u's-sahîh*'in Bed'ü'l-halk kitâbında İmâm Mâlik'in Safvân b. Süleym'den (ö. 132/749-50) anane yoluyla rivâyet ettiği bir hadise yer vermiştir.¹⁹⁶ Bu hadisin ve senedinde bulunan İmâm Mâlik'in hocasından naklinin şerh edildiği bölümde İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de şunları kaydetmektedir:

“Aynı hadis Müslim'de İbn Vehb'in Mâlik'ten, onun da Safvân'dan ahberanî sîgasıyla rivâyeti suretiyle mevcuttur.¹⁹⁷ İşâret edilen hadis Mâlik'in *Muvattâ'*da bulunmayan sahih hadisleri cümlesindendir. Eyyûb b. Süveyd hadisi naklederken vehme kapılıp hata etmiş ve Mâlik vâsıtasıyla Safvân yerine Zeyd b. Eslem'den nakletmiştir. Dârekutnî de bunu *Garâib*'de, yani Mâlik b. Enes'in garâibi meyânında zikretmiştir. Şu halde iki farklı hadisten birinin isnâdı diğerine derç edilmiş gibidir. Zira İmâm Mâlik'in senedinde Safvân'a bedel Zeyd'in bulunduğu rivâyeti başka bir hadiste vâki olup bu rivâyet Rekâik bahsinin sonunda¹⁹⁸ ve Tevhîd kitabında¹⁹⁹ gelecektir.”²⁰⁰

Yukarıdaki pasajın ihtiva ettiği diğer hadis usulü bahislerinden sarf-ı nazarla konumuza odaklandığımızda şu değerlendirmeler kaçınılmaz olacaktır: Her şeyden önce burada İbn Hacer'in gerek *Fethu'l-bârî*'deki gerekse *Nuhbe* ve *Nüzhe*'deki temel

¹⁹⁶ Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 7.

¹⁹⁷ Müslim, “Cennet”, 11. Elimizdeki Müslim nüshalarında rivâyet ihbâr tarikiyle değil, Buhârî'de olduğu gibi anane tarikiyle yer almaktadır.

¹⁹⁸ Buhârî, “Rekâik”, 51.

¹⁹⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 38.

²⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 608.

yaklaşımlarının dışında bir vakıa ile karşılaşılmamaktadır. İstılâhın ferd-i nisbîye tekâbül eden kullanımıyla İbn Hacer'in muhaddislerin cumhuruna nispet ettiği pratiğe paralellik arz ettiği görülmektedir. Zira teferrüd hadisin sahâbî râvisi tarafında olmayıp esnâ-yı senedde vâki olmuştur ve ıstılâh olarak ferd değil de garîb lafzı tercih edilmiştir.

“...Bu muallak rivâyet²⁰¹ Ahmed b. Hanbel'in,²⁰² Ebû Dâvûd'un,²⁰³ *Mekârimü'l-ahlâk*'da²⁰⁴ Harâitî'nin ve *Garâibü Şu'be*'de İbn Mende'nin tahrîç ettiği uzunca bir hadisin bir bölümüdür. Hepsi de bu hadisi Ebû Kaze'a Süveyd'in Hakîm b. Muâviye'den, onun da babasından rivâyeti tarikiyle nakletmiştir.”²⁰⁵

Önceki pasaj vesilesiyle kaydedilen değerlendirmelerin tamamı bu pasaj için de mevzu bahistir. Ancak her iki pasaj için de ilave olarak kaydedilmesi icap eden bir nokta daha bulunmaktadır. O da şudur ki, aslında İbn Hacer şerhinde yer verdiği bu ibarelerinde incelediğimiz konuyla ilgili iki önemli esere atıfta bulunmaktadır. Bu iki eser Dârekutnî'nin (v. 385/995) İbn Hacer tarafından *Fethu'l-bârî*'de kendisine *Garâib* veya *Garâibü Mâlik* adıyla atıfta bulunduğu *Ehâdisü Mâlik elletî leyse fi'l-Muvatta'*²⁰⁶ ile Ebû Abdullah İbn Mende'nin (v. 395/1005) *Garâibü Şu'be*'sidir.²⁰⁷ Her iki eser de bugün elimizde mevcut değildir ve günümüze ulaşmış olmadığı bilinmemektedir. Mamafih İbn

²⁰¹ Buhârî, “Nikâh”, 92.

²⁰² Ahmed b. Hanbel, Müsned, XXXIII, 213.

²⁰³ Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 40, 41.

²⁰⁴ Harâitî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerî el-Harâitî, *Mesâviü'l-ahlâk ve mezmûmühâ* (thk. Mustafa b. Ebü'n-Nasr eş-Şelebî), Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1412/1992, s. 326. Hadis, İbn Hacer'in kaydettiği şekilde Harâitî'nin *Mekârimü'l-ahlâk*'ının bugün elimizde mevcut olan baskılarında yer almamaktadır. Öte yandan *İrşâdü's-sârî* sahibi Kastallânî de İbn Hacer gibi hadisin anılan eserde geçtiğini dile getirmektedir. bkz. Kastallânî, Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 7. Bs., Mısır: el-Matba'atü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1323, VIII, 100; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XV, 599, dipnot: 2.

²⁰⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XV, 599.

Benzer atıflar için bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 75, 121, *Fethu'l-bârî*, III, 594, X, 513, XVII, 296.

²⁰⁶ Çakan, İsmail Lütüfî, “Dârekutnî”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, VIII, 490.

²⁰⁷ Kandemir, M. Yaşar, “İbn Mende, Ebû Abdullah”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, XX, 178.

Hacer, İbn Mende'nin mezkûr eserini *Tertîbü Garâibi Şu'be li'bn Mende* adıyla bâblara göre düzenlemiştir.²⁰⁸

Bahsimizi teşkil eden ıstılâhın cemi sîgasıyla kullanıldığına son bir misal de İbn Hacer'in aşağıda kaydettiğimiz satırları olacak ve akabinde bu satırlarla ilgili değerlendirmelerimize yer verilecektir:

“Bu hadis²⁰⁹, sadece Buhârî'de bulunan, ancak Müslim'in eserinde yer vermediği hadislerdendir (efrâdü'l-Buhârî). Ayrıca hadis *Sahih*'de bulunan garîb hadislerden sayılmaktadır (garâibü's-Sahîh). Ben hadisin yalnızca bu tarikini biliyorum. Hişâm'dan yayılıp şöret bulmuş olan bu hadis, onun babasından, babasının da Hz. Âişe'den teferrüd ettiği bir ferd-i mutlaktır.”²¹⁰

Yukarıda başka konular vesilesiyle yer verip değerlendirdiğimiz bu satırlar²¹¹ en son zikredilen iki misalden bazı yönleriyle ayrılmaktadır. Öncelikle sâbık iki misalde garâbet/teferrüd Mâlik b. Enes'den (ö. 179/795) ve Şu'be b. Haccâc'dan (ö. 160/776) rivâyette vâki olduğundan, yani asl-ı sened olan sahâbî tarafında değil de esnâ-yı senedde bulunduğundan garîb ıstılâhı ferd-i nisbî manasına gelmekteydi. Bu son misâlde ise hadisin sahâbî ravisinden başlayıp sürmekte olan bir teferrüd söz konusu olduğu için mezkûr ıstılâhla kastedilen ferd-i mutlak olmaktadır. Hal böyle olunca bir takım ara değerlendirmelerde bulunmak isabetli olacaktır. İbn Hacer cemi sîgası mevzu bahis olduğunda yalın haliyle garîb ıstılâhını, hem ferd-i mutlak hem de ferd-i nisbîye teşmil edilebilecek bir vüsat ve esneklikte kullanmaktadır. Onun ibâre ve işârelerinde keskin bir ayırımla ferdi ferd-i mutlaka, garibi de ferd-i nisbîye tahsis etme pratiğine tesadüf edilmemektedir. Ancak Dârekutnî'nin *Garâib*'ine yapılan atıfların kemiyet itibarıyla

²⁰⁸ Kandemir, “İbn Mende, Ebû Abdullah”, *DİA*, XX, 178 (İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, II, 426'dan naklen).

²⁰⁹ Buhârî, “İmân”, 13.

²¹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 155.

²¹¹ bkz. s. 56, 61-62.

fazlalığı dolayısıyla²¹² bu sîğanın kullanımının ağırlığının ferd-i nisbî kefesi lehinde değiştiği de söylenebilir.

Ferd-i nisbî manasında kullanılan bu sîga ile *Hedyü's-sârî*'den iktibâs edilmiş bir cerh ifadesi içinde de karşılaşılmaktadır:

“*el-Megâzî* sahibi Yahyâ b. Saîd el-Ümevî'yi İbn Sa'd (v. 230/845), Ebû Dâvûd (v. 275/889), Yahyâ b. Ma'în (v. 233/848), İbn Ammâr ve daha başkaları tevsik etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) onda beis bulunmadığını, ancak A'meş'ten (v. 148/765) bazı garîb hadisler (garâib) naklettiğini ve kendisinin sâhib-i hadis olmadığını dile getirmiştir. Ukaylî (v. 322/934) ise *ed-Du'afâü'l-kebîr* isimli kitabında ona da yer vermiş ve burada A'meş'ten rivâyet ettiği bir hadisi münker bulmuştur.”²¹³

Bu pasajda Ahmed b. Hanbel'in dile getirip İbn Hacer'in ondan iktibasla naklettiği garâib ıstılahının, defalarca ifade edildiği ve çok sayıda misalle ortaya konulduğu gibi yine ferd-i nisbî manasında kullanıldığı hususu izahtan varestedir.

Fethu'l-bârî'de garâib gibi ferdin cem'i olan efrâd lafzına da çok sık rastlanılmaktadır. Lügavî manasıyla ve diğer ilimlere ait bir ıstılah olmak üzere kendisine yer bulmuş kullanımlarını hariçte bıraktığımızda, bu çoğul sîğanın ilgili oldukları hadislerin şerhlerinde farklı veçheleriyle karşımıza çıktığı görülecektir. Çalışmamızın bu noktasında usûl-i hadiste yerleşik tariflerine muvafık sûrette veya yakın anlamlardaki kullanımları, yeterli olduğuna kani olduğumuz miktarda misale atıfta bulunularak öncelikle kaydedilecek, akabinde de mezkûr misaller değerlendirilecektir. Ancak misallere ve haklarındaki değerlendirmelerimize geçmeden önce şunu belirtmek gerekir ki, tıpkı garâib lafzı gibi efrâd da *Fethu'l-bârî*'de mücerret/yalın haliyle yer almakta, hiçbir yerde “mutlak” ya da “nisbî” kaydıyla birlikte geçmemektedir. Hatırlanacağı üzere

²¹² Çok sayıda olan bu atıfların çalışmamızın gövdesinde yer almayan bazı örnekleri için bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 20, 60, *Fethu'l-bârî*, I, 58, III, 442, IV, 87, 213, VI, 176, VIII, 221, IX, 453, X, 485, XI, 245, XII, 382, 396.

²¹³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 472.

bu sîğanın mukaddem veya muahhar olarak garâib ile birlikte kullanım örneklerine ve bunların değerlendirmelerine yukarıdaki satırlarda yer verilmişti.

İbn Hacer bir ıstılâh olarak efrâdı *Fethu'l-bârî*'de daha ziyade şerhi sadedinde bulunduğu hadisin sadece Buhârî'de bulunup Müslim'de yer almadığına işaret etmek üzere istimal etmektedir. Mamafih onun bu ıstilah üzerinden aksi durumda olan hadislerle, yani Müslim'in esrinde yer verip Buhârî'nin *Sahîh*'ine almadığı hadislerle dikkat çektiği de vakidir. Ancak *Fethu'l-bârî*'nin bir Buhârî şerhi olması hasebiyle İbn Hacer'in bu ikinci durumda olan hadislerle teması bittabi daha az olacaktır ve nitekim vakıa da bu istikamettir. Şu pasajlar bu bahsin misallerini teşkil eder:

“O (Ömer b. Ali) Basralı'dır ve sika bir râvidir. Ancak müdellis olup tedlis konusunda aşırıya kaçanlardır. Nitekim İbn Sa'd ve diğer bazı münekkitler onun bu vasfını dile getirmişlerdir.

Bu (sadedinde olduğumuz) hadis²¹⁴ Buhârî'de bulunup Müslim'in kitabında yer vermediği hadislerdendir.²¹⁵ Müdellis bir râvinin an'ane tarikiyle rivâyeti kabilinden olsa da Buhârî (kitabına almakla) hadisin sıhhatine hükmetmiş bulunmaktadır. Zira Ömer b. Ali hadisin başka bir tarikinde semâ'ı tasrih etmektedir. Nitekim İbn Hibbân *Sahîh*'inde hadisi Buhârî'nin hocalarından biri olan Ahmed b. el-Mikdâm, Ömer b. Ali tarikinden rivâyet etmiştir.²¹⁶ Bu tarikte Ömer b. Ali: “Ma'n b. Muhammed'den işittim ki...” demektedir. Bu aynı zamanda Ma'n b. Muhammed'in hocasından rivâyette teferrüd ettiği hadislerdendir (...min efrâdı Ma'n b. Muhammed). O Medinelî, sika ve az sayıda rivayeti bulunan râvilerdendir. Anacak naklettiği hadisin ikinci yarısına (şıkk-ı sâni) Saîd'den rivâyette İbn Ebû Zi'b mütâbaat etmiş, Musannif Muhammed b.

²¹⁴ Buhârî, “İmân”, 29.

²¹⁵ İbn Hacer'in buradaki ibaresi şöyledir:

«وهذا الحديث من أفراد البخاري عن مسلم»

²¹⁶ İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 63, hadis no: 351.

İsmail el-Buhârî de *Sahîh*'inin Rikâk kitâbında²¹⁷ bu hadisi manen tahriç etmiştir.”²¹⁸

“Bu asıl hadisi²¹⁹ Buhârî sıyâm kitâbında zikretmedi. Ebû Mes‘ûd, Ebû Hüreyre’den gelen hadisi Buhârî’nin infirâd ettiği hadisler arasında olduğunu kaydetmektedir. Ancak durum onun dediği gibi değildir. Zira Müslim bu hadisi Kitâbü’z-zekât’ta yer verdiği başka bir hadisin bir bölümü olarak zikretmektedir. Hadisle alâkalı olarak Mizzî *el-Etrâf*’ta vehme düşmüştür ki, ben bunu üzerine yazdığım eserde beyan ettim.”²²⁰

“Humeydî *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn*’da oldukça şaşırtıcı bir iddiada bulunmakta ve ‘Buhârî’nin teferrüd ettiği hadislerden biri de, Mücâhid’in kendisinden rivâyeti olmak üzere Tâvûs’un İbn Abbâs’dan naklettiği²²¹ işte bu on beşinci hadistir.’ demektedir. O sözlerinin devamında şunu da ilave etmektedir: ‘Bazı râviler hadisi şöyle nakletmektedirler: Mücâhid İbn Abbâs’dan, o da Hazret-i Peygamber’den anane tarikiyle, “Balda ve hacamat yaptırmakta şifâ vardır” buyurduğunu rivâyet etmiştir.”²²² Buhârî’ye nispet ettiği bu hadisi onun *Sahîh*’inde ne asıl rivayetler arasında ne de diğer rivayetleri meyanında görmedim. Doğrusu şudur ki, râvilerin ihtilâf ettiği husus hadis Mücâhid, Tâvûs, İbn Abbâs tarikiyle mi gelmektedir, yoksa hadisi Mücâhid İbn Abbâs’dan bilâ vâsıta/Tâvûs’un vesâteti olmaksızın mı rivâyet etmektedir. Üstelik bu ihtilâf sahiplerinin azaba dûçâr oldukları iki kabrin açıklandığı hadiste mevzu bahistir²²³

²¹⁷ Buhârî, “Rikâk”, 18.

²¹⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 201.

²¹⁹ Buhârî, “Nikâh”, 29.

²²⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XV, 586.

²²¹ Buhârî, “Tıb”, 3.

²²² Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Nasr Fütûh (Fettûh) b. Abdullah el-Ezdî el-Humeydî, *el-Cem‘ beyne’s-Sahîhayn el-Buhârî ve Müslim* (thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb), 2. bs., Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2002, II, 77, hadis no: 1086.

²²³ Buhârî, “Vudû’”, 55, 56.

ve kendisine geride tahâret kitabında²²⁴ tenbihte bulunulmuştu.²²⁵ Bâbın hadisine gelince, ben bu hadisi Tâvûs'un rivâyet ettiğini aslâ görmedim. Diğer taraftan açıkladığım üzere Buhârî Mücâhid'in rivâyetini muallak olarak zikretmiştir.²²⁶ Nitekim ben de hadisi hangi râvinin mevsûl olarak naklettiğini ve hadisin lafzının siyâkını²²⁷ kaydettim.”²²⁸

“Buhârî'nin bu bâbda²²⁹ yer verdiği üçüncü hadis, merfû olarak Ebû Hüreyre'den rivâyet edilen ‘Kendini boğa(rak intihar ede)n nâr-ı cehennemde de kendini boğar (vaziyette halk edilecektir), kesici veya delici bir şey saplamak suretiyle canına kıyan kimse cehennem ateşinde aynı hâl üzre ber-devâm olacaktır’ hadisidir. Hadis bu tarikten Buhârî'nin infirâd ettiği hadisler cümlesindendir. Buhârî hadisi Kitâbü't-tıb'da bu sefer A'meş, Ebû Sâlih, Ebû Hüreyre tarikiyle ve mutavvel olarak da zikretmiştir.²³⁰ Müslim de hadisi bu son vecihten tahriç etmiştir.²³¹ Lakin onun rivâyetinde kendini boğma fiili geçmez iken zehir içme ve daha başka intihara tevessül yolları ziyadesi mevcuttur.”²³²

“Buhârî'nin ‘Bize Abdüssamed tahdîs etti’²³³ ifadesinde geçen râvi Abdüssamed b. Abdülvâris b. Sa'îd'dir. (Keza şerhe konu olan hadisin senedinde yer alan) Mervân el-Asfar'ın babasının isminin Hâkân olduğu söylenmiştir. Bu kişi Ebû Halef el-Basrî'dir. Sadedinde bulunduğumuz hadiste olduğu üzere Enes b. Mâlik'ten nakilde bulunduğu gibi, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer ve daha

²²⁴ Her ne kadar burada tahâret kitabına atıfta bulunulsa da, Buhârî'nin *Sahîh*'inin bölümleri arasında Kitâbü't-tahâre yer almamaktadır. Ancak İbn Hacer'in atfında daha genel bir ifadeyi tercih etmiş olması mümkün ve ihtimal dahilindedir.

²²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 649-650.

²²⁶ Buhârî, “Tıb”, 3.

²²⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVII, 424-425.

²²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVII, 425-426.

²²⁹ Buhârî, “Cenâiz”, 83.

²³⁰ Buhârî, “Tıb”, 56.

²³¹ Müslim, “İmân”, 175.

²³² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 741.

²³³ Buhârî, “Hac”, 32.

başka sahâbilerden de rivâyeti bulunmaktadır. Ancak Buhârî'nin *Sahîh*'inde Enes b. Mâlik'ten rivâyet ettiği bu hadisten başka herhangi bir hadis bulunmamaktadır. Hadis Buhârî'de yer alan ferd hadislerdendir.²³⁴ Tirmizî hakkında 'Hasen ve garîb bir hadistir' değerlendirmesinde bulunmaktadır.²³⁵ Dârekutnî de *el-Efrâd*'da 'Abdüssamed b. Abdülvâris'den başka Süleyym b. Hayyân'dan rivayette bulunan kimse bilmiyorum' demektedir."²³⁶

Son iktibas hadisin Buhârî'nin infirâd ettikleri cümlesinden olmasını ifade etmenin ötesinde bir içeriği haizdir. Dârekutnî'nin mezkûr eserine dayandırılan bilgiden hadisin senedinin aynı zamanda bir teferrüdü de bünyesinde barındırdığı anlaşılmaktadır. Söz konusu teferrüd isnâdın sahâbi tarafında vaki olmadığı için hadis ferd-i nisbîdir.

Müslim'in teferrüd ettiği örneklere geçmeden önce calib-i dikkat bir misale yer vermek uygun olacaktır. Şöyle ki İbn Hacer, Buhârî ve Müslim'den birinde bulunup diğerinde bulunmayan hadisler için efrâd lafzını kullandığı gibi, bu iki eserden sadece birinin zikredip diğerinin yer vermediği râvilere işaret etmek için de aynı lafızdan yardım almaktadır. Misâlimiz şudur:

"Buhârî'nin 'Hind bint el-Hâris' kavline²³⁷ gelince, kendisi tabî'dir ve ben onun İbn Şihâb ez-Zührî'den başka bir râvisinin olduğunu bilmiyorum. Hind, Buhârî'nin Müslim'den infirâd ettiği râvilerdendir. Nisbesi hakkındaki ihtilâfa ise kitabın ilerleyen bölümlerinde temas edilecektir."²³⁸

Müslim'de yer alıp Buhârî'de bulunmayan, yani bu defa Müslim'in infirâd ettiği hadislerle dikkat çekmek üzere İbn Hacer tarafından istimal edilen efrâd lafzı için de şu misale bakılabilir:

²³⁴ İbn Hacer'in şerhinde yer verdiği ifade şudur:

«وهو من أفراد الصحيح»

²³⁵ Tirmizî, "Hac", 109.

²³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, V, 312.

²³⁷ Buhârî, "Sıfatü's-salât", 157.

²³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 533.

“(Tahiyyât duasının tarif edildiği hadiste²³⁹ geçen) ‘Selâm üzerinedir (es-Selâmü aleyke) ey Nebî!’ ifadesi hakkında Muhyiddîn en-Nevevî şunları söylemektedir: ‘Burada geçen ve daha sonra gelecek olan “Selâm” lafzında lââm-ı tarîfin hazfî ve isbâtı/ibkâsı caiz olur. Ancak lââmın hazfedilmeyip isbât edilmesi efdaldır. Zira *Sahihayn*’ın rivâyetleri bu yöndedir.’

Buna karşı ben de: ‘Lâmın hazfî Abdullah b. Mes‘ûd’dan gelen tariklerin hiçbirinde vâki değildir. Sadece Abdullah b. Abbâs’dan gelen bir tarikte²⁴⁰ hazif söz konusu olup o da Müslim’in teferrüd ettiği hadisler arasındadır’²⁴¹ derim.”²⁴²

İbn Hacer bazen başka müelliflerce dile getirilen veya ibarelerinin iktizası olan Müslim’in bazı hadislerin rivayetinde teferrüd ettiği yönündeki iddiaları reddetmektedir.²⁴³ Aşağıya aldığımız şu pasaj bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir:

“Tenbîh: Mizzî’nin *el-Etrâf*’daki ibaresi, Hz. Peygamber’in ‘Yâ Rab, onu hidayete vesile (hâdî) ve nâil (mehdî) olanlardan kıl’ kavlinin Müslim’in rivayetinde²⁴⁴ teferrüd ettiklerinden olmasını iktizâ etmektedir. Halbuki durum

²³⁹ Buhârî, “Sıfatü’s-salât”, 148; Müslim, “Salât”, 60.

²⁴⁰ Müslim, “Salât”, 60.

²⁴¹ İbn Hacer’in bu ifadesinin orijinali şöyledir:

«وهو من أفراد مسلم»

²⁴² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 485.

İbn Hacer her ne kadar böyle söylese de hadisin Müslim’de yer alan İbn Abbâs tarikinde lââm-ı tarîfin hazfî mevzu bahis değildir. bkz. Müslim, “Salât”, 60.

Lâmın hazfiyle gelen rivâyetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 407; Tirmizî, “Salât”, 100; Nesâî, “Tatbîk”, 103.

²⁴³ Konuyla ilgili olarak şu misallere de bakılabilir: İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 340; a.g.m., *Fethu’l-bârî*, I, 550-551, 729, VI, 235, VII, 506-507.

²⁴⁴ Müslim, “Fezâilü’s-sahâbe”, 135, 137.

böyle değildir. Zira burada (Buhârî'nin bu bâbında)²⁴⁵ aynı ifade iki farklı tarikten gelmiş bulunmaktadır.”²⁴⁶

İbn Hacer'in teferrüd konusunda kendisine çok sık atıfta bulunduğu temel kaynaklarından birinin Dârekutnî'nin (v. 385/995) *Ehâdisü Mâlik elletî leyse fi'l-Muvatta'* isimli eseri olduğu yukarıda ifade edilmişti.²⁴⁷ O, atıf esnasında bu eseri bazen kısaca *el-Garâib* olarak andığı gibi, zaman zaman da ismini *el-Efrâd* olarak zikretmektedir. İbn Hacer'in ferdin cem'i olan efrâd ıstılâhının *Fethu'l-Bârî*'deki kullanımını incelediğimiz çalışmamızın bu noktasında söz konusu esere yaptığı atıflardan birkaçına da yer verme lüzumu hissedilmiştir.²⁴⁸ Şu pasajlar konunun önemini aksettirecek bir mahiyet arz etmektedir:

“Kitâbü'd-diyât'ta muallak olarak yer alan Habîb b. Ebî Amre'nin Sa'îd b. Cübeyr'den rivâyetini²⁴⁹ Bezzâr, Taberânî ve *el-Efrâd*'da Dârekutnî mevsûl olarak zikretmişlerdir.”²⁵⁰

“Bu hadis²⁵¹ Buhârî'nin muallak olarak rivâyet edip *Sahîh*'inin başka hiçbir mevziinde muttasıl tarikini zikretmediği hadislerdendir. O, bu hadisi *Halku ef'âli'l-ibâd* nâm kitabında Abdurrahman b. Avsece'nin el-Berâ b. Âzib'den rivâyeti olmak üzere aynı isnadla zikretmiştir.²⁵² Hadisi Ahmed b. Hanbel, Ebû

²⁴⁵ Buhârî, “Megâzî”, 61.

²⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 633.

²⁴⁷ bkz. s. 71.

²⁴⁸ Daha fazla sayıda örnek için bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 61; *Fethu'l-bârî*, I, 650, IV, 470, VI, 297, VIII, 499, X, 141, XII, 452, XV, 505, XVII, 476, XVIII, 149, XX, 542, XXII, 13, XXIV, 611.

İbn Hacer bazen *Garâib* kimi zaman da *Efrâd* ismiyle atıfta bulunduğu bu eseri bir yerde de *Garâibü'l-efrâd* namıyla zikreder. İlgili yer için bkz. İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 159.

²⁴⁹ Buhârî, “Diyât”, 1.

²⁵⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 138.

²⁵¹ Buhârî, “Tevhîd”, 52.

²⁵² Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibad ve'r-red ale'l-cehmiyye ve ashabi't-ta'til* (thk. Fehd b. Süleyman el-Füheyd), Riyad; Dimaşk: Dâru Atlasi'l-Hadrâ, 2005/1425, I, 68.

Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Dârimî²⁵³ ile İbn Huzeyme ve İbn Hibbân da *es-Sahîh*'lerinde²⁵⁴ tahriç etmiştir. Bu bâbda İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde Ebû Hüreyre'den,²⁵⁵ Dârekutnî'nin *el-Efrâd*'da hasen bir senedle Abdullah b. Abbâs'dan, Bezzâr'ın zayıf senedle Abdurrahman b. Avf'dan²⁵⁶ rivâyetleri de bulunmaktadır. Ayrıca tarafımızca Osman b. es-Semmâk'ın *Fevâid*'inin başında hadisin Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen bir tarikine de tesadüf olunmuştur. Lakin hadis bu son tarikten mevkûf olarak gelmiştir.”²⁵⁷

“Bu terceme (İki kişi ve daha fazlası cemaattir)²⁵⁸ birçok zayıf tarikten varit olmuş bir hadisin lafzıdır. Bu tarikler arasında İbn Mâce'de yer alan Ebû Mûsâ el-Eş'arî rivâyeti,²⁵⁹ Begavî'nin *Mu'cem*'inde zikrettiği el-Hakem b. Umeyr rivâyeti, Dârekutnî'nin *Efrâd*'ında naklettiği Abdullah b. Amr rivâyeti, Beyhakî'nin *es-Sünen*'de yer verdiği Enes b. Mâlik rivâyeti²⁶⁰ ve Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-evsat*'ta tahriç ettiği Ebû Ümâme el-Bâhilî rivâyeti²⁶¹ bulunmaktadır. Hadis Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Ebû Ümâme el-Bâhilî'nin rivâyeti olarak şöyle geçmektedir: Hz. Peygamber tek başına namaz kılan bir adam gördü ve ‘Bu zâta tasaddukta bulunacak, onunla birlikte namaz kılacak bir kişi yok mu?’ dedi. Bir şahıs kalkıp onunla beraber namaza durdu. Bunun üzerine Hz. Peygamber

²⁵³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX, 451, 636; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 20; Nesâî, “İftitâh”, 83; İbn Mâce, “İkâmetü's-salât”, 176; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fazl ed-Dârimî, *el-Müsned/es-Sünen* (thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî), Riyad: Dârü'l-Muğnî, 1421/2000, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 34, III, hadis no: 3543.

²⁵⁴ İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî, *Sahîhu İbn Huzeyme* (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1975, III, 24, 26; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, III, 25.

²⁵⁵ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, III, 27.

²⁵⁶ Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhar/el-Müsned*, III, 245.

²⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXIV, 556-557.

²⁵⁸ Buhârî, “Ezân”, 35.

²⁵⁹ İbn Mâce, “İkâmetü's-salât”, 44.

²⁶⁰ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ), 3. bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, III, 97, hadis no: 5008.

²⁶¹ Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemü'l-evsat* (thk. Tarık b. Ivazullah, Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseyinî), Kahire: Dârü'l-Haremeyn, t.y., VI, 363, hadis no: 6624.

şöyle söyledi: ‘İşte bu ikisi bir cemaattir.’²⁶² Bu kıssayı, Hz. Peygamber’in ‘İşte bu ikisi bir cemaattir.’ sözü olmaksızın Ebû Dâvûd ve Tirmizî sahih olan farklı bir tarikten eserlerine²⁶³ almışlardır.”²⁶⁴

“Hacamat günlerinin tayini hususunda İbn Mâce’de Abdullah b. Ömer’den bir hadis rivâyet olunmuştur. Onun merfû‘ olarak naklettiği uzunca bir hadiste şu ifade yer almaktadır: ‘Allah’ın bereketi üzere perşembe günü hacamat olunuz. Pazartesi ve salı günleri de hacamat olunuz. Ancak çarşamba, cuma, cumartesi ve pazar günleri hacamat yoluyla kan aldirmaktan sakınınız.’ İbn Mâce hadisi zayıf olan bu iki tarikten tahriç etmiştir.²⁶⁵ Hadisin Dârekutnî’nin *Efrâd*’ında, mezkur iki tarik gibi zayıf bir tariki daha bulunmaktadır. Ayrıca o, hadisi yine İbn Ömer’den zayıf olmayan bir senedle mevkûf olarak da nakletmektedir.”²⁶⁶

“Buhârî’nin ‘Üzerine giymeksizin ipeğe temas eden kimse hakkındaki bab’ ve ‘Bu konuda Hz. Peygamber’den Zübeydî, Zührî, Enes b. Mâlik tarikiyle mu‘an‘an olarak bir hadis rivâyet olunmaktadır’²⁶⁷ ifadesine²⁶⁸ gelince; Mizzî *el-Etrâf*’ta şunları kaydetmektedir: ‘Buhârî bu muallak rivâyet ile Ebû Dâvûd ve Nesâî’nin Bakıyye’nin Enes b. Mâlik’e ulaşan aynı isnadla Zübeydî’den naklettiği hadisi murat etmektedir. Bu hadise göre Enes b. Mâlik, Hz. Peygamber’in kızı Ümmü Gülsüm’ün üzerinde ipek süslemeli bir elbise görmüştür.’²⁶⁹ Mizzî tam olarak böyle söylemektedir, ancak Buhârî’nin murâdı bu değildir. Zira ru’yete temas denilemez. Keza Buhârî, şayet mezkur hadisi murat ediyor olsaydı cezm sîgası kullanırdı. Çünkü hadis kendi kriterlerine göre sahih olup yakında da

²⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVI, 526.

²⁶³ Ebû Dâvûd, “Salât”, 55; Tirmizî, “Salât”, 50.

²⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 137-138.

²⁶⁵ İbn Mâce, “Tıb”, 22.

²⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVII, 449.

²⁶⁷ Buhârî’nin bâbın başında kaydettiği muallak rivâyet şudur:

«ويروى فيه عن الزُّبَيْدِيِّ عن الزَّهْرِيِّ عن أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»

²⁶⁸ Buhârî, “Libâs”, 26.

²⁶⁹ Ebû Dâvûd, “Libâs”, 11; Nesâî, “Zînet”, 84.

geleceği gibi²⁷⁰ onun tarafından ‘Kadınlar hakkında ipeğin hükmü’ bâbında Şu‘ayb’ın Zührî’den rivâyeti olarak tahriç edilmiştir.²⁷¹ Bu muallak rivâyetle Buhârî olsa olsa, Taberânî’nin *el-Mu‘cemü’l-kebîr*’inde²⁷² ve Temmâm er-Râzî’nin *Fevâid*’inde²⁷³ Abdullah b. Sâlim el-Hımsî, Zübeydî, Zührî, Enes b. Mâlik tarikinden bize nakil olunan hadisi kastetmektedir. Buna göre Enes b. Mâlik şöyle söylemektedir: Hz. Peygamber’e ipekli kumaştan dikilmiş bir cübbe hediye edildi. İnsanlar bu cüppeye elleriyle temas etmeye ve o cübbeye yönelik olarak taaccüplerini izhar etmeye başladılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber: ‘Bu cüppe çok mu hoşunuza gitti? Allah’a yemin olsun ki, Sa’d b. Muâz’a cennette bahşedilecek mendiller bundan çok daha güzel olacaktır’ dedi. Dârekutnî *el-Efrâd*’da ‘Bu hadisi Zübeydî’den ancak Abdullah b. Sâlim rivâyet etmiştir’ demektedir.

Benim bu değerlendirmemi teyit eden durumlardan biri de şudur ki: Buhârî *es-Sahîh*’in Menâkıb bölümünde yer verdiği Sa’d b. Muâz kıssasında aynı manayı ifade eden el-Berâ b. Âzib hadisini tahriç ettikten sonra ‘Bu hadisi aynı zamanda Zührî, Enes b. Mâlik’ten de rivâyet etmiştir’ demektedir.²⁷⁴ Sadedinde olduğumuz bâbda²⁷⁵ ise Zührî’nin Enes b. Mâlik’ten muallak rivâyetini başa almış, akabinde ise el-Berâ b. Âzib’in mevsûl olarak naklettiği hadisi aynıyla kaydetmiştir.”²⁷⁶

Gerek kaynağın önemine ve gerekse işlenen konuların nezaketine binaen biraz uzunca yer verdiğimiz bu pasajlardan sonuncusu muhteva açısından diğerlerinden kısmen farklılaşmaktadır. Zira diğer pasajlar doğrudan kaynağa atıf yapması bakımından öne

²⁷⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVIII, 97-99.

²⁷¹ Buhârî, “Libâs”, 30.

²⁷² Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, VI, 13, hadis no: 5347.

²⁷³ Temmâm er-Râzî, Ebü’l-Kâsım Temmâm b. Muhammed b. Abdullah el-Becelî er-Râzî ed-Dımaşkî, *el-Fevâid/Fevâidü’l-hadis* (thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi), Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1418/1997, I, 225, hadis no: 540, II, 34, hadis no: 1061.

²⁷⁴ Buhârî, “Menâkıbü’l-ensâr”, 12.

²⁷⁵ Buhârî, “Libâs”, 26.

²⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVIII, 78-79.

çıkarken bu son pasajda söz konusu hadisin senedinde bulunulan teferrüde de işaret edilmiştir. Buna göre teferrüd sahâbî tarafında değil de esnâ-yı senedde bulunmakta ve hadis ferd-i nisbî olmaktadır.

İbn Hacer'in *Efrâd* adıyla atıfta bulunduğu bir başka eser İbn Ebû Dâvûd'a (v. 316/929) aittir. Onun *Fethu'l-bârî*'de sadece bir yerde bu eserin adını anarak ondan iktibas ettiği bilgi şu satırlar arasında yer almaktadır:

“Bundan sonra musannif, Necâşî üzerine kılınan namaza dair Ebû Hüreyre hadisini zikretmiştir.²⁷⁷ Necâşî için kılınan namaz, cenâze üzerine değil, gâib bir kimse üzerine kılınan namazdır diyenlerin itirazlarına cevap geride geçmişti.²⁷⁸ Söz konusu cevabın hâsılı, böyle bir namazın evleviyetle câiz olduğu istikametindeydi. Nitekim İbn Ebû Dâvûd *el-Efrâd*'da Evzâ'î, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Ebû Seleme tarikiyle Ebû Hüreyre'den şunu nakletmiştir: Hz. Peygamber bir cenazenin namazını kıldırır ve bu namaz esnasında dört defa tekbir aldı. İbn Ebû Dâvûd bu rivayet hakkında: ‘Ben sahih hadisler içinde Hz. Peygamber’in cenâze namazında dört kere tekbir aldığını sadece bu rivayette gördüm’ değerlendirmesinde bulunmuştur.”²⁷⁹

Fethu'l-bârî'de *Efrâd* nâmıyla kendisine atıfta bulunulan son bir eser daha bulunmaktadır. İbn Şâhîn'e âit olan esere şu pasajda rastlanılmıştır:

“Tenbîh: Bâbda geçen hadisin²⁸⁰ naklinde Hemmâm b. Münebbih'in Sâbit'ten teferrüd ettiği bilgisi şöhret bulmuştur. Bu teferrüd iddiasını tasrih edenler arasında Tirmizî ve Bezzâr da bulunmaktadır.²⁸¹ Halbuki İbn Şâhîn, bu hadisi *el-Efrâd*'da Hemmâm b. Münebbih'e mütâbaatla, Ca'fer b. Süleymân, Sâbit tarikinden tahriç etmiştir. Ben de yukarıda aynı hadisin Hubşî b. Cünâde'nin

²⁷⁷ Buhârî, “Cenâiz”, 64.

²⁷⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 666-669.

²⁷⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 696.

²⁸⁰ Buhârî, “Fezâilü's-sahâbe”, 2.

²⁸¹ Tirmizî, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 8/11; Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr/el-Müsne'd*, I, 96.

rivâyeti olmak üzere bir şâhidinin olduğunu zikretmişim.²⁸² Ayrıca İbn Abbâs'tan gelen başka bir şâhid daha buldum ki, bu rivâyete Hâkim en-Neysâbûrî *el-İklîl*'de yer vermektedir.”²⁸³

İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de sadece bir yerde şerh ettiği hadisin senedini değerlendirirken efrâdı mukayyed olmakla nitelemektedir. Yani ona göre ilgili hadis için söz konusu olan teferrüd mutlak değildir. Aşağıda iktibas edeceğimiz bu değerlendirmesiyle o, hadisin ferd-i mutlak değil de ferd-i nisbî olduğuna işaret etmiş, ancak bunu örneğiyle karşılaşılmayan bir ifade/tabir ile dile getirmiştir. Onun “Tenbih” başlığını taşıyan mevzu bahis değerlendirmesi şudur:

“Tenbih: Dârekutnî, Süleyman b. Harb'in sadedinde bulunduğumuz hadisi²⁸⁴ Şu'be b. el-Haccâc'dan rivâyetinde teferrüd ettiğini zikretmiştir. Bunu ondan Berkânî nakletmektedir. Ancak hadis mukayyed ferdler cümlesindendir.²⁸⁵ Zira Müslim aynı hadisi A'meş'ten başka bir tarikle²⁸⁶ tahriç etmiştir.”²⁸⁷

Ferdin cem'i olan efrâdın *Fethu'l-bârî*'de kullanım alanlarından birisi de bu sığanın İbn Hacer tarafından bazı önemli hadis râvilerinin/muhaddislerin teferrüd ettiği hadislere işaret etmek üzere istimal edilmesidir. Bununla söz konusu muhaddisin seneddeki yerine/tabakasına göre bazen ferd-i mutlaka, ama çoğunlukla ferd-i nisbîye işaret edildiği aşağıya kaydedilen misallerden anlaşılmaktadır. Misaller şu pasajlarda yer almaktadır:

“Bu hadisin²⁸⁸ manası Kitâbü'l-İmân'da Hişâm b. Urve'nin Hz. Âişe'den naklettiği: ‘Allah Resûlü (s.a.v.) Müslümanlara bir emir vereceği zaman dâima

²⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 21.

²⁸³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 22.

²⁸⁴ Buhârî, “Teheccüd”, 9.

²⁸⁵ İbn Hacer'in burada söz konusu olan ibaresi şöyledir:

«وهو من الأفراد المقيدة»

²⁸⁶ Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 204.

²⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 332.

²⁸⁸ Buhârî, “Edeb”, 72.

güç yetirebilecekleri şeyi emrederdi...' rivâyetinin²⁸⁹ şerhi esnasında geçmişti. ...Ben rivâyeti orada izah etmiş²⁹⁰ ve hadisin Hişâm b. Urve'nin, babası Urve, Hz. Âişe tarikinden teferrüd ettiği hadislerden olduğunu zikretmişim. Bu Mesrûk tariki de²⁹¹ söz konusu hadisin aslı için güzel bir mütâbaat teşkil etmektedir."²⁹²

İbn Hacer'in gerek bu pasajda ve gerekse atıfta bulunduğu pasajda yer alan ibarelerinden ve işâretlerinden kastın ferd-i mutlak olduğu izahtan vârestedir. Teferrüdün hadisin sahâbî râvisi tarafında olmadığı veya ona ulaşmadığı ferd-i nisbî nevi için ise, *Fethu'l-bârî*'den iktibâs ettiğimiz ve calib-i dikkat değerlendirmeleri de bünyesinde barındıran şu ifadelerle iktifâ edilecektir:²⁹³

“Tenbîh: Abdullah b. Ömer'in hadisi²⁹⁴ ferd garîbtir. Ben bu hadisin sadece Abdurrahman b. Abdullah b. Dînâr'dan Ebû Ali el-Hanefî vasıtasıyla gelen tarikine muttali olabildim. Nitekim bu hadisin mahreci İsmâîlî ve Ebû Nuaym'a da dar gelmiş, yani başka bir mahreç bulamamışlar ve hadisi ancak Buhârî'nin tarikinden tahriç etmişlerdir. Diğer taraftan hadisin *Muvattâ*'da yer almasa bile, Şâfiî'nin Mâlik, Nâfi', İbn Ömer tarikiyle tahriç ettiği bir aslı da bulunmaktadır.²⁹⁵ Beyhakî, ashâbından kimilerinin bu hadisi Şâfiî'nin Mâlik'ten teferrüd ettiği rivâyetlerden saydığını,²⁹⁶ hâlbuki hocasından nakilde Ka'nebî'nin ona mütâbaat

²⁸⁹ Buhârî, “İmân”, 13.

²⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 155. Müellif burada şunları ifade etmektedir:

“Bu hadis, sadece Buhârî'de bulunan, ancak Müslim'in eserinde yer vermediği hadislerdendir. Ayrıca hadis Sahih'de bulunan garîb hadislerden sayılmaktadır. Ben hadisin yalnızca bu tarikini biliyorum. Hişâm'dan yayılıp şöhret bulmuş olan bu hadis, onun babasından, babasının da Hz. Âişe'den teferrüd ettiği bir ferd-i mutlaktır.”

Bu pasaj hakkındaki değerlendirmelerimiz için bkz. s. 56, 61-62, 72.

²⁹¹ Buhârî, “Edeb”, 72.

²⁹² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVIII, 500.

²⁹³ Konuyla ilgili olarak daha fazla misal için bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 431, *Fethu'l-bârî*, XXIV, 131-132, 227-228.

²⁹⁴ Buhârî, “Büyü”, 69.

²⁹⁵ Şâfiî'î, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs, *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfi'î* (thk. , Mahir Yasin el-Fahl), Kuveyt: Şeriketü Gırâs li'n-Neşr, 1425/2004, III, 92, hadis no: 1359.

²⁹⁶ İbn Hacer'in buradaki ifadesinin aslı şudur:

ettiğini söylemiş ve sonra da hadisi Ka‘nebî’ye ulaşan iki isnâd ile²⁹⁷ sevk etmiştir.”²⁹⁸

“Bu muallak rivâyeti²⁹⁹ İbn Hibbân *Sahîh*’inde İbn Kuteybe, Harmeletarihiyle ve senediyle İbn Vehb’den mevsûl olarak nakletmiştir.³⁰⁰ Ancak onun rivâyetinde Hz. Ömer’in: ‘Ben ve ensârdan komşum münâvebeli olarak Hz. Peygamber’in yanına gidiyorduk’ sözü yoktur. Sadedinde olduğumuz bâb ile kast edilen ise tam da budur ve sadece Şu‘ayb’ın münferiden Zührî’den rivâyetinde vâkidir. Zührlî, Dârekutnî, Hâkim ve diğer bazı müellifler bunu tasrih etmişlerdir. Musannif de hadisi Nikâh Kitabı’nda yalnız Ebû’l-Yemân’dan, üstelik burada olduğundan daha uzun ve daha mütekâmil bir metinle sevk etmiştir.³⁰¹ Ancak musannif, hadisin tamamının Şu‘ayb’ın teferrüd ettiği hadisler cümlesinden olmadığını izah için burada Yûnus b. Yezîd rivâyetine yer vermiştir.”³⁰²

“ez-Zübeyr b. Hırrît, Basralıdır. Tefsîr bölümünde yer alan iki ve Daavât bölümündeki tek rivâyeti³⁰³ istisna edildiğinde onun Buhârî’de bundan başka hadisi³⁰⁴ yoktur. İbn Adî bu hadisi Cerîr b. Hâzim’in mezkur Zübeyr’den rivâyette teferrüd ettiği hadisler arasında saymıştır. Hadis *es-Sahîh*’de yer alan garîb/ferd-i nisbî hadislerdendir. Lâkin hadisin Müslim’de Abdullah b. el-Hâris’in İbn Abbâs’tan rivâyet ettiği bir şâhidi de bulunmaktadır.³⁰⁵ Hadisin İsmâîlî’nin

«وقال البيهقي: عدوه في أفراد الشافعي»

²⁹⁷ Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, V, 567, hadis no: 10906.

²⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VII, 171.

²⁹⁹ Buhârî, “İlim”, 27.

³⁰⁰ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, IX, 492.

³⁰¹ Buhârî, “Nikâh”, 84.

³⁰² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 390. İbn Hacer’in tam olarak ifadesi şöyledir:

«وإنما ذكر هنا رواية يونس بن يزيد ليوضح أن الحديث كله ليس من أفراد شعيب»

³⁰³ Buhârî, “Tefsîr”, 8/7, 60/3, “Daavât”, 20.

³⁰⁴ Buhârî, “Mezâlim”, 29.

³⁰⁵ *Fethu’l-bârî* muhakkiklerinin de işaret ettikleri gibi (VIII, 47, dipnot: 1) Müslim’de yer alan hadis (bkz., “Müsâkât”, 143) Abdullah b. el-Hâris’in Ebû Hüreyre’den rivâyeti olup Abdullah b. Abbâs’dan değildir.

Müstahrec'inde Vehb b. Cerîr'in, babası Cerîr b. Hâzim'den, onun da ez-Zübeyr b. Hırrî'ten olmak üzere, üstelik bu sefer 'an'ane değil de semâ' yoluyla rivâyet ettiği bir tariki daha vardır."³⁰⁶

Çoğul bir sîga olarak kendine yer bulmuş olan efrâd ıstılâhını, *Fethu'l-bârî*'de karşılaşımıza çıkan son bir kullanımını da dikkat nazarlarına sunarak tamamlamak istiyoruz. Bazen tek başına bazen de garâib veya daha başka lafızlarla birlikte rastlanılan bu son kullanım, haddi zatında râviler hakkında kaydedilen cerh ve tadil değerlendirmelerinin bir parçası olmaktadır. Söz konusu kullanım cerh tadil nevinden değerlendirmelerin yoğunlaştığı *Hedyü's-sârî*'de yer aldığı gibi, şerhin gövdesinde de bulunabilmektedir. Nüanslı ifadelerle kaşımıza çıkan değerlendirme örnekleri için aşağıda bazı pasajlar verilecektir. İlk olarak kaydetmeyi isabetli bulduğumuz şu pasajda "efrâd" lafzı İbn Hacer tarafından mücerret olarak kullanılmıştır ve râvinin seneddeki yeri düşünüldüğünde kastedilen nevin ferd-i nisbî olduğu açıktır:

"Buhârî'nin (senedin başında yer alan) 'Hadisi Hassân b. İbrâhîm'den dinlediğini bize Ali tahdîs etti' sözünün³⁰⁷ şerhine gelince, ben bu Ali'nin rivâyetlerin hiçbirinde nisbesiyle zikredildiğine muttali olmadım. Ne Ebû Ali el-Gassânî onun mensubiyetine dikkat çekmiş ne de Ebû Nu'aym el-İsfehânî âdeti olduğu veçhile kendisine ait nisbeyi beyan etmiştir. Ancak Mizzî, Ebû Mes'ûd'a tâbi olarak bu zâtın Ali b. el-Medîni olduğunu kesin bir dille ifade etmiştir. Mizzî'yi buna sevkeden Ali b. el-Medîni'nin Buhârî'nin hocaları arasındaki şöhreti olup ismi mutlak/mücerret olarak olarak zikredilince başkalarından ziyade ona hamli evlâ olmaktadır. Yoksa Hassân b. İbrâhîm'den Ali ismine sahip olanlar arasından Ali b. Hucr da hadis rivâyet etmiştir ve o da Buhârî'nin hocalarındandır. Senedde mezkûr olan Hassân, Kirmân kadısıdır. Yahya b. Ma'in ve daha başka münekkit muhaddisler onun sika bir râvi olduğunu söylemişlerdir. Lâkin

Ondan gelen rivâyet ise Simâk b. Harb, İkrime, İbn Abbâs tarikiyle İbn Mâce'de (bkz. "Ahkâm", 16) bulunmaktadır.

³⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 47.

³⁰⁷ Buhârî, "Nikâh", 1.

kendisinin bazı ferd rivâyetleri de bulunmaktadır.³⁰⁸ İbn Adî, ‘O sıdk ehkindir. Şu kadar var ki, zaman zaman rivâyetlerinde hata (galat) etiği vâkidir’ demektedir.

Hakkında benim söyleyeceklerim ise şunlardan ibarettir: Buhârî’nin *Sahih*’inde onun rivâyetinde infirâd ettiği bir hadis bulunmamaktadır. Buhârî yaş itibarıyla onu idrak etmiş/ona yetişmiş, ancak kendisine mülâki olmamıştır. Zira Hassân, Buhârî’nin hadis almak gayesiyle onun beldesine rihlesinden/seyahatinden önce 206 sene-i hicriyyesinde vefat etmiştir.”³⁰⁹

İbn Hacer *Hedyü’s-sârî*’nin dokuzuncu faslını Buhârî ricâlinden, yani onun rivâyet ettiği hadislerin senedinde yer verdiği râvilerden ta’na uğrayanlara ayırmış ve haklarında uzun uzadıya değerlendirmelerde bulunmuştur.³¹⁰ Bittabi müdâfaa yönü ağır basan bu değerlendirmeleri bitirip mukaddimenin son faslına geçmeden önce, mezkûr râvilerin ta’n sebeplerini ortaya koymak için fasıl içinde bir fasıl daha açmış ve onu da iki kısımda ele almıştır.³¹¹ İlk kısımda za‘fı sahip oldukları itikâd sebebiyle olanları ismen zikretmiş, ancak haklarındaki hükmü daha önce aynı fasılda herbirinin tercemesi esnasında kaydettiğini belirtmiştir. Onlarla ilgili değerlendirme dâiye olmamaları, tevbe etmiş bulundukları veya bunlar söz konusu olmasa bile rivâyetlerinin mütâbaat yoluyla desteklenenmiş/kuvvet kazanmış olması istikâmetindedir.³¹² İkinci kısımda ise merdûd/kabul edilemeyecek bir takım hususlarla ta’n edilip zayıf addedilmiş râvilerden bahsedilmektedir. İbn Hacer râvilerin isimleriyle haklarında kısaca dile getirilen ithâmlara geçmeden önce, bunların neden makbul olamayacağına ve bünyesinde barındırdığı illetlere dair genel bazı değerlendirmelerde bulunur. Saydığı hususlar şunlardır: Münekkidin peşin hükümlü ve tarafgir olup âdil davranmaması; münekkidin inatçılığı ve dikkafalılığı; ehil olmadığı, hakkında değerlendirmede bulunduğu râvinin hadisi veya hâli hakkında tam bir bilgisi olmadığı yahut zaman itibarıyla kendisinden

³⁰⁸ İbn Hacer’in burada yer verdiği ifade şöyledir:

«ووثقه ابن معين وغيره، ولكن له أفراد»

³⁰⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XV, 211.

³¹⁰ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 343-502.

³¹¹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 490-502.

³¹² İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 490.

sonra olduğu için ta'n eden münekkide itimat edilmemesi. İbn Hacer'e göre bu sayılanlara, -sadece bazı hocalarından rivâyetinde zayıf bulunması gibi- râvînin bütün hadislerine hâlel getirmeyecek bir hususla tenkide uğraması da ilâve edilmelidir. Keza râvînin ihtilâta dûçâr olması, hafızasının bir dönemden itibaren bozulması ve hadisi ezberinde tutamasa bile yazı ile zaptetmiş olması aynı kabildendir. O, bu sayılan problemler muvâcehesinde ale'l-ıtlak ta'n ve taz'îfin yerinde olmayacağını, doğru olanın ise bu durumdaki râvîlerin durumları hakkında kendisinin yaptığı gibi tafsil yolunu tutmak olduğunu önemle vurgulamaktadır.³¹³ İşte bu ikinci kısımda ismini zikrettiği râvîlerden biri olan Yezîd b. Abdullah b. Husayfe hakkında verdiği şu kısa malumat, sadedinde olduğumuz konuya misal teşkil etmektedir:

“Yezîd b. Abdullah b. Husayfe: Ahmed b. Hanbel onun rivâyet etmiş olduğu bazı ferd hadisler hakkında tenkit içeren değerlendirmelerde³¹⁴ bulunmuştur.”³¹⁵

c. Teferrüd ve İnfirâd

Çalışmamızın bir ıstılâh olarak ferd hadis *Fethu 'l-bârî*'de arz ettiği manzarayı ele aldığımız bu başlığı altında son olarak söz konusu ıstılâhı ifade etmek üzere İbn Hacer tarafından kullanılan iki kelimeye daha temas edilecektir. Bu iki kelime ferdin infial ve tefa'ul bâbında gelen infirâd ve teferrüd mastarları ve bu mastarlardan daha ziyâde karşılaşılan fiil sîgalarıdır. İkisi arasında bir mukayeseye gidildiğinde teferrüd ve müştakkâtının diğerine nispetle *Fethu 'l-bârî*'de kendine daha geniş bir kullanım sahası bulduğu konuyla ilgilenen herkesin dikkatinden kaçmayacaktır. Dikkatlerden kaçmayacak bir diğer husus ise, sülâsî üzerine ziyâde bâblardan gelen ve ıstılâhî bir manayı hâiz olan mezkûr kelimelerin hem mastar hem de başta fiil kalıpları olmak üzere müştak vezinlerini İbn Hacer'in aralarında herhangi bir nüans gözetmeksizin birbirlerinin yerinde çok rahat kullanıyor olmasıdır. İşin belki daha dikkat çekici yönü ise bu

³¹³ İbn Hacer, *Hedyü 's-sârî*, II, 494.

³¹⁴ İbn Hacer'in buraya dercettiği ifâdenin orijinali şudur:

«تَكَلَّمَ أَحْمَدُ فِي بَعْضِ أَفْرَادِهِ»

³¹⁵ İbn Hacer, *Hedyü 's-sârî*, II, 502.

istimallere farklı sîgalarla aynı pasaj, hatta bazen aynı cümlede -kuvvetle muhtemel tenvî'-i ibâre maksadıyla- tesadüf edilmesidir. Tekraren vurgulamak gerekirse aralarında göze çarpan tek fark, şârihin müştaklarıyla teferrüd, infirâddan daha fazla tercih etmiş olmasıdır.

Fethu 'l-bârî'de infirad ve teferrüd masterları ile bu masterların başta fiil sîgaları olmak üzere müştakkâtı gerek lügavî anlamlarıyla, gerekse başka bir takım kullanımlarıyla karşımıza çıktığı gibi, çok defa sadedinde olduğumuz ıstılâhî çerçevesiyle de kendisine yer bulmuştur. Çalışmamızın ferd hadis *Fethu 'l-bârî*'deki yansımalarının ele alındığı bu bölümünde söz konusu ıstılâhın durumuna dair yukarıda kaydedilen misaller ve bunlar üzerine tarafımızca serd edilmiş değerlendirmeler dikkate alındığında aslında konunun büyük ölçüde vuzuha kavuştuğunu söylemek hilâf-ı vâki bir iddia ortaya atmak olarak mülâhaza olunmasa gerektir. Binaenaleyh bu masterların ve müştaklarının bütün vecheleriyle *Fethu 'l-bârî*'deki kullanımlarını tadât etme ve her biri için misaller kaydetme cihetine gidilmeyecek, temsil gücü yüksek bazı örneklerle iktifa edilecektir. Keza, infirâd ile teferrüdü ayrı ayrı ele almanın çalışmamız, hedefleri ve ulaşılması arzu edilen sonuçları açısından bir işlevinin olmayacağı hususu, yukarıda yer verdiğimiz değerlendirmeler ışığında artık izahtan vârestedir. Söz konusu kullanım vechelerinden ilki, İbn Hacer'in şerhte hangi derinliklere daldığı hakkında bilgi ve kanaat edinmemize de vesile olacak şu pasajlarda yer almaktadır:

“(Babın başında yer alan) Bu (muallak) eseri/hadisi³¹⁶ Abdürrezzâk es-San‘ânî (v. 211/826-27) ‘Bize Süfyân es-Sevrî tahdîs etti ve bize Kays b. Müslim haber verdi’ diyerek mezkûr isnâd ile mevsûl olarak nakletmiştir.³¹⁷

³¹⁶ Buhârî, “Müzâra‘a”, 8.

³¹⁷ San‘ânî, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemâm b. Nâfi‘ es-San‘ânî el-Himyârî, *el-Musannef* (thk. Habîbürrahmân el-A‘zamî), 2. bs., Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1983, VIII, 100.

İbn Hacer'in burada Abdürrezzâk'a atıf ile iktibâs ettiği ibâre şöyledir:

«حدثنا الثوري قال أخبرنا قيس بن مسلم»

Ancak Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde yer alan aşağıdaki ibârenin kısmen farklı olduğu göze çarpmaktadır:

«قال الثوري وأخبرني قيس بن مسلم»

İbnnü't-Tîn ise Kâbisî'nin bu mevsul rivâyeti inkâr edip 'Kays b. Müslim bu hadisi Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn el-Bâkır'dan nasıl nakledebilir? Kays Kûfeli, Ebû Ca'fer ise Medînelidir ve üstelik Medîneli hiçbir râvi bu hadisi Ebû Ca'fer'den nakletmemiştir.' demiştir. Ancak bu hiç de taaccüp edilecek bir durum değildir. Zira nice sika ravi başka bir sika râvinin rivâyetinde kendisine müşâreket etmediği hadiste teferrüd etmiştir. Hıfzı sağlam ve zapt vasfını hâiz olduğunda rivâyetinde teferrüd (infirâd) etmesi sika râviye zarar verip onun güvenilirliğine hâlel getirmez. Diğer taraftan vakıa budur ki, Kays söz konusu rivâyetinde teferrüd etmiş de değildir; yakında geleceği üzere başka râviler hadisin ifade ettiği manaların bir kısmında ona muvâfakat etmişlerdir.

Sonra aynı İbnnü't-Tîn, Kâbisî'den onun çok daha garib bir yaklaşımını hikâye etmektedir. Buna göre o şöyle demiştir: 'Buhârî bu bâbda mezkûr eserleri (mevkuf ve maktu rivâyetleri) olsa olsa, bir cüz/kısım/oran üzere müzâraa hususunda sahih vasfını hâiz müsned bir hadisin olmadığını bildirmek için zikretmiştir.' Âdetâ Kâbisî bâbda mezkûr olan son hadisin farkında değildir. Bahis mevzuu olan hadis, konuyla ilgili olarak cevâz hükmünü veren fakihlerin itimad edip delil gösterdikleri Abdullah b. Ömer hadisidir.³¹⁸ Doğru yaklaşım şudur ki, hiç şüphesiz Buhârî bu âsârı sevk etmekle, yukarıda çerçevesi çizilen şekilde gerçekleşen bir müzâraanın adem-i cevâzına karşı sahâbeden ve hususiyle Medîne ehlinde herhangi bir muhalefetin nakil olunmadığına işâret etmeyi kastetmiştir. Öyleyse ehl-i Medîne'nin amelini merfû haberlere takdim eden/ler/e lazım olan kendi vaz ettikleri bu kâideye binâen tartışılan konunun câiz olduğu yönünde hüküm vermeleridir."³¹⁹

"Bazı muhalifler koyunların işaretlenmesi mevzuunda Hz. Âişe'den sadece Esved'in rivâyette bulunup aynı konuda ehl-i beytinin ve kendisinden nakilde bulunan diğer râvilerin herhangi bir rivâyetinin bulunmamasının bâbın hadisi³²⁰ için onu zedeleyen bir illet olduğunu ileri sürmüşlerdir. Münziri ve başka

³¹⁸ Buhârî, "Müzâra'a", 8, hadis no: 2328.

³¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 428-429.

³²⁰ Buhârî, "Hac", 110.

bir takım muhaddisler ise bu iddiayı, ‘Bu vaziyeti bir illet olarak mütalaa edilemez. Çünkü Esved, teferrüdün kendisine zararının dokunmayacağı zapt sahibi ve sika bir ravidir’ diyerek cevaplamışlardır.”³²¹

“İmâm Mâlik b. Enes kendisinden gelen iki rivâyetten birinde İbn Şihâb ez-Zührî’nin te’mine dair rivâyetine³²² muhalefet etmiştir ki, bu İbnü’l-Kâsım rivâyetidir. Söz konusu rivâyete göre İmâm Mâlik şöyle söylemektedir: ‘İmâm cehrî namazlarda “Âmîn” demez.’ Kendisinden gelen diğer rivâyete göre ise imâm mutlak olarak “Âmîn” demez. Onun İbn Şihâb’ın hadisine cevabı ise, bu içeriği başka birinin rivâyetinde görmediği istikametinde olmuştur. Ancak İmâm Mâlik’in cevabında ihsâs ettiği husus, hadisin sıhhatine hâlel getiren bir illet-i kâdiha değildir. Çünkü İbn Şihâb teferrüdün kendisine zararının dokunamayacağı bir imâm/otoritedir. Mâmâfih İbn Şihâb’ın rivâyet ettiği muhteva bir başka râvinin hadisinde daha gelmiş olup bahis mevzuu hadis yakında zikredilecektir.”³²³

“(Şerhe konu hadisten³²⁴ teferrü‘ eden) İştirât hükmü Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Ammâr b. Yâsir, Abdullah b. Mes‘ûd, Hz. Âişe, Ümmü Seleme ve daha başka sahâbilerden sahih nakillerle bize ulaşmıştır. Bu hükmün inkârına dair Abdullah b. Ömer dışında sahâbeden hiç kimseden sahih bir rivâyet de bulunmamaktadır. İbn Ömer’in içtihadına tabiîn ve onlardan sonraki nesilden olan Hanefî ve Mâlikîler muvâfakat etmişlerdir. Nitekim Kadı İyâz önce Asîlî’nin, ‘İştirât konusunda sahih olan hiçbir isnad mevcut değildir’ sözünü nakletmiş, sonra da Nesâî’nin: ‘Ben bu hususun İbn Şihâb ez-Zührî’den Ma‘mer b. Râşid’in dışında bir râvi tarafından muttasıl bir isnadla nakledildiğini bilmiyorum’ dediğini ilave etmiştir. Nevevî ise söylediğinin fâhiş bir hata olduğunu dile getirerek Kadı İyâz’ı tenkit etmiştir. Zira hadis, birçok tarikten gelen sahih ve meşhur bir hadistir. Nevevî’nin değerlendirmesi bu ifadelerle sona ermektedir. Nesâî’nin sözlerinden bırakınız diğerlerini, Ma‘mer’in kendisinde teferrüd ettiği Zührî tarikinın bile

³²¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, V, 568.

³²² Buhârî, “Ezân”, 111.

³²³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 385-386.

³²⁴ Buhârî, “Muhsar”, 15.

za‘fa nispeti lazım gelmez. Çünkü Ma‘mer sika ve zapt sahibi bir râvi olup herhangi bir rivayette teferrüd etmesi ona zarar vermez. Üstelik rivâyet ettiği hadisin çok sayıda şahidi bulunurken aksi ihtimal nasıl tasavvur olunabilir?”³²⁵

Bu dört pasaj teferrüdle ilgili olarak hadis usûlü ve hadis tenkidi açısından en önemli ve belki de en kritik konuyu muhtevîdir. Sikanın teferrüdü ve bu teferrüdün gerek hadisin sıhhatine hâlel getirmemesi gerekse de sika râvinin zaptına zarar vermemesi, İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî* boyunca vurguladığı, konuyla ilgili vaki olmuş ya da olabilecek sarîh veya zımnî itirazları cevapladığı çok nazik bir meseledir. Tercüme yoluyla aşağıda iktibas ettiğimiz pasaj da zımnî aynı nazik hakikati nâtıktır. Zira hadis, ferd-i mutlak niteliğinde olsa da bu durum onun sıhhatini zedelememiş ve sadece sahîh hadisleri cem eden bir esere girmesine mânia teşkil etmemiştir:

“Bu hadis³²⁶, sadece Buhârî’de bulunup Müslim’in eserinde yer vermediği hadislerdendir (efrâdü’l-Buhârî). Ayrıca hadis *Sahîh*’de bulunan garîb hadislerden sayılmaktadır (garâibü’s-*Sahîh*). Ben hadisin yalnızca bu tarikini biliyorum. Hişâm’dan yayılıp şöret bulmuş olan bu hadis, onun babasından, babasının da Hz. Âişe’den teferrüd ettiği bir ferd-i mutlakdır.”³²⁷

Konunun vuzuh bulmasını temin için *Fethu’l-bârî*’de yer alan çok sayıdaki benzerleri arasından bu bahse dair son bir örnek olarak alıntıladığımız şu satırlar, kendilerine temas edilmeksizin atlanmasına gönlümüzün el vermediği kıymetli bilgileri hâiz bulunmaktadır:

“Bu hadisin³²⁸ iş‘âr ettiği hakikatlerden biri de şudur ki, bir sahâbî naklettiği hadisin muhtevâsının hilâfına fetvâ verdiği zaman muteber olan onun rivâyetidir, yoksa fetvasında dile getirdiği görüşü değildir. Zira Abdullah b. Abbâs hul’un talak olduğuna delâlet eden Sâbit b. Kays’ın hanımının kıssasını rivâyet

³²⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VI, 69.

³²⁶ Buhârî, “İmân”, 13.

³²⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 155.

³²⁸ Buhârî, “İmân”, 13.

etmiştir.³²⁹ Hâlbuki kendisi hul'un talâk olmadığına fetva verirdi. Lakin İbn Abdilber, İbn Abbâs'tan nakledilen bu fetvanın şâz olduğunu iddia etti. Çünkü Tâvûs dışında hul'un fesih olup talâk olmadığını ondan nakleden kimse bilinmemektedir. İbn Abdilberr'e ait bu görüş zayıftır. Çünkü Tâvûs sika, zapt sahibi ve fakih bir zat olup naklinde teferrüd etmesi kendisine zarar vermez. Öte yandan ulema İbn Abbâs'tan gelen rivâyeti de kabul ile karşılamıştır. Ben bu meseledeki ihtilâfı dile getiren hiçbir kimse bilmiyorum ki, İbn Abbâs'ın hul'u fesih olarak gördüğünü kesin bir dille ifade etmemiş olsun. Evet, İsmail el-Kâdî, İbn Ebî Necîh'den sahih bir sened ile şu bilgiyi de nakletmektedir: Tâvûs, 'Hul' talak değildir' dediği vakit, Mekkeliler onun bu görüşünü şiddetle inkâr ve reddetmişler, o da; 'Bunu İbn Abbâs dile getirmiş' diyerek özür beyan etmiştir. İsmail el-Kâdî sözünü şöyle tamamladı: 'İbn Abbâs'tan başka bu görüşte olan herhangi bir kimse bilmiyoruz.' Hâlbuki Sâbit kıssası hul'un talak olduğuna sarâhaten delalet etmektedir.³³⁰

İbn Hacer, mezkûr satırlarında sika râvinin teferrüdünün herhangi bir zarara sebebiyet vermeyeceğini sarahaten dillendirmektedir. Bu açıdan hemen üstünde zikredilen dört misâlde paralellik arz etse de, pasajın onlardan ayrılan bir tarafı bulunmaktadır. Zira önce zikredilen üç misalde sikanın teferrüdünün bizzat kendisine ve rivâyetinin sıhhatine hâlel getirmeyeceği noktasına odaklanılmıştır. Son olarak kaydedilen misalde ise teferrüdün doğrudan ve sarahaten sıhhat konusuyla irtibatına değinilmemiş, dolaylı bir yol takip edilmiştir. Zira bu son pasajda sika bir râvi olduğu için Tâvûs'un (v. 106/725) İbn Abbâs'tan (v. 68/687-88) teferrüdünün şâz olamayacağı tasrih edilmektedir. Öte yandan bu ifadelerin dolaylı olarak sıhhatle irtibatının bulunduğu da göz ardı edilmemelidir. Çünkü şâz olmaması (adem-i şüzûz) sahih hadisin muhaddislerce ortaya konmuş olan tarifinin unsurlarından, bir başka tabirle onların tariflerinden anlaşılan şartlardan biridir.

Aziz haber bahsinde, gerek mutlak olarak hadisin sahih olabilmesi için her tabakada en az iki râvi tarafından nakledilmesinin şart olup olmadığı, gerekse Buhârî'nin

³²⁹ Buhârî, "İmân", 13, hadis no: 5273, 5277.

³³⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVI, 131-132.

eserinde bu kriteri dikkate alıp almadığı, yani sahih olduğu kanaatiyle *Sahih*'ine bir hadisi kaydederken onun asgarî iki tarikinin bulunması gerektiğine dair bir kıstasının bulunup bulunmadığı meselesi detaylı olarak geçmişti. Orada muhaddislerin cumhurunun böyle bir şart ileri sürmediği de, Buhârî'nin kendisi ve kitabı için dile getirilen istikamette bir kriter belirlemediği de ortaya konmuştu.³³¹ Hiç şüphesiz bu mesele bir tafarıyla râvinin teferrüdüyle ilgilidir ve İbn Hacer'in içinde teferrüdün yer aldığı aşağıdaki ifadeleri, meselenin söz konusu edilen çift yönlülüğü ile teferrüdden önceki son sınırı izzetin teşkil ettiğini çok güzel bir surette aksettirmektedir:

“Hadisi³³² Ömer b. Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im'den İbn Şihâb ez-Zührî dışında kimse rivayet etmemiştir. Öte yandan Nesâî onu tevsik etmiş, sika bir ravi olduğunu söylemiştir. Hadisin isnadında karşımıza çıkan bu keyfiyet, Buhârî'nin kıstaslarından birinin de, kitabında tahriç ettiği hadis/ler/i hiçbir tabakada ikiden daha az râvinin rivayet etmemesi olduğu zu'munda olanları reddetmek için güzel bir misaldir. Çünkü bu hadisi Muhammed b. Cübeyr'den oğlu Ömer'den başka, Ömer b. Muhammed'den de Zührî dışında kimse rivayet etmemiştir. Zührî bu hadisin Ömer b. Muhammed'den rivayetinde mutlak olarak teferrüd etmiş olmakla beraber, onun Muhammed b. Cübeyr'den birçok hadisi semâ yoluyla aldığı da bir vâkıdır. Allah her şeyi daha iyi bilir amma, Zührî sanki bu hadisi ondan bizzat işitmemiş, oğlundan tahammül etmiştir.”³³³

Râvinin teferrüdü kimi zaman ve durumlarda onun tanınırlığını etkilemektedir. Zira İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'sinde de dile getirdiği üzere metâin-i aşereden olan cehâlet-i râvinin temel sebeplerinden biri, onun az hadis rivâyet etmesidir ve senedde ismiyle mezkûr olsa bile kendisinden tek bir şahsın nakilde bulunduğu râvi mechûlül-ayn olarak tavsif edilmektedir.³³⁴ Alıntıladığımız şu satırlarda söz konusu teferrüd-cehâlet münasebetine işaret olunmaktadır:

³³¹ bkz. s. 55-59.

³³² Buhârî, “Cihâd”, 24.

³³³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 67.

³³⁴ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 123-124.

“(Bâbda mezkûr hadisten³³⁵ anlaşılan kadının yabancı bir erkeğe nazarının cevâzı hükmünü) kabul etmeyen fukahânın delili Hz. Peygamber’in ‘Siz de mi âmâsınız/görmüyorsunuz?’ ifadelerinin yer aldığı meşhur Ümmü Seleme hadisidir. Bu hadis, *Sünen* sahiplerinin İbn Şihâb ez-Zührî, Ümmü Seleme’nin azatlı kölesi Nebhân, Ümmü Seleme tarikiyle naklettikleri bir hadis³³⁶ olup isnadı sağlamdır. Hadis hakkında bir illet olmak üzere en çok ileri sürülen husus, Zührî’nin Nebhân’dan rivayette infirâd etmesidir. Hâlbuki bu bir illet-i kâdiha, yani hadisin sıhhatine zarar verecek bir illet değildir. Çünkü Zührî’nin tanıyıp Ümmü Seleme’nin mükâteb kölesi olmakla tavsif ettiği ve hiç kimsenin de kendisini cerh etmediği bir râvinin rivayeti reddolunamaz.”³³⁷

İbn Hacer’in bu değerlendirmesinde ismi geçen ve Ümmü Seleme’nin (v. 62/681) mükâteb kölesi olduğu belirtilen Nebhân’ın (v. ?) yukarıda kısaca çerçevesini çizdiğimiz mechûlû’l-ayn râvinin tarifine uyduğu görülmektedir. Dolayısıyla cehâlet-i râvi kapsamına dâhil olduğu için hem kendisinin ta’n ve cerhe uğramış olması, hem de senesinde bu nitelikteki bir kişinin mevcudiyeti hasebiyle hadisin zayıf olması iktiza etmektedir. Ne var ki İbn Hacer, daha önce kaleme aldığı hadis usûlü eserlerinin hiçbirinde yer vermediği bir izah getirmiş, gerek İbn Şihâb ez-Zührî gibi otorite bir muhaddisin kendisinden hadis rivayet etmesini, gerekse de Nebhân hakkında herhangi bir cerh değerlendirmesinin bulunmayışını sebep göstererek rivayetin reddedilemeyeceğini söylemiştir. Zira zikredilen iki sebepten ötürü İbn Hacer, hadisteki illetin onun sıhhatine hâlel getirecek cinsten (illet-i kâdiha) olmadığı hükmüne varmaktadır. Bu pasajın çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde değineceğimiz cerh ve tadil³³⁸ ile illet³³⁹ mevzularında bir takım ince bahisleri hâvi olduğunu şimdilik hatırlatmak iktifa etmek daha muvafık olacaktır.

³³⁵ Buhârî, “Nikâh”, 114.

³³⁶ Ebû Dâvûd, “Libâs”, 34; Tirmizî, “Edeb”, 29; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmeb b. Şu’ayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ* (thk. Hasan Abdülmün’im eş-Şelebî), Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001, VIII, 293.

³³⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XV, 668-669.

³³⁸ bkz. s. 348-356.

³³⁹ bkz. s. 255-256, 271-273.

İbn Hacer'in, *Fethu'l-bârî*'de şerh ettiği hadislerin farklı tariklerini vermek konusunda oldukça cömert davrandığı ilgili hiç kimsenin gözünden kaçmayacak bir vakıadır. Hatta denilebilir ki, *Fethu'l-bârî*'nin Buhârî üzerine yazılmış diğer şerhlerden daha fâik bulunmasının altında yatan temel sebeplerden biri de, eserin bu yönüdür. İbn Hacer, hadislerin tariklerini cem ve tetebbu noktasında günümüz insanının havsalasını zorlayacak bir mesai ortaya koymuştur. Bu konuda günümüzde ancak bilgisayar marifetiyle altından kalkılabilecek işleri kendi döneminde, üstelik yüzde yüze yakın isabet oranlarıyla gerçekleştirmiştir. Zikrettiğimiz bu oranların tespiti bile çok sayıda araştırmacı tarafından ve elbette bilgisayar yardımıyla yapılabilen oldukça yorucu çalışmalar neticesinde ancak gerçekleştirilebilecektir. Rivayetlerin farklı tariklerinin tespiti itibar, mütâbi/mütâbaat ve şâhid/şevâhid gibi hadis usulü başlıklarıyla irtibatlı bir konudur. Sayılan bütün bu başlıklar da bir yönüyle teferrüd meselesiyle irtibatlıdır. Hâliyle İbn Hacer'in mevzu bahis mesaisini satırlara dökerken atıfta bulunduğu temel kavramlardan biri de teferrüd olmuştur. Nitekim o, bir hadisin farklı tariklerine mercek tuttuğu şu pasajda aslında kendinden önce dillendirilmiş bir teferrüd iddiasının peşine düşmüş ve söz konusu iddianın niçin doğru olmadığını gözler önüne sermiştir:

“İbn Abdilber, Talha b. Abdilmelik'in bu hadisin³⁴⁰ el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr'den rivâyetinde teferrüd ettiğini ehl-i hadisten bir topluluktan nakletmiştir. Hâlbuki durum hiç de böyle değildir. İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde yer alan bir rivâyette Eyyûb es-Sahtiyânî ve Yahyâ b. Ebî Kesîr ona mütâbaat etmiş olup³⁴¹ Tirmizî de Yahyâ b. Ebî Kesîr'in bu rivâyetine işâret

³⁴⁰ Buhârî, “Eymân”, 28.

³⁴¹ İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 234, hadis no: 4388.

etmiştir.³⁴² Kezâ İbn Abdilber'in *Temhîd*'inde³⁴³ Muhammed b. Ebân³⁴⁴ ve Tahâvî'nin *Şerhu me'âni'l-âsâr*'ında da Ubeydullah b. Ömer,³⁴⁵ Talha'ya mütâbaat etmişlerdir. Ancak hadisi Tirmizî Ubeydullah b. Ömer, Talha, el-Kâsım b. Muhammed tarikiyle;³⁴⁶ Bezzâr ise Yahyâ b. Ebî Kesîr, Muhammed b. Ebân tarikiyle tahriç etmiştir.³⁴⁷ Hâl böyle olunca Ubeydullah b. Ömer'in rivâyeti Talha'ya, Yahyâ b. Ebî Kesîr'in rivâyeti ise Muhammed b. Ebân'a rucû' etmiş oldu ve Eyyûb es-Sahtiyânî'nin rivâyeti ihtilaftan sâlim kaldı. İşte bu rivâyet hadisin naklinde Talha'nın infirâd/teferrüd ettiği iddiasını redde kâfidir. Keza sadedinde bulunduğumuz hadisi Abdurrahman b. el-Mücebber, el-Kâsım b. Muahmmmed'den nakletmiş olup bu rivâyeti de Tahâvî mezkûr eserinde³⁴⁸ tahriç etmiştir."³⁴⁹

Yukarıda İbn Hacer tarafından *Fethu'l-bârî*'de farklı sîgalar ve suretlerde istimal olunan ferd ve garîb kelimeleriyle bazen ferd-i mutlak, ama çoğunlukla ferd-i nisbî ıstılahının maksûd olduğu ifade edilmişti. Şerh boyunca aynı ıstılahlara infirâd ve teferrüd

³⁴² Tirmizî, "Nüzûr", 2.

³⁴³ İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber en-Nemerî el-Kurtubî, *et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd* (thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî), Mağrib: Vizâretü Umûmî'l-Evkâf ve's-Şu'ûnî'l-İslâmiyye, 1387, VI, 90-97.

Fethu'l-bârî muhakkiklerinin de işaret ettikleri gibi burada bir hata olduğu anlaşılmaktadır. Zira kastedilen hadis Evzâ'î, Muhammed b. Ebân tarikiyle bu eserde yer almayıp bir sonraki dipnotta atıfta bulunduğumuz üzere İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde bulunmaktadır. Hadis İbn Abdilber'in *Temhîd*'inde ise Yahyâ b. Ebî Kesîr, Muhammed b. Ebân tarikiyle mezkûrdur. bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXI, 214, dipnot: 1.

³⁴⁴ İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 235, hadis no: 4390.

³⁴⁵ Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr* (Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câde'l-Hak), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994, III, 133, hadis no: 4827.

³⁴⁶ Tirmizî, "Nüzûr", 2.

³⁴⁷ Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr/el-Müsne'd*, XII, 104, hadis no: 5606.

Burada da bir sehiv söz konusudur. Zira Bezzâr hadisi eserinde Ebû Üsâme, Ubeydullah, Nâfi', İbn Ömer tarikiyle merfu olarak nakletmektedir. bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXI, 214, dipnot: 1.

³⁴⁸ Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, III, 133.

³⁴⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXI, 213-214.

mastarlarıyla ve bunlardan müştak kelimelerle de atıfta bulunmaktadır. Bu konuya yukarıda etraflıca temas edildiğinden burada sadece iki misalle iktifa edilecektir ki, ilki şudur:

“(Hadisin³⁵⁰ senesinde bulunan râvilerden) Cüveyriye ile kastedilen Cüveyriye b. Esmâ ed-Dube‘î olup kendisi Nâfi‘’den rivayette İmam Mâlik’e müşâriktir. Gerek bu hadisin ve gerekse başka hadislerin Mâlik b. Enes’ten naklinde teferrüd etmiştir. Cüveyriye Sika ve tesebbüt vasfını hâiz bir râvidir. Dârekutnî hadisi bu tarikten tahriç ettikten sonra şunu ilave etmektedir: ‘Cüveyriye’nin Mâlik’ten rivayetinde teferrüd ettiği sahih-garîb bir hadistir.’³⁵¹ Ben de, bu hadisin, kardeşinin oğlu/yeğeni Abdullah b. Muhammed b. Esmâ’nın kendisinden rivayetinin dışında gelen bir tarikine muttali olmadığını ilave etmiş olayım.”³⁵²

Hadisin rivayetinde Cüveyriye b. Esmâ ed-Dube‘î’nin (v. 173/789-90) İmam Mâlik’ten teferrüd ettiğinin tasrih edildiği bu satırlar aynı zamanda zımnında ferd-i nisbî ıstılahına işaret barındırmaktadır. Zira teferrüd hadisin sahâbî râvisi tarafında değil, esnâ-yı sened olarak nitelenen senedin başka bir mevzide bulunmaktadır. Yine ferd-i nisbînin kastedildiği diğer bir misal şudur:

“Hadis³⁵³ Taberî’nin (ö. 310/923) Abdullah b. Nümejr, Hişâm, Urve, Âişe tarikinden tahriçinde ‘Hz. Âişe yedi acve hurmasını yedi sabah yemeyi emrederdi’ ifadesiyle mukayyed olarak da vâki olmuştur.³⁵⁴ İbn Adî (ö. 365/976) eserinde bu hadise, Muhammed b. Abdurrahman Ebû Münzir et-Tufâvî, Hişâm

³⁵⁰ Buhârî, “Nikâh”, 96.

³⁵¹ Bu ibareye Darekutnî’nin bugün elimizde mevcut olan eserlerinde rastlanılmamıştır. bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XV, 610, dipnot: 1.

³⁵² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XV, 610.

³⁵³ Buhârî, “Tıb”, 52.

³⁵⁴ *Fethu’l-bârî* muhakkiklerinin de işaret ettiği üzere Taberî’nin eserlerinde bu hadisin tahririne muttali olunamamıştır. Onlara göre hadis İbn Ebû Şeybe’ye nispet edilseydi (bkz. *el-Musannef*, VIII, 18-19) daha yerinde olurdu. Zira o hadisi doğrudan Abdullah b. Nümejr’den nakletmektedir. Bu bilgi için bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVII, 627, dipnot: 4.

tarikinden merfû bir rivayet olarak yer vermiş ve onun rivayetinde teferrüd ettiğini zikretmiştir.³⁵⁵ İbn Adî, Tufâvî'nin hadisi merfu olarak rivayetinde teferrüd ettiğini kastediyor olmalıdır. Hâlbuki Tufâvî, Buhârî'nin eserinde kendisinden rivayette bulunduğu kişilerdendir. Ancak Buhârî, onun rivayetlerine mütâbi olarak kaydettiği hadisler/mütâbaât³⁵⁶ arasında yer vermiştir.”³⁵⁷

İbn Hacer mezkûr Tufâvî (v. 195/810-11) için *Hedyü's-sârî*'de teferrüd meselesini de muhtevi olan bir takım değerlendirmelerde bulunmaktadır. Hem yukarıda verilen pasajın revnak bulması hem de konuya dair önemli zait bilgiler içermesi bakımından bu değerlendirmelerin de iktibâs edilmesinde fayda mülâhaza edilmiştir:

“Muhammed b. Abdurrahmân et-Tufâvî, Ahmed b. Hanbel'in hocalarındandır. İbnü'l-Medînî onun sika bir râvi olduğunu beyan ederken hakkında Ebû Hâtim, ‘Sadûktur, ancak bazen vehme kapılır’; Yahyâ b. Maîn, ‘Onda beis yoktur’; Ebû Zûr’a da, ‘Hadisi münkerdir’ demişlerdir. İbn Adî eserinde onun naklettiği birçok hadis îrâd etmiş ve kendisinde bir beis olmadığını kaydetmiştir.³⁵⁸

Tufâvî hakkında benim diyeceklerim ise şunlardan ibarettir: Buhârî'de onun senedinde bulunduğu üç hadis vardır ki, bunlarda İbn Adî'nin tenkit sebebi saydığı hususlardan hiçbirisi yoktur. Söz konusu hadislerden ilki büyü' bâbında Ebü'l-Eş'as'ın Hişâm, babası, Hz. Âişe tarikiyle Tufâvî'den naklettiği hadistir...³⁵⁹ Bizzat Buhârî'de geçtiği üzere hadisin naklinde Ebû Hâlid el-Ahmer³⁶⁰, Üsâme b. Hafs³⁶¹ ve daha başka râviler³⁶² de ona mütâbaat etmişlerdir.

³⁵⁵ İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdullah el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl* (thk. Muhammed Enes Mustafa el-Han), Dımaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1433/2012, VIII, 18-19.

³⁵⁶ Muhammed b. Abdurrahman Ebû Münzir et-Tufâvî'nin *Sahîh*'de yer alan rivayetleri için bkz. Buhârî, “Büyü”, 5, “Rikâk”, 3, “Ta'bîr”, 11.

³⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVII, 627-628.

³⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VIII, 18-19.

³⁵⁹ Buhârî, “Büyü”, 5.

³⁶⁰ Buhârî, “Tevhîd”, 13.

³⁶¹ Buhârî, “Zebâih”, 21.

³⁶² Bu mütâbi râvilerden birisi Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî'dir'dir. bkz. Buhârî, “Tevhîd”, 13.

İkinci hadis, yine büyü‘ bahsinde Ali b. el-Medîni’nin Eyyûb, Muhammed b. Sîrîn, Ebû Hüreyre tarikiyle kendisinden naklettiği ‘Bana cevâmi‘u’l-kelim verildi’ hadisidir.³⁶³ Üçüncüsü ise Kitâbü’r-Rikâk’ta bu sefer Ali b. Abdullah’ın el-A‘meş, Mücâhid, Abdullah b. Ömer tarikiyle Tufâvî’den naklettiği ‘Dünyâda sanki gurbette yaşayan bir kimse gibi ol...’ hadisidir.³⁶⁴ Bu sonuncu hadisin rivayetinde Tufâvî teferrüd etmiştir. Hadis *Sahîh*’de yer alan garîb (ferd-i nisbî) hadislerdendir. Tergîb ve terhîb nevinden olduğu için adeta Buhârî bu hadisi kitabına alırken müteşeddît davranmamıştır. Ben daha sonra onun için, Hakîm et-Tirmizî’nin *Nevâdiru’l-usûl*’ünde Mâlik b. Sü‘ayr’ın el-A‘meş’ten rivayeti olmak üzere bir mütâbi buldum.³⁶⁵ Allah her şeyin doğrusunu daha iyi bilir. O, bunun dışında hadisin muallak rivâyetine de kitabında yer vermiştir.³⁶⁶ Ayrıca üç sünen müellifi eserlerinde³⁶⁷ onun hadislerini tahriç etmişlerdir.”³⁶⁸

İbn Hacer tarafından daha ziyade Buhârî’de olup Müslim’de kendisine yer bulamamış hadisleri ifade etmek üzere, ferdin çoğulu olan efrâd kelimesine sıkça müracaat edildiği yukarıda dile getirilmiş ve konuya dair çok sayıda misal kaydedilmişti. İbn Hacer aynı hususu çalışmamızın bu bölümünde ele aldığımız vezin ve sigalar

³⁶³ İbn Hacer’in bu atfı hatalıdır. “Bana kelimelerin/sözlerin anahtarları verildi...” lafzıyla doğru atıf şu olmalıdır: Buhârî, “Ta‘bîr”, 11.

³⁶⁴ Buhârî, “Rikâk”, 3.

³⁶⁵ Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. el-Hasen et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl fî ma‘rifeti ehâdisi’r-Resûl* (thk. Tevfik Mahmud Tükle), Dimaşk, Beyrut: Dârü’n-Nevâdir, 1431/2010, III, 242, hadis no: 678. Hadis, eserin birçok baskısında anılan tarikle değil de muallak olarak nakledilmiştir ve bu baskılarda İbn Hacer tarafından zikredilen tarik bulunulamamıştır. Ancak kaynak verdiğimiz nispeten yeni baskıda işaret edilen tarik yer almaktadır. Kendisi şu eserinde de aynı aynı tahriçi dillendirmiştir: İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *İhâfû’l-mehere bi’l-fevâidi’l-mübtelere min etrâfi’l-aşere* (thk. Züheyr b. Nâsirü’n-Nâsir), Medine: Vizâretü’ş-Şuûni’l-İslâmiyye ve’l-Evkâf ve’d-Da‘ve ve’l-İrşâd, el-Câmi‘atü’l-İslâmiyye, 1415/1995, VIII, 642, hadis no: 10131. Hadisin bu tarihine şurada rastlanılmıştır: Kudâî, Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme b. Ca‘fer el-Kudâî, *Müsnedü’ş-Şihâb* (thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî), Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1405/1985, I, 373, hadis no: 644.

³⁶⁶ Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, II, 241-242.

³⁶⁷ Tufâvî’nin bu eserlerde yer alan hadisleri için bkz. Ebû Dâvûd, “Edeb”, 4; Tirmizî, “Hac”, 53, “Zühâd”, 7, “Tefsîrü’l-Kur’ân” 26/1; Nesâî, “Gusûl”, 29.

³⁶⁸ İbn Hacer, *Hedyü’s-sâri*, II, 452.

üzerinden de dile getirmektedir. İtâle-i kelâmdan sakınmak adına bu bahse dair tek misalle iktifa edilecek ve konunun başka bir veçhesine intikal olunacaktır. Aşağıda yer verdiğimiz ifadelerde İbn Hacer'in eserini şerh ettiği Buhârî üzerine sonraki dönemde yapılmış çalışmaları ihmal etmediğini ve bu çalışmaları oldukça titiz bir gözle incelediğini ispatlar niteliktedir:

“Humeydî *el-Cem ‘ beyne ‘s-Sahihayn*’da bu hadisi³⁶⁹ Buhârî’nin infirâd ettiği hadisler meyanında zikretmiştir.³⁷⁰ O burada vehme kapılıp hata etmiştir. Hatasının sebebi ise şudur ki, rivâyet Müslim’de Megâzî bâbında bulunan Zeyd b. Erkam hadisinin³⁷¹ zımında yer almaktadır.”³⁷²

Konunun işaret edilen diğer veçhesini Buhârî ile Müslim’in infirâd ettikleri râviler teşkil etmektedir. Yani bu iki müelliften birinin rivayet/ler/ine yer verip diğerinin eseri boyunca hiçbir hadisini tahriç etmediği râviler bulunmaktadır. *Fethu ‘l-Bârî*’nin bir Buhârî şerhi olması hasebiyle bu konudada Müslim’e nispetle ağırlığın onun tarafında olması gayet tabiidir. Tercüme yoluyla iktibas olunan şu satırlar, bu bahsi muhtevi olmaktan başka İbn Hacer’in geniş ve derin tettebbuatını bir nebze de olsa yansıtacak bir mahiyet arz etmektedir:

“(Hadiste geçen) ‘Hz. Peygamber (bazen) sözünü üç defa tekrar ederdi’ ifadesine gelince, bununla muradın ne olduğunu hadisin râvisi Enes b. Mâlik, ‘Sözlerinin tam olarak anlaşılması için’ kaydıyla beyan etmiştir.³⁷³ Tirmizî’de ve Hâkim en-Neysâbûrî’nin *Müstedrek*’inde ise, ‘Söylediklerinin iyice kavranması için’ ifadesi yer almaktadır. Üstelik Hâkim istidrâkinde ve hadisi Buhârî’nin tahriç etmediği iddiasında vehme kapılıp hata etmiştir. Tirmizî’nin hadis hakkındaki değerlendirmesi ise şöyledir: ‘Hadis, hasen-sahih-garîb bir hadistir. Biz bu hadisi

³⁶⁹ Buhârî, “İstiskâ”, 15.

³⁷⁰ Humeydî, *el-Cem ‘ beyne ‘s-Sahihayn el-Buhârî ve Müslim*, I, 490, hadis no: 783.

³⁷¹ Müslim, “Cihâd”, 143. Hadis *Tuhfetü ‘l-eşrâf*’ın tasnifinde Kitâbü ‘l-Megâzî’de, *Concordance*’ın fihrist sisteminde ise Kitâbü ‘l-cihâd’da yer almaktadır.

³⁷² İbn Hacer, *Fethu ‘l-bârî*, IV, 149.

³⁷³ Buhârî, “İlim”, 30. Tercümesini verdiğimiz ifadenin orijinali şudur:

«حتى تفهم عنه»

ancak Abdullah b. el-Müsennâ'nın rivâyet ettiği tarikten bilmekteyiz.³⁷⁴ Abdullah b. el-Müsennâ rivâyet ettiği hadisleri tahricte Buhârî'nin teferrüd ettiği bir râvi olup Müslim'in kitâbında onun hiçbir rivayetine yer vermemiştir. İclî ve Tirmizî onun sika bir râvi olduğunu belirtirken Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtim hakkında 'Sâlihtir' değerlendirmesinde bulunmuştur. İbn Ebî Hayseme Yahya b. Maîn'in onun için 'Leyse bi-şey/Hiçbir şey değildir' dediğini aktarmış, Nesâî ise ona dair hükmünü, 'Kuvvetli değildir' demek suretiyle ortaya koymuştur.

Benim kanaatim odur ki, Nesâî son olarak zikredilen bu hükmünü onun bazı hadislerini kastederek vermiş olmalıdır. Zira Buhârî'nin haklarında söz söylenmiş kimi râvilerin hadislerini tahric ederken onların münker ve tenkide uğramış rivayetlerini asla kitabına almadığı muhaddisler nezdinde takarrur etmiş bir husustur. Yahya b. Maîn'in de, Abdullah b. el-Müsennâ için dile getirdiği 'Hiçbir şey değildir' sözüyle, kendisine sorulan muayyen bir hadisi murat etmiş olması muhtemeldir. Zira İshak b. Mansûr'un kendisinden rivayet ettiğine göre Yahyâ b. Maîn onu ve rivayetlerini destekleyici cümleler kurmuştur. Ezcümle râvinin adaleti sabit olduğu zaman hakkındaki cerh değerlendirmeleri ancak onu ve rivayet/ler/ini kabule mani bir unsuru zikretmekle, yani cerhin müfesser ve mübeyyen olmasıyla makbul olabilir. İşte bu keyfiyet, hakkında konuştuğumuz Abdullah b. el-Müsennâ için söz konusu değildir. Diğer taraftan İbn Hibbân kendisine dair değerlendirmelerde bulunduğu *es-Sikât*'ta onun rivayetlerinde zaman zaman hata ettiğini kaydetmektedir. Ayrıca Abdullah b. el-Müsennâ'nın tenkide uğrayıp makbul addedilmeyen hadisleri, amcası Sümâme b. Abdullah'ın dışındaki râvilerden rivayet ettikleridir. Buhari ise hem sadedinde olduğumuz hadisi hem de kitabında yer verdiği diğer hadisleri amcasından nakletmektedir.³⁷⁵

³⁷⁴ Tirmizî, "Menâkıb", 9; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 273.

Burada tercümesini verdiğimiz ifadenin orijinali tam olarak şöyledir:

«حتى تعقل عنه»

³⁷⁵ Misal olmak üzere bkz. Buhârî, "Zekât", 33, 38, "Farzu'l-humus", 5, "Fezâilü ashâbi'n-Nebî", 11, "Tefsîr", 33/3, "İsti'zân", 41, "Ahkâm", 12.

Hiç şüphesiz kişi âilesi/ehl-i beytinin naklettiği hadisleri başkalarından daha iyi hıfz ve zapt eder.”³⁷⁶

Buhârî’nin, bir râvinin hadisini eserine alırken göz önünde bulundurduğu kriterlere, özellikle de bu râvi söz konusu hadisin rivayetinde teferrüd ettiğinde onun sergilediği fevkalade hassasiyete dair kıymetli bilgiler veren yukarıdaki satırlar, sadedinde olduğumuz konunun dışında bir takım hadis usûlü bahislerini de içermektedir. Müfesser cerhle ilgili detaylar veren ve bâhusus münekkit muhaddislerin bize intikal etmiş olan eserlerinde yer alan râvilerle ilgili cerh-tadil merkezli ibarelerini nasıl değerlendirmemiz gerektiğine dair önemli perspektifler sunan bu ifadeler, çalışmamızın irtibatlı olduğu konuların ele alındığı bölümlerinde³⁷⁷ hiç şüphesiz tekrar mercek altına alınacaktır.

İbn Hacer’in aynı konu çerçevesi içinde yer alan şu ifadeleri ise, kendinden önce tespit edilip dile getirilmiş bir teferrüdün zamanla nasıl yanlış anlaşıldığını ortaya koyması ve problemin zamirlerin mercilerinin yanlış takdir edilmesinden neşet ettiğini beyan etmesi açısından tarafımızca oldukça ilginç bulunup çalışmamıza alınması takdir edilmiştir:

“(Hadisin³⁷⁸ senesinde bulunan râvilerden Ubeydullah b. Sa’d b. İbrâhîm’in) ‘Bana babam ve amcam tahdisen nakletti’ kavlinin şerhine gelince, onun amcasının ismi Ya’kûb b. İbrâhîm b. Sa’d b. İbrâhîm b. Abdurrahmân b. Avf’tır. Hakkında Dimyâtî, ‘Ya’kûb iki yüz sekiz senesinde vefat etmiş olup kardeşi Sa’d’dan daha küçüktür’ açıklamasında bulunmuş ve ‘Buhârî ondan nakilde infirâd etmişse de, kardeşinden rivayette Müslim ile ittifak etmişlerdir’ diyerek sözlerini tamamlamıştır. Dimyâtî’nin bu sözlerini nakleden bazı kimseler ‘Onun kardeşi’ ifadesindeki zamirin Ya’kûb’a ait olduğunu zannetmişlerdir ki, bunun muktezâsı Buhârî ile Müslim’in Sa’d’ın hadislerini tahriç etmekte ittifak etmeleridir. Sonra da bu tespitin hilâf-ı vâki olduğu öne sürülerek Dimyâtî’ye

³⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 396-397.

³⁷⁷ bkz. s. 348-356.

³⁷⁸ Buhârî, “İ’tisâm”, 24.

itiraz olunmuştur. Hâlbuki hakikat hiç de onların iddiaları istikametinde olmayıp vâki itiraz da hayyiz-i itibardan sâkıttır. Mezkûr zamirin meciî Sa'd olup müttetekun aleyh olan râvi Ya'kûb'dur.³⁷⁹ Dimyâtî'nin sözleri arasında yer alan “Buhârî ondan nakilde infirâd etmiştir” cümlesindeki zamirin mercii ise, muhtemel isimler arasından kendisine en yakın olandır ki, o da Sa'd'dır; yoksa bu zamir daha evvel hakkında değerlendirmelerde bulunulan Ya'kûb'a ait değildir.”³⁸⁰

İbn Hacer'in Buhârî'nin teferrüd ettiği ravilerle ilgili mütalaarı arasından çalışmamıza derç etmeyi isabetli bulduğumuz aşağıdaki ibareleri, bir önceki pasajda olduğu gibi yine konuya dair kendinden önceki bir muhaddisin değerlendirmesini içermektedir. Ancak o, şerhinin bu kesitinde dile kolay olan ve birkaç kelimeden müteşekkil bulunan bu değerlendirme cümlelerinin aslında hangi detayları bünyesinde barındırabileceğini, mutlak bir hakikati bildirdiği düşünülen sözlerin aslında ne gibi kayıtlarla mukayyet olduğunu gözler önüne sermektedir. İbn Hacer'in, alandaki yetkinlik ve derinliğini bir kere daha hissetmemizi sağlayan mevzu bahis ibareleri şu iki pasajda yer almaktadır:

“(Buhârî'nin) ‘Bize Bişr b. el-Hakem tahdîsen nakletti’, kavlinde³⁸¹ zikredilen Bişr, Nişaburludur. Ebû Nu'aym *el-Müstahrec*'de şunları kaydetmektedir: ‘Bu hadisin Buhârî'nin Bişr b. el-Hakem'den rivayetinde teferrüd ettiği hadislerden olduğu söylenmektedir.’ Bu ifadesiyle o, hadisin Süfyân b. Uyeyne'den gelen tarikten rivayetini kastetmiştir. Ebû Nu'aym ve İsmâîlî de hadisi İshâk b. Abdullah b. Ebî Talha'dan ancak Buhârî'nin tarikiyle tahriç etmişlerdir. Diğer taraftan İsmâîlî kitabında hadisin, mezkûr İshâk'ın kardeşi olan Abdullah b. Abdullah b. Ebî Talha'nın Enes b. Mâlik'ten nakline de yer vermiştir. Ayrıca hadisi Buhârî³⁸² ve Müslim,³⁸³ Enes b. Sîrîn; Muhammed b.

³⁷⁹ Bir misâl için bkz. Müslim, “Îmân”, 80.

³⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXIV, 178-179.

³⁸¹ Buhârî, “Cenâiz”, 24.

³⁸² Buhârî, “Akîka”, 1.

³⁸³ Müslim, “Âdâb”, 23.

Sa'd ise Humeyd et-Tavîl tarikiyle³⁸⁴ ve her iki râvinin de Enes b. Mâlik'ten nakli suretiyle tahriç etmişlerdir. Aynı zamanda Müslim,³⁸⁵ İbn Sa'd,³⁸⁶ İbn Hibbân³⁸⁷ ve Tayâlisî³⁸⁸ hadisin, Sâbit el-Bünânî'nin Enes b. Mâlik'ten rivâyeti tarikine eserlerinde yer vermişlerdir. Sayılan bütün bu rivayetlerin bazısında diğesinde olmayan ifade ve kayıtlar bulunmaktadır ki, ben bunlardan her birinin hadisin anlaşılması noktasında sağladığı ilave faydayı inşallah çok yakında tek tek zikredeceğim.”³⁸⁹

“(Senedde yer alan) Ali hadisi, Hassân b. İbrâhîm'den işittiğini bana tahdîsen nakletti’ cümlesine gelince, ben rivayetlerin hiçbirinde burada mezkûr olan Ali'nin nisbesine muttali olmadım. Ebû Ali el-Gassânî bu hususta bir tenbihte bulunmadığı gibi Ebû Nu'aym el-İsfahânî de âdeti veçhile onun mensubiyetine temas etmedi. Lakin Mizzî, Ebû Mes'ûd'a tâbi olarak bu kişinin Ali b. el-Medînî olduğu noktasında kesin bir kanaat izhar etti. Sanki onu bu kanaate hamleden şey Ali b. el-Medînî'nin Buhârî'nin hocaları meyanındaki şöhreti olmuştur. Hâl böyle olunca ismi mutlâk olarak zikredilince bunu ona hamletmek diğeri hocalarına hamletmekten evlâdır.³⁹⁰ Yoksa Ali ismine sahip râvilerden Ali b. Hucr da Hassân'dan hadis rivayet etmiş olup kendisi de Buhârî'nin hocaları arasındandır. Senedde mezkûr olan Hassân ise Kirmân kadısı olup Yahyâ b. Maîn ve başkaları onun sika bir râvi olduğunu belirtmişlerdir. Ancak ondan bazı ferd hadisler de

³⁸⁴ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut: Dâru Sadır, t.y., VIII, 431.

³⁸⁵ Müslim, “Âdâb”, 22.

³⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, 431.

³⁸⁷ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, XVI, 155-158, Hadis: 7187.

³⁸⁸ Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned* (thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cizre: Hicr li't-Tıbbâ ve'n-Neşr, 1420/1999, III, 533-535, hadis no: 2168.

³⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 629-630.

³⁹⁰ Burada “Mutlak kemâle masruftur” kâide-i külliyesine zımnen bir atıf bulunmaktadır. Çalışmamızda daha önce işaret ettiğimiz üzere (s. 64) İbn Hacer bu kâideye *Nuhbetü'l-fiker*'de de atıfta bulunmuştur. Söz konusu atıf için bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 76.

Bu küllî kaidenin Arapça orijinali şöyledir:

«الإطلاق ينصرف إلى الكمال»

rivayet edilmektedir. İbn Adî hakkında, ‘Ehl-i sıdk bir râvidir, ancak zaman zaman hata (galat) eder’ değerlendirmesinde bulunmuştur.

Onunla ilgili olarak ben de şunu ilave etmek isterim: Buhârî’de bu râvinin rivayetinde infirad ettiği bir hadis görmedim. Buhârî yaş bakımından ona yetişmiştir. Şu kadar var ki, Buhârî hâl-i hayâtında Ali b. Hucr ile mülâki olmamıştır. Zira o, Buhârî’nin seyahatinden (rihle) önce, 206 senesinde vefat etmiştir.”³⁹¹

Teferrüd fiili İbn Hacer tarafından *Fethu’l-bârî*’de bazen râvinin hadiste geçen bazı kayıtlarda tek kaldığını ifade etmek üzere, yani hadis usulünde önemli bir başlık teşkil eden ve ilgili hadislerin durumu hakkında değerlendirmede bulunabilmek için dikkate alınması elzem olan ziyâde-i sika bahsine işaret için de kullanılabilmektedir. Onun *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de temas ettiği sika râvinin ziyâdesi bahsi çalışmamızın İkinci Bölüm’ünde enine boyuna ele alınacaktır. Bu bölümde ise içinde teferrüde de atıfta bulunulan son pasaj olarak iktibas edilecektir:

“(Hadiste³⁹² yer alan) ‘Akşam yemeği hazır olduğu zaman’ ifadesine gelince, İbn Hibbân³⁹³ ve *el-Mu‘cemü’l-evsat*’ta Taberânî,³⁹⁴ hadisin Mûsâ b. A‘yen, Amr b. el-Hâris, İbn Şihâb ez-Zührî tarikinden gelen rivâyetine, ‘Biriniz de oruçlu ise’ kaydını ziyâde etmişlerdir. Müslim ise aynı hadisi yine İbn Vehb, Amr b. el-Hâris tarikiyle ve mezkûr ziyade olmaksızın tahriç etmiştir.³⁹⁵ Ayrıca Taberânî son olarak şunu zikretmektedir: ‘Mûsâ b. A‘yen bu ziyadede teferrüd etmiştir.’³⁹⁶ Mûsâ b. A‘yen güvenilirliği üzerinde ittifak edilmiş sika bir râvidir.”³⁹⁷

³⁹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XV, 211.

³⁹² Buhârî, “Ezân”, 42.

³⁹³ İbn Hibbân, *Sahih*, V, 421-422, hadis no: 2068.

³⁹⁴ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, V, 200, hadis no: 5075.

³⁹⁵ Müslim, “Mesâcid”, 64.

³⁹⁶ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, V, 200, hadis no: 5075.

³⁹⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 176.

İbn Hacer'in *Zehrü'l-Firdevs/el-Garâibü'l-mültekât min Müsnedi'l-Firdevs* adında Şehredâr ed-Deylemî'nin (v. 558/1163) *Müsnedü'l-Firdevs*'inde yer alan garîb rivâyetleri bir araya getirdiği bir çalışması vardır.³⁹⁸

Ferd hadis İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'sinde kendisine oldukça geniş bir kullanım alanı bulmuş, hatta belki de kendisine en fazla atıfta bulunulan konulardandır. Yukarıya aldığımız uzun iktibaslardan da anlaşıldığı üzere şârih, konuyla ilgili olarak ferd ve garîb lafızlarını kullanabildiği gibi, teferrüd ve infirâd masterları ile -çoğunlukla fiil vezinleri olmak üzere- bunlardan müştak kelimeleri de tercih edebilmektedir. Ferd ve garîb kelimelerini de bir pasajda bazen tek başına, bazen her ikisini, bazen de atıfla veya atıf harfî olmaksızın ard arda istimal edebilmektedir. Cemi sîgaları mevzu bahis olduğunda bu iki kelimenin kullanım kombinasyonları daha da çeşitlenmektedir. *Fethu'l-bârî*'de bunların tek başlarına, aynı pasajda ve birlike, ancak bazen fâsılalarla, zaman zaman da peş peşe geldiklerine rastlanılmaktadır. Anılan sîgalar peş peşe kullanımlarında, hangisinin önce hangisinin sonra olduğuna bakılmaksızın ekseriya atıfla, kimi zaman da izafet terkibi suretiyle karşımıza çıkmaktadır. Terimin ziyade bâblardan istimalinde ağırlık teferrüd mastarı ve müştaklarında olsa da, bu nisbî azlığına rağmen infirâd, -elbette müştakkâtıyla beraber- *Fethu'l-bârî* boyunca en sık tesadüf edilen kavramlardan biri olmaktadır. Ayrıca hem teferrüd hem de infirâd kelimeleri lisanımıza, üstelik ıstılâhî manalarıyla intikal etmiştir. Ancak Türkçe'de bir ıstılâh olarak teferrüdün kullanımının daha yaygın olması hasebiyle, çalışmamız boyunca daha ziyade bu kelime tercih edilmiştir.

Garîb Haber üst başlığına *Fethu'l-bârî*'de hangi yönleriyle temas edildiğini, İbn Hacer'in bu başlık özelinde hangi değerlendirmelerde bulunduğunu incelediğimiz bu bölümde çok geniş irtibat ve münasebetler yelpazesıyla karşılaşmaktayız. Öncelikle üst başlığımız Garîb Haber olsa da, Hadis ilmi içinden ve bu ilim dalının külliyatı merkezli konuştuğumuz için anılan başlık altında tarafımızca daha ziyade ferd hadis veya kısaca

³⁹⁸ bkz. İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Zehrü'l-Firdevs/el-Garâibü'l-mültekât min Müsnedi'l-Firdevs* (thk. el-Arabî ed-Daiz el-Feryâtî, Muhammed Murtezâ Süleyman Yûnus, Hayri Hüseyinî Cemîl, İrvân Süfyân, Ebû Bekr Ahmed Câlû, Faysal Muhammed Ali el-Akîlî, Hasan Ali Verseme, Vesîm Asîm eş-Şiblî), I-VII, Dübey (Dubai): Cem'iyetü Dâri'l-Bir, 1439/2018.

ferd ifadesi tercih edilmiştir. Burada öncelikle, ferd ile garib lafızlarının kullanımları arasında muhaddislerin pratiklerinde var olduğu *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de dile getirilen nüansın gözetilip gözetilmemesinden, ferdin ikiye taksiminde karşımıza çıkan mutlak ve nisbî kısımlarına kadar sadedinde olduğumuz hadis nevi ile ilgili temel bahislere temas edildiği dikkatleri celp edecektir. Bu arada dikkat çeken bir başka husus da İbn Hacer'in hadis ferd-i mutlak ise, buna zaman zaman tasrihte bulunurken ferd-i nisbî olduğunda bunu sarahaten hiç zikrememiş olmasıdır. İşbu keyfiyet kuvvetle muhtemel karşılaşılan örneklerin çoğunlukla ferd-i nisbî olmasından ve ferd-i mutlak nevinden hadislerin azlığından kaynaklanmaktadır. Ayrıca şerhte birebir aynı anlama gelmese de teferrüd-i nisbî ve efrâd-ı mukayyede gibi tamlamalara da rastlanılmaktadır.

Fethu'l-bârî'de farklı lafız ve kalıplarla kendisine yer verilen ıstılâh, bazen bir cerh değerlendirmesinin parçası olarak, bazen aynı adı taşıyan bir takım eserlere atıfta bulunurken, zaman zaman da râvinin rivayet ettiği hadiste teferrüd ettiğini belirtmek amacıyla karşımıza çıkabilmektedir. Kimi zaman da İbn Hacer, kendinden önce eser vermiş muhaddis ve müellifler tarafından anılan lafızlarla dillendirilmiş teferrüd iddialarını değerlendirmekte; ya yanlış anlaşılmalara meydan vermemek için onların ibarelerini tevcih etmekte ya da öne sürdükleri görüşleri tamamen reddedebilmektedir. Ayrıca onun teferrüdden bahsettiği bazı satırlarda bu ıstılâhın şüzûz, cehâlet-i râvi ve ziyedetü's-sika gibi bahislerle münasebetlerine de işaret edilmektedir. Ayrıca bu ıstılâh vesilesiyle İbn Hacer, sika râvininin teferrüdünün ne kendisine, ne de rivâyet ettiği hadise zarar vermeyeceği kaidesini defeâtla tekrarlamaktadır.

Buhârî ile Müslim'in alanının zirve eserleri olmaları, hatta Kitâbullah'tan sonra kitapların en sahihleri olarak telakki edilmeleri hasebiyle ve tabi ki *Fethu'l-bârî*'nin *el-Câmi'u's-sahîh* üzerine yazılmış bir şerh olması sebebiyle İbn Hacer, ele aldığı meselelerin -hiç şüphesiz ilki merkezde olmakla birlikte- *Sahîhayn*'a yansımalarını neredeyse hiç ihmal etmemektedir. Öte yandan tam da yukarıda ifade edilen alandaki mümtâz mevkilerine istinâden hadis usûlü eserlerinde de, aslen genel olan bazı konuların bu iki *Sahih* üzerinden işlendiği bir vâkıdır. Binâenaleyh, bizim başta Buhârî olmak üzere *Sahîhayn*'la irtibatlı olarak ele aldığımız konular da, sadece bu iki eserin yapısıyla alâkalı değil, aynı zamanda usûl-i hadîsin umumuyla ilgili olmaktadır. Bu cümleden

olarak sadedinde olduğumuz bahiste yek nazarda Buhârî'nin *el-Câmi*'i ile ilgili gibi görünen bazı meselelere temas edilmiştir. Söz gelimi bu eserlerde yer alan ferd ve garîb hadisler, Buhârî ile Müslim'in infirâd ettiği öne sürülen râvilerle ilgili detaylar, mezkûr iki *Sahîh*'ten birinde bulunup diğerinde geçmeyen rivayetler gibi başlıklar aslında bölümün temel konularını teşkil etmektedir. Ayrıca aynı konuyla ilgili olarak Buhârî özelinde, sair şartları sağladığında teferrüdün, hadisin sıhhatine hâlel getirmeyeceği gibi râvînin mevsûkiyetini de zedelemeyeceği ve onun ihtiva ettiği hadislerde her tabakada en az iki veya daha fazla kişi tarafından nakledilme kriterinin göz önünde bulundurulmadığı gibi dakik meselelere değinilmektedir.

Bölümü tamamlarken özellikle hatırlatmak istediğimiz birkaç husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki bölüm boyunca yaptığımız ve bundan sonra yapacak olduğumuz *Fethu'l-bârî* atıflarının bittabi şerhin mukaddimesi olan *Hedyü's-sâri*'yi de câmi olmasıdır. İktibas ya da işaret edilen bilginin tam olarak eserin hangi mevziinde yer aldığını ilgili dipnotta görmek her zaman imkân dâhilindedir. Bununla birlikte zaman zaman *Fethu'l-bârî*'nin umumu yerine hususen *Hedyü's-sâri*'ye atıfta bulunulmuştur.

Hatırlatma zarureti hissettiğimiz bir diğer husus ise, benzer bir içeriğe sahip hemen her çalışmanın esas problematiklerinden biridir. Kastedilen problem, aynı fennin hem usulüne hem fûruuna dair eser kaleme almış olan müelliflerin, söz konusu iki nevi eserinde tenâkuz teşkil eden, yani çalışmalarının birinde teorik çerçevede ele aldığı konunun pratikte ortaya koyduğu yaklaşım/lar/ıyla çelişen yönlerinin bulunup bulunmadığı sorusudur. Tarafımıza da çokça yöneltlen ve çalışmamızın sonuçları arasında cevaplanması beklenen bu soruya karşı ilk mukabele, aralarındaki kuvvetli irtibata rağmen nazârî çalışmalarla pratik araştırmaların ayrı mecralarda aktıklarının öncelikle göz önünde bulundurulması gerektiğini ifâde etmek olacaktır. Bu çalışmaların her birinin diğerini ihmal etmeksizin, birlikte/beraber yürüdüğünü düşünmek ve karşılaşılan bazı bilgi ya da değerlendirmelerden tenâkuz hükmüne varmak isabetli bir yöntem olmasa gerektir. Hele farklı zaman dilimi ve dönemlerde yazılmış teorik eserlerle aynı alanın pratiklerini konu edinen kitapları, sıkça rastlanılan örneklerinde olduğu gibi tutarlılık açısından alelacele mukayeseye kalkışmak yanlış neticelere ulaşmaya sebep olacaktır. Mezkûr soruya çalışmamızın buraya kadarki kısmı dikkate alındığında

verilecek cevaba gelince, İbn Hacer'in eserleri arasında bu açıdan herhangi bir tenâkuz olmayıp aksine tam bir tetâbuk bulunduğu ortadadır. Ele alınan bütün hadis usûlü konularının akabinde anılan sorgulamayı tekrar etmek bizce zait addedildiğinden, çalışmamız boyunca lüzum etmedikçe tarafımızca bu probleme dönülmeyecek, sadece icap ettikçe ya da burada olduğu gibi bölüm nihayetlerinde probleme dâir genel bir değerlendirme yapılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

KABUL VE RED BAKIMINDAN HADİSİN NEVİLERİ

KABUL VE RED BAKIMINDAN

HADİSİN NEVİLERİ

Çalışmamızın bu bölümünde İbn Hacer'in (v. 852/1449) *Nuhbetü'l-fiker*'i ile şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar*'ında yer verildiği nispette makbul ve merdûd haber/hadislerin mahiyeti, nevileri ve bunlar etrafında dönen bir takım konular ele alınacaktır. Birinci Bölüm'de olduğu gibi zaruret hâsıl olmadıkça mümkün mertebe İbn Hacer'in mezkûr eserlerinde esas aldığı tertibin dışına çıkmıyacak, ancak mütedâhil başlıklarda hâliyle kimi konu birleştirilmelerine gidilecektir. Dolayısıyla bu bölümde sırasıyla önce makbul hadis ile ona müteallik başlıklar daha sonra ise merdûd hadis ile kendisine mülhak konular ele alınacaktır.

İbn Hacer'in diğer bir usûl-i hadis eseri olan *en-Nüket*, mezkûr metin şerh ikilisi gibi özel bir tertibe sahip olmayıp İbnü's-Salâh (v. 643/1245) ile Zeynüddîn el-İrâkî'nin (v. 806/1404) kitaplarında yer alan kimi ibare ve bahisler üzerine düşülmüş şerh mesabesindedir. Binaenaleyh *en-Nüket*, alana dair önemli ve derinlikli meseleleri hâvi olsa da, hem *Nuhbe* ve *Nüzhe* gibi İbn Hacer'in zihnindeki hadis usûlü sistematüğini yansıtmayan, hem de nâ-tamam bir eserdir. Bu itibarla İbn Hacer'in *en-Nüket*'te yer verdiği konularda bile,¹ giriş niteliğinde veya genel çerçevede ya da panoramik mahiyette bir bilgi vermek istendiğinde mezkûr eserden ziyade *Nuhbe* ile *Nüzhe*'ye atıfta bulunulacaktır. Gerek çalışmamız boyunca ve gerekse sadedinde olduğumuz bölümde *en-Nüket*'e atıfların daha teknik ve ince meselelerde olmasının izahını da tam olarak işbu nükte teşkil etmektedir.

¹ Nitekim çalışmamızda kaynak olarak kullanılan baskıda 122 sayfalık bir yekûn teşkil eden sahih hadis konusu için bkz. İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 85-206.

Keyfiyet-i ittisâl bakımından haberin nevilerini incelediğimiz Birinci Bölüm’de, İbn Hacer’in farklı ilim dallarındaki kullanımına binaen daha şümûllü bir ifade olması hasebiyle *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de “haber” lafzını tercih ettiğini ve muhaddislerin cumhuruna göre hadisle mürâdif olmalarına rağmen tarafımızdan da bu tercihe muvâfakat edildiğini belirtmiştik.² Ancak hem çalışmamızda bundan sonra karşımıza çıkacak olan ıstılahların daha ziyâde hadis ilmini ilgilendirmesi, hem de zikredilen eserlerde müellifin oldukça isabetli bir yaklaşımla tercihini değiştirmiş olması dolayısıyla ilerleyen sayfa ve satırlarda ağırlıklı olarak hadis lafzı kullanılacaktır.

Giriş’te de ifade olunduğu üzere bir önceki bölümde bahse konu ıstılahlar ya *Fethu’l-bârî*’de yer alan her kullanımına ya da bütün örnek kümelerine çok sayıda atıfla değerlendirilmişti. Bir taraftan bölümde geçen ıstılahların azlığı diğer taraftan da detaylı değerlendirmeler yapıldığında nasıl bir manzara ile karşılaşılacağıнын tasviri hedeflenerek böyle bir yol tutulmuştu. Ancak çalışmanın hedef ve boyutu dikkate alındığında bu yöntemin diğer bölümlerde de sürdürülme imkânı bulunmamaktadır. Sadedinde olduğumuz İkinci Bölüm’de yer alan ıstılahlar için iyi seçilmiş ve temsil gücü olan belli sayıda örnek değerlendirme konusu yapılacaktır. Ayrıca Birinci Bölüm’den farklı olarak söz konusu değerlendirmeler sadece *Fethu’l-bârî*’den yapılacak iktibaslar üzerinden de olmayacaktır. Zaman zaman sadece değerlendirme cümlelerine yer verilebileceği gibi, bazen de dipnotlarda ilgili başlığın *Fethu’l-bârî*’deki istimallerine atıfta bulunulacaktır. Elbette bu son iki yöntem daha çok ilgili ıstılahla dair doğrudan ya da dolaylı bir takım teorik değerlendirmelere kapı aralanmayan misaller için mevzu bahistir. Yine bu bölümde bir öncekinden farklı olarak her bir konu ya da ıstılah bitiminde ara değerlendirmelere gidilmeyecek, onun yerine bölümün sonunda genel bir değerlendirme yapılacaktır.

I. MAKBUL HADİS

İbn Hacer’in gerek *Nuhbetü’l-fiker*’de ve gerekse *Nüzhetü’n-nazar*’da ele aldığı ikinci ana başlık sahih ve hasen olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olan makbul hadistir.³ Kendisi mezkûr eserlerinde bir önceki bölümde ele alınan ve bize ulaşması

² bkz. s. 25-27.

³ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 77-87.

itibarıyla mütevâtir, meşhur, azîz ve garîb olmak üzere dörde ayrılan haberin her bir nevine ait teferruatı kaydettikten sonra ilki hâriç anılan nevilerin tamamının haber-i âhâd olduğunu kaydetmiştir. Âhâd haberler makbul olabildiği gibi merdûd da olabilir. Zirâ bu haberlerle istidlâl, râvilerinin cerh ve tadil cihetinden hallerini araştırmaya bağlıdır. İbn Hacer makbul haberi, cumhura göre kendisiyle amel etmenin vacip olduğu haber olarak; merdûdü ise, muhbirinin doğruluğu ağır basmayan haberdur diyerek tarif etmiştir. Ona göre makbulde, nâkilinin sıdkı sâbit olduğu için haberin bizzat kendisinin doğruluğunun sübutuna da zann-ı gâlip hâsıl olurken, merdûdde bilakis nakledenin kizbi sâbit olduğundan, haberin de kizbinin sübutu yönünde gâlip bir zan oluşmaktadır. İbn Hacer, haberin birtakım hâricî karinelerle bu iki kısımdan birine iltihak edebileceğini söylediği gibi, böyle bir iltihakın söz konusu olmayıp haklarında tevakkuf edilen haberlerin mevcudiyetinden de bahseder. Üzerlerinde tevakkuf edilen haberler kendileriyle amel edilmemesi bakımından merdûd haber gibidir. Ancak bu hâl, onların reddi mucip nitelikleri haiz olmalarından değil de, kabullerini gerektiren sıfatları bünyelerinde barındırmamalarından kaynaklanmaktadır.⁴

İbn Hacer hadis usûlü konularının hemen tamamını muhtasar bir metin çerçevesinde ele aldığı *Nuhbetü'l-fiker*'de, makbul haberin nevilerine sahih li-zâtihi ile başlamakta, bu satırlara şerh düştüğü *Nüzhetü'n-nazar*'da ise anılan nevileri, birbirlerinden ayrıldıkları noktalara işaret ederek saymaktadır. Bahsin buradaki akışına göre makbul haber sahih li-zâtihi, sahih li-gayrihi, hasen lizâtihi ve hasen li-gayrihi kısımlarına ayrılmaktadır. Yani makbul haber denildiğinde evvelemirde sahih ve hasen terimleri akla gelmekte, bunlardan herbiri de li-zâtihi ve li-gayrihi olmak üzere iki kısımda mütalaa edilmektedir.⁵

A. SAHİH HADİS

Hadis usulü konularının çoğunu mücerret içermekle kalmayıp aynı zamanda bu konular arasındaki irtibatı da gözler önüne seren *Nuhbetü'l-fiker*'in sahih hadis bahsi

⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 67-69.

⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 77.

öncelikle şu ana başlıkları içermektedir: Sahih hadisin tarifi, şartları ve mertebeleri.⁶ Aynı bahis etrafında *Nüzhetü'n-nazar*'a intikâl edildiğinde ise ana çerçevenin değişmediği, ele alınan meselelerin bir miktar derinleştirilip detaylandırıldığı görülecektir.⁷

1. Sahih Hadisin Tanımı

İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'de yer verdiği tarife geçmeden önce bir hususun hatırlatılmasında fayda mülâhaza edilmektedir. “Mutlak kemâle masruftur” fehvasınca, muhaddislerin kelimasında ale'l-ıtlak zikredilip herhangi bir kayıtlı mukayyed olmayan sahih hadisli zihne/fehme hiç şüphesiz sahih li-zâtihi tebâdür etmektedir. Ancak bu her zaman ve her şartta geçerli olmayıp gerek İbn Hacer'in ve gerekse sair muhaddislerin ibarelerinde yer alan mutlak sahih ifadeleriyle çokça sahih li-gayrihi de kastedilebilmektedir. Bu noktada genel yaklaşım yerine siyâk ve sibâkı nazar-ı itibara almak daha isabetli bir yol olacaktır. Bu izahı da göz önünde bulundurarak onun anılan eserinde geçen tarif mahiyetindeki satırlarına intikal edebiliriz.

“Adalet vasfını haiz olup zaptı da tam olan bir râvinin, şâz ve muallal olmaksızın muttasıl senedle naklettiği haber-i âhâd, sahih li-zâtihi dir.”⁸

İbn Hacer konuya dair *Nüket*'inde, İbnü's-Salâh'ın birden fazla vecihten nakledildiği için kuvvet kazanıp sahih derecesine yükselen hasen hadis nevinden bahsettiği ve bu keyfiyeti misallendirdiği satırlar⁹ üzerine düştüğü şerhte önemli değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ona göre İbnü's-Salâh'ın evvelce zikrettiği tarife göre¹⁰ anılan vasfı hâiz olan bir hadis, sahihin dışında kalmakta ve onun eserinin farklı yerlerindeki sözleri arasında âdeta bir tenâkuz ortaya çıkmaktadır. Şu takdirde mevzu bahis tenâkuzu defetmek için ya tarife bu nevi hadisleri de kapsayacak ziyade kayıtlar

⁶ bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Sahih”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, XXXV, 523-525.

⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 77-84.

⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 77.

⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 34-35.

¹⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 11-12. İbnü's-Salâh'ın anılan tarifi şöyledir:

«أما الحديث الصحيح فهو الحديث المسند الذي يتصل إسناده بنقل العدل الضابط عن العدل الضابط إلى متناه ولا يكون شاذاً ولا معللاً»

getirmek icap etmektedir, ya da bunları sahih olarak isimlendirmemek gerekecektir. Hâlbuki muhaddisler değerlendirmelerinde birden çok tarikla nakledilen hasen hadisleri sahih olarak nitelemektedirler. Öyleyse İbn Hacer'e göre öncelikle bir takım kayıtlar ilave ederek sahihi şöylece tarifi etmelidir:

“Sahih, âdil ve zaptı tam veya zapt bakımından (nispeten) kâsır olup kuvvet kesbetmiş bir râvinin senedin sonuna kadar kendisi gibi râvilerden nakli suretiyle isnâdı muttasıl olan, şâz ve muallel de olmayan hadistir.”¹¹

İbn Hacer söz konusu eserinde bahsin devamında câlib-i dikkat olan bir hususa daha değinmektedir. Zira o, bir taraftan sahihin zikredilen muhtevadaki tarifinin temelinde yatan sebebi beyan ederken, diğer taraftan da bize Buhârî'nin (v. 256/870) *el-Câmi 'u's-sahîh*'inde yer alan ve haklarında sıhhat hükmü verilen hadislerin durumuna dair oldukça kritik bir bilgi vermektedir. İbn Hacer'i sahih hadisin mezkûr tarifine sevk eden, Buhârî hadisleri üzerindeki tetebbuatıdır ve bu eserdeki hadislerin birçoğunun sıhhatiyle hükmetmek, ancak yukarıda zikredilen ilave kayıt sayesinde mümkün olmaktadır.¹² Yani Buhârî, sadece sahih li-zâtihi hadislerden müteşekkil olmayıp çok sayıda sahih li-gayrihiyi de muhtevidir.¹³ Müellif bu değerlendirmesinin akabinde aynı kabilden olup *el-Câmi 'u's-sahîh*'de kendisine yer bulmuş hadislere misaller vermektedir.

¹¹ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 233-234. İbn Hacer'in tercümesini verdiğimiz tarifinin orijinali şudur:

«هو الحديث الذي يتصل إسناده بنقل العدل التام الضبط أو القاصر عنه إذا اعتضد عن مثله إلى منتهاه ولا يكون شاذًا ولا معللاً»

¹² İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 234.

¹³ İbn Hacer'in bu değerlendirmesini doğru bulan Hamza el-Melîbârî, hem muhaddislerin umumunun hem de Buhârî ile Müslim'in *Sahîhayn*'daki pratiklerinin bu yönde olduğunu ifade eder. Nitekim onlara göre isabet kaydettikleri sürece tashih konusunda sika, sadûk ve zayıf râvinin rivâyetleri arasında fark yoktur. Aralarındaki fark bunların merviyatındaki hata ve savabın nispetindedir. Nitekim sika râvinin hadislerindeki hata nispeti savâba göre az iken sadûk râvinin hata nispeti sika râviden yüksektir. Zayıf râvinin ise hata nispeti savâba göre daha fazladır. Söz konusu nispetler de tamamen râvinin rivayet ettiği hadisler üzerinden takdir olunur.

bkz. Melîbârî, Hamza Abdullah el-Melîbârî, *Ulûmü'l-hadîs fî dav'i tatbikâti'l-muhaddisîn en-nukkâd*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003, s. 66, dipnot: 1.

Çalışmamızda İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'sinin konu akışı esas edinildiğinden ilgili misaller, işaret edilen eserlerde olduğu gibi hasen hadis bahsinde incelenecektir.¹⁴

İbn Hacer aynı meseleye ve sahinin li-zâtihi ve li-gayrihi olmak üzere ikiye taksimine *Hedyü's-sârî*'de de temas etmektedir. Nitekim bu eserin ta'na uğramış Buhârî ricâlinin isimlerine ve haklarındaki değerlendirmelere tahsis edilmiş olan dokuzuncu faslında yer verilen râvilerden biri de Hişâm b. Hassân el-Basrî (v. 148/765 [?]) olmuştur. İbn Hacer muhaddislerin Hişâm hakkında dile getirilmiş azımsanamayacak miktardaki cerh-tadil değerlendirmesini zikrettikten sonra onunla ilgili bahse şu satırlarla nihâyet vermektedir:

“Abdullah b. Ahmed babası Ahmed b. Hanbel'den şunu nakletmiştir: ‘Onun rivayet edip de tenkide maruz olduğu neredeyse hiçbir hadis yoktur ki, başka râviler; Eyyûb ya da Avf aynı hadisleri nakletmemiş olsun.’ Benim diyeceğim de odur ki, bu değerlendirme ulûm-i hadîste sahihin iki kısımdan müteşekkil olduğuna dair takririmizi teyit etmektedir.”¹⁵

İktibas edilen satırlardan öncelikle anlaşılan husus şudur ki, râvi sika olmasa da başka râvilerin rivayetine mütâbaatı sayesinde naklettiği hadis sahih olabilir. Mâmafih İbn Hacer, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) sözünü sadece bu çerçevede anlamakla kalmamış, aynı zamanda onun yaklaşımını hadis usûlündeki zeminine de oturtmuştur. Zira Ahmed b. Hanbel her ne kadar tasrih etmese de, mezkûr sözünde sadûk veya zayıf olduğu değerlendirilen bir râvinin hadisinin sıhhatine işaret etmiştir. İbn Hacer'e göre bu sıhhat, ancak hadis ilminde takarrur eden li-zâtihi ve li-gayrihi sahih ayrımıyla temellendirilebilir. Öte yandan bu pasaj nispeten muahhar döneme ait tesmiye, ıstılâh ve taksimlerin önceki âlimlerin değerlendirmelerinde hangi suretle kendine yer bulduğunu göstermesi bakımından da kayda değer bir öneme sahiptir.

¹⁴ bkz. s. 194-200.

¹⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 466.

İbn Hacer'in aynı konuya dair ve aynı istikamette bir değerlendirmesi daha bulunmaktadır. Mukaddimenin Dârekutnî'nin (v. 385/995) Buhârî'yi tenkid ettiği hadislere ayrılan sekizinci faslının girişinde İbn Hacer şunları kaydetmektedir:

“Vâki itiraza *Sahîh* sahibi tarafından verilecek cevâbın mâ-hasalî şudur ki, Buhârî benzeri hadisleri, mütâbî‘ ve âdîdî bulunan veya hadisi takviye eden genel bir karineyle muhtef olan bablarda tahriç etmiştir. Dolayısıyla bu kabil hadislerin sıhhate nispeti, sadedinde olduğumuz fasılda zikredilen yirmi dördüncü hadis¹⁶ üzerine yapılacak değerlendirmede¹⁷ de izah edeceğimiz gibi, yukarıda sayılan unsurların birlikteliği haysiyetiyledir.”¹⁸

Nuhbetü'l-fiker'e tekrar dönülecek olursa, dikkatlerden kaçmayacağı üzere İbn Hacer'in bu eserde yer verdiği ve selefi olan muhaddislerin ifadelerine paralellik arz eden mezkûr sahîh tarifi, aynı zamanda bir sonraki alt başlıkta inceleyeceğimiz bu tür hadisin şartlarını da içermektedir. *Nüzhetü'n-nazar*'da tarifi unsurları şerh edilirken evvela adâlete, onun tazammun ettiği takva ve mürûet kavramlarına ve zaptın unsurlarına temas edilmekte, akabinde ise tarifte zikredilen diğer unsurlara geçilmektedir.¹⁹ Tekrar etmek gerekirse sayılan bu temel kavram ve unsurlar aynı zamanda sahîh hadisin şartlarını teşkil etmektedir ve haklarındaki değerlendirmenin ilgili başlığa havalesi elbette daha isabetli bir yol olacaktır. Sahîh hadisin şartlarına geçmeden önce burada son bir hususun daha dile getirilmesi elzemdir. Şöyle ki İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*'de sahîhin tarifi ne zikretmiş, ne de onu doğrudan bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. *Fethu'l-bârî*'nin bir tür olarak hadis literatüründeki yeri göz önünde bulundurulduğunda bu keyfiyetin gayet tabîî olduğu ortadadır.

¹⁶ Buhârî, “Hac”, 71.

¹⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 299.

¹⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 279.

¹⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 77-78.

2. Sahih Hadisin Şartları

İbn Hacer'in yukarıda iktibas olunan tarifinden anlaşılan bir hadisin sahih olabilmesi için şu beş şartı sağlaması icap etmektedir:

1. Adâlet-i râvi, yani hadisi nakledenin âdil olması.
2. Zapt-ı râvi, yani hadisi rivayet eden şahsın zapt-ı tam sahibi olması.
3. İttisâl-i sened, yani hadisin senedinin muttasıl olması.
4. Adem-i şüzûz, yani hadisin şâz olmaması.
5. Adem-i illet, yani hadisin mualllel olmaması.

İbn Hacer *en-Nüket*'te bu şartları, hocası Zeynüddin el-İrâkî'nin manzum *Elfiye*'si üzerine yine kandisinin yazdığı şerhe atıfla²⁰ altıya çıkarmıştır. İrâkî'nin ifadeleri ve İbn Hacer'in burada geçen bazı ifadelere dair değerlendirmeleri şöyledir:

“Hocamız -Allah kendisinden râzı olsun- şöyle demiştir: Bir hadisin makbul olmasının şartları altıdır:

1. Senedinin muttasıl olması.
2. Râvilerinin adil olması.
3. Hata ve gafletten selâmet. Ben derim ki, ‘Burada zaptın şart kılınması tabirinin tercih edilmesi evlâ idi.’
4. İsnadda ehliyeti bilinmeyen mestur bir râvi bulunup bu râvi kizb ile müttehem ve çok hata yapan biri değilse, hadisin başka bir tarikten de gelmesi. Bu noktada ben de derim ki, ‘Kusuru cebr ve telafi olunan hasen hadis üzerine değerlendirmemde takrir ettiğim gibi, aynı durum senedde sû-i hıfz sebebiyle zayıf olan bir râvi bulunduğunda, isnadda hafif veya hafi bir inkıta‘ varsa yahut hadis mürsel olursa da mevzu bahistir.’
5. Şüzûzden selâmet.

²⁰ İrâkî, Zeynüddin Ebü'l-Fazl Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahman el-İrâkî, *Şerhu't-Tefsira ve't-Tezkira* (thk. Abdüllatif el-Hemîm-Mâhir Yasin el-Fahl), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002, I, 176-177.

6. İllet-i kâdiha, yani hadisin sıhhatini haleldar eden illetten selâmet.”²¹

İbn Hacer’in hocasından iktibas ettiği bu satırlarda yer alan makbul hadisin sahih hadislerle birlikte hasen hadisi, hatta hasen li-gayrihi hadisi de istiab ettiğini, dolayısıyla dördüncü şartın bu nevi hadise müteveccih olduğunu hatırdan çıkarmamak icap etmektedir. Hâl böyle olunca bu ifadelerde sahih hadisin şartları yine beşe ircâ edilmiş olmaktadır.

Sahih hadisin mezkûr şartları İbn Hacer tarafından *Hedyü’s-sârî*’de de kısmen tadat edilmiştir. O bu mukaddimenin, Buhârî’nin eserinin içeriğine ve daha ziyade *el-Câmi’u’s-sahîh*’in niçin en sahih hadis kitabı olduğunun izahına tahsis edilen ikinci faslında, konuyla ilgili birçok hususu zikrettikten sonra şunları kaydetmektedir:

“(Buhârî’nin eserinin meziyeti ve özellikle de Müslim’im *Sahîh*’ine nazaran rüçhanı sadedinde) bu sayılanlar onun genel olarak üstünlüğü itibariyledir. Konunun tafsiline gelince, sahih hadisin medarının senedinin ittisâli, ricâlinin mutkin olması ve bünyesinde herhangi bir illet taşımaması üzerine olduğunu, yani sıhhatin bu temel unsurlar üzerinde deveran ettiğini takrir etmiştik. Dikkat ve titizlikle incelendiğinde Buhârî’nin râvileri bakımından daha sağlam ve senedlerinin ittisâli hasebiyle daha muhkem olduğu vuzuh bulacaktır. Bu noktaların izahı ise birkaç vecihtendir...”²²

Bu pasajda yukarıda zikredilen ve hadis usulü eserlerinde genellikle dile getirilen beş şartın tamamı tasrih edilmemiş olsa da sayılan üç unsurun sayılmayanlara şamil olduğu açık ve izahtan varestedir. Ayrıca bir konunun teorik çerçevesinin verildiği hadis usulü çalışmalarında zikredilen detay ve ihtimallerin, aynı konunun pratiklerine tahsis edilmiş eserlerde muadil bir ölçü ve incelikte yer almaması gayet tabiidir.

İbn Hacer sahih hadisin şartları ve çerçevesine aynı eserde Buhârî’nin şartları bağlamında da temas etmiştir. Konuyla ilgili son bir örnek olarak bu pasaja yer verilmesi

²¹ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 297-298.

²² İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, I, 18. İbn Hacer tarafından sahih hadisin şartlarına diğer bir atıf ve işaret için bkz. İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 343.

isabetli olacaktır. Nitekim Ebû Bekir el-Hâzîmî'nin (v. 584/1188), Hâkim en-Neysâbûrî'nin (v. 405/1014) konuya dair yaklaşımına itirazını dillendirdiği satırlar arasında onun şu kıymetli ifadeleri yer almaktadır:

“Hâfız Ebû Bekir el-Hâzîmî -Allah kendisine rahmet etsin- şunu söylemektedir: ‘Hâkim’in değerlendirmesi, *Sahîh*’in hazinelerine dalma noktasında gereken dikkat ve itinaı gösteremeyen bir kişinin sözü mesabesindedir. Zira kendisi hakkıyla inceleyip etüd etseydi eserde mezkûr iddiasını nakzedecek çok sayıda misal bulacaktı.’ Hâzîmî sonra konuya dair bir takım beyanlarda daha bulunmuş olup hâsılı şudur: Sahîhin şartı isnâdının muttasıl olması, râvisinin müdellis ve muhtelit olmayan sâdık bir müslüman olması, adalet sıfatlarıyla muttasıl olup hıfz ve zapt vasıflarını haiz bulunması, zihni selim, vehmi az ve itikadı sağlam olmasıdır.”²³

Bu satırlar vesilesiyle önemli bir hususun tekrar hatırlatılmasında fayda mülâhaza edilmiştir. Sahîh konusunu Buhârî'nin *el-Câmi‘u’s-sahîh*’ini dikkate almaksızın ele almak çok büyük bir eksiklik olacaktır. Nitekim tarih boyunca kaleme alınmış muhtasar karakterli veya hacimli hiçbir usûl-i hadis eseri sahîh konusunu işlerken Buhârî’den vareste kalamamıştır.²⁴

İbn Hacer *Nüzhetü’n-nazar*’da sahîh hadisin râvilerinde aranan adalet²⁵ vasfıyla kastın ne olduğunu kısaca ifade etmektedir. Buna göre adalet, râvide bulunan bir meleke

²³ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, I, 13. Sahîh’in şartı olmak üzere burada zikredilen ifadenin aslı şöyledir:

«إن شرط الصحيح أن يكون إسناده متصلاً، وأن يكون راويه مسلماً صادقاً غير مدلس ولا مختلط، متصفاً بصفات العدالة، ضابطاً متحفظاً،

سليم الذهن، قليل الوهم، سليم الاعتقاد»

²⁴ Misal olmak üzere şuralara bakılabilir: İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, s. 17-29; İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 62-63, 69-71, 80-84; *en-Nüket*, s. 89-91, 116-202; Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, II, s. 264-538; Nureddin İtr, *Menhecü’n-nakd*, s. 250-258, 260-263; Çakan, İsmail Lütfî, *Şekil ve Örneklerle Hadis Usûlü*, 50. bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021, s. 108-109; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 266-270; Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü*, 52. bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021, s.154-155; Efendioğlu, “Sahîh”, *DİA*, XXXV, 523-527.

²⁵ bkz. Aydın, Abdullah, “Adâlet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, I, 344.

olup bu meleke daima sahibini takvâ²⁶ ve mürûet/mürüvveti²⁷ iltizâm etmeye sevk ve hamletmektedir. O, anılan eserinde mürûetin izahına yer vermezken, takvâ ile muradın şirk, fiske veya bidat üst kavramlarından ibaret olan a‘mâl-i seyyieden ictinâb etmek olduğunu kaydetmiştir.²⁸ Öte yandan İbn Hacer *Fethu’l-bârî*’de yer verdiği şu şerh ibareleriyle anılan hadis usûlü eserinde yer alan adâlet tavsifine yaklaşmıştır:

“Cumhûra göre (bâb başlığında²⁹ yer alan âyetlerde geçen) adalet³⁰ ve rıza³¹ vasfını haiz olan kişi, büyük günahı irtikâp, küçük günahda da ısrar etmeyen hür ve mükellef Müslümandır. Şâfiî sayılan unsurlara mürûet sahibi olmayı da ilave etmiştir. Bu kişinin şehâdetini kabulde aleyhine şahitlik yaptığı kimseye düşman olmaması, tanıklığıyla bir menfaati celp ya da bir mazarratı def etmekle itham olunmaması, meşhûdün lehin usul veya fûruundan bulunmaması şart koşulmuştur. Buhârî’de yer alan bazı tercemeler vesilesiyle inşallah yakında da geleceği gibi, mezkûr hususların ve burada zikre konu olmamış diğer bazı meselelerin tafsilatında ihtilaf olunmuştur”³²

Nüzhetü’n-nazar’da kendisiyle neyin kastedildiğine dair bir bilgi ve kanaate ulaşamadığımız mürûet³³ mefhumu hakkında *Fethu’l-bârî*’de bir çerçeve bulmak

²⁶ bkz. Uludağ, Süleyman “Takvâ”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXIX, 484-486.

²⁷ bkz. Çağrııcı, Mustafa, “Mürüvvet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 61-63.

²⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 77.

²⁹ Buhârî, “Şehâdât”, 5.

³⁰ Sûretü’t-Talâk, 65/2.

³¹ Sûretü’l-Bakara, 2/282.

³² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VIII, 302.

³³ *el-Câmi’u’s-sahîh*’in diğer şârihlerinden Bedreddin Aynî (v. 855/1451), bu eserde mükerreren geçen bir hadiste (Buhârî, “Hac”, 48, “İ’tisâm”, 2) yer alan “el-mer’ân” kelimesi ile aynı müfredatı sahip olan “mürûet” arasındaki ince münâsebeti belirtmek üzere mezkûr ifadeyi şu şekilde şerh etmiştir: “Mürûet noktasında kâmil olan iki adam.”

bkz. Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Aynî, *Umdetü’l-kârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Kahire: İdâretü’t-Tıbbâti’l-Müniriyye, t.y., IX, 236.

mümkündür. Eser boyunca farklı manalarda çokça kullanımına tesadüf edilen mürûet kelimesinin konumuzla ilgili birkaç örneğine atıfta bulunulacaktır.³⁴ Örneklere geçmeden önce şu hususun kaydedilmesi elzemdir ki, aslında şerhin mukaddimesi olan *Hedyü's-sârî*'de mürûetin öz ve veciz bir tarifi mevcuttur. Şöyle ki şârih, on ana bölümden müteşekkil bu mukaddimenin dördüncü bölümünü *el-Câmi'u's-sahîh*'in garib kelimelerine tahsis etmiştir. Söz konusu bölümde mîm-râ maddesine de bir fasıl açmıştır. İbn Hacer bu müfredâtta ilk olarak tesniye ve cem sîgalarıyla beraber mer'e ve mer' kelimelerine, ardından mürûet mastarına ve ennihaye mir'ât lafzına mercek tutmuştur. İbn Hacer'in burada yer alan beyanlarına göre mürûet, mekârim-i ahlâktan ibarettir.³⁵ *Fethu'l-bârî*'de yer alan ve örneklerini şimdi vereceğimiz pasajlar ise -ki, bunların bir kısmı İbn Hacer'in kendi ifadeleri iken diğer bir kısmı başkalarının sözlerinin naklinden oluşmaktadır- mürûet mefhumun hangi zemine oturduğu, çerçevesi, boyutları ve pratik meselelere yansımaları konusunda önemli bilgileri muhtevidir. İlk pasaj mefhumun zeminine müteveccihen seçilmiştir:

Önemli Buhârî nâşirlerinden biri olan Mustafa Dîb el-Bugâ ise, Aynî'nin söz konusu şerhini vermekle kalmamış, onu bir adım daha ileriye taşıyarak tarafımızca güzel olduğu değerlendirilen bir ifade ile mürûeti şöylece tarif etmiştir: “Mürûet kişide bulunan bir sıfattır ki, kendisine riâyet o kişiyi hüsn-i ahlâk ve güzel âdetlere sevk ve hamleder” (Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu'l-Buhârî* (nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ), 5. bs., Beyrut: Dâru İbn Kesîr, Dimaşk: Yemâme, 1414/1993, II, 579, dipnot: 1517). Bu tarifi orijinali şudur:

«وهي صفة في النفس تحمل مراعاتها على محاسن الأخلاق وجميل العادات»

Nüzhetü'n-nazar üzerine bir şerhu'ş-şerh kaleme almış olan Aliyyü'l-Kârî (v. 1014/1605), mürûet mefhumunu açıkladığı satırlarına şu sözleriyle nihayet vermektedir: “Velhasıl mürûet, örfen mezmûm olan şeylerden ihtiraz etmektir” (Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 247-248).

³⁴ Sahih hadisin tarifinde kast edilen manaca mürûetin diğer örnekleri için şuralara bakılabilir: İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 22, 284, II, 345; *Fethu'l-bârî*, I, 271, VII, 89, IX, 469, XIV, 73, XV, 267, 464, 550, 581, XVIII, 48, 171, 515, XIX, 384, XXIV, 441.

³⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 411. İbn Hacer'in bu fasılda kendine yer bulmuş ifadeleri tam olarak şöyledir:

«قوله المروءة هي مكارم الأخلاق»

“Selef-i sâlihînin bazısından şu söz nakledilegelmiştir: Masiyetleri sefihlik olarak gördüm, mürûetli davranmak adına onları terk ettim ve sonunda bu hâl benim için artık bir diyanet keyfiyetine bürünmüş oldu.”³⁶

Rivayetinin sahih ve makbul olabilmesi için hadis râvisinde aranan ilk şartı teşkil eden adalet, onun diyanetine, yani dinî konulardaki dikkat ve hassasiyetine yöneliktir. Sadedinde bulunduğumuz pasaj, muhaddislerin bu genel yaklaşımının bazı nüansları havi olduğunu iş’âr etmektedir. Zira pasajda yer alan bu nakilden vehle-i ûlâda adaletin üzerine inşa edildiği iki temel kavramdan birini teşkil eden mürûetin, râvinin diyanetine müteallik olmadığı anlaşılmaktadır. İbn Hacer’in yukarıda atıfta bulunulan adalet tarifinde diyanete tekabül eden kavram ise, takva olmaktadır. Dolayısıyla iktibas ettiğimiz bu cümleden adalet ile diyanet mefhumlarının çerçevelerinin birebir tetâbuk etmediği sonucu çıkmaktadır. Diğer taraftan mürûetin diyanetle asla kesişemeyeceğini, aralarında hiçbir alâka ve irtibatın bulunmadığını iddia etmek de doğru bir yaklaşım olmasa gerektir. Her ne kadar takvadan, dolayısıyla diyanetten ayrıştırılmış olsa da mürûetin özünü teşkil eden örf ve âdetlerin din ile olan kuvvetli irtibatlarını hatırdan çıkarmamak icap etmektedir. Nitekim aşağıda iktibas ettiğimiz üç pasaj mürûetle diyanetin hem ayrışan hem de kesişen veçhelerine dair bazı fikir ve kanaatler edinmemizi sağlayacak bir muhtevâyâ sahiptir. Söz konusu pasajlar şunlardır:

“Bu tercemenin³⁷ faydası, imâmın alış verişle bizzat meşgul olmasının mürûeti zedeleyen bir davranış olacağı tevehhümüne kapılan kimsenin bu tevehhümünü def’ u ref’ etmektir.”³⁸

İmam/idareci olsun olmasın alışverişin, dinimizce ortaya konmuş şart ve ölçülerine riayet ettikçe bütün Müslümanlar için helâl ve meşru olduğu nazar-ı îtibâra alındığında, bu pasajda çerçevesi çizilen mürûetin din ve diyanetle ilişkilendirilmesi pek

³⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 161. Mefhuma dair önemli işaret ve delaletler barındıran bu ifadenin aslı şudur:

«وجاء عن بعض السلف: رأيت المعاصي نذالة فتركتها مروءة فصارت ديانة»

³⁷ Buhârî, “Büyû”, 33.

³⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VII, 65.

mümkün gözükmemektedir. Ancak aynı keyfiyetin takip eden iki pasajın içeriğine sâri olmadığı da ortadadır.

“Taberî (babın³⁹ konusunu teşkil eden kırmızı elbise giymeye dâir zikredilen) görüşlerin⁴⁰ ekserisini zikrettikten sonra demiştir ki: ‘Benim kanaatim bütün renklere boyanmış kıyafetleri giymenin cevazı istikametindedir. Ancak yine de kırmızı boyaya yedirilmiş elbisenin de, saf kırmızı olan bir kıyafetin de diğerlerinin üstünde bir dış kıyafet olarak giyilmesi hoşuma gitmez. Zira böyle bir kıyafet zamanımızda mürûet ehlinin tercih ettiği bir giyinme tarzı değildir. Günah olmadığı müddetçe zamanın giyim kuşam tarzına riayet ise, mürûetten addolunup buna muhalefette şöhret şâibesi bulunmaktadır.’ Taberî’nin bu sözünün (yukarıda mezkûr yedi görüşe ilave olarak) sekizinci bir görüşün mülâhhas sûrette ifadesi olması mümkündür.

(Bütün bu görüşlere yer verdikten sonra) mevzu bahis meselede hak olan şudur: Eğer kırmızı elbise giymekten nehiy, onun kâfirlerin kıyafeti olmasından kaynaklanıyorsa burada hüküm, bir sonraki bâbda⁴¹ gelecek olan (at ve merkep gibi hayvanların bel kısmına örtülen) kırmızı belleme hakkındaki hüküm gibidir. Kırmızı renkli kıyafetin kadınlara ait bir libas olmasından neş’et ediyorsa, o takdirde hüküm kadınlara teşebbühe râci olup nehiy li-zâtihi olmaz. Yok, eğer şöhrete sebebiyet vermesi veya mürûeti ihlal etmesi dolayısıyla ise, kırmızı elbise bu mahzurların vuku bulduğu yer ve durumlarda men edilir. Şayet sayılan durumların hiçbirisi söz konusu değilse, kırmızı renkli kıyafet giyilebilir. Şu halde konuyla ilgili Mâlik b. Enes’in mezhebi kuvvet kazanmış olur ki, o, evler ile sair mahfillerin arasını tefrik edip evlerde kırmızı giyilmesine ruhsat vermiştir.”⁴²

Kırmızı renkli kıyafet giymenin cevaz veya adem-i cevâzının tartışıldığı bu satırlardan hareketle kısmen de olsa, mürûet mefhumunu diyanetle irtibatlandırma imkânı bulunmaktadır. Her şeyden önce kılık kıyafet meselesi, dinin bazı kıstaslar koyduğu bir

³⁹ Buhârî, “Libâs”, 35.

⁴⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 107-108.

⁴¹ Buhârî, “Libâs”, 36.

⁴² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 109.

alandır. Pasajda kastedilen kıstasların dışında kalan bir çerçeveden bahsedildiği, yani burada dinin koyduğu sınırların dışında ve onları delmeyen bir muhtevanın söz konusu olduğu öne sürülebilir. Bu yaklaşım kabul edilse bile, mürûetin ihlâlinin şöhrete bâis olacağı, bu bakımdan hoş karşılanamayacağı mülâhazası cevapsız kalacaktır. Zira şöhretin mahzurlu, hatta yaygın ifadesiyle âfet olması dinin vaz ettiği bir husustur ve onun mütemmin cüzlerinden olan ahlak sahasının başlıklarından birini teşkil etmektedir. Aşağıda zikredilecek pasajın incelenilen açıdan durumu daha dikkat çekicidir:

“(Buhârî’nin tercemesinden⁴³ çıkan) ilk hüküm şudur ki, o, öncelikle konuyla ilgili ihtilafa işaret etmiştir. Hâlbuki cumhur, ne fasıka ne de ehl-i bid‘ata selam verilmeyeceği görüşüne zâhib olmuşlardır.

...

Bazı Hanefiler, kendileriyle selâmın kesileceği mâsiyet ehline kesret-i mizah, mâlâyânî, hoş olmayan sözleri açıktan söylemek, gelip geçen kadınları görmek için sokaklarda oturmak ve benzeri mürûeti/mürüvveti ihlal eden fiillerle meşgul olanları da ilhâk etmişlerdir. İbn Rüşd (v. 520/1126), İmâm Mâlik’in bid‘at ehline selam verilmeyeceğini söylediğini hikâye ederken, İbn Dakîkıl’îd (v. 702/1302) bunun onları te’dib etmek ve kendilerinden teberrî için olduğunu kaydetmiştir.

İkinci hükme intikâl edince, burada da ihtilâf olunmuştur. Bazıları tevbe ettikten sonra işlediği günaha bir sene zarfında tekrar dönmemesinin bekleneceğini söylemiş, bazı âlimler mühleti altı ayla, diğer bazıları ise hadiste geçen Ka‘b b. Mâlik kıssasında⁴⁴ olduğu gibi elli günle kayıtlamışlardır. Müddetin tahdid ve tayin edilemeyeceğini, daha doğru yaklaşımın tevbe iddiasının doğruluğuna delâlet eden bir takım karinelerin bulunması olduğunu dile getiren âlimler de vardır. Ancak bu son görüşün kâilleri, tevbenin taayyünü için bir günün

⁴³ Buhârî, “İsti’zân”, 21.

⁴⁴ Buhârî, “Megâzî”, 80, “İsti’zân”, 21, “Ahkâm”, 53; Müslim, “Tevbe”, 53.

veya daha kısa bir zaman diliminin kifâyet etmeyeceğini, durumun, işlenen günah ve işleyen kişiden kişiye bile değişeceğini de ilave etmişlerdir.”⁴⁵

Pasajda mürûet bağlamında dile getirilen kesret-i mizah/çok gülmek, mâlâyânî/lehv, fâhiş söz, sokaklarda oturmak ve üstelik bunu nâ-mahrem kadınlara nazar gibi bir şenâete vesile kılmak gibi maddeler âyet ve hadislerde şiddetle levm ve men edilmiş, din nazarında ahlâk çerçevesini de aşan bir takım kabahatler cümlesindendir. Dahası pasajda bütün bu maddeler, selâm gibi İslâmiyet’in fevkalâde önem verdiği bir mevzu ile irtibatlandırılarak ele alınmaktadır. Tahkik edilen meselenin Hanefilik gibi İslâm dinin hak mezheplerinden birine nispet edilmesi de işin cabasıdır. Dolayısıyla mânahnüfihimiz olan mürûet mefhumunun sadedinde bulunduğumuz pasajda diyanetle kuvvetli bir irtibatının olduğunu, hatta pür-dînî bir muhtevayla işlendiğini dillendirmek herhalde itirazla karşılanmayacaktır.

Mürûet bahsini yer verilen iktibasları ve haklarındaki değerlendirmelerimizi özetleyerek bitirmek muvafık olacaktır. *Nüzhetü’n-nazar*’da kendisiyle neyin maksud olduğuna dair en ufak bir tasrihin bulunmadığı mürûet mefhumu, İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî* ve mukaddimesi olan *Hedyü’s-sârî*’de yer alan ibare ve işaretleriyle vuzuha kavuşmuştur. Buna göre, bir kavram olarak mürûetin zemin ve çerçevesini belirleyen nokta aslında onun kullanıldığı siyâk olmaktadır. Zira yerine göre diyanet çerçevesine dâhil edilemeyecek, mahza örf ve âdetlerle ilgili bir bağlamda kullanılan mürûet, çoğunlukla ahlâk alanıyla irtibatlandırılarak, zaman zaman da bu alanın boyutlarını aşacak surette ve daha merkezî bir konumla pekala bu çerçevenin içinde yer alabilmektedir. Örf ve âdetlerin dinden bilkülliye müstakil olamayacakları da göz önünde bulundurulduğunda, İbn Hacer’in, mürûeti öz itibarıyla mekârim-i ahlâktan ibâret gören yaklaşımının⁴⁶ oldukça isabetli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hadis usulüne göre bir haberi makbul olmaktan çıkarıp onun reddine bâdî olan iki temel unsur vardır. Bunlardan ilki sukût-ı râvî, yanin hadisin senedinden bir ya da daha ziyade râvinin peş peşe veya fâsılalarla düşmesi, diğer bir ifade ile isnadda inkıtâ

⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIX, 84-85.

⁴⁶ bkz. s. 124; İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, I, 411.

bulunmasıdır. Diğeri ise ta'n-ı râvi, yani bir sebeple hadisin râvisinin cerh ve tenkide maruz kalmasıdır.⁴⁷ Muhaddisler tarafından cerh ve ta'n sebepleri ona iblâğ edilmiş olup bunlar metâin-i aşere başlığı altında toplanmışlardır.⁴⁸ Çalışmamızın bu bölümünü teşkil eden farklı bir başlık altında de ele alacağımız üzere⁴⁹ bu on maddeden beşi râvinin adâletine, diğeri beşi ise zaptına mütealliktir. Dolayısıyla râvinin adâletini zedeleyen ve son tahlilde onu gayr-i âdil kılan bu beş ta'n veçhi aslında burada ele aldığımız konuyla doğrudan ilişkilidir. Ancak, gerek çalışmamızda İbn Hacer'in *Nuhbe*'sindeki konu akışının esas alınmış olması ve gerekse alana dâir eser yazmış müelliflerin mezkûr sebepleri zayıf ve merdûd haber başlığı altında incelemeleri itibariyle burada adâlet mefhumunun mevzu bahis yönlerine temas edilmeyecektir. Sadece hadisin sıhhatini tespitte ilk ve en önemli şart olan adâlete dair oldukça kritik malumatı hâvi olan bir pasaj daha değerlendirilerek bahse nihayet verilecektir. Çalışmamızın bu noktasında önce pasaj tercüme yoluyla iktibas edilecek sonra değerlendirmelerimize geçilecektir. İbn Hacer'in bir meseleyi hangi düzeyde ele aldığını ve onu nasıl bir dirayetle neticelendirdiğini gözlerimizin önüne seren pasaj şudur:

“(Hadiste geçen) ‘Hz. Peygamber (bazen) sözünü üç defa tekrar ederdi’ ifadesine gelince, bununla muradın ne olduğunu hadisin râvisi Enes b. Mâlik, ‘Sözlerinin tam olarak anlaşılması için’ kaydıyla beyan etmiştir.⁵⁰ Tirmizî’de ve Hâkim en-Neysâbûrî’nin *Müstedrek*’inde ise, ‘Söylediklerinin iyice kavranması için’ ifadesi yer almaktadır. Üstelik Hâkim istidrâkinde ve hadisi Buhârî’nin tahric etmediği iddiasında vehme kapılıp hata etmiştir. Tirmizî’nin hadis hakkındaki değerlendirmesi ise şöyledir: ‘Hadis, hasen-sahih-garîb bir hadistir. Biz bu hadisi ancak Abdullah b. el-Müsennâ’nın rivâyet ettiği tarikten bilmekteyiz.’⁵¹ Abdullah b. el-Müsennâ, rivâyet ettiği hadisleri tahricte Buhârî’nin teferrüd ettiği bir râvi olup Müslim’in kitâbında onun hiçbir rivayetine yer vermemiştir. İclî ve Tirmizî onun sika bir râvi olduğunu belirtirken Ebû Zûr’a ve Ebû Hâtim hakkında

⁴⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 99.

⁴⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 107-108.

⁴⁹ bkz. s. 251.

⁵⁰ Buhârî, “İlim”, 30.

⁵¹ Tirmizî, “Menâkıb”, 9; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 273.

‘Sâlihtir’ değerlendirmesinde bulunmuştur. İbn Ebî Hayseme, Yahya b. Maîn’in onun için ‘Hiçbir şey değildir’ dediğini aktarmış, Nesâî ise ona dair hükmünü, ‘Kuvvetli değildir’ demek suretiyle ortaya koymuştur.

Benim kanaatim odur ki, Nesâî son olarak zikredilen hükmünü onun bazı hadislerini kastederek vermiş olmalıdır. Zira Buhârî’nin, haklarında söz söylenmiş kimi râvilerin hadislerini tahriç ederken onların münker ve tenkide uğramış rivayetlerini asla kitabına almadığı muhaddisler nezdinde takarrur etmiş bir husustur. Diğer taraftan Abdullah b. el-Müsennâ için dile getirdiği ‘Hiçbir şey değildir’ sözüyle Yahya b. Maîn’in de, kendisine sorulan muayyen bir hadisi murat etmiş olması muhtemeldir. Zira İshak b. Mansûr’un kendisinden rivayet ettiğine göre Yahyâ b. Maîn onu ve rivayetlerini destekleyici cümleler kurmuştur. Ezcümle râvinin adaleti sabit olduğu zaman hakkındaki cerh değerlendirmeleri ancak onu ve rivayet/ler/ini kabule mani bir unsur zikretmekle, yani cerhin müfesser ve mübeyyen olmasıyla makbul olabilir. İşte bu keyfiyet, hakkında konuştuğumuz Abdullah b. el-Müsennâ için söz konusu değildir. Diğer taraftan İbn Hibbân kendisine dair değerlendirmelerde bulunduğu *es-Sikât*’ta onun rivayetlerinde zaman zaman hata ettiğini kaydetmektedir. Ayrıca Abdullah b. el-Müsennâ’nın tenkide uğrayıp makbul addedilmeyen hadisleri, amcası Sümâme b. Abdullah’ın dışındaki râvilerden rivayet ettikleridir. Buhârî ise hem sadedinde olduğumuz hadisi hem de kitabında yer verdiği diğer hadisleri amcasından nakletmektedir.⁵² Hiç şüphesiz kişi âilesi/ehl-i beytinin naklettiği hadisleri başkalarından daha iyi hıfz ve zapt eder.”⁵³

Yukarıda hadislerini tahriçte Buhârî’nin teferrüd edip Müslim’in (v. 261/875) *Sahîh*’inde rivayetlerine yer vermediği râvilerle alâkalı olarak da atıfta bulunulan bu satırlar,⁵⁴ usûl-i hadisin birçok meselesine dair fikir edinmemize imkân sağlayacak nitelikte zengin bir içeriğe sahiptir. Üstelik İbn Hacer, iki paragraftan oluşan pasajın

⁵² Misal olmak üzere bkz. Buhârî, “Zekât”, 33, 38, “Farzu’l-humus”, 5, “Fezâilü ashâbi’n-Nebî”, 11, “Tefsîr”, 33/3, “İsti’zân”, 41, “Ahkâm”, 12.

⁵³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 396-397.

⁵⁴ bkz. s. 102-104.

ilkinde büyük ölçüde evvelce kaleme alınmış eserlerden farklı muhtevalara sahip nakillere yer verirken, ikincisinde daha ziyade ele aldığı konu etrafındaki dirayetini sergilemektedir. Bir râvi hakkında muhtelif ve müteâriz cerh tadil değerlendirmeleriyle karşılaşıldığında tarz-ı hareketimizin ne olmasından, Hâkim'in eserindeki istidrâk hatasına; müfesser ve gayr-i müfesser cerhten, âile isnadlarının kişiye sağladığı potansiyel avantaja varana kadar çeşitli meseleler yelpazezine sahip olan pasajın, çalışmamızın bu noktasında bizi daha ziyade ilgilendiren yönü adalete dair verdiği bilgidir. Bu satırlar vesilesiyle öğreniyoruz ki, râvi için adâletin sübutu büyük bir önemi haizdir.⁵⁵ Zira âdil olduğu takarrur eden râvinin cerh edilmesi daha da zorlaşmakta, bu cerhte müfesser ve mübeyyen olma kriteri aranmakta, hakkında dillendirilen gayr-i müfesser cerhlerin hiçbir kıymet-i harbiyesi kalmamaktadır.

Hadisin sahih olabilmesi için aranan ikinci şart zapttır.⁵⁶ İbn Hacer kimilerine göre İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime* nâmıyla meşhur *Ma'rifetü envâ'-i ilmi'l-hadîs* isimli eserinin muhtasarı olan *en-Nuhbe*'de, ondan farklı olarak⁵⁷ tarife işaret ettiği ibarelerinde zaptı takyid etmiştir.⁵⁸ İbn Hacer'e göre bir hadisin sıhhati için râvisinin zapt-ı tâm sahibi olması icap etmektedir. İşbu tâm kaydı hasen hadisten ihtiraz için tarife derç edilmiştir. Zira zapt vasfını hâiz olmak her iki nevi hadisin râvisi için de şart iken ve sahihin râvisi onu en üst mertebeden sağlarken, hasen hadisin râvisi bu kriteri ancak ednâ dereceden karşılayabilmektedir.⁵⁹ Şart hiçbir surette mevcut değilse, o takdirde de hadis zayıf addedilmektedir. Ezcümle zapt kaydıyla zayıf, tam kaydıyla ise hasen hadis tariften ihraç edilmiş olmaktadır.⁶⁰

⁵⁵ Benzer değerlendirmeler için bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 343; *Fethu'l-bârî*, VI, 166-168.

⁵⁶ bkz. Erul, Bünyamin, "Zabt", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, XLIV, 61-62.

⁵⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 11-12. İbnü's-Salâh'ın yaptığı tariflerde tasrih etmediği bu konuya dair hasen hadis başlığında yer alan ima ve iâşretleri için bkz. *a.g.e.*, s. 31-32.

⁵⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 77.

⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVI, 128; *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 58-59. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 59, dipnot: 1.

⁶⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 296.

İbn Hacer ne *Nuhbe*'de ne de *Nüzhe*'de zaptı tarif etmiş,⁶¹ mezkûr şerhte doğrudan doğruya zaptın kısımları bahsine intikal yolunu tutmuştur. Buna göre zapt, zapt-ı sadr ve zapt-ı kitâb olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Zapt-ı sadr râvinin, işittiği şeyi dilediği zaman hazır etmeye imkân bulabileceği haysiyetle, yani gerektiğinde hemen nakledebileceği kıvamda iyice hıfzetmesi demektir. Zapt-ı kitâb ise, muhaddisin hadislerinin bulunduğu yazılı malzemeyi ahz ve tashih ettiği vakitten eda edinceye kadar yanında muhafaza etmesi, yani onu her türlü tağyir, tashîf ve tahriften korumasıdır.⁶² Ayrıca şu husus da ilave edilmelidir ki, zapt bahsi *Nüket*'te neredeyse hiç ele alınmamıştır denilse, sezadır.⁶³

Yukarıda adalet vasfı için yapılan değerlendirme⁶⁴ bi-aynihi zapt için de geçerlidir. Şöyle ki, malum olduğu üzere metâin-i aşere'den ma'dûd beş sebep, râvinin zaptına taalluk etmektedir. Nitekim bir hadisin râvisi işaret edilen beş sebepten biriyle ta'na uğrasa zapt vasfını kaybetmektedir. Dolayısıyla bu beş vecih aslında zapt konusuyla doğrudan ilişkilidir. Ancak, burada da hem alana dâir eser yazmış müelliflerin, hem de çalışmamızda konu akışının esas alındığı *Nuhbetü'l-fiker*'in yoluna sülûk edilerek mezkûr vecihler zayıf ve merdûd haber başlığının tahtına havale edilecektir.⁶⁵ Öte yandan zapt sıfatına yönelik olarak İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de yer verdiği ancak bu çerçeveye içine girmeyecek bazı yaklaşımları daha bulunmaktadır. Onlara bu bölümde temas edilmesi daha muvafık olacaktır.

⁶¹ *Nüzhe* muhakkiki Nurettin İtr'ın (v. 1442/2020), İbn Hacer'in takva tarifi istikametindeki zapt tarifi oldukça câlib-i dikkattir. Zira burada da, tıpkı orada olduğu gibi zaptın bir meleke olduğu ön plana çıkarılmaktadır. Buna göre zapt, "Hadisi hiçbir değişiklik söz konusu olmaksızın işittiği gibi rivâyet etmeye râviyi, ehil kılan bir melekedir." Burada zapt ile ehliyet/liyakat arasındaki irtibatın vurgulanması da tarifi güzelliğini katlamaktadır. bkz. İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 58, dipnot: 3.

Tarifi aslı şöyledir:

«ملكة تؤقّل الراوي لأن يروي الحديث كما سمعه»

⁶² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 77.

⁶³ Bunun istisnalarından birini, eserin yukarıda atıfta bulunulan satırları teşkil eder. bkz. s. ??? , dipnot: 448.

⁶⁴ bkz. s. 128-129.

⁶⁵ bkz. s. 250-266.

Hedyü's-sâri'nin dokuzuncu faslı, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inde yer alıp ta'n ve cerhe uğramış râvilerin alfabetik sırayla isimlerine, bunlara yöneltilen itirazların cevaplarına, rivâyet ettikleri hadislerin usulde mi, yoksa mütâbaat ve istişhadât da mı yer aldığına tahsis edilmiştir. Şârih râvilere geçmeden önce başta Buhârî olmak üzere *Sahîhayn*'ın râvilerine dair genel değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ona göre insaf sahibi olan herkesin öncelikle bilmesi ve kabul etmesi gereken bir takım hususlar vardır. Bunlardan biri de, kim olursa olsun Buhârî'nin bir râvinin hadis/ler/ini tahriç etmesinin onun adalet, zapt ve adem-i gafletini iktiza edeceği vâkıasıdır. Zira ümmetin cumhuru mezkûr iki kitabı mutlak olarak *Sahîhayn* ismiyle tesmiye etmişler ve dolayısıyla iki kitapta zikredilen râvilerin ta'dili noktasında icmâ mesabesinde bir kanaat serd etmişlerdir. Ancak bu keyfiyet, Buhârî'nin hadislerini usulde tahriç ettiği raviler hakkında câridir. Her biri için sıdk vasfı hâsıl olmakla beraber onun mütâbaat, şevâhid ve muallaklarda yer verdiği râvilerin zapt ve daha başka vasıflar bakımından dereceleri ise mütefâvittir. İbn Hacer değerlendirmelerinin devamında şunları kaydetmektedir:

“Şu takdirde biz, bir münekkitin Buhârî'nin râvilerinden birine yönelik cerh ve ta'nıyla karşılaştığımızda bilmeliyiz ki, bu tenkid o imamın ta'diline mukabil ve muarız bir konumdadır. Dolayısıyla sebebi beyan edilmedikçe ve dahi râvinin adaletine zarar veren, mutlak olarak veya muayyen bir haberdeki zaptını haleldâr eden bir illet-i kâdiha ile müfesser olmadıkça kabul olunmaz. Zira hadis imamlarını bir râviyi cerhe haml ve sevk eden sebepler çok çeşitli olup bunlar arasında râvinin adalet ve zaptını zedeleyenler olduğu gibi bu niteliği taşımayanlar da bulunabilmektedir. Nitekim Şeyh Ebü'l-Hasen el-Makdisî, Buhârî'nin *Sahîh*'inde rivayeti tahriç edilmiş bir râvi hakkında: ‘O kişi köprüyü geçti’ demek ve bununla hakkındaki kıl ü kâle iltifat olunmayacağını kastetmektedir. Şeyh (Takıyyüddîn) Ebü'l-Feth (İbn Dakîkul'îd) el-Kuşeyrî'de (v. 702/1302) usûl-i hadîse dair olan muhtasarında şöyle söylemektedir: ‘Biz de böyle itikat eder, bununla hükmederiz. Kendilerinden sonra kitaplarının *Sahîhayn* diye isimlendirilmesi üzerinde ulemanın ittifakına dair daha önce zikrettiğimiz manaya zann-ı gâliple ziyade teşkil edecek açık bir delil ve sadra şifa bir beyan olmadıkça

mevzu bahis itikat ve hükmün dışına çıkmayız. Râvilerinin tadili de bunun levazımındandır.’⁶⁶

Benim kanâatim de odur ki, cerh sebepleri muhtelif olduğu için râvinin mevsukiyetine hâlel getirecek son derece vâzih bir surette olmadıkça Buhârî’nin râvilerinden biri hakkındaki cerh ve ta’n ifadeleri makbul olmaz.’⁶⁷

Bu satırların devamında İbn Hacer cerh ve ta’nın beş şey üzerinde deveran ettiğini kaydetmekte, bunları da bid‘at, muhalefet, galat, cehâlet-i hâl ve inkitâ iddiası olarak saymaktadır. Daha sonra ise, anılan maddelerin Buhârî’deki durumuyla ilgili tafsile geçmektedir. Metâin-i aşerenin beşe ircâından ibaret olan bu maddeler yine sonraki bölüme ihâle edilerek⁶⁸ mânahnüfihimize avdet edildiğinde, mevcut satırların râvinin gerek zaptı ve gerekse adaleti cihetinden ince bir hadis usûlü bilgisi içerdiği dikkatlerden kaçmayacaktır. Zira İbn Hacer’in mevzu bahis ifadelerinden râvinin adalet ve zaptının takarrur etmesinin ona nasıl bir kuvvet kazandırdığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü müfesser ve mübeyyen olmadıkça bu iki vasfı şahsında ikmal etmiş bir râviye tevcih edilen cerhin ilmî bakımdan asla tesiri olmamakta ve hakkında olumsuz bir sonuç doğurmamaktadır. Burada konu her ne kadar Buhârî râvileri özelinde ele alınmış olsa da bizim ortaya konan hükmü umuma teşmil etmememiz için önümüzde herhangi bir mania yoktur. Sahih hadis mevzuunu Buhârî ve Müslim’in eserlerinden tamamen bigâne kalarak ele alan, konunun onların eserlerindeki pratiğine atf-ı nazar etmeden işleyen muhtasar veya mutavvel bir hadis usûlü de zaten mevcut değildir.

Zapt vasfını bihakkın hâiz râviler hakkında kelâm irâd ederken, onları cerh ve ta’n ederken gereken hassasiyetin esirgenmemesi gerektiğini iş‘âr eden aşağıdaki paragraf da aslında bir önceki pasajla aynı mecrada akmaktadır. Şu kadar var ki İbn Hacer, meseleyi burada biraz daha özele çekmiş, mezkûr niteliğe sahip hadis otoriteleri söz konusu olduğunda, onlara karşı çok daha özenli bir dil kullanılması lüzumunu sert ve

⁶⁶ İbn Dakîkûl’îd, Ebû’l-Feth Takıyyüddin Muhammed b. Ali b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî, *el-İktirâh fî beyânî’l-ıstılâh ve mâ uzîfe ilâ zâlike mine’l-ehâdîsi’l-ma’dûde fî’s-sihâh* (thk. Âmir Hasan Sabri), Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1417/1996, s. 327.

⁶⁷ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 343.

⁶⁸ bkz. s. 250-266.

şiddet derecesi yüksek sayılabilecek bir tenkitle ifade etmiştir. Haddizatında o, bu ifadeleriyle zımnen Buhârî'yi de müdâfaa etmektedir:

“Hattâbî ve ona tabi olanların hadisin senedine⁶⁹ müteveccih ta'nları Ubeydullah b. Amr'ın senedde teferrüd etmiş olmasına mebnîdir. Ancak geride de geçtiği gibi işin hakikati böyle değildir. Onun sözleri, kendisinin ne *Sahîh-i Müslim*'e⁷⁰ ne de hadisin aynı lâfızla Ubeydullah b. Amr dışındaki râvilerden gelen rivâyetlerinin bulunduğu diğer kitaplara hiç bakmadığına açıkça delalet etmektedir. Sahih rivayetleri redde kalkışmak, rivâyetlerini tevcih imkân dâhilindeyken zapt sahibi hadis imamlarına ta'n etmek, ehl-i hadis harici birçok kişinin ikdâm ettiği umurdandır ve bu işe cür'et edenlerin fehim ve idraklerinin ne kadar kasır olduğunu iktizâ eder. Tam da bu nükteden dolayı Kirmânî: ‘Sika râvilerin hataya nispet etmeye hâcet yoktur. Doğrusu bunun hükmü, diğer müteşâbihâtın hükmü gibi ya tefviz, ya da tevildir’ demiştir.”⁷¹

İbn Hacer zapt konusuna kimi zaman da râviler üzerine yaptığı değerlendirmeler vesilesiyle temas etmektedir. Bu, bazen hakkında konuşulan râvinin anılan vasfı taşımasının ona sağladığı itkânın dile getirilmesi olabildiği gibi, bazen de ilgili vasma sahip olmamasının hadis hakkındaki hükmde son tahlilde ne ölçüde müessir olduğunun ibrazı olabilmektedir.⁷² Tabi şimdi vereceğimiz pasajda görüleceği üzere nihâî hükümde harici birtakım âmillerin de devrede olması her zaman mümkündür.

“Bu (bâbda⁷³ dile getirilen) konuda vârit olmuş hadislerin en meşhuru men manası ifade eden el-Hakem b. Amr el-Gıfârî hadisiyle, kendisinden cevaz hükmü çıkan Meymûne hadisidir.

⁶⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 20.

⁷⁰ Müslim, “Li‘ân”, 17.

⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXIV, 317-318.

⁷² Benzer örnekler için şuralara da bakılabilir: İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 300; a.g.m., *Fethu'l-bârî*, II, 534, XII, 751, XVI, 128.

⁷³ Buhârî, “Vudû”, 43.

el-Hakem b. Amr'ın rivayet ettiği hadisi *Sünen* sahipleri tahriç etmiş, Tirmizî ona hasen hükmü vermiştir.⁷⁴ İbn Hibbân, hadisi sahih olduğu içtihadıyla eserine almış,⁷⁵ Nevevî ise, huffâz-ı muhaddisinin rivayetinin zayıf olduğuunda ittifak ettiklerini dile getirerek bunu istiğrâb etmiştir.

Meymune hadisine gelince, bu hadisi Müslim tahriç etmiş, ancak Amr b. Dînâr'ın rivayet esnasında “(En büyük) bilgin ve zihnime/hatırıma gelen o ki, Ebû Şa‘sa’ bana haber verdi...’ diyerek hadisi⁷⁶ nakletmesi haysiyetiyle vâki olan tereddütten dolayı münekkî muhaddisler onun mualel olduğuunu beyan etmişlerdir. Hâlbuki hadis diğeri bir tarikten üstelik mezkûr tereddütten hâli olarak varit olmuştur.⁷⁷ Lakin râvisi zapt vasfına sahip olmadığı gibi rivayet bünyesinde muhalefet de barındırmaktadır. Mahfuz olan ise Şeyhayn'ın, ‘Muhakkak Hz. Peygamber (s) ve Meymune aynı kaptan guslederlerdi’ lafzıyla tahriç ettikleri hadistir.⁷⁸

Diğeri taraftan söz konusu men hükmünü müfit Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin Humeyd b. Abdîrrahman el-Himyârî'den naklettikleri hadis vardır...⁷⁹

Cevaz konusunda vürûd eden hadisler arasında ise, *Sünen* ashabının ve Darekutnî'nin tahriç ettiği, Tirmizî, İbn Huzeyme ve başkaca müelliflerin

⁷⁴ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 40; Tirmizî, “Tahâret”, 47; Nesâî, “Miyâh”, 11; İbn Mâce, “Tahâret”, 34. Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXI, 405, hadis no: 17863.

⁷⁵ İbn Hibbân, *es-Sahîh*, IV, 71, hadis no: 1260.

⁷⁶ Müslim, “Hayız”, 48.

⁷⁷ Müslim, “Hayız”, 47.

⁷⁸ Buhârî, “Gusûl”, 3; Müslim, “Hayız”, 47.

⁷⁹ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 15; Nesâî, “Tahâret”, 147.

Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği hadisle,⁸⁰ onun Meymûne'den naklettiği hadis⁸¹ bulunmaktadır...’’⁸²

Birçok benzerleri gibi, İbn Hacer bu pasajda da sadedinde olduğu bâb ile ilgili hadisleri -ki, bunlar bazen mezkûr hadise muvafık ve mutabık, bazen de muhalif bir muhtevaya sahip olabilmektedir- kaydetmiş ve onlara isnadlarından râvilerinin durumuna, içeriklerinden hangi müellifler tarafından eserlerinde tahriç edildiğine varıncaya kadar mercek tutmuştur. Aynı satırlar arasında konumuzla alakalı olarak da, hadisin râvilerinden birinin zapt kusuruyla mualllel olduğunu dile getirmiş ve bu vaziyetin -pekâlâ başka unsurların da inzimamıyla- ne gibi sonuçlar doğurduğunu açıklamıştır.

Hadis literatüründe, özellikle de cerh tadil lafızları içinde zapt vasfını ifade etmek üzere hıfz (hâfız/huffâz) ve itkân (mütkin/mütkan) köküyle bu kökten gelen kelimeler de çokça kullanılmaktadır. Nitekim İbn Hacer de gerek usûl-i hadise dâir kaleme almış olduğu metin ve şerhlerde, gerekse *Fethu'l-bârî* ile mukaddimesi olan *Hedyü's-sârî*'de bu mastarları ve müştakkâtını bolca kullanmıştır.⁸³ Zapt konusu kâfi miktarda ele alındığı için çalışmamızda bunlar ayrıca mevzu edilip değerlendirilmeyecek, sadece zaptla ilgili son bir meseleye temasla sıhhatin bir sonraki şartına geçilecektir.

İbn Hacer'in *Hedyü's-sârî*'nin dokuzuncu faslını Buhârî'nin ta'na uğrayan râvilerine tahsis ettiği yukarıda ifade olunmuştu. Bu fasılda yer alan bazı râviler vesilesiyle onun dile getirdiği değerlendirmelerin hâsılı, zapt vasfına dair ince bir bakış ve yaklaşım ortaya koymaktadır. İşaret edilen yaklaşım ve bakış açısını bütün vuzuhuyla gözler önüne sermek adına çalışmamızın bu safhasında şöyle bir akış takip edilecektir:

⁸⁰ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 35; Tirmizî, “Tahâret”, 48; Nesâî, “Miyâh”, 1; İbn Mâce “Tahâret”, 33; İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, I, 48, 57, hadis no: 91, 109. Ayrıca bkz., Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 13, hadis no: 2100; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, IV, 48, hadis no: 1242.

⁸¹ İbn Mâce, “Tahâret”, 33; Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen* (thk. Şuayb el-Arnud, Abdülmün'im Şelebî, Abdüllatif Hırzullah ve Ahmed Berhûm), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004, I, 80, hadis no: 137. Ayrıca bkz., Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLIV, 386, hadis no: 26802.

⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 617-618.

⁸³ bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 72, 89-90, 170, ; a.g.m., *en-Nüket*, s. 89, 97, 498; a.g.m., *Hedyü's-sârî*, II, 293, 346, 392, 446; a.g.m., *Fethu'l-bârî*, I, 621, XV, 289, XX, 371, XXII, 107, XXIV, 363.

Öncelikle ilgili râviler ismen zikredilecek, ardından İbn Hacer'in içlerinden iki tanesine yönelik ifadeleri iktibas edilecek ve son olarak da onun dikkatleri celbeden yaklaşımı değerlendirilecektir. Mevzu bahis râviler şunlardır:

1. Abdülaziz b. Muhammed b. Ubeyd b. Ebî Ubeyd ed-Derâverdî.⁸⁴
2. Ebû Ubeyde Abdülvâhid b. Vâsıl.⁸⁵
3. Mu'temir b. Süleyman et-Teymî (v. 187).⁸⁶
4. Hişâm b. Ammâr ed-Dımaşkî (v. 245).⁸⁷
5. Hemmâm b. Yahyâ el-Basrî.⁸⁸
6. Yahyâ b. Eyyûb el-Gâfikî el-Mısrî.⁸⁹
7. Yûnus b. Yezîd el-Eylî (v. 159).⁹⁰

Mezkûr isimlerden Mu'temir b. Süleyman et-Teymî hakkında İbn Hacer -hiç şüphesiz bir kısmı başka münekkitlerden naklen olmak üzere- şunları kaydetmektedir:

“Mu'temir b. Süleyman et-Teymî'yi Yahyâ b. Ma'în, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Sa'd ve İclî tevsik etmiş, Yahyâ el-Kattân ise hakkında, 'Seyyiü'l-hıfz idi' demiştir. Onunla ilgili olarak İbn Hırâş şunları ifade etmektedir: 'Mu'temir hadisi hıfzından naklettiğinde hata ederdi. Ancak o, kitabından rivayette bulunduğu zaman sika bir râvi hüviyetindedir.'⁹¹

⁸⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 413.

⁸⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 416.

⁸⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 459.

⁸⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 467.

⁸⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 468-469.

⁸⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 471.

⁹⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 480-481.

⁹¹ İbn Hırâş'ın bu ifadesinin aslı şöyledir:

«كان يخطئ إذا حدّث من حفظه وإذا حدّث من كتابه فهو ثقة»

Benim değerlendirmem ise şudur ki, Buhârî'nin ona ait olmak üzere rivayet ettiği hadislerin⁹² çoğu başka tariklerden mütâbii bulunan ve muhaddislerin kendisiyle ihticac ettikleri hadislerdendir.”⁹³

İbn Hacer'in ismine ikinci sırada yer verdiğimiz Ebû Ubeyde Abdülvâhid b. Vâsıl'a dair serd ettiği ifâdeler ise şunlardan iberetir:

“Abdülvâhid b. Vâsıl Ebû Ubeyde el-Haddâd künyesiyle meşhurdur. Hakkında Yahyâ b. Maîn, ‘Tesebbüt sahibi ravilerdendir; herhangi bir hatasını dikkate aldımızı bilmiyorum’; Ahmet b. Hanbel ise, ‘Zayıf olmasından korkuyorum’ demektedir. Yine Ahmed b. Hanbel onunla ilgili olarak şunları kaydetmektedir: ‘Hıfz sahibi bir kişi değildi, lâkin kitabı sahihtir.’⁹⁴ Öte taraftan İclî, Ya‘kûb b. Şeybe, Ya‘kûb b. Süfyân, Ebû Dâvûd ve diğer bazı münekkit muhaddisler onun sika bir râvi olduğunu öne sürmüşlerdir.

Ben de derim ki, *Sahîh*'de ona ait olmak üzere Osman b. Ebî Ravvâd, Zührî, Enes b. Mâlik tarikiyle Kitâbü's-Salât'ta rivayet olunmuş tek bir hadis bulunmaktadır. Bu hadisi Osman b. Ebî Ravvâd'dan nakilde Muhammed b. Bekir el-Bürsânî kendisine mütâbaat etmiştir.⁹⁵ Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî eserlerinde Abdülvâhid b. Vâsıl'ın hadislerini⁹⁶ rivâyet etmişlerdir.”⁹⁷

İsimleri zikredilen râviler özelinde yukarıda tarafımızca iktibas olunan veya atıfta bulunulan değerlendirmelerin mâ-hasali dikkate alındığında, ilgili pasajlarda onların durumlarına dair farklı bir yaklaşım sergilendiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki, zikre

⁹² Onun rivayet ettiği çok sayıdaki hadisten birkaçı için bkz. Buhârî, “Mevâkîtü's-salât”, 41, “Büyû”, 99, “Megâzî”, 90, “Tefsîr”, 22/3, 33/8, “İsti'zân”, 46, “Ta'bîr”, 31.

⁹³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 459.

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel'in mezkûr ifadesinin orijinali şudur:

«لم يكن صاحب حفظ لكن كان كتابه صحيحا»

⁹⁵ Buhârî, “Mevâkîtü's-salât”, 7.

⁹⁶ Ebû Dâvûd, “Salât”, 49, “Nikâh”, 18, 19; Tirmizî, “Nikâh”, 14, “Cihâd”, 12; Nesâî, “Cenâiz”, 55, “Zekât”, 98, “Dahâyâ”, 42.

⁹⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 416.

konu râvilerin hafızadan nakilleriyle kendilerine ait yazılı kaynaklardan yaptıkları rivâyetler kabul ve red cihetlerinden birbirinden tefrik edilmektedir. Zira zikir ve işaret edilen satırlarda anılan râvilerin ezbere rivayetleri pek de makbul addedilmeyip reddedilirken, ellerinde mevcut olan kitaplarından yaptıkları nakiller hüsn-i kabul ile karşılanmaktadır. Aynı paragrafta yer alan müteâriz cerh tadil lafızları âdetâ bu çerçevenin içinde mülâhaza edilmekte, bu râvilerin nakilleri esnasında şayet hıfzları devrede ise cerh, yok eğer yazılı malzeme esas alınmışsa bu takdirde de sanki tadil tarafı ön plana çıkarılmaktadır. Bu manzara da son tahlilde şu minvaldeki değerlendirmelerin teslim edilmesine kapı aralamaktadır:

“Bir râvi hadislerini yazılı kaynaktan rivayet edip kaynağını da usulünce muhafaza eder ve böylelikle zapt vasfını kazanırsa, hıfzından nakledip hata ettiğinde cerh ve kadh olunmaz.”⁹⁸

Sihhat için aranan üçüncü şart ittisâl-i sened, yani hadisin isnadının muttasıl olmasıdır. Adalet ve zapt ravide aranan kriterler iken ittisâl rivayetin senedi için şarttır ve alanın usulünde bu şartı taşıyan hadis muttasıl olarak isimlendirilmiştir.⁹⁹ İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da muttasıl hadisi şöyle tarif etmektedir:

“Muttasıl, isnadı, ricâlınden her birinin nakledilen metni hocasından bizzat işitmiş olması haysiyetiyle sukûttan sâlim olan hadistir.”¹⁰⁰

İbn Hacer, beşinci nevin muttasıl hadise ayrıldığı İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si¹⁰¹ üzerine yazdığı *Nüket*'te bu hadis çeşidine dair tıpkı musannif gibi bize çok sınırlı bilgiler vermektedir. İlgili bahiste o, mânahnüfihimiz olan hadisin aynı kökten gelen mevsûl gibi mu'tasıl ismiyle de tesmiye edilebileceğini ve bu son ıtlâkın bilküllüye Şâfiî'ye (v. 204/820) hâs olduğunu kaydetmektedir. Nitekim *el-Ümm*'ün muhtelif

⁹⁸ Râşid el-Bidâh, Râşid b. Abdurrahmân b. Ridn el-Bidâh, *el-Kavâid ve'd-davâbit el-hadîsiyye min hilâli kitâbi Hedyi's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, t.y., y.y., s. 45-46.

⁹⁹ bkz. Aydınlı Abdullah, “Muttasıl”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXI, 405.

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 78. Tarifin Arapça aslı şudur:

«والمُتَّصِلُ ما سَلِمَ إِسْنَادُهُ مِنْ سَقُوطِ فِيهِ بِحَيْثُ يَكُونُ كُلُّ مَنْ رَجَّاهُ سَمِعَ ذَلِكَ الْمَرْوِي مِنْ شَيْخِهِ»

¹⁰¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 44.

mevzilerinde ıstılâh, idgâmın terk ve hemzenin isbat edildiği bu sîgayla kaşımıza çıkmaktadır.¹⁰² İbn Hacer, eserinin bu bölümünde muttasıl ile merfû arasındaki nispeti beyan ettiği gibi, onun müsned hadisten farkına da işaret etmiştir.¹⁰³

İttisal, İbn Hacer'in *Fethu'l-bâri* boyunca en fazla temas ettiği birkaç konudan biridir. Söz konusu temas bazen ittisal ve vasl mastarlarıyla vuku bulurken, bazen de muttasıl ve mevsul isimleri üzerinden tahakkuk etmektedir. Şerhin üzerine yazıldığı *el-Câmi'u's-Sahîh*'in temel karakter ve iddialarından biri de, hiç şüphesiz cem ettiği hadislerin muttasıl nitelikte olmasıdır. Dolayısıyla İbn Hacer, bazen bünyesinde inkıtâ ve sukût-ı râvi barındırdığı öne sürülen hadislerin muttasıl olduklarını ispat sadedinde, ekseriya da Buhârî'nin bâb başlıklarında/terâciminde kendisine yer bulmuş olan muallak hadislerin mevsûl ve muttasıl tariklerini kaydederken bu ıstılaha atıfta bulunur. Gerek Buhârî'de çok sayıda örneğine rastlanan muallak ve gerekse ittisal-i senedin bulunmaması durumunda karşımıza çıkan farklı ihtimallerin her biri için vaz edilmiş olan mürsel, mu'dal, munkatı', müdelles ve mürsel-i hafî gibi ıstılahlar Zayıf hadis konusunun kısımlarını ve dolayısıyla alt başlıklarını oluşturmaktadır. Çalışma planımızın temelini İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'sinin teşkil etmesi dolayısıyla, adem-i ittisalin farklı suretlerine tekabül eden mezkûr ıstılahlarla ilgili değerlendirmeler ilgili konu başlıklarına havale edilecek,¹⁰⁴ burada konuya dönük olarak sadece birkaç misalle iktifa edilecektir.

Buhârî, Kitâbü'l-İlm'in dördüncü bâbında muhaddislerin hadisleri naklederken kullandıkları "Haddesenâ, Ahberanâ" veya "Enbeenâ" sîgalarına ve bu sîgaların misallerini barındıran hadislere yer vermiştir. Bâbın asıl hadislerine geçmeden önceki terceme kısmında da bazı muallak hadisler zikretmiştir. İbn Hacer işte bu terceme üzerine düştüğü şerh esnasında mezkûr muallak hadislerin muttasıl/mevsul tariklerine işaret etmektedir. İbn Hacer'in ifadeleri şöyledir:

¹⁰² Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs eş-Şâfi'î, *Kitâbü'l-Üm: Mevsûatü'l-İmâm eş-Şafîi* (thk. Ali Muhammed Adil Ahmed ve Ahmed İsa Hasan Ma'saravî), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001/1422, IV, 141; VI, 103-104; a.g.m., *er-Risâle*, s. 464.

¹⁰³ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 313-314.

¹⁰⁴ bkz. s. 219-250.

“Müellifin ‘Muhaddisin Haddesenâ, Ahberanâ ve Enbbenâ kavli’ başlığına¹⁰⁵ gelince; İbn Rüşeyd konuyla ilgili olarak şunu kaydetmiştir: “Buhârî bu terceme ile kitabını Hz. Peygamber’den rivayet olunan müsned hadisler üzerine binâ ettiğine işaret etmektedir.’

Bu konuda ben derim ki, ‘Onun muradı, mezkûr lafızlar aynı manaya mıdır, yoksa değil midir? سوالinin tazammun ettiği meseledir. Bu tercemede başka bir zatın değil de Süfyân b. Uyeyne’nin kavlini îrâd etmesi, onun nezdinde muhtar olan görüşün anılan lafızların aynı manada olduklarına delalet etmektedir.

Musannifin ‘Humeydi dedi ki’ kavline gelince, Kerîme ve Asîlî nüshalarında bu söz ‘Humeydi bize dedi ki’ suretinde yer almaktadır. Ebû Nuaym el-İsfehânî de *el-Müstahrec*’de bu şekilde zikretmiştir. Üstelik Humeydî’ye isnat edilen bu söz muttasıldır. Kerîme rivayetinden ‘Enbeenâ’, Asîlî rivayetinden ise ‘Ahberanâ’ kayıtları düşmüş iken Ebû Zer nüshasında hepsi birden mevcuttur.

Buhârî’nin ‘Abdullah b. Mes’ûd’ dedi ki’ kavline gelince, bu ta’lîk, ceninin yaratılışı konusundaki meşhur hadisin baş tarafıdır. Musannif bunu kitabının Kader bahsinde muttasıl haliyle zikretmiş olup¹⁰⁶ hakkındaki değerlendirmeler inşallah orada gelecektir.

Müellifin ‘Şakîk, Abdullah’dan nakille dedi ki’ kavline gelince, ilkiyle kast edilen Ebû Vâil, ikincisiyle maksud olan ise İbn Mes’ûd’dur. Bu rivayet de bir öncekinde olduğu gibi yine musannifin Kitâbü’l-Cenâiz’de kendisini zikretmesi haysiyetiyle mevsûl olarak yakında gelecektir.¹⁰⁷

Huzeyfe b. Yemân’da rivayet edilen muallak hadis de aynı minval üzere *el-Câmi ‘u’s-sahîh*’in Rikâk bölümünde gelecektir.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Buhârî, “İlim”, 4.

¹⁰⁶ Buhârî, “Kader”, 1.

¹⁰⁷ Buhârî, “Cenâiz”, 1. Ayrıca bkz. Buhârî, “Tefsîr”, 2/22, “Eymân”, 19; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VII, 136, hadis no: 4043.

¹⁰⁸ Buhârî, “Rikâk”, 35.

Buhârî'nin kaydettiği bütün bu muallak rivayetlerle merâmı, sahabenin hadis naklederken bazen 'Haddesenâ', bazen de 'Semi'tü' ifadelerini kullanmalarındır ki, bu onların mezkûr sîgaların arasını tefrik etmediklerine delâlet etmektedir."¹⁰⁹

Sahîh-i Buhârî'de zayıf hadislerin bulunup bulunmadığı, muallak hadisin sadedinde olduğumuz ittisal şartını taşıyamaması sebebiyle hadis usûlü müelliflerince zayıfın kısımlarından addedilmesi, bu durum muvacehesinde *el-Câmi'u's-Sahîh* gibi ümmetin âlimlerinin kabulüne mazhar olmuş ve içerik bakımından sıhhati iltizam olunmuş bir kitabın nasıl konumlandırılacağı gibi meseleler tarih boyunca tartışılmış, farklı değerlendirmelere kapı aralanmış ve eserin bu yönüne dair muhtelif eserlerin kaleme alınmasına vesile olmuştur. Yukarıda alıntılanan pasaj tam da böyle bir arka plan üzerine yaslanmaktadır. Tarafımızdan iktibas edilen bölümde İbn Hacer tarafından hem Buhârî'nin terceme için belirlediği ifade üzerinde durulmuş, hem de babın başında muallak olarak zikredilen dört hadise ayna tutulmuştur. Edâ sîgalarıyla ilgili izah, çalışma boyunca takip edilen usule tevfiğ-i hareketle ilgili bölüme bırakılıp ele alınan konuya avdet edildiğinde şu hususların tasrih edilmesi isabetli olacaktır. İbn Hacer şerhinin mevzu bahis satırlarında, müellifin ta'likan verdiği rivayetlerin mevsûl ve muttasıl olarak nakledildikleri tariklerin tespiti ve bu tariklerin hangi hadis mecmuasında yer aldığının açıklanması çabası içerisinde. Nitekim bu pasajda sadece konu edilen dört muallakın mevsul tariklerinin mevcut olup olmadığıyla ilgilenilmemiş, bu tariklerin hangi eserde yer aldığı ve ne gibi bir nükteye mebni olarak bâbın başına muallak hallerinin alınmış olduğu hususuna da kafa yorulmuş, bu husus üzerine konuşularak kıymetli değerlendirmeler kapı aralanmıştır. Pasaj vesilesiyle dikkatlerimizi celbeden unsurlardan biri de muallak rivayetin muttasıl tarikinın bizzat Buhârî'de yer alıp almadığı vakiasının öncelenmesidir. Zira yukarıda zikrettiğimiz *el-Câmi'u's-Sahîh*'in dâhilinde sahih olmayan rivayetleri de barındırıp barındırmadığı, şayet barındırıyorsa bunların kitapta hangi miktar ve nispete sahip olduğu meselesi ancak bu yolla vuzuha kavuşacaktır.

İbn Hacer şerhinde Buhârî'nin *Sahîh*'inde kendine yer bulmuş muallak rivayetlerin muttasıl tariklerini zikir veya onların eser içindeki yerlerine işaret ettiği gibi

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 306.

zaman zaman da bâbda mezkûr olan hadisin mevsûl olduğuna dair tenbihâtta bulunmaktadır. Bu muttasıl olan rivayetin müellif tarafından muallak zannedilebilecek tarzda ve nispeten çetrefil bir ibare ile kaydedildiği hadisler üzerine İbn Hacer'in düştüğü şerhlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu kabil yerlerde hadis tarihi boyunca kimi muhaddisler birtakım tevehhümlere kapılıp Buhârî'ye ve kitabına aldığı hadislerle kusur izafe etmişlerdir. Şimdi zikredeceğimiz paragraf böyle bir vakaya işaret etmektedir.

“Tenbih: Ebû Hüreyre'den nakledilen hadis¹¹⁰ merfudur. Hadisin başında yer alan ‘ve Kâle’ ibaresinde bulunan ‘vâv’ harfî mahzûf bir kelime üzerine atıf için olup ‘mislehû’ takdirindedir ve ‘Ebû Saîd’in rivayet ettiği hadisin mislini...’ anlamındadır. ‘ve an Abdurrahmân’ kavlinde bulunan ‘vâv’ harfî de önceki ‘an Abdurrahmân’ ifadesi üzerine atıf içindir. Velhâsıl Şu‘be hadisi Abdurrahmân’dan iki isnâdla rivâyet etmiştir Hadis mevsûl olup muallak olduğunu zu‘m eden vehme kapılmıştır.”¹¹¹

Hiç şüphesiz hadisin muttasıl olmaması hâlinde karşımıza çıkan tek ihtimal onun muallak olması değildir. Nitekim *Fethu’l-bârî*’de konu diğer ihtimaller merkeze alınarak da işlenmiştir. Bu cümleden olarak aşağıda iktibas ettiğimiz pasaj, ittisal/muttasıl ile irsâl/mürsel mefhumları üzerine bina edilmekte ve orada hadisin hem mevsûl hem de mürsel tariklerinin mevcudiyetine işaret edilmektedir. Bilvesile ittisal ile irsâlin teâruzuna da temas edilmekte, böyle bir vaziyet muvacehesinde tutacağımız tercih yolunda bize bir prensip sunulmakta ve mesele etrafında bazı bakış açıları kazandırılmaktadır. Dile getirilen pasaj şudur:

“Sonra Buhârî, Eyyûb’un naklettiği haberin mevsûl veya mürsel olduğu hususunda ihtilâf edildiğine işaret etmiştir. İbrâhim b. Tahmân ve Cerîr b. Hazm

¹¹⁰ Buhârî, “İlim”, 35.

¹¹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 412. Bu pasajda dile getirilen hususlar Arapça’nın kimi bahislerini içerdiği için aslının da kaydedilmesi isabetli olacaktır:

«تنبيه: حديث أبي هريرة مرفوع، والواو في قوله: «وقال» للعطف على محذوف تقديره: مثله، أي: مثل حديث أبي سعيد، والواو في قوله:

«وعن عبد الرحمن» للعطف على قوله أولاً: «عن عبد الرحمن»، والحاصل أن شعبة يرويه عن عبد الرحمن بإسنادين، فهو موصول، ورواهم

من زعم أنه معلق»

hadisin ittisâlinde ittifak etmişken Hammâd b. Zeyd onlara muhalefet etmiş ve hadisi Eyyûb, İkrime tarikiyle mürsel olarak rivayet etmiştir.

Buhârî'nin bu hadisi¹¹² *es-Sahîh*'de tahriç etmesinden çıkarılacak bir takım fevâid bulunmaktadır. Bunlardan biri, aynı hadisi daha çok sayıda râvi mevsul, buna mukabil daha az sayıda râvi de mürsel olarak naklettiğinde, -velev ki hadisi irsâl eden bu az sayıdaki râvi hıfz ve zapt bakımından daha sağlam olsun- vasledenler takdim edilir. Ancak bu hükümden hadisi mevsul olarak nakledenlerin mutlak manada ve daima mürsel olarak rivayet edenlere tekaddümü lâzım gelmez.

Hadisin fevâidinden bir diğeri de şudur: Râvi zapt vasfını en üst dereceden hâiz olmayıp kendi seviyesinde başka bir râvi ona muvafakat ettiği zaman naklettiği hadis kuvvet kesp eder ve rivayetleri zapt-ı tâm sahibi, mütkın râvinin naklettiği hadise mukâvemet gösterebilir.”¹¹³

Hadisin sıhhati için aranan şartlardan son ikisi, onun muallel¹¹⁴ ve şâz¹¹⁵ olmamasıdır. Bu iki şartın şimdiye kadar mercek tutma gayreti içinde olduğumuz önceki üç şarttan farkı ademî olmasıdır. Yani sıhhatin ilk üç şartı vücûdî iken bu son iki şart ademîdir. Şöyle ki, sıhhatin tespitinde üç evvelkilerin mevcudiyeti aranırken iki âhirkilerin adem-i vücudu talep edilmektedir. Öncekilerin bulunmaması zaafa sebep olurken illet ve şüzûzun mevcudiyeti hadisi sahih kümesinin dışına çıkarmaktadır.

İllet ve şüzûz mefhumları gerek *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de, gerekse *Nüket*'te iki mevzide daha karşımıza çıkmaktadır. Bunların ilkinin, mânahnüfihimiz olan sahih hadisin tarifî ve tarifinde yer alan kayıtlar üzerinden tespit edilen şartları teşkil etmektedir.¹¹⁶ İkinci ve şüphesiz daha ağırlıklı olanı ise, bu kavramların, *Nüket*'te olduğu gibi müstakil

¹¹² Buhârî, “Talâk”, 12.

¹¹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVI, 127-128.

¹¹⁴ bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Muallel”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 310-311.

¹¹⁵ bkz. Aydın, Abdullah, “Şâz”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXVIII, 385.

¹¹⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 77-78; a.g.m., *en-Nüket*, s. 86-89.

bir nevi olarak¹¹⁷ ya da *Nuhbe* ve *Nüzhe*'deki gibi irtibatlı olduğu taksim dâhilinde sırası geldikçe veya münâsebet velyettikçe¹¹⁸ ele alınmasıdır. Çalışmanın bu bölümünde hadis usûlü eserlerinde yer alan çerçevenin dışına taşılmayacak, anılan ıstılâhların tafsilatı İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'deki tertibine muvâfakatle ileride işlenecektir.¹¹⁹

İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*'ın sahih hadis bahsine tahsis edilen kısmında muallelin lügavî ve ıstılâhî manalarını vermekle iktifa etmiştir. Ona göre lügaten kendisinde herhangi bir illet/hastalık/kusur barındıran şeyden ibaret olan muallelin tarifi şudur:

“İstılâhan muallel, kendisinde (değme muhaddisin tespit edemeyeceği) gizli ve hadisin sıhhatine halel getiren bir illetin (illet-i kâdiha) bulunduğu hadistir.”¹²⁰

Şârih, *Nüket*'in ilgili bahsinde *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de çizdiği çerçeveye ilave birtakım bilgiler daha sunmaktadır. Bunlardan biri de İbn Dakîkul'îd'in (v. 702/1302) , İbnü's-Salâh tarafından ortaya konan sahih tarifine¹²¹ yönelik olarak dile getirdiği itiraz¹²² ve kendisinin buna verdiği cevaptır. İbn Dakîkul'îd mezkûr tarifte yer alan muallel ve şâz olmama kaydını zayıf bulup eleştirmiştir. O, bu görüşünde fukahânın meslek ve mezhebini esas alarak, muhaddislerin illet olduğunu ileri sürdükleri çok sayıda hususun bu zümre tarafından dikkate alınmadığını kaydetmiştir. İbn Hacer'in cevabı, her şeyden önce bu yaklaşımın aynı zaman fukahânın muhaddislerce tespit edilmiş illetlerin çoğunu kabul ettikleri vakıasını da tazammun ettiği istikametinde olmuştur. Ona göre muhaddisler illet olduğunu dile getirdikleri her hususun zaten hadisin sıhhatine zarar vermediğini teslim etmektedirler. Çünkü onlara göre illet, illet-i kâdiha ve illet-i gayr-i kâdiha olmak üzere iki kısımdır. İkinci kısımda mülahaza olunanlar muhaddislerce illet

¹¹⁷ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 459-477, 517-570.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 90-91, 113-114, 127.

¹¹⁹ bkz. s. 271-273, 282-288.

¹²⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 78. İbn Hacer'in bu bahiste yer alan ibareleri şunlardır:

«والمعلّل لغة ما فيه علة، واصطلاحاً ما فيه علة خفية قاذحة»

¹²¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 11-12.

¹²² İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh*, s. 186, 187.

olarak tesmiye ediliyorlarsa da, son tahlilde hadisin sıhhati noktasında tesir göstermezler. Elhâsıl, fukahanın söz konusu yaklaşımı, İbnü's-Salâh'ın ve onun takipçileri olan muhaddislerin tarifini ilzam etmez.¹²³

Tafsilatına bölümün ilgili başlığında¹²⁴ temas edileceği ifade edilen muallel ıstılahına *Fethu'l-bârî*'den bu safhada tek örnek olmak üzere iktibas etmeyi düşündüğümüz satırlara intikal etmeden önce bir hususun altını çizmekte fayda mülâhaza edilmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*'nin sekizinci faslını Dârekutnî ve sair kimi münekkitlerin bazı Buhârî hadislerine yönelttikleri tenkide tahsis etmiştir. Kendisi bu fasılda illet ve ondan müştak kelimeleri -tabii ki ıstılâhî anlamıyla- çok sık kullanmaktadır.¹²⁵ Ayrıca şarihin eserinin anılan kısmına, 'muallel (olduğu ileri sürülen) hadisler faslı' ifadesiyle yer yer atıfta bulunduğunu görülmektedir.¹²⁶

Muallel hadis ve illet mefhumuyla ilgili olarak aşağıda verilecek pasaj, temsil gücü yüksek bir misal olmanın ötesinde Buhârî ve Müslim'in *Sahîhayn*'a tecîhan aldıkları râviler ve tarikler hakkında kıymetli bazı malumatı haiz bulunmaktadır. Ayrıca pasajda şâz konusuna da atıf vardır ki, bu bakımdan bizim için bundan sonra ele alacağımız bu konuya geçişte bir köprü vazifesi de görecektir. Mevzu bahis pasaj şöyledir:

“Müellifin ‘Ebû Hâzim’den naklolundu ki’ kavline gelince, mezkûr zât Eşca‘î nisbesine sahiptir. Hadisin¹²⁷ senesinde yer alan A‘meş bu hadisi bir başka hocadan daha nakletmiştir ki, Müslim onu Ebû Muâviye, A‘meş, Ca‘de’nin mevlâsı Ebû Yahya, Ebû Hüreyre tarikiyle tahriç etmiştir.¹²⁸ Keza Müslim, hadisin Ebû Muâviye’nin ve başka bir takım râvilerin A‘meş, Ebû Hâzim tarikinden rivayetini de tahriç etmiştir.¹²⁹ Buhârî ise hadisin, Ebû Yahyâ değil de,

¹²³ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 86.

¹²⁴ bkz. s. 271-273.

¹²⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 277-341.

¹²⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 236, 346.

¹²⁷ Buhârî, “Et‘ime”, 21.

¹²⁸ Müslim, “Eşribe”, 188.

¹²⁹ Müslim, “Eşribe”, 187, 188.

kriterine uyduğu için sadece Ebû Hâzim'den nakline iktisar etmiştir.¹³⁰ Ebû Yahyâ Ca'de b. Hübeyre el-Mahzûmî'nin mevlâsı olup Medinelidir. Müslim'de kendisinden rivayet edilen bundan başka bir hadis de bulunmamaktadır. İbn Mâce'nin kendisinden naklettiğine göre Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Ebû Muâviye'nin 'A'meş'den, o da Ebû Yahya'dan...' kavlinde teferrüd ettiğine işaret etmiştir. Kendisi hadisi bu tarikten îrâd ettiğinde Ebû Muâviye'nin muhaddislere muhalefet ettiğini, onların 'Ebû Hâzim'den...' demektedir. Bu rivayeti Dârekutnî Müslim'de tenkit ettiği hadisler arasında zikretmiştir. Kâdî İyâz onun bu yaklaşımına cevap vermiş; söz konusu rivayetin, Müslim'in kitabının mukaddimesinde zikredip illetlerini beyan edeceğini dile getirdiği muallel hadislerden olduğunu kaydetmiştir. Evet, Kâdî İyâz böyle söylemektedir. İşin tahkikine gelince, Ebû Muâviye'nin rivayet ettiği iki vecih için de illet söz konusu değildir. Ebû Muâviye şayet Ebû Yahya'dan gelen rivayet üzere iktisar etseydi, ancak bu takdirde illet tahakkuk edecek ve hadis şâz olacaktı. Ebû Hâzim'den rivayet konusunda diğer râvilerle muvafakat ettikten sonra bu artık, A'meş'in geri kalan ashâbının değil de, sadece Ebû Muâviye'nin ondan hıfz ettiği mahza bir ziyade olmaktadır. Öte yandan Ebû Muâviye ondan hadis alanlar içinde hıfzı en sağlam olanıdır ve dolayısıyla mezkûr ziyadesi makbuldür -Vallahü a'lem-." ¹³²

Bilvesile İbn Hacer'in hem tettebbu-ı turuk mevzuundaki hassasiyetine, hem de bin bir emekle derç ettiği malzemeyi değerlendirmedeki hazâkat ve maharetine bir defa daha şahit olduğumuz bu satırlarda, konumuzla ilgili olarak evvel emirde kendinden önce dile getirilmiş bir illet iddiasının izi sürülmektedir. İbn Hacer bir Müslim hadisi için ileri sürülen bu iddianın doğruluğunu tespit için öncelikle hadisin, kitaplarında sıhhati iltizâm etmiş olan Buhârî ve Müslim'de yer alan bütün tariklerine atf-ı nazar etmiştir. Sâniyen, hadisin *Sahîhayn*'daki tariklerinin arz ettiği manzaranın nihâî tahliline medar olacak yönlerini bütün açıklığıyla gözlerimiz önüne sermiştir. Bu arada illet iddialarının kendisinde temerküz ettiği râvinin kimliğine dair belki de kritik bir bilgiyi vermeyi

¹³⁰ Buhârî, "Et'ime", 21.

¹³¹ İbn Mâce, "Et'ime", 4.

¹³² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVI, 430-431.

atlamamıştır. Sâlisen, söz konusu iddiaların kaynaklarına atıfta bulunmuş, iddianın hadis tarihi ve literatüründeki yansımalarına dikkatlerimizi çekmiştir. Anılan kaynaklardan iktibasla illet meselesinin temelinde, bir râvinin hocasından rivâyetinde müşâriklerine muhâlefetin yattığını ibrâz etmiştir. Ve son olarak da işaret edilen râviden gelen iki veçhin de illetten sâlim olduğunu iddiasını dillendirmiştir. Onu bu karşı iddiaya sevk eden husus kendisinin bu kabil muhalefet mevzilerinde hayatî önem atfettiği ve *Nuhbetü'l-fiker* gibi kısa bir metne bile almazlık etmediği sikanın ziyadesi meselesidir.¹³³ Zira iktibas olunan pasajda İbn Hacer tarafından, hocasından rivayette teferrüd ettiği için ondan rivayette bulunan diğer râvilere muhalefet ettiği ithamına maruz kalan Ebu Muâviye'nin bilakis A'meş'in (v. 148/765) zapt bakımından en önde gelen talebesi olduğu vurgulanmaktadır. Kanaatimizce İbn Hacer'i bütün bu değerlendirmelere sevk eden husus, meselenin de nirengi noktasını teşkil eden vâki muhalefet olabilir. Yani İbn Hacer, mezkûr değerlendirmesi için, hiç şüphesiz hadisin diğer tariklerinden de güç devşirerek, Ebû Muâviye'nin muhalefetinin onun hakkında bir kusura değil de, tam tersine bir meziyete delalet ettiğini düşünmüş olabilir. İbn Hacer'in bahis konusu edilen muhalefetin hangi durum muvacehesinde problem teşkil edeceğine kafa yorması ve farz ettiği durumda hadisin zaten muallal değil de şâz olacağına değinmesi ise teorik değeri de olan kayda değer bir bilgi hüviyetindedir.

İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*'ın sahih hadis bahsinde şâzzın sadece lûgat itibariyle münferit manasına geldiğini kaydedip akabinde onun şu tarifini vermekle iktifa etmiş, farklı bir tefsirinin de ileride geleceğini belirtmiştir:

“İstılâh itibariyle şâz, râvinin kendisinden daha râcih olan râviye muhâlefet ettiği hadistir.”¹³⁴

İbn Hacer'in önemli talebelerinden biri olan ve *Nüzhetü'n-nazar*'ı kendisinden bizzat okuyan Kâsım b. Kutluboğa (v. 879/1474), bu eser üzerine kaleme aldığı haşiyesinde hocasına itiraz etmiş, tarifte mutlak manada râvinin yerine, sika râvinin

¹³³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 88-89.

¹³⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 78. İbn Hacer'in bu bahiste yer alan ibareleri şunlardır:

«والشاذ لغة المنفرد، واصطلاحاً ما يخالف فيه الراوي من هو أرجح منه. وله تفسير آخر سيأتي»

muhalefetinin dile getirilmesinin gerektiğini öne sürmüştür. Aksi takdirde ona göre tarife münker hadis de dâhil olacak ve tarif ağyârını men edicilik vasfından uzaklaşacaktır.¹³⁵ *Nüzhetü'n-nazar* üzerine bir şerhu'ş-şerh yazan Aliyyü'l-Kârî (v. 1014/1605) ise, İbn Hacer'in tarifinde ism-i tafdîl sîgasıyla zikredilen 'ercah' lafzıyla bu itirazın boşa çıktığını söyleyerek onun adına talebesine cevap vermiştir.¹³⁶

Şârih, *Nüket*'in ilgili bahsinde *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de çizdiği çerçeveye ilave birtakım bilgiler daha sunmaktadır. İbn Hacer, öncelikle bu kavramla muradın Halîlî'nin (v. 446/1055) tefsir ettiği gibi sika râvinin teferrüdü¹³⁷ olmadığını kaydeder. Ona göre sahihin tarifinde yer alan şâz ile kasıt, Şâfiî'nin tefsir ettiği gibi, râvinin zapt ve hıfz cihetinden kendinden daha üstün bir râviye veya adedce daha fazla olan râvilere muhalefet ettiği hadis olmaktadır.¹³⁸

Nüket'te İbn Hacer tarafından dile getirilen bir diğer husus İbnü'-Salâh'ın sahih tarifi¹³⁹ üzerindeki bir tartışmadan neş'et etmektedir. Şöyle ki, Tâceddin et-Tebrîzî, işaret edilen tarife münker olmama kaydını da ilave etmiştir. İbn Hacer ise hadisin sıhhati için nekâretin nefyinin şart kaoşulmasını ve bunun için tarife kayıt ilave edilmesini isabetli bulmamaktadır. Çünkü bütün kısımlarıyla münker şazdan daha zayıf bir hadistir. Şaz ile münker arasında hasen ile sahih arasındakine benzer bir nispet mevcuttur. Tıpkı bir isnadın hasen derecesinde bile olmamasının, onun sahih de olamayacağını istilzâm etmesi gibi; sahih hadisten şüzûzun nefyi, nekâretin de nefyini iktiza eder. Ona göre Tebrîzî bu inceliği düşünememiştir.¹⁴⁰

Şâz bahsine, Buhârî'nin Kitâbü's-Savm'da yer verdiği bir hadis üzerine İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de düştüğü şerhten kısa bir bölüm iktibas edilerek nihayet verilecektir. Buhârî'in, eserinin anılan bölümünde Osmân b. Ebî Şeybe, Cerîr, Mansûr b.

¹³⁵ İbn Kutluboğâ, *Hâşiyetü İbn Kutluboğâ alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 48.

¹³⁶ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 252-253.

¹³⁷ Halîlî, Ebû Ya'la el-Halîl b. Abdullah b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvîni, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemai'l-hadîs* (thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdris), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989, I, 176 177.

¹³⁸ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 87.

¹³⁹ İbnü'-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 11-12.

¹⁴⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 88.

Mu‘temir, İbn Şihâb ez-Zührî, Humeyd b. Abdurrahman, Ebû Hüreyre tarikiyle tahriç ettiği bu hadis¹⁴¹ üzerine şarihin değerlendirmeleri şu minvaldedir:

“Müellifin ‘Zührî’den, o da Humeyd’den’ kavlinin izahına gelince, Mansûr b. el-Mu‘temir’in ashâbının çoğu ondan hadisi bu tarikle rivâyet etmişlerdir. Keza, hadisi Müemmel b. İsmâil de Süfyân es-Sevrî, Mansûr tarikiyle nakletmiştir.¹⁴² Mihrân b. Ebî Ömer ise Müemmel’e muhalefet ederek hadisi yine Sevrî’den aynı isnâdla fakat Humeyd b. Abdurrahman’ın yerine ‘Sa‘îd b. el-Müseyyib’den’ demek suretiyle rivayet etmiştir. Haidisin bu tarikini İbn Huzeyme tahriç etmiştir.¹⁴³ Müemmel’in bu sözü şazdır. Mahfûz olan evvelkidir.”¹⁴⁴

İbn Hacer bu kısa pasajda, bâbda mezkûr olan hadisin tariklerine dair malumat vermekte ve bunlardan birinin sahip olduğu isnadın, diğerlerinin tamamına muhalif olması dolayısıyla şâz vasfını kazandığını ifade etmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere şâz, tam da bu kabil muhalefetler için vaz edilmiş bir mefhumdur. Muhaddisler bu muhalefetin mukabilinde, yani karşı tarafında yer alan hadis için ise, iktibas edilen pasajda da kendisine atıfta bulunulmuş olan mahfuzu vaz etmişlerdir. Mahfuz ıstılâhı bu bölümün ilerleyen sayfalarında incelenecektir.¹⁴⁵

3. Sahih Hadisin Dereceleri

Sahih hadislerin tamamı hiç şüphesiz alesseviye değildir. İbn Hacer’in *Nuhbetü’l-fiker*’de de belirttiği gibi bunun sebebi bu nevi hadislerin senedinde yer alan râvilerin hâiz oldukları adalet ve zapt vasıfları bakımından müsâvi olmamalarıdır. Yani râvilerin bu iki sıfat itibariyle tefâvütleri naklettikleri hadisleri de etkilemekte, onların mertebe bakımından mütefâvit olmalarına kapı aralamaktadır. Dolayısıyla muhaddislerin

¹⁴¹ Buhârî, “Savm”, 31.

¹⁴² İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, III, 221, hadis no: 1950; Ebû Avâne, Yakub b. İshâk b. İbrâhim el-İsferâyînî, *Müsnedü Ebî Avâne/el-Müstahrec* (thk. Eymen b. Ârif ed-Dimaşkî), Beyrut: Dârü’l-Ma‘rife, 1998/1419, II, 204, hadis no: 2854; Dârekutnî, *es-Sünen*, III, 204, hadis no: 2400.

¹⁴³ İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, III, 221, hadis no: 1951.

¹⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VI, 391.

¹⁴⁵ bkz. s. 211-212, 282-288.

sahih olduğuna hükmettikleri hadislerin sıhhat dereceleri farklıdır. İbn Hacer bu derece farkını *Fethu'l-bârî*'de de tasrih etmektedir. Onun konuya dair mezkûr şerhte şöyle bir ifadesi yer almaktadır:

“Buhârî'nin bu hadisi¹⁴⁶ *es-Sahîh*'de tahriç etmesinden çıkarılacak bir takım fevâid bulunmaktadır...”

Bu fevâidden biri de, *es-Sahîh*'te yer alan hadislerin sahih ve daha sahih (esah) olmak üzere mütefâvit mertebelere sahip olmasıdır.”¹⁴⁷

Usûl-i hadîse dair eser kaleme almış diğer müellifler gibi İbn Hacer de bu başlık altında iki temel konuya yer vermektedir. Bunlardan ilki muhaddislerin ibare ve kelimalarında ıtlak ettikleri ‘esahhu’l-esânîd’ mefhumu ve bu tavsife mazhar olmuş isnad künyeleridir. Sahih hadis mevzuunun kendilerinden bigâne kalınarak ele alınamayacağı *Sahihayn*'ın birbirlerine nispet durumları da bir diğer temel konuyu teşkil etmektedir. Yani sıhhat bakımından genel olarak bu iki eser arasındaki takdim-tehir meselesi alana dair telifi olan hemen herkesin zihnini ve kalemini meşgul etmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde, meselenin her iki yönüne de değinilecek, konu akışında ise mezkûr sıralama esas alınacaktır.

İbn Hacer'in hadis usulüne dair kaleme aldığı üç eserin de İbnü's-Salâh'ın *Ma'rifetü envâ'i ilmi'l-hadîs*'le kuvvetli irtibatları bulunmaktadır. *Nüket* zaten bu eser üzerine yazılmış bir şerh/hâşiye hüviyetinde olduğu için aralarındaki irtibat izahtan varestedir. Kuvvetli bir görüşe göre *Nuhbetü'l-fiker* ise anılan eserin telhis ve ihtisarından ibaretdir. *Nüzhetü'n-nazar* da bu muhtasarı tavzih için müellif tarafından bizzat kaleme alınan bir şerhtir. Bütün bu irtibâtın tekrar hatırlatılmasının temel gayesi ise, sadedinde olduğumuz konunun İbn Hacer'in anılan eserlerinde hâliyle İbnü's-Salâh ekseninde masaya yatırılmış olmasıdır. Konu tarafımızca işlenirken İbnü's-Salâh'a da atıfta bulunulmasının temelinde bu husus yatmaktadır. Anılan eserlerin tamamında konunun

¹⁴⁶ Buhârî, “Talâk”, 12.

¹⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVI, 128. İbn Hacer'in söz konusu ifadelerinin Arapça aslı şudur:

«ومنها أن أحاديث الصحيح متفاوتة المرتبة إلى صحيح وأصح»

hem teorik hem de pratik veçhesi ele alınmıştır. Biz tahmin edilenin ve genellikle beklenilenin aksine önce konunun pratik veçhesini vermekle başlamayı daha doğru bir yöntem olarak telakki etmekteyiz.

Esahhu'l-esânîd¹⁴⁸ meslesinin pratik veçhesini, hadis tarihinde bu vasfın kendisine lâıyk görüldüğü isnâd künyeleri teşkil etmektedir. İbnü's-Salâh anılan eserinde, kimden rivayet edildiklerini de başına kaydetmek suretiyle, bu cümleden olarak şu beş isnadı zikretmiştir:

1. İshâk b. Râhûye ve Ahmed b. Hanbel'den rivayet edildiğine göre, “Zührî, Sâlim b. Abdullah, Abdullah b. Ömer” isnadı.

2. Amr b. Ali el-Fellâs'tan nakledildiğine göre, “Muhammed b. Sîrîn, Abîde b. Amr es-Selmânî, Ali” isnadı.

3. Yahyâ b. Maîn'den naklolunduğuna göre, “A'meş, İbrâhîm en-Nehaî, Alkame, Abdullah b. Mes'ûd” isnadı.

4. Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'den rivayet edildiğine göre, “Zührî, Ali b. el-Hüseyn, el-Hüseyn b. Ali, Ali” isnadı.

5. Buhârî'den rivayet olunduğuna göre, “Mâlik b. Enes, Nâfi', Abdullah b. Ömer” isnadı.

İbnü's-Salâh son olarak Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir et-Temîmî'nin beşinci isnâda Mâlik'in (v. 179/795) talebesi olarak Şâfiî'yi ilave ettiğini zikretmektedir. Zira ona göre ashâb-ı hadîs, Mâlik'in râvileri arasında Şâfiî'den daha üstün kimsenin bulunmadığı üzerine icmâ etmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁸ bkz. Efendioğlu, “Sahih”, *DİA*, XXXV, 524-525; Küçük, Râşit, “İsnad”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, XXIII, 158; Yücel, Ahmet, “Silsiletü'z-zeheb”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, XXXVII, 208-209.

¹⁴⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 15-16.

İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın esahhu'l-esânîd meselesinde yer alan bir hüküm cümlesi¹⁵⁰ üzerine giriştiği tenkitte, onun zikrettiklerine ilaveten yirmi beş yeni isnad künyesi kaydetmiştir. Bunların bir kısmını Hâkim en-Neysâbü'rî ve Hatîb el-Bağdâdî'nin (v. 463/1071) kitaplarına atıfla, diğer bir kısmını ise Haccâc b. el-Eşâire, Yahya b. Maîn (v. 233/848), İbn Hazm (ö. 456/1064) ve benzeri isimlerden nakille sayıp dökmüş, yeri geldiğinde itiraz ve eleştirilerini dile getirmekten geri durmamıştır. Hâsılı İbn Hacer'in bu konuya dair kaleminden dökülen ibareler büyük bir yekûn teşkil etmektedir.¹⁵¹ Burada sayılan yirmi beş isnada yer verilmeyip işaret edilen itirazlardan birine temas edilmesi tarafımızca çalışmamızın çerçevesine daha muvafık bulunmuştur. Zira Hâkim en-Neysâbü'rî'ye yöneltilmiş olan bahis konusu itiraz¹⁵² esahhu'l-esânîd meselesinin pratik yönüne dönük olarak bazı bakış açıları kazanmamıza imkân tanıyan bir muhtevaya sahiptir. İbn Hacer'in sözü edilen itirazı şudur:

“(Hâkim'in tespitleri üzerine) ben derim ki, Bu sayılanların bir kısmı(nın doğruluğu üzerinde) tartışılır. Özellikle de Enes b. Mâlik'ten gelen isnadlar içinden esahhu'l-esânîd olduğuyla hükmedilenler böyledir. Çünkü Katâde ve Sâbit el-Bünânî, Mâlik b. Enes'ten daha fazla onunla birlikte olma saadetine nail olmuşlardır. Kendilerinden rivayette bulunan çok sayıda talebeleri de bulunmaktadır. Sâbit'in ashabı içinde en sika olan Hammâd b. Zeyd, Katâde'nin ashâbı arasında en güvenilir olan ise Şu'be'dir. Başkasının daha mevsuk olduğunu söyleyenler olsa da ben, Şu'be olduğu noktasında kesin kanaat sahibiyim. Zira kendisi, müdellis olan bir râvi hocasından işittiğini tasrih etmedikçe, tedlîs ile muttasıf olan hiç kimseden hadis ahzetmezdi.”¹⁵³

İbn Hacer konuyla ilgili olarak *Nüzhetü'n-nazar*'da da bazı isnâd künyeleri zikretmiştir. Bir kısmı İbnü's-Salâh'ın verdikleriyle müşterek olsa da, onun anılan

¹⁵⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 15.

¹⁵¹ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 95-104.

¹⁵² Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmü'l-hadîs ve kemîyyeti ecnâsihi* (şerh ve thk., Ahmed b. Faris es-Selûm), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003/1424, s. 237-240.

¹⁵³ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 102.

şerhinde verdiği künyeler büyük oranda başka bir akışa sahiptir. Zira kendisi İbnü's-Salâh'tan farklı olarak sadece esahhu'l-esânîd olan isnadları kaydetmemiş, bunlarla birlikte o isnadların mertebelerine işaret eden bir sıralamaya yer vermiştir. Ona göre sıhhat bakımından en âli olan isnadlar bazı eimme-i muhaddisînin esahhu'l-esânîd ıtlakına mazhar olanlardır. Söz konusu isnatlara şunlar misal teşkil eder:

1. Zührî, Sâlim b. Abdullah, Abdullah b. Ömer
2. Muhammed b. Sîrîn, Abîde b. Amr es-Selmânî, Ali
3. İbrâhîm en-Nehaî, Alkame, Abdullah b. Mes'ûd

İbnü's-Salâh'ın da kaydettiği bu isnad künyelerinin bir mertebe dînunda yer alan isnadlar ise şunlar olmaktadır:

1. Büreyd b. Abdillâh b. Ebî Bürde, dedesi Ebû Bürde, babası Ebû Mûsâ el-Eş'arî
2. Hammâd b. Seleme, Sâbit el-Bünânî, Enes b. Mâlik

Bunun altında bir mertebe daha zikreden İbn Hacer, orada da örnek olarak şu iki isnadı kaydetmektedir:

1. Süheyl b. Ebî Sâlih, babası Ebû Sâlih, Ebû Hüreyre
2. el-Alâ' b. Abdurrahman, babası Abdurrahman, Ebû Hüreyre¹⁵⁴

İbn Hacer bu son mertebenin dînunda, artık teferrüd ettikleri hadislerin sahih değil de hasen addolunacağı râvilerin bünyesinde yer aldığı isnadların bulunduğunu dile getirmektedir. Şu iki künye¹⁵⁵ bahis konusu isnadlara misal niteliğindedir:

¹⁵⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 79.

¹⁵⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 79-80.

1. Muhammed b. İshâk, Âsım b. Ömer, Câbir b. Abdillâh¹⁵⁶

2. Amr b. Şuayb, babası, dedesi¹⁵⁷

Esahhu'l-esânîd konusuna *Fethu'l-bârî*'de de yer yer temas edilmektedir. İbn Hacer bu eserinde muhtelif hadislerin şerhi vesilesiyle onların isnadlarının bu vasıfla nitelendiklerini kaydetmektedir. *Fethu'l-bârî* boyunca esahhu'l-esânîd olduklarına hükmedilen isnad künyeleri şunlardır:

¹⁵⁶ Nâsiruddîn el-Elbânî bu isnadda yer alan Muhammed b. İshâk hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuş ve ona künyede hadisi hocası Âsım b. Amr'dan anane ile aldığını ifade eden surette yer verilmesini isabetli bulmamıştır. Şöyle ki, Elbânî mütâlaaları esnasında *Nüzhe* üzerine hâşiye mahiyetinde birtakım notlar düşmüştür. *Nüzhe*'nin başından itibaren şerhteki bazı bazı noktalar üzerine düşülmüş bu notlar hasen hadis bahsiyle birlikte nihayete ermektedir. Çalışmamızda kaynak olarak kullanacağımızı daha evvel ifade ettiğimiz, şimdiye kadar da kendisine atıfta bulunduğumuz *Nüzhetü'n-nazar*'ın muhakkiki olan Ali Hasen b. Abdülhamid el-Halebî el-Eserî, Elbânî'nin talebesidir ve yeri geldikçe onun hâşiyelerini tahkik/dipnotlar kısmında zikretmektedir. Nitekim Elbânî bu mevzuda şunları kaydetmiştir:

“Bu zât İbn Yesâr olup *Megâzî* sâhibidir ve tedlis ile maruftur. Dolayısıyla tahdîs sîgasını tasrih etmedikçe isnadı hasen olamaz. Müellif burada, ‘Muhammed İbn Sîrîn, Âsım b. Amr hadisi Cerîr’den aldığını bize tahdîsen nakletti’ demiş olsaydı, doğruya daha yakın olacaktı. Bunun üzerinde teemmül et!”

Bu malumat için bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 80, dipnot no: 1.

¹⁵⁷ Bu isnadda yer alan baba ve dede ile kastın kim olduğu konusunda, mecrûr zamirlerinin mercii noktasında ihtilaf edilmiştir. *Nüzhetü'n-nazar* üzerine bir şerhu's-şerh yazmak suretiyle onunla ilgili en mufassal çalışmalardan birini telif etmiş olan Aliyyü'l-Kârî bu bahiste şunları kaydetmektedir:

“Bu isnadda bulunan ‘Babasından’ ifadesinden kasıt, ya Amr b. Şuayb'ın babası olan Şuayb ya da Şuayb'ın babası olan Muhammed b. Abdillâh b. Amr b. el-Âs'dır. ‘Dedesinden’ ibaresinden kasıt ise, ya Amr'ın dedesi veya Şuayb'ın dedesidir. *el-Muzhir* nâm eserde de geçtiği gibi burada maksud olan dede, Muhammed b. Abdillâh b. Amr b. el-Âs'dır. Diğer taraftan ‘Amr b. Şuayb'ın dedesi, Abdullah b. Amr b. el-Âs; babası ise, Muhammed’dir. Dededen murat, sahâbi olan büyük dededir’ diyenler de olmuştur. Bu arada âilenin en büyüğü ve sahâbî olan Amr b. el-Âs akla gelmekteyse de, Muhammed b. Abdillâh'ın filvaki kendisine yetişmediği malum olduğu için bu ihtimal mündefî olmaktadır. *Mesâbâhu's-sünne* şârihi Za'ferânî, ‘Şuayb'ın dedesi Abdullah b. Amr'dan hadis işitip işitmediğinde ihtilaf olunmuştur. Bundan dolayı Şeyhayn, Amr b. Şuayb'ın dedesinden riveyet ettiği hadisleri tahric etmemişlerdir’ demiştir.”

Mezkûr değerlendirme için bkz. Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 263-264.

1. Hammâd b. Zeyd, Eyyûb es-Sahtiyânî, Muhammed b. Sîrîn. İbn Hacer bu isnâda kelbin bir kaptan su içmesi halinde gereken temizliği nâtık olan hadisin¹⁵⁸ şerhi sadedinde, mezheplerin konuya dair içtihatlarını kaydederken atıfta bulunmuştur. İbn Hâcer'in ibareleri şöyledir:

“Hanefilerin görüşüne gelince, onlar yedi defa yıkamanın ve bunlardan birinin toprak kullanmak suretiyle olmasının vücûbuyla hükmetmediler. Tahâvî ve başkaca hanefiler bu konuda birtakım umûr zikrederek itizar etmişlerdir.

Bunlardan biri, mezkûr hadisin râvisi olan Ebû Hüreyre'nin üç defa yıkamakla fetva vermiş olmasıdır. Onlara göre bununla yedi defa yıkama hükmünün neshedildiği sabit olmuştur. Bu görüş, Ebû Hüreyre'nin yedi defa yıkamanın vacip değil de mendûb olduğu itikadında olmasının ya da rivayet ettiği hadisi unutmuş olabileceğinin ihtimal dâhilinde bulunduğu, ihtimalle de neshin sübut bulmayacağı dile getirilerek eleştirilmiştir. Maâmâfih Ebû Hüreyre bu kapların yedi defa yıkanması gerektiği yönünde fetva da vermiştir. Ebû Hüreyre'nin fetvasının rivayetine muvafık olduğuna dair rivayet, muhalefetini nâtık nakilden hem isnad hem de nazar-ı akıl haysiyetinden daha râcihtir. Akli olarak niçin muraccâh olduğu izahtan varestedir. İsnâd cihetinden tercihe şayan olmasına gelince, onun fetvasına muvâfakat eden nakil Hammâd b. Zeyd, Eyyûb, İbn Sîrîn tarikiyle Ebû Hüreyre'den vârit olmuştur ve bu tarik esahhu'l-esânîddendir. Ebû Hüreyre'nin fetvasına muhâlif olan rivayet ise, Abdülmelik b. Ebî Süleyman, Atâ vechiye kendisinden nakledilmiştir ve bu vecih kuvvet bakımından ilk tarikin epey dûnundadır.”¹⁵⁹

2. Cerîr, Mansûr b. el-Mu'temir, İbrâhim en-Nehaî, Alkame. İbn Hacer Buhârî'de bu isnâdla kendisine yer bulmuş hadisi şerh ederken *el-Câmi'u's-sahîh*'de bundan daha sahihinin olmadığını dile getirmektedir.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Buhârî, “Vudû’”, 33.

¹⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 573.

¹⁶⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 294. İbn Hacer'in buradaki ifadesi aslen şöyledir:

«وما في الصحيح» أصح

3. Mansûr b. el-Mu‘temir, İbrâhim en-Nehaî, Alkame. Hz. Peygamber’in nafile oruç için herhangi bir gün tahsis ve tayin etmediğini ifade eden hadisin¹⁶¹ senedini teşkil eden ve Cerîr’in yerinde Süfyân es-Sevrî’nin yer aldığı bu isnad da İbn Hacer tarafından esahhu’l-esânîden sayılmıştır.¹⁶²

4. A‘meş, İbrâhim en-Nehaî, Alkame. Muhtevasını Hz. Peygamber’in gençlere evlenme tavsiyesinin oluştuğu hadisin¹⁶³ isnâdı olup İbn Hacer tarafından yine esahhu’l-esânîd cümlesinden addedilmiştir.¹⁶⁴

5. Ali b. el-Hüseyn Zeynelâbidîn, Hüseyn b. Ali, Ali b. Ebî Tâlib. *Sahîh*’in Teheccüd kitabında yer alan bir hadisin¹⁶⁵ isnâdını teşkil eden bu künye de *Fethu’l-bârî*’de şerhe konu olduğu yerde de esahhu’l-esânîd nitelemesine muhatap olmuştur. Ayrıca İbn Hacer, bu tarikin babasından ve dedesinden rivayette bulunan râvilerin bulunduğu isnad künyelerinin en şerefliyelerinden olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁶

6. Leys, Yezîd b. Ebî Habîb, Ebü’l-Hayr el-Yezenî, Ukbe b. Âmir. Buhârî’de yer alıp¹⁶⁷ İbn Hacer’in hakkında esahhu’l-esânîd değerlendirmesinde bulunduğu künyelerden bir diğerini de içinde sadece Mısırlı ravilerin geçtiği bu isnad teşkil etmektedir.¹⁶⁸

¹⁶¹ Buhârî, “Savm”, 64.

¹⁶² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VI, 516. İbn Hacer’in isnad için kullandığı ifade tam olarak şudur:

«وهذا الإسناد ممّا يعدّ من أصحّ الأسانيد»

¹⁶³ Buhârî, “Nikâh”, 2.

¹⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, IV, 212.

İbn Hacer’in bu isnada dair değerlendirmesinin ibaresi şöyledir:

«وهذا الإسناد ممّا ذكر أنه أصحّ الأسانيد، وهي ترجمة الأعمش عن إبراهيم النخعي عن علقمة عن ابن مسعود»

¹⁶⁵ Buhârî, “Teheccüd”, 2.

¹⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, IV, 314. İbn Hacer’in değerlendirmelerinin orijinali şudur:

«وهذا من أصحّ الأسانيد ومن أشرف التراجم الواردة فيمن روى عن أبيه عن جدّه»

¹⁶⁷ Buhârî, “Cenâiz”, 72.

¹⁶⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, IV, 711. İbn Hacer mezkûr isnad için şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

«والإسناد كلّ مصرّيون وهذا معدود من أصحّ الأسانيد»

7. Mâlik, Nâfi, İbn Ömer. İhramlı kişinin ne tür elbiseleri giyemeyeceğini dile getiren hadisin¹⁶⁹ isnâdını oluşturan bu künyenin esahhu'l-esânîd olduğuna dair hüküm İbn Hacer'in konuya dair tartışmaları serd ettiği şu pasajda karşımıza çıkmaktadır:

“Bazı fakihler iki hadisten¹⁷⁰ birini tercih yoluna sülûk etmiştir. Bu cümleden olarak İbnü'l-Cevzî, ‘İbn Ömer hadisinin mevkuf mu yoksa merfu mu olduğu hususu muhtelefün fihtir. İbn Abbâs hadisinin merfu olduğunda ise ihtilaf yoktur’ demiştir. Bu reddedilecek bir talildir. Doğrusu, şâz bir rivayet müstesna mestlerin topuğun altından kesilmesi emrinin İbn Ömer’den merfuan naklolundugunda ihtilaf söz konusu değildir. Öte taraftan İbn Abbâs’tan gelen rivayette de aynı şekilde ihtilaf mevcuttur. Nitekim İbn Ebî Şeybe hadisi, Saîd b. Cüber, İbn Abbâs tarikiyle gelen sahih bir isnad ile mevkuf olarak rivayet etmiştir.¹⁷¹ Muhaddislerden hiçbiri İbn Ömer hadisinin İbn Abbâs hadisinden daha sahih olduğunda en ufak bir şüphe duymaz. Çünkü İbn Ömer hadisi esahhu'l-esânîd vasfıyla mevsuf olan bir isnad ile gelmiştir. İbn Abbâs’tan gelen rivayetin hilafına olarak bu hadisin İbn Ömer’den naklinde, aralarında Sâlim ve Nâfi’in de bulunduğu birçok huffâz-ı muhaddisîn ittifak etmiştir. Zira İbn Abbâs hadisi sadece Câbir b. Zeyd’in kendisinden rivayet ettiği tarikte merfu olarak gelmiştir. Öyle ki, Asîlî hakkında, ‘Muhakkak o, mârûf olmayan Basralı bir hocadır!’ demiştir. Evet, eimme-i fukaha nezdinde fıkıhla muttasıf ve mârûf bir zât iken Asîlî kendisi hakkında bu minvalde konuşabilmiştir.”¹⁷²

İbn Hacer *Fethu'l-bârî*’de bu isnâd künyesinin esahhu'l-esânîd niteliğini haiz olduğuna, *Sahîh*’in Eşribe bahsinin başında yer alan bir hadisin¹⁷³ şerhi vesilesiyle de temas etmiştir.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Buhârî, “Hac”, 21.

¹⁷⁰ Diğer hadis için bkz. Buhârî, “Cezâü’s-sayd”, 16.

¹⁷¹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, IV, 101.

¹⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, V, 286-287.

¹⁷³ Buhârî, “Eşribe”, 1.

¹⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 208. İbn Hacer şerhinin bu sayfasında şu ifadelere yer vermiştir:

«الحديث الأول حديث ابن عمر من طريق مالك عن نافع عنه وهو من أصح الأسانيد»

8. Zührî, Ali b. el-Hüseyn, el-Hüseyn b. Ali. Son bir örnek olarak olarak zikrettiğimiz¹⁷⁵ bu künye de *Fethu'l-bârî*'de esahhu'l-esânîd olarak nitelenmiştir. İsnada atf-ı nazar edildiğinde aslında yukarıda mezkûr olan beşinci maddede ele alınan künyeye sadece bir râvi ilave edildiği görülecektir. İbn Hacer anılan nitelermeye Buhârî'nin Büyû' bahsinde tahriç ettiği bir hadisin şerhi vesilesiyle yer vermektedir.¹⁷⁶

8. Ebû Muâviye, A'meş, Ebû Sâlih Zekvân. *Hedyü's-Sârî*'de esahhu'l-esânîdden olduğu belirtilen bu isnad künyesi¹⁷⁷ ile rîvâyet edilen hadisler, Buhârî'nin *Sahîh*'inde çokca tekerrür etmektedir.¹⁷⁸

9. Şeybân b. Abdirrahman, Yahyâ b. Ebî Kesîr, Ebû Seleme. Bu isnâd da İbn Hacer'in *Hedyü's-Sârî*'de esahhu'l-esânîdden olmak üzere zikrettiği künyelerdendir.¹⁷⁹ Söz konusu künye Buhârî'de mükerreren vârittir.¹⁸⁰

Fethu'l-bârî'de esahhu'l-esânîd olduklarıyla hükmedilen bütün bu isnad misalleri bize iki hususu işaret etmektedir. Bunlardan birincisi, İbn Hacer tarafından, şerhedilen hadisin isnadı anılan vasfı haiz olduğunda bu konuya atıfta bulunulmasıdır. Ancak isnâd kümesinin tekerrür ettiği her yerde mevzu bahis atıf hâliyle mevcut değildir. Zaman zaman da hadisin değerlendirilmesinde, esahhu'l-esânîdden addedilen bir isnad künyesine sahip olmasının o hadise kazandırdığı avantaj dile getirilmektedir. Bu keyfiyet, daha ziyade mezkûr isnada veya bu isnada sahip hadise muaraza ve muhâlfet olduğunda karşımıza çıkmaktadır. Son tahlilde isnad, esahhu'l-esânîd cümlesinden olduğu için bu vasıfla muttasıf olmayan isnad künyelerine karşı hep tercihe şâyân

¹⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 61.

İbn Hacer'in bu isnada dair esahhu'l-esânîd tavsifinin ibaresi şöyledir:

«ورواية ابن شهاب بالإسناد المذكور مما قيل فيه إنه أصح الأسانيد»

¹⁷⁶ Buhârî, “Büyû”, 28.

¹⁷⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 88. İbn Hacer bu isnada yönelik olarak şu değerlendirmede bulunmuştur:

«وتكرر كثيرا، وهو من أصح الأسانيد»

¹⁷⁸ Misal olarak bkz. Buhârî, “Salât”, 87, “Tefsîr”, 32/1, 78/1.

¹⁷⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 91. İbn Hacer'in isnad için kullandığı ifade tam olarak şöyledir:

«وهذا من أصح الأسانيد وتكرر»

¹⁸⁰ Misal olarak bkz. Buhârî, “Ezân”, 26, “Megâzî”, 86, “Bed'ü'l-halk”, 6.

olmaktadır. Diğer taraftan İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de esahhu'l-esânîden olduğunu belirttiği isnad kümeleriyle, onun diğer eserlerinde zikrettikleri arasında, hatta İbnü's-Salâh'ın verdiği liste arasında son ikisi müstesnâ ve ufak tefek bazı tasarruflar hâriç olmak üzere neredeyse bir fark bulunmamaktadır.¹⁸¹

Esahhu'l-esânîd meselesinin pratik veçhesinin İbn Hacer'e âit eserlere yansımaları bu minvaldedir. Buradan itibaren meselenin aynı eserlerde kendine yer bulmuş teorik çerçevesine atf-ı nazar edilecektir. Bu çerçevede öncelikle *Nuhbe* ve *Nüzhe* ile *Nüket* teşrih masasına yatırılacak, en son olarak da *Fethu'l-bârî*'ye intikal edilecektir. Yukarıda da vurgulandığı gibi, İbn Hacer'in usûl-i hadîse dair kaleme aldığı eserlerin kendisiyle kuvvetli irtibatı bulunması ve onun eserlerinin zeminini teşkil etmesi dolayısıyla ilk olarak İbnü's-Salâh'ın kitabına atıfta bulunulacaktır. O, *Mukaddime* nâmıyla şöhret bulmuş olan kitabında konuya dair şu cümleleri kurmaktadır:

“Bundan dolayı biz bir isnad ya da hadis için mutlak olarak ona en sahih (esah) hükmü vermekten imsâk etmeyi daha doğru görürüz. Mâmâfih bazı hadis imamları bu sele dalmışlar/kapılmışlar ve neticede ortaya içlerinden birini tercih etme imkânı bulamadığımız muhtelif bir takım kaviller çıkmıştır.”¹⁸²

İbn Hacer *Nüket*'inde İbnü's-Salâh'ın bu cümlelerinin hemen her noktasını irdelemektedir. Öncelikle İbnü's-Salâh'ın sözleri arasında zikrettiği hadis kaydından rahatsızlığını ihasas ediyor gibidir. Çünkü evet, kimi muhaddisler bazı isnâdların esahhu'l-esânîd olduğunu sarahaten dillendirmişlerdir. Ama onların hiçbirinden muayyen bir hadis için mutlak manada, ‘Bu esahhu'l-ehâdistir’ sözü duyulmamıştır. Zira iki isnaddan birinin diğerinden daha sahih olması, hiçbir zaman bu isnadla nakledilmiş metnin de diğer metinden daha sahih olmasını iktiza etmez. Çünkü ilk metin isnadı kuvvetli olmasına rağmen bünyesinde diğerinde olmayan bir illet barındırıyor olabileceği gibi, sadece ikinci metin için çok sayıda mütabie sahip olmak gibi bir meziyet de söz konusu olabilir. Bundan dolayı eimme-i hadis hassaten isnadlar üzerine esahhiyetle

¹⁸¹ Çalışmamızda kaydedilenlerin dışında kalan bazı misaller için bkz., İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 64, 444; a.g.m., *Fethu'l-bârî*, I, 191, 468, II, 293, XIV, 553.

¹⁸² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 15.

hüküm konusuna dalmışlardır. Üstelik böyle bir hükmün ortaya konması mümtene de değildir. Çünkü râvilerin zapt bakımından halleri ve bu husustaki merteye farkları bilinmektedir. Üstelik râviler hakkında sahip olduğumuz bu bilgiler aralarında tercihte bulunmaya imkân vermektedir. İbn Hacer'in bu takririnden onun İbnü's-Salâh'ın yaklaşımlarından ziyade eimme-i hadisin pratiklerini benimsediği anlaşılmaktadır. Üstelik onların isnadlar hakkındaki vâki hükümleri, tercih icap eden durumlarda bizim için sağlam ve mukavemetli bir tutamak temin etmektedir. Zira mevcut hükümler sıra hadislerden birini tercihe gelince vücûh-ı tercihten bir vecih, karâin-i tercih'ten bir karine menzilesinde olmaktadır. Hatta itkan sahibi bir araştırmacı, sırf otorite bir muhaddisin isnad tercihinden bile birtakım hassas ve dakik sonuçlar çıkarabilir.

İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın sözleri arasında mezkûr olan ihtilâf konusuna da değinmekte, onun eleştiri konusu yaptığı bu durumu gayet tabii karşılamaktadır. Çünkü ona göre, bu konuda herkes râviler ve isnad hakkındaki kendi vukufuna nispetle hüküm vermekte, herkesin içtihadı farklı olduğu için de görüşler arasında ihtilâf çıkmaktadır. Nitekim esahhu'l-esânîd konusunda kanaat beyan edenlerin ekseriyetinin kendi memleketlerinin muhaddislerinin yer aldığı isnadları daha râcih kabul etmesi durumu izah etmektedir. Zira herkes kendi beldesinin ehlini daha iyi bilir ve onların hadislerine daha ziyade itina gösterir.

İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da hem İbnü's-Salâh'ın tarafımızca iktibas edilen sözlerini, hem de bu sözler üzerine kendisinin serdettiği mütâlaaları özetler gibidir. Nitekim aşağıda yer vereceğimiz değerlendirmelere mezkûr eserinde kendisi de esahhu'l-esânîd basınının sonunda ve muhtemelen bahsi toparlamak amacıyla yer vermiştir. İbn Hacer'in işaret edilen değerlendirmeleri şöyledir:

“(Bu konuda) kendisine itimad edilen görüş, isnadlardan muayyen bir terceme için en sahih (esah) hükümünü ıtlak etmemektir. Evet, eimme-i muhaddisinden bazı hadisler için sâdır olmuş esahhu'l-esânîd ıtlâklarının

mecmuundan, onların bu keyfiyeti hâiz olamayanlara nispetle daha râcih oldukları manası elde edilir.”¹⁸³

Şimdiye kadar yapılan bütün değerlendirmelerden esahhu'l-esânîd bahsinin pratik bir semeresinin olduğu ve bunun da rivayetler arasında tercih ihtiyacı hissedildiğinde ortaya çıktığı sonucuna varılmaktadır. *Fethu'l-bârî*'de bu pratiği temsil eden güzel bir pasaj bulunmaktadır. Yukarıda başka bir bağlam vesilesiyle de iktibas edilen pasajın¹⁸⁴ meselenin zihinlerde tebellür etmesi açısından burada tekrar verilmesi muvafık olacaktır. Sözü edilen pasaj şudur:

“Hanefilerin görüşüne gelince, onlar yedi defa yıkamanın ve bunlardan birinin toprak kullanmak suretiyle olmasının vücûbuyla hükmetmediler. Tahâvî ve başkaca hanefiler bu konuda birtakım umûr zikrederek itizar etmişlerdir.

Bunlardan biri, mezkûr hadisin râvisi olan Ebû Hüreyre'nin üç defa yıkamakla fetva vermiş olmasıdır. Onlara göre bununla yedi defa yıkama hükmünün neshedildiği sabit olmuştur. Bu görüş, Ebû Hüreyre'nin yedi defa yıkamanın vacip değil de mendûb olduğu itikadında olmasının ya da rivayet ettiği hadisi unutmuş olabileceğinin ihtimal dâhilinde bulunduğu, ihtimalle de neshin sübut bulmayacağı dile getirilerek eleştirilmiştir. Maâmâfih Ebû Hüreyre bu kapların yedi defa yıkanması gerektiği yönünde fetva da vermiştir. Ebû Hüreyre'nin fetvasının rivayetine muvafık olduğuna dair rivayet, muhalefetini nâtık nakilden hem isnad hem de nazar-ı akıl haysiyetinden daha râcihtir. Akli olarak niçin muraccâh olduğu izahtan varestedir. İsnâd cihetinden tercihe şayan olmasına gelince, onun fetvasına muvâfakat eden nakil Hammâd b. Zeyd, Eyyûb, İbn Sîrîn tarikiyle Ebû Hüreyre'den vârit olmuştur ve bu tarik esahhu'l-esânîddendir. Ebû Hüreyre'nin fetvasına muhâlif olan rivayet ise, Abdûlmelik b. Ebî Süleyman, Atâ vechiye kendisinden nakledilmiştir ve bu vecih kuvvet bakımından ilk tarikin epey dûnundadır.”¹⁸⁵

¹⁸³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 80.

¹⁸⁴ bkz. s. 157.

¹⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 573.

Esahhu'l-esânîd konusuna başlanılan yere dönülerek nihayet verilecektir. Kastedilen sahih hadisin râvisinin haiz olduğu adâlet ve özellikle zapt vasıflarının mütefâvit oluşudur. Evet, adâlet ve zapt vasfına sahip olmak bakımından müşterek olan râviler bu vasıfları aynı mertebe ve derecede hâiz değillerdir. Esahhu'l-esânîd meselesinin zeminini de işte bu tefâvüt vâkıası teşkil etmektedir. Başlanılan noktaya tekrar avdet edilmesinin sebebi, işaret edilen zemine dair *Fethu'l-bârî*'de yer alan iki misalin kaydedilip bahse nihayet verme niyetidir. Zira İbn Hacer, mestler üzerine mesih konusunda varit olmuş bir haidisin şerhinde konuya kısaca değinmektedir. Şöyle ki, Abdullah b. Ömer (v. 73/693), Sa'd b. Ebî Vakkâs'dan (v. 55/675) Hz. Peygamber'in mestler üzerine meshettiğini işitmiş, ama tatmin olmamış olmalı ki, konuyu babası Ömer b. el-Hattâb'a (v. 23/644) da sormuş ve ondan, "Sa'd sana Hz. Peygamber'den bir şey naklettiği zaman artık onu başkasına sual etme" cevabını almıştır.¹⁸⁶ İbn Hacer bu son sözleri şerh ederken *Fethu'l-bârî*'de şunları kaydetmektedir:

"Bunun sebebi onun nakil konusunda çok mevsuk bir kişi olmasıdır. Bu hadisin bize işaret ettiği bazı hakikatler vardır. Bunlardan biri şudur ki, râvide tercihi mucip sıfatlar bulunduğu zaman bu, haber-i vahidi saran karineler cümlesinden olup müteaddid râvilerin makamına kâim olur ve her ne kadar bazı âlimler kabul etmese de ilim ifade eder. Hz. Ömer'in haber-i vâhid kabul ediyor olması ise, diğer bir hakikattir ve ondan bu konuda nakledilen tevakkuf tavrı, olsa olsa şüphe ârız olan bazı yerlerde vakidir. Diğer taraftan adâletin mertebelerinin mütefâvit olduğuna ve bunun aralarında teâruz bulunan hadislerden birinin diğerine tercihinde tesir icra ettiğine kâil olan âlimler, şerhe mevzu rivayetle ihticac etmişlerdir. Hadiste, bu ilimdeki rivayetle fıkıh ilmindeki şahadet arasındaki farkın ortaya konulduğunu söylemek de mümkündür."¹⁸⁷

Pasajda adaletin mertebeleri ifadesinin tasrih edilmesi calib-i dikkattir. Zira esahhu'l-esânîd meselesinde daha ziyade öne çıkan ve mevzu edilen husus zaptın mertebeleri olmaktadır. Tabi, İbn Hacer'in pasajda yer alan ifadelerinin haiz olduğu üsluptan adaletin mertebelerinin söz konusu olmadığı veya tespitinin oldukça güç olacağı

¹⁸⁶ Buhârî, "Vudû", 48.

¹⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 628.

kanaatine sahip muhaddislerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Gerek İbn Hacer'in ve gerekse sair ulemanın hadis usûlü müellefatı incelendiğinde vakıanın da zikredilen istikamette olduğu görölmektedir.

Yukarıda verilen ve râvilerin sahip olduğu adâletin tefavütünü tasrih bakımından yegâne olan pasajdan sonra sadedinde olduğumuz konunun *Fethu 'l-bârî*'deki serencamı açısından ilki *Hedyü's-sârî*'de yer alan iki pasajın daha zikri isabetli olacaktır. Satırlarında adalet gibi zapt vasfının da mütefâvit olduğuna işaret edilen mevzu bahis pasajlar önce iktibas edilip akabinde tarafımızca değerlendirilecektir. Birinci pasaj anılan mukaddimenin dokuzuncu faslının girişinde zikredilen şu satırlardan ibarettir:

“Konuya dalmadan önce insaf sahibi herkesin şunu bilmesi ve kabul etmesi lâzımdır ki, *es-Sahîh*'in müellifinin eserinde kim olursa olsun bir râvinin hadis/ler/ini tahriç etmesi, nezdinde o râvinin adaletini, zaptının sağlamlığını ve adem-i gafletini iktiza eder. Özellikle ümmetin cumhurunun mezkûr iki kitabı mutlak olarak *Sahîhayn* ismiyle tesmiye etmiş olması vakası düşünüldüğünde durum tam olarak böyledir. Bu keyfiyet ve mana *es-Sahîh*'de hadisleri tahriç edilenlerin dışında kalan raviler için hâsıl değildir ve iki kitapta zikredilen râvilerin ta'dili noktasında cumhurun mutabakatı/icmâi mesâbesindedir. Tabi mezkûr keyfiyet, Buhârî, o râvilerin hadislerini usulde tahriç ettiği zaman câri olmaktadır. Şayet râvileri mütâbaat ve şevâhidde ya da muallak hadislerin isnadlarında zikretmiş ise, bu durumda her bir râvi için sıdk vasfı hâsıl olmakla beraber zapt ve daha başka vasıflar bakımından kendilerinin dereceleri ise mütefâvit olacaktır.”¹⁸⁸

Sahih hadisin râvilerinin zapt vasfı itibariyle aynı seviyede olmadıklarına, aralarında bir takım derece ve kademe farklarının bulunduğuna satırları arasında işaret olunan diğeri pasaj ise şöyledir:

¹⁸⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 343.

“Buhârî’nin bu hadisi¹⁸⁹ *es-Sahîh*’de tahriç etmesinden çıkarılacak bir takım fevâid bulunmaktadır...

Hadisin fevâidinden bir diğeri de şudur: Râvi zapt vasfını en üst dereceden hâiz olmayıp kendi seviyesinde başka bir râvi ona muvafakat ettiği zaman, naklettiği hadis kuvvet kesp eder ve rivayetleri zapt-ı tâm sahibi mütkın râvinin naklettiği hadise mukavemet gösterebilir.”¹⁹⁰

İbn Hacer iktibas olunan bu satırlarda sarahaten ya da zımnen zaptın derece ve mertebelerine işaret etmektedir. İlk pasajda konu, Buhârî’nin hadislerine *Sahîh*’inde yer verdiği râviler bağlamında ele alınmış ve râviler arasında zapt veya başkaca unsurlar bakımından derece farklarının bulunduğu tasrih edilmiştir. Bu değerlendirmeler vesilesiyle Buhârî’nin tahriç ettiği bir hadisin mahiyetinin yani usulden mi yoksa mütâbi, şâhid veya muallak rivayetlerden mi olduğu hususunun da râvisinin zaptı hakkında fikir edinilmesine imkân tanıdığı anlaşılmaktadır. Çünkü mevcut pasajda çizilen çerçeve, usûl cümlesinden olan hadislerin râvilerinin zapt bakımından mütecanis veya derece itibariyle birbirlerine yakın olduğunu, sayılan diğer türlerin râvilerinin ise, mertebe bakımından daha dûn ve nispeten daha mütefâvit olduğunu aksettirmektedir. İkinci pasajda ise Buhârî’nin işaret ettiği bir ihtilâftan ve onun söz konusu ihtilaftaki konumunu ihsas eden bir tercihten bahsedilmektedir. İbn Hacer’in bütün bu unsurları değerlendirirken atıfta bulunduğu konulardan biri de, râvilerin zapt bakımından tefâvütleri olmuştur.

Hadis usûlü telifatının sahih başlığı tahtında incelenen esahhu’l-esânîd meselesi etrafında dile getirilen hususlardan anlaşılan odur ki, İbn Hacer konuya bir taraftan *Nuhbe*, *Nüzhe*, *Nüket*’te bu eserlerin hacimleriyle mütenasip genişlikte bir alan açmış, diğer taraftan da *Fethu’l-bârî*’de yeri geldikçe anılan niteliği hâiz isnad künyelerine dikkat çekmiştir. Ayrıca o, bu son eserinde, zaman zaman mezkûr mesele zemininde bazı değerlendirmelerde de bulunmuştur. Onun *-Fethu’l-bârî dâhil-* anılan eserleri konu açısından birbirini destekleyen bir içeriğe sahiptir. Bu, bazen birinde bulunan teorik veya pratik bilginin diğerindekini detaylandırması ya da özetlemesi suretinde tezâhür

¹⁸⁹ Buhârî, “Talâk”, 12.

¹⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVI, 128.

edebilmekte, bazen de konunun farklı yönlerinin görülüp daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak bir mahiyeti hâiz olabilmektedir. Ayrıca eserlerin türleriyle mütenasip olarak meselenin farklı boyutlarını ihtiva ediyor olmaları kaçınılmazdır.

İbn Hacer'in deyimiyle başlığımızı teşkil sahih hadisin mertebeleri ve esahhu'l-esânîd konusuna mülhak bir mesele daha mevcuttur.¹⁹¹ Hadis usûlü eserlerinde Buhârî ile Müslim'in tefâzülü olarak anılan bu meseleye çalışmamızda ana hatlarıyla değinilecektir. Yani İbn Hacer'in eserlerinde aslında oldukça ayrıntılı ele alınan meseleye çalışmamızda bütün detaylarıyla temas edilmeyecek, konuya dair genel bir çerçeve çizilecektir. Bu çerçeveye intikal etmeden evvel yukarıda başka vesilelerle dikkat çekilen bir konunun tekraren vurgulanmasında fayda mülâhaza edilmektedir. Şöyle ki, gerek metin, gerek şerh, gerek hâşiye ve gerekse modern usulle telif edilmiş hiçbir hadis usûlü eseri yoktur ki, yeri geldiğinde ve münasebet velyettikçe ele aldıkları konunun Buhârî ve Müslim özelindeki durumuna temas etmemiş olsunlar. Mezkûr eserler alanlarında zirve kabul edilirken aksi istikamette bir yol tutturulması zaten kusur ile malûl bir tutum olacaktır. Yani ayrı alanlar olsalar da usulün fûrû'u dikkate almaması tasavvur olunamaz. Muhaddisler nezdinde, fûrû'a (rivâyetü'l-hadîs) dair yazılmış eserlerin başında tasnif edilmiş eserlerin en sahihi olan *Sahîhayn* gelmektedir. *Sahîh-i Buhârî*'nin *Sahîh-i Müslim*'den sıhhat bakımından bir kerte üstün kabul edilmesi ve *Fethu'l-bârî*'nin Buhârî şerhi olması hesaba katılarak, konunun, İbn Hacer'in çalışmamızın merkezinde yer alan kitaplarında hangi ağırlıkta yer aldığı hususunda az çok fikir yürütülebilecektir.

Buhârî ile Müslim'in sıhhat ya da başka bakımlardan kendi içlerinde veya başka eserlerle mukayesesi temeli üzerine bina edilen konunun boyutları şunlardır:

1. Sahih hadislerin Buhârî ve Müslim'in merkeze alınarak derecelendirilmesi
2. Buhârî ile Müslim'in genel olarak sıhhat bakımından takdim ve tehirî
3. Genel manadaki öncelik ve sonralığın değişebileceği hususi durumlar
4. Müttefekun aleyh kavramı

¹⁹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 80.

5. Buhârî'nin Müslim'e rüçhan cihetleri
4. Sahih hadisleri ilk defa olarak cem ve tasnif eden musannifler
5. Buhârî ve Müslim'in bir hadisi kitaplarına kaydederken gözettikleri kriterler
6. Müstedrek ve müstahreçlerin yazılma sebepleri, bu tür eserlerin faydalı yönleri ve müelliflerinin ne ölçüde muvaffak oldukları vs.
7. Buhârî ve Müslim'in kitaplarının her birinin kendine hâs olan ve dikkatlerden kaçmaması icap eden yönleri

Yukarıda verilen maddelerde de görüldüğü gibi oldukça etraflı ve birçok boyutu hâiz olan bu konu, İbn Hacer tarafından İbnü's-Salâh'ın kitabı üzerine kaleme alınan *en-Nüket*'te sayfalarca süren bir tafsilatla işlenmektedir.¹⁹² Zikredilen maddeler vasıtasıyla boyutları ve kapsamı ana hatlarıyla tebellür eden bu tafsile, çalışmamızın hacmi, planı ve daha da önemlisi merkezî hedefi göz önünde bulundurularak girilmeyecek, konunun *Nüzhetü'n-nazar*'da çizilen çerçevesi¹⁹³ ve *Fethu'l-bârî*'den bu çerçeve içine oturtulabilecek bir takım malumatla iktifa edilecektir.

Çok muhtasar bir metin olmasına rağmen *Nuhbetü'l-fiker*'de atıfta bulunmayı ihmal etmediği konuyu İbn Hacer, anılan eserinde râvilerinin hâiz olduğu vasıfların derece bakımından mütefâvit olmasından nâşi sahih hadislerin derecelerinin de mütefâvit olduğu bilgisi üzerine binâ etmiştir. Zira bu bilgiye istinaden Buhârî'nin *Sahîh*'i takdim olunmuş, sonra Müslim'in *Sahîh*'i ikinci kademeyi ihrâz etmiş ve sonra da bu iki müellifin eserlerine bir hadisi almak için belirledikleri şartlar, yani bu şartalara uyan sahih hadisler sıralamaya girmiştir.¹⁹⁴ Bu ifadelerle murat olunan, başta İbnü's-Salâh olmak üzere hemen her hadis usulünde yer alan¹⁹⁵ ve merkezinde Buhârî ile Müslim'in

¹⁹² İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 116-206.

¹⁹³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 80-84.

¹⁹⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 78, 83.

¹⁹⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 27-28; İbnü'l-Hanbelî, Ebû Abdullah Râdıyyüddin Muhammed b. İbrâhim b. Yusuf el-Halebî, *Kafvü'l-eser fî safvi ulûmi'l-eser* (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), 2. bs., Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408, s. 51-58; Seydişehrî, *Usûl-i Hadîs*, s. 61-63.

Sahih'inin bulunduğu meşhur taksimdir. İbn Hacer sahih hadisin mertebelerini veren bu taksimi sarahaten zikretmemiş, sadece *Nüzhetü'n-nazar*'da sayılar vererek ve nirengi noktalarını vurgulayarak söz konusu taksime işaret etmiştir. Sahih hadisi yedi mertebede mütâlaa eden taksim hakkında İbn Hacer anılan şerhinde şunları kaydetmektedir:

“Bu ancak delil ile dışına çıkılabilecek bir asıldır. Şayet hadis her iki müellifin şartlarına beraberce uyuyorsa, sadece Müslim'in kriterini taşıyan hadisin dûnundadır veya onun mislidir. Eğer sadece birinin şartlarını taşıyorsa, asıllarına tebaiyetle Buhârî'nin şartları Müslim'inkine tercih olunur. Bizim için bütün bu sayılanlardan sıhhat açısından dereceleri mütefâvit olan altı kısım çıkmaktadır. Son olarak yedinci bir kısım daha bulunmaktadır ki, bu da ne birlikte ne tek başına Buhârî ve Müslim'in şartlarını hâiz olan hadistir.”¹⁹⁶

İbn Hacer bu satırların devamında mezkûr tasnife göre derece itibariyle daha aşağıda bulunan bir hadisin tercih iktiza eden başka birtakım umûr muvâcehesinde daha üstte yer alan hadise takdim edilebileceğini dile getirmekte ve duruma dair şu iki misali zikretmektedir:

“Bu, tevâtür derecesinden kasır, ancak ilim ifade eden bir karine ile muhtef olan meşhur bir hadisin Müslim'de yer alması durumu gibidir. Bu vasıftaki bir hadis ferd-i mutlak olduğu zaman Buhârî'nin tahric ettiği hadise takdim olunur.

Kezâ Buhârî ve Müslim'in tahric etmediği hadisin Mâlik, Nâfî, İbn Ömer tarik gibi esahhu'l-esânîd olmakla vassfedilmiş bir terceme ve künyeye sahip olması gibi. Bu rivâyet, meselâ Buhârî ve Müslim'den birinin infirad ettiği hadise, özellikle de isnadında birtakım tartışmalar ve zafiyet söz konusu olduğu zamam mukaddem kabul edilir.”¹⁹⁷

Sahih hadisin derecelerini ifade eden meşhur tasnifin, muhtevası hesaba katıldığında *Fethu'l-bârî*'de yer almaması gayet tabiidir. Ancak bu eserde tasnifin

¹⁹⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 83-84.

¹⁹⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 84.

unsurlarına dair bazı atıflar mevcuttur. Bunlardan ilki, ortaklarından birinin kendisine ait hissesini azat eden kölenin kalan hissesinin azadı gerçekleşmeyince kendisinden bu konuda talep edilen çalışma (istis‘â’) konusundaki ihtilâfa dâir İbn Dakîkul‘îd’den iktibâs da içeren şu pasajdır:

“İbn Dakîkul‘îd şöyle söylemektedir: ‘Bu konuda Şeyhayn’ın ittifak ettiği hadis sana kâfidir. Zirâ bu nevi hadisler sahih hadisin en âli derecesini teşkil etmektedirler. (Hadiste geçen) istis‘â’¹⁹⁸ ile hükmetmeyenler hadisin zayıf olduğunu ortaya koymak üzere bir takım illetler öne sürmüşlerdir. Ancak muhaddislerin benzer illetlere sahip hadislerle istidlale muhtaç oldukları bu kabil yerlerde ileri sürülen illetler müessir değildir.’¹⁹⁹

Buhârî de âdetâ Saîd b. Ebî Arûbe’nin riveyetinin ta‘na uğramasından korkmuş ve âdeti veçhile gizli bir takım işaretlerle rivayetin sâbit olduğuna dikkat çekmiştir. Zira o, aynı konuda insanların en güvenilir olan ve talebesinin kendisinden hadisi ihtilattan önce sema yoluyla aldığı Yezîd b. Zürey‘ tarikini de tahriç etmiştir. Sonra da bir taraftan teferrüd tevehhümünü def etmek için hadisin Cerîr b. Hâzim rivayetini izhar ederken, diğer taraftan aynı hadisin başka râvilerce de nakledildiğine atıfta bulunmuştur. Son olarak Buhârî Şu‘be b. el-Haccâc hadisi ihtisar etti demiştir. Onun bu sözü mukadder bir suale cevap gibidir ki, ‘Şu‘be, Katâde’nin hadislerini herkesten daha iyi hıfz eden bir râvi hüviyetinde iken nasıl olur da rivayetinde istis‘â’yı zikretmez?’ takdirindedir. Buna ‘Söz konusu durum hadiste zaaf tesiri icrâ etmez. Çünkü o, hadisi muhtasar olarak irad ederken başka muhaddisler hadisin tamamını nakletmiştir. Hıfz konusunda aded-i kesîr tek kişiden evlâdır’ diyerek cevaplamıştır -vallâhü a‘lem-.’²⁰⁰

¹⁹⁸ Buhârî, “İtk”, 5.

¹⁹⁹ İbn Dakîkul‘îd, Ebü’l-Feth Takıyyüddin Muhammed b. Ali b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî, *İhkâmü'l-ahkâm şerhu Umdeti'l-ahkâm* (thk. Mustafa Şeyh Mustafa, Müddessir Muhammed Sündüs), 2. bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, s. 596. İbn Dakîkul‘îd’in ifadesi şöyledir:

«حسبك بما اتفق عليه الشيخان، فإنه أعلى درجات الصحيح»

²⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 121.

İbn Hacer'in fikhî bir tartışma vesilesiyle yer verdiği, içinde İbn Dakîkul'id'in sözlerine atıf da barındıran bu ifadeler, sahih hadisin derecelerine dair mezkûr tasnifin ilk kademesini tasrih etmesi bakımından önemlidir. Üstelik hadisin bu kademeyi haiz olmasının pratikteki semeresinin ne olduğu da mevzu bahis ifadeler vesilesiyle daha iyi anlaşılmaktadır. Zira gerek fikhî meselelerdeki hükmü tespit noktasında ve gerekse aralarında vâkı teâruz ve ihtilafı def hususunda hadisin sıhhat bakımından ihraz ettiği mertebenin de dahl ü tesirinin olduğu görülmektedir.

Genel bir yaklaşımla Buhârî ile Müslim'in birlikte naklettiği hadislerle müttefekun aleyh denilmektedir. Peki, sahihin ilk mertebesini teşkil eden hadisler için kullanılan bu ifadeden kasıt nedir? Buhârî ile Müslim'in ittifâkının veya bunlardan birinin diğerine muvafakatinin herhangi bir ölçüsü bulunmakta mıdır? İbn Hacer *Fethu'l-bâri* boyunca, *Sahîh*'in herbir ana bölümünün sonunda genel bir değerlendirmede bulunmakta, o bölümde yer alan hadisler hakkında çoğunlukla sayısal olmak üzere özet mahiyetinde bazı bilgiler vermektedir. Nitekim o, İlim Kitabı'nda yer alan son hadisi²⁰¹ şerh ettikten sonra eserine hatime başlığı altında bu minvalde bir takım malumât derç etmiştir. İşte bu malumât yukarıda tevcih edilen suallere cevap mahiyetinde olan bir cümle de barındırmaktadır. Bu çerçevede, İlim Kitabı yüz iki merfu hadis ihtiva etmektedir. Bir kısmı talik sîgasıyla olmak üzere içlerinden on sekizi mütâbi rivayettir. Buhârî'nin *es-Sahîh*'in hiçbir mevziinde mevsul ve muttasıl tarikini zikretmediği hadis sayısı ise dördttür. Geriye kalan seksen hadisin tamamı mevsûl olup içlerinden o altı adedi mükerrerdir. Bölümde tekrar içermeyen altmış dört hadis vardır. Müslim'in Buhârî'ye muvafak ettiği hadis sayısı ise on altıdır. İbn Hacer daha sonra bu hadisleri tek tek tadat etmiş, en-nihaye bölümün dördü mevsul geri kalanı muallak olmak üzere toplamda yirmi iki mevkuf ve maktû' eseri hâvi olduğu bilgisine intikâl etmeden konumuzla alakalı olarak şunu dile getirmiştir:

²⁰¹ Buhârî, "İlim", 53.

“Müslim’in Buhârî’ye muvafakatinden murat, ona, asl-ı hadisi aynı sahabiden tahriç etmekte muvafakat etmesidir. Her ne kadar bir takım siyâklarda bazı muhalefet ve ihtilaflar vâki olsa da.”²⁰²

Yani İbn Hacer müttefekun aleyh kavramının nirengi noktasını hadislerin sahabi râvisinin ayniyeti olarak tespit etmiş, senedin sonraki akışında karşılaşılan kimi muhalefet unsurlarının ve böylelikle metin ihtilaflarının neticede müessir olmadığına dikkat çekmiştir.

İbn Hacer, hem *Nüzhetü’n-nazar*’da hem de *Fethu’l-bârî*’de Buhârî’nin Müslim’e takdimi meselesine arîz u amik bir surette temas etmektedir. Tafsilatına girilmeyeceği yukarıda ifade edilen bu meselenin İbn Hacer’in mezkûr eserlerindeki çerçevesi ana hatlarıyla şöyledir. İbn Hacer *Sahîhayn*’ın hem icmâlî hem de tafsîlî mukayesesini yapmakta ve her iki bakımdan da Buhârî’nin mukaddem olduğunu, onun Müslim’de bulunmayan bir takım meziyetlere sahip bulunduğunu dile getirmektedir. O, icmâlî mukayeseyi daha ziyade bu eserler hakkında seleflerinin sözleri ve Buhârî ile Müslim’in eserleri için belirledikleri kriterleri ile hadislerine yer verdikleri râvilerin hıfz ve itkân bakımından durumları üzerine bina etmiştir. İbn Hacer’in zirettiği bazı nakillerde *Sahîhayn*’ın Mâlik b. Enes’in (ö. 179/795) *Muvattâ*’ı ile mukayesesine değinilmekte, bir kısmında ise vehle-i ûlâda aksi bir kanaat serdettiği düşünülen yani Müslim’in Buhârî’den üstün olduğunu îhâm eden bazı sözlerin hangi manalara hamledilmesi ve nasıl anlaşılması gerektiğine temas edilmektedir.

Buhârî ile Müslim’in tafsîlî mukayesesini İbn Hacer tarafından sıhhat şartları zeminine oturtulmuştur. Yani râvilerinin adalet ve zapt vasıfları, ihtiva ettikleri senedlerin ittisali ve tahriç ettikleri hadislerin bünyelerinde illet ve şüzûz barındırmama haysiyetleri bu iki eser özelinde İbn Hacer tarafından masaya yatırılmıştır. İbn Hacer’e göre bu

²⁰² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 482-483. İbn Hacer’in bu değerlendirmesinin aslı şöyledir:

«والمراد بموافقة مسلم موافقته على تخريج أصل الحديث عن صحابيه وإن وقعت بعض المخالفة في بعض السياقات»

şartların her birini tek tek sağlama noktasında Buhârî, tartışmasız olarak Müslim'in fevkinde bir mertebeyi hâiz olmaktadır.²⁰³

Ana hatlarını ve çerçevesini zikirle iktifâ edilen meselenin özünü Dârekutnî'nin -İbn Hacer tarafından *Hedyü's-sârî*'de de nakledilen- şu iki sözü teşkil etmektedir:

“Şâyet Buhârî olmasaydı, Müslim ne gider ne de gelirdi.”

“Müslim ne yapmış ki? Buhârî'nin kitabını esas alarak üzerine bir müstahreç çalışması yapmış ve üzerine bazı ilavelerde bulunmuştur.”²⁰⁴

Kendisinden sonra yaşamış ulemanın yaygın kabulüne nazaran Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yazılmış şerhlerin en üstünü ve en önemlisi İbnü'l-Hacer'in *Fethu'l-bârî*'sidir. Şerhin meziyetini artıran mühim unsurlardan biri de, yine aynı müellifin kaleminden çıkma *Hedyü's-sârî* gibi eşsiz bir mukaddimeye sahip olmasıdır. Bu iki şaheseri ortaya koymuş, Buhârî'nin eserini sebeb-i telifinden yapısına, teraciminden yöntemine, içeriğinden muhtevi olduğu garib lafızlara, birçok okuyucusu için müşkil olan râvi kimliklerinin zaptından ve mühmel olarak zikrettiği hocalarına, tenkide uğramış hadisleri için lüzum eden cevaplardan ta'na dûcâr olmuş râvilerinin müdafaasına ve muhtasar bir fihristine varıncaya kadar tetkik etmiş olan İbn Hacer'in; *Sahîh*'in şartlarıyla Müslim'in kitabına fâikiyyet cihetlerine dört başı mamur bir surette temas etmemiş olması herhalde düşünülemezdi. Evet, İbn Hacer'in bu meseleleri şerhinin mezkûr mukaddimesinde, hadisin usulüne dair kaleme aldığı eserlerden aşağı kalmayacak, hatta çoğunlukla da onları aşacak bir kemiyet ve keyfiyette ele aldığı muhakkaktır. İbn Hacer sadedinde olduğumuz meselenin muhtelif yönlerine münasebet velyettikçe şerhi esnasında da değinmektedir. Ancak, konu başlığını ilk satırlarında da ifade olunduğu üzere onun, şerh sathına yayılan bu değinilerine girilmemesi çalışmanın maksat ve hacmine daha muvafık bulunmuştur.

İbn Hacer'in bu başlık altında işaret ettiği ve merdûd hadis bahsinin ilgili mevziine havâle ettiği bir mesele daha mevcuttur. Esahhu'l-esânîdin aksi istikametteki

²⁰³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 11-21, a.g.m., *Nüzhetü'n-nazar*, s. 80-83.

²⁰⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 17.

izdüşümü olan bu meseleye alana dair müellefatta evhe'l-esânîd ıstılahıyla atıfta bulunmaktadır.²⁰⁵ Ancak İbn Hacer ne *Nuhbetü'l-fiker*'de ne de *Nüzhetü'n-nazar*'da evhe'l-esânîd meselesine atıfta bulunmuştur. Onun bu tercihinin tarafımızca da muvafakat edilecek, çalışmamızda bu konuya değinilmeyecektir.

Sahihi Hadis başlığı altında tarafımızca dercedilen malumât ve serdedilen değerlendirmelerin hâsılası şudur ki, İbn Hacer'in kaleme aldığı hadis usûlü eserlerinde anılan başlık tahtında ele aldığı konuların hemen tamamına *Fethu'l-bârî*'de de tesâdüf edilmektedir. Bunlardan bir kısmı mücerret atıftan ibaretken bir kısmı işlenmekte olan konunun misali sadedindedir. *Fethu'l-bârî*'de karşılaşılan misallerin bir kısmı müellifin diğer eserlerinde de yer alırken, bir kısmı hâliyle bu şerhe mahsustur. Şerhin incelenen konuya katkılarından biri, hiç şüphesiz sahip olduğu bu zenginliktir. *Fethu'l-bârî*'nin İbn Hacer'in hadis usûlü eserlerine kazandırdığı en önemli zenginlik, onun bu şerhinin teorik bilginin hâriçteki semeresinin ne olduğu, pratikte nasıl işleneceği, irtbatlı olduğu diğer bilgi hâleleri, hangi netice ve hükümlere müncer olduğu gibi soruların cevabına ışık tutacak mahiyet ve keyfiyette bir hamuleyi ihtiva ediyor olmasıdır. Öte yandan İbn Hacer'in konu özelinde kaleminden dökülen satırlar aynı zamanda ters yönlü bir katkıyı da hâiz bulunmaktadır. Şöyle ki, teoriden pratiğe gidilebildiği gibi, pratikten teoriye doğru bir hareket imkânı da mevcuttur. Yani *Fethu'l-bârî* vesilesiyle, ele alınana konuyla alakalı olarak muhaddislerin ve İbn Hacer'in pratiklerini görmek nasıl mümkün oluyorsa, mevzu bahis pratiklerden yola çıkılarak bir takım teoriler geliştirmek de kâbil olmaktadır.

Böylelikle sırf sahih hadise müteallik konu başlıkları tamamlanmıştır. Tertibini çalışmamıza esas ittiğimiz *Nuhbetü'l-fiker*'de sahih li-zâtihi başlığını hasen li-zâtihi konusu takip etmekte, aşağıda da ifade olunacağı gibi aslında çok cüzî bir takım farklar içeren bu iki hadis türünün nevi şahılarına mahsus veçheleri ikmal edildikten sonra anılan eserde olduğu gibi²⁰⁶ mebâhis-i müşterekelerine intikal edilecektir.

²⁰⁵ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 88, 104.

²⁰⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 84-99.

B. HASEN HADİS

Sahihin diğer şartlarını taşımakla birlikte râvisinin zaptında nisbî/kısmî bir hafifleme/azalma söz konusu olan hadise hasen li-zâtihi denilmektedir.²⁰⁷ İbn Hacer'in hasen li-zâtihi hadis için *Nuhbetü'l-fiker*'de çizdiği çerçeve budur.²⁰⁸ Her ne kadar tarif kalıbında ifade edilmese de, çizilen çerçeve, bu ıstılah için mübaşeret edilecek tarifi nirengi noktasının ne olması gerektiğine dair bir istikamet vermektedir.²⁰⁹ Bu çerçeve ifade biri sarih/muhakkak, diğeri zımnî/mukadder iki kayd-ı ihtirâzî içermektedir. Zira zaptın nispeten hafiflemesi ile sahih li-zâtihi'den, İbn Hacer'in *Nuhbe*'deki ibaresinde yer almayıp tarafımızca ifade edilen sâir şartların bekâsı ile -ki bu kayıt *Nüzhe*'de mevcuttur-zayıf hadisten ihtiraz edilmiştir. Hadisin li-zâtihi hasen olmasından kasıt ise, İbn Hacer'in çerçevesinden anlaşılan şartların hadiste aynıyle bulunması olup hadisin hüsnünün başta taaddüd-i turuk olmak üzere bir takım umûr-ı hariciyeden kaynaklanmamasıdır. İbn Hacer'in ifadelerinde cezâ cümlesinde zikredilen bu li-zâtihi kaydıyla ise, hasen li-gayrihi hadisten ihtiraz olunmuştur.

Yakın dönemde hadis alanında yaptığı çalışmalarla tanınan Nâsirüddin el-Elbânî (v. 1420/1999) mukaddemen atıfta bulunulan hâşiyesinde, İbn Hacer'in hasen li-zâtihi hadisin tarifine işâret eden mezkûr ifadesi için şunları kaydetmektedir:

“Oldukça veciz olmakla beraber bu tarif hasen li-zâtihi hadis hakkında söylenenlerin en sağlamıdır. Ona göre hasen li-zâtihi, sahih hadisin bahsi geçen

²⁰⁷ bkz. Uğur, Mücteba, “Hasen”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, XVI, 374-375.

²⁰⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 84-85. Onun *Nuhbe*'de yer alan ifadesi şöyledir:

«فإن خَفَّ الضبط، فالحسن لذاته»

²⁰⁹ Nitekim *Nüzhetü'n-nazar*'ı tahkik etmiş olan Nurettin İtr hasen hadisi şöyle tarif etmektedir (bkz. İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 65, dipnot no: 2):

“Hasen li-zâtihi, âdil ancak zaptı (nispeten) hafif olan râvinin nakliyle senedi muttasıl olup şâz ve muallal de olmayan hadistir.”

Mezkûr tarifi orijinal ibaresi şudur:

«الحسن لذاته: هو الحديث الذي اتصل سنده بنقل عدل خف ضبطه ولم يكن شاذًا ولا معللاً»

şartlarının tamamını kendisinde toplamış, ancak râvilerinden birinin zaptı hafif olan hadistir.

el-Bâ'isü'l-hasîs'e ve başkaca eserlere mürâcaat edildiğinde ayan beyan görüleceği gibi muhaddisler hasen hadisin tarifinde çok zorlanmışlardır.²¹⁰

Bu hakikati böylece hıfz ettiğin zaman, aynı hadis hakkında, 'İsnâdı hasendir' diyen muhaddis ile 'Bünyesinde zaaf vardır' diyen bir diğerinin bu sözlerinin arasını tevfiğ artık senin için kolay olacaktır. Zira bu hadis zayıfın fevkinde olmak bakımından hasen iken, sahihin dînunda olmasına nazarla kendisinde kısmî bir zafîyet vardır.

İşte tam da bu nükteden dolayı Hâfız ez-Zehebî *el-Mûkiza* isimli risâlesinde şöyle demektedir: 'Hasen, zayıflık derecesinden yükselmiş, ancak sıhhat derecesine bâliğ olamamış hadistir.'²¹¹

Sebkât eden malumattan zaafın iki nevi olduğu tebeyyün etmiştir:

1. Hadisi, sahihin mâdûnunda hasen kılan zaafıdır. Lâkin bu nevi zaaf sebebiyle hasen olan hadis ile ihticâc olunur.

2. Hadisi, kendisiyle ihticâc olunmayan zayıf hadis derekesine düşüren zaafıdır."²¹²

İbn Hacer'in ibarelerini bu istikamette değerlendirmeyen âlimler de vardır. Nitekim talebesi ve *Nüzhetü'n-nazar*'ı kendisinden bizzat okumuş olan İbn Kutluboğa bu eser üzerine yazdığı kısa hâşiyede İbn Hacer'in mezkûr ifadesiyle hasen hadisin sahih ve zayıftan temyizinin hâsıl olmadığını dile getirmektedir. Zira ona göre müellifin

²¹⁰ Şâkir, Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisâri ulûmi'l-hadîs*, 3. bs., Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1408, s. 32-35.

²¹¹ Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî et-Türkmânî, *el-Mûkiza fî ilmi mustalahi'l-hadîs* (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), 2. bs., Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Haleb: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1412, s. 26.

²¹² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 85, dipnot no:1.

ifadelerinde mevzu bahis olan hıffet-i zaptın ölçüsü belirgin değildir.²¹³ Aliyyü'l-Kârî ise, söz konusu ölçüyü belirleyen unsurun örf olduğu dile getirilerek ya da bu konuda râvinin meşhur veya mestur olmasına bakılarak tespitler yapılabileceği öne sürülerek vâki itirazın def edilebileceğini kaydetmiştir.²¹⁴

İbn Hacer diğer bir usûl-i hadîs eseri olan *en-Nüket*'te hasen hadis konusuna hatırı sayılır bir bölüm ayırmıştır.²¹⁵ İbnü's-Salâh *Ma'rifetü envâ'-ı ilmi'l-hadîs* nâm kitabının ikinci nevini bu hadis türüne tahsis etmiş ve bahsin girişinde öncelikle muhtelif muhaddislerden nakledilen hasen hadis tarifleri zikretmiş, ancak sonra hiçbirinin sadra şifa olmadığını kaydederek iki kısımda mütâlâa ettiği kendi tarifini vermiştir.²¹⁶ İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ın mezkûr kitabının bu bölümleri üzerine misaller de vererek uzun uzadıya değerlendirmelerde bulunmuştur. Çalışmamızın sınırları dışında kalan bu değerlendirmelere girilmeyecek sadece *Nüzhetü'n-nazar*'la paralel olan bir içeriğe ileride kısaca temas edilecektir.

İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de hasen hadis konusuna muhtelif vesilelerle çokça atıfta bulunur. Konunun hadis usûlü eserlerinde karşımıza çıkan farklı veçhelerine geçmeden önce *Fethu'l-bârî*'de yer alan bu atıflardan birkaçının zikri aydınlatıcı olacaktır. İbn Hacer hasen hadise bazen kaydettiği hadisin sırf hasen olduğunu belirtmek için atıfta bulunup ilgili hadis hakkında başkaca değerlendirme yapmaz.²¹⁷ Bu gibi yerler genelde herhengi bir ihtilafın olmadığı ve kendisinden yola çıkılarak yeni değerlendirmelere kapı aralanmadığı bahisler olmaktadır. Şu pasaj belirttiğimiz vasfı haiz bulunmaktadır:

“(Bâbın²¹⁸ başında zikredilen) âyette²¹⁹ işaret edilen istiğfarın niteliği hasen bir hadiste vârit olmuştur. Bu hadisi Ahmed b. Hanbel ve *Sünen-i Erbaa*

²¹³ İbn Kutluboğâ, *Hâşiyetü İbn Kutluboğâ alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 58.

²¹⁴ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 292.

²¹⁵ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 207-293.

²¹⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 29-32.

²¹⁷ Konuyla ilgili farklı örnekler için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 230, IV, 85, IX, 171, XXIII, 346, XXIV, 459.

²¹⁸ Buhârî, “De'avât”, 2.

²¹⁹ Âl-i İmrân 3/135.

sâhipleri eserlerinde tahriç etmiştir. İbn Hibbân da Ali b. Ebî Tâlib'in rivayet ettiği bu hadisin sahih olduğuna hükmetmiştir.²²⁰ Buna göre Ali b. Ebî Tâlib şöyle rivâyet etmektedir: Bana -Allah kendisinden râzı olsun- Ebû Bekir es-Sıddîk -ki, o her zaman doğru konuşmuştur- Hz. Peygamber'i şöyle buyururken işittiğini tahdîsen nakletti: 'Herhangi bir günah işleyip sonra kalkıp (gusûl abdesti almak sûretiyle) kemâli veçhile ve güzelce temizlenen, akabinde de istiğfâr eden hiçbir adam yoktur ki, Allah onu mağfîret buyurmamış olsun.' Kendisi daha sonra Âl-i İmrân sûresinin 135. âyetini tilavet etti."²²¹

İbn Hacer'in bu pasajda konuya dâir tek değerlendirmesi, kaynaklarına işaret ettiği hadisin hasen olduğunu ifade etmesinden ibârettir. Üstelik hemen altında hadisin İbn Hibbân tarafından tashih edildiğini de ifadeden imtina etmemiştir. Pasajda hadisin niçin hasen olduğuna dair bir değerlendirme yapmadığı gibi, *Fethu'l-bârî*'de çoğunlukla tesadüf olunduğu veçhile onu başkaca bir değerlendirmenin ögesi de kılmamıştır. Yani şerhine derç ettiği hadisin hasen olması üzerine herhangi bir hüküm de bina etmemiştir. Bu çerçevede sadece aşağıda temas olunacak bir bahisle irtibatlandırılabilir ki, o da hasen hadisin hucciyeti, yani kendisiyle bir meselede istidlâl olunabilmesi hususudur. Şu pasajda da benzer bir keyfiyet mevzu bahistir:

“İbn Battâl şöyle söylemektedir: ‘Bu hadislerde doymanın/tokluğun câiz ve zaman zaman ise terkinin, yani yemeği doymadan kesmenin daha faziletli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Selmân-ı Fârisî ve Ebû Cuhayfe'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber, “İnsanların dünyada en tok olanları, âhirette en uzun süre açlık çekenleri olacaktır” buyurmaktadır. Konuyla alâkalı olarak Taberî de, “Ancak, açlık mübah olsa da, onunda nihâî bir sınırı vardır. Bu sınırdan fazlası israftır. Bu konuda mutlak ölçü, yiyen kişinin rabbine tâat ve ibadetine

²²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 179; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 26; Tirmizî, “Salât”, 181, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 3/14; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 160, hadis no: 10178, X, 51, hadis no: 11012; İbn Mâce, “İkâmetü's-salât”, 193.

İbn Hacer tahriri esnâsında İbn Hibbân'ın *Sahîh*'ini zikretmişse de hadis bu eserde bulunmamaktadır.

²²¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIX, 210.

yardım eden ve ağırlığının kişiyi üzerine vacip olan şeylerden alıkoymadı miktardır.” demektedir.’

İbn Battâl’ın işaret ettiği Selmân hadisini İbn Mâce kısmen zayıf (leyyin) bir senedle tahriç ettiği gibi,²²² benzerini yine söz götürür (zayıf) bir isnad ile bu sefer İbn Ömer’den nakletmiştir.²²³ Bezzâr ise Ebû Cuhayfe’nin naklettiği hadise zayıf bir senedle eserinde yer vermiştir.²²⁴ Diğer taraftan Kurtubî, Ebû’l-Heysen kıssasını zikrettiği bölümde -ki o, Hz. Peygamber ve iki arkadaşı için bir koyun kesmiş, hep birlikte doyuncaya kadar yemişlerdir- ‘Burada yemekte doymanın cevazına dair delil bulunmaktadır. Nehye dâir varit olan hadisler ise mideye ağır gelen, yiyeni ibadete kıyamdan alıkoymayan ve kibir, gurur, küstahlık, uyku, tembellik gibi kötü hasletlere müncer olan tokluğa mahmumdur. Bazen bu nevi tokluğun kerâheti, üzerine terettüb eden mefsedet hasebiyle harama kadar ulaşabilir.

Kirmânî, İbnü’l-Müneyyir’e tebean, ‘Mezkûr tokluk, onların mutadî olan tokluktur ki, bu midenin üçte birinin yemek, üçte birinin içecek ve kalan üçte birinin de nefese ayrılmasıdır. Onların âdetlerinin bu şekilde olduğu iddiasının ispatı için hususi bir rivayete ihtiyaç vardır. Konuya dair ancak bir hasen hadis bulunmaktadır ki, onu Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce, el-Mikdâm b. Ma’dikerib’den tahriç etmişlerdir.²²⁵ Hâkim’in de sahih olduğu iddiasıyla kitabına aldığı hadis şudur: “Âdemoğlu karnından daha şerli bir kap doldurmamıştır. Ona aslında belini doğrultacak birkaç lokma kâfidir. Yok, eğer nefsi galebe çalarsa, midesinin üçte biri yiyecek, diğer üçte biri içecek ve kalan üçte biri ise nefes içindir” demektedir.’

²²² İbn Mâce, “Et’ime”, 50, hadis no: 3351.

²²³ İbn Mâce, “Et’ime”, 50, hadis no: 3350.

²²⁴ Bezzâr, *el-Bahrü’z-zehhâr/el-Müsne*d, X, 162, hadis no: 4236, 4237.

²²⁵ Tirmizî, “Zühd”, 47; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, VI, 268, hadis no: 6737-6738, İbn Mâce, “Et’ime”, 50, hadis no: 3349.

Kurtubî *Şerhu'l-esmâ* isimli kitabında hadis için, 'Şayet Hipokrat hadiste yer alan bu taksimi bilseydi, böyle bir hikmet karşısında hayrette kalırdı' demektedir.

Gazâlî ise onda önce, *İhyâ*'nın iki şehvetin kırılmasına tahsis edilen bölümünde, bu hadisin bir filozofa zikredildiğini, onun da, 'Az yemek konusunda bundan daha muhkem bir söz işitmedim' dediğini kaydetmektedir."²²⁶

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de yer alan hasen hadis atıflarının hatırı sayılır bir kısmı bu keyfiyette olup bu atıflar için kaydedilen misalle iktifa edilecektir. Şerhte yer alan mücerret atıfların yine sıkça karşılaşılan bir başka sureti ise şu pasajda kendini göstermiştir:

"Yatsıya ('işâ') dair vârit olan hadisi²²⁷ Müslim, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Abdullah b. Ömer tarikinden 'A'râbîler namazınızın tesmiyesi hususunda size galebe çalmasın. Zira bu namazın ismi Kitâbullah'da 'işâ'dır ve onlar develeri sağarken karanlığa kalırlar (ve bunun için yatsı namazına ateme derler)' lafzıyla tahriç etmiştir.²²⁸ Hadisin benzeri İbn Mâce tarafından Ebû Hüreyre'den de nakledilmekte olup bu rivayetin isnadı hasendir.²²⁹ Hadisi Ebû Ya'lâ ve Beyhakî Abdurrahman b. Avf tarikinden aynı şekilde hasen isnadla rivayet etmişlerdir.²³⁰ Şâfiî, İbn Ömer rivâyetine şunu ziyade etmiştir: İbn Ömer o bedevîlerin yatsı için ateme dediklerini duyduğu zaman nara atar ve

²²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVI, 391-392.

²²⁷ Buhârî, "Mevâkîtü's-salât", 2.

²²⁸ Müslim, "Mesâcid", 229.

²²⁹ İbn Mâce, "Salât", 13.

²³⁰ Mevsilî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ* (thk. Hüseyin Selim Esed), Dimaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404/1984, II, 173, hadis no 868; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü's-sagîr* (thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî), Karaçi: Câmiatü'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1410/1989, I, 372; *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr* (thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî), Karaçi: Câmiatü'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1412/1991, II, 204, hadis no: 2389.

asabileşirdi.²³¹ Abdürrezzâk b. Hemmâm bu mevkuf rivayeti yine İbn Ömer'den gelen başka bir vecihten²³² tahriç etmiştir.”²³³

İbn Hacer *Fethu'l-bârî* boyunca hadislerin farklı tariklerini verme noktasında hassasiyet sergilemektedir. O, bazen şerh ettiği hadisin farklı tariklerini verirken, zaman zaman da aralarında ihtilaf bulunduğu tevehhüm olunan hadisleri izah sadedinde bu işe girişmektedir. İbn Hacer'in -yukarıdaki pasajda da olduğu gibi- şerhinin anılan içeriğe sahip satırlarında atıfta bulunduğu konulardan birini zikrettiği hadislerden bazısının isnadlarının hasen olduğuna dair beyanları teşkil etmektedir.²³⁴ Bu beyanlarla, sırf atıfta bulunulan hadisin isnadının durumu hakkında bilgi verme amacı güdülebildiği gibi, siyâk ve sibâkını oluşturan tartışmaya ışık tutma hedefi de gözetilebilmektedir. Birinci Bölüm'de zikrolunduğu üzere muhaddisler senedle isnadı aynı manada istimal etmektedir. *Fethu'l-bârî*'de de bu iki ıstılâhın kullanımı arasında bir fark gözetilmemiş, sadedinde olduğumuz konuda bazen isnâd-ı hasen, bazen de sened-i hasen ifadesi tercih edilmiştir. İbn Hacer'in hadisin senedinin hasen olduğuna dair çok sayıdaki açıklamalarından²³⁵ bir diğeri de şu pasajda karşımıza çıkmaktadır:

“Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950), Yahya b. Maîn'e Hz. Âişe'den nakledilen 'Sarhoş eden her içecek haramdır' hadisinin ilgili olduğu bâbdaki en sahih rivâyet olduğu bilgisini isnadıyla izafe etmiştir. Bunda İbn Maîn'den mezkûr hadisin aslının olmadığını nakleden kimseye yönelik bir eleştiri bulunmaktadır. Zeyla'î -ki kendisi Hanefîler arasında ilm-i hadîse en çok muttali olan âlimlerdendir- *Hidâye* hadislerinin tahriçlerini içeren *Nasbu'r-râye* isimli eserinde şunu kaydetmektedir: 'Hadis kitaplarının hiçbirinde İbn Maîn'den böyle bir nakil sâbit değildir.'

²³¹ Şâfiî, *el-Üm*, I, 92-93.

²³² San'ânî, *el-Musannef*, I, 566, hadis no: 2154.

²³³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 550.

²³⁴ Konuya dair şu misallere bakılabilir: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 599, VII, 103, IX, 185, XV, 301, XIX, 287.

²³⁵ Konuyla ilgili farklı açıklamalar için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 499, XVIII, 544, XX, 336, XXI, 470, XXIV, 171.

Hadisin sahih mahreçleri ve çok sayıda tariki olmakla birlikte böyle bir hüküm nasıl hâsıl olabilir? Hatta Ahmed b. Hanbel, ‘Hadis yirmi sahâbîden gelmektedir’ demiştir. Kendisi müstakil olarak kaleme aldığı *Kitâbü’l-Eşribe*’de bu tariklerin çoğunu irat emiştir ki, geçen hadisler²³⁶ ile babın başında zikredilen İbn Ömer hadisi²³⁷ bunlardandır. ‘Her müskir haramdır’ lafzıyla Hz. Ömer’den gelen hadis Ebû Ya‘lâ’nın *Müsned*’inde mervi olup senedinde el-İfrîkî bulunmaktadır.²³⁸ Hz. Ali’nin ‘Sarhoş eden şeyden ictinab ediniz’ lafzıyla rivayet ettiği hadis Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’indedir ve hasendir.²³⁹ Abdullah b. Mes‘ûd’un kısmen zaaf barındıran (leyyin) bir tarikle ve Hz. Ömer’den gelen lafızla naklettiği rivayet İbn Mâce’de yer almaktadır.²⁴⁰ Ahmed b. Hanbel aynı hadisi yine kısmî zaafı olan bir vecihten ama bu sefer Hz. Ali’nin lafzıyla da tahriç etmiştir.²⁴¹ ‘Ne ki sarhoş etmektedir, o haramdır’ lafzıyla ve sahih bir senedle Enes b. Mâlik’ten gelen rivayet ise, Ahmed b. Hanbel’in kitabında kendisine yer bulmuştur.²⁴² Ebû Saîd el-Hudrî’nin sahih senedle ve Hz. Ömer’in

²³⁶ Buhârî, “Eşribe”, 4, “Megâzî”, 61; Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 5.

²³⁷ Buhârî, “Eşribe”, 1; Müslim, “Eşribe”, 73-75, Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 5.

²³⁸ Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya‘lâ*, I, 213, hadis no 248. Hadisin lafzı şudur:

«كَلْ مُسْكِر حَرَامٌ»

²³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 397, hadis no: 1236. Burada yer alan lafızla İbn Hacer’in verdiği lafız arasında küçük bir fark vardır.

Fethu’l-bârî’de yer alan lafız şudur:

«اجتنبوا ما أسكر»

Hadisin Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde yer alan lafzı ise şöyledir:

«اجتنبوا كَلْ ما أسكر»

²⁴⁰ İbn Mâce, “Eşribe”, 9.

²⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VII, 341, hadis no: 4319.

²⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XIX, 149, hadis no: 12099. İbn Hacer’in burada verdiği lafız ile mezkûr kaynaktaki lafız farklıdır. İbn Hacer’in lafzı şudur:

«ما أسكر فهو حرام»

Hadisin Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde yer alan lafzı ise şöyledir:

«كَلْ مُسْكِر حَرَامٌ»

rivayet lafzıyla naklettiği hadisi Bezzâr tahriç etmiştir.²⁴³ el-Eşec el-Asarî'nin yine Hz. Ömer'in rivayet lafzıyla ancak güzel (ceyyid) bir isnadla naklettiği hadisi Ebû Ya'lâ tahriç etmiş,²⁴⁴ İbn Hibbân da hakkında sahih hükmü vererek onu kitabına almıştır.²⁴⁵ Deylem el-Himyerî'den hasen senedle rivayet edilen hadis Ebû Dâvûd nakletmiştir. Bu hadiste, 'Hz. Peygamber "Sarhoşluk veriyor mu?" diye sordu ve "Evet" cevabını alması üzerine "Öyleyse ondan uzak durun" buyurdu' lafızları yer almaktadır.²⁴⁶ Meymûne'nin hasen senedle ve 'Sarhoş eden her içecek haramdır' lafzıyla rivayet ettiği hadisi Ahmed b. Hanbel tahriç etmiştir.²⁴⁷ Abdullah b. Abbâs'ın Hz. Ömer'in rivayet lafzıyla naklettiği hadis, Ebû Dâvûd tarafından güzel bir isnadla,²⁴⁸ Bezzâr tarafından ise 'Her müskirden ictinab ediniz' lafzıyla ve kısmen zayıf bir tarikten²⁴⁹ tahriç edilmiştir. Kays b. Sa'd'ın naklettiği hadisi Taberânî İbn Ömer'in,²⁵⁰ Ahmed b. Hanbel ise başka bir vecihten Hz. Ömer'in rivayet ettiği lafızla vermişlerdir.²⁵¹ en-Nu'mân b. Beşîr'in

²⁴³ Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûreddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman el-Heysemî, *Keşfü'l-estâr 'an zevâidi'l-Bezzâr* (thk. Habîburrahman el-A'zamî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1979/1399, I, 407, hadis no: 861.

²⁴⁴ Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, XII, 243, hadis no 6849.

²⁴⁵ İbn Hibbân, *es-Sahih*, XVI, 178-181, hadis no: 7203.

²⁴⁶ Ebû Dâvûd, "Eşribe", 5.

²⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VIII, 269, hadis no: 4645. Burada yer alan lafız şöyledir:

«كُلْ مسكر خمر، و كَلْ مسكر حرام»

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de verdiği lafızlar aynı müellifin pasajda da işaret edilen *Kitâbü'l-Eşribe*'sinde şu şekilde geçmektedir:

«كُلْ شراب أسكر فهو حرام»

bkz. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Eşribe* (thk. Subhi es-Sâmerrâî), 2. bs., Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985/1405, s. 27, hadis no: 10.

²⁴⁸ Ebû Dâvûd, "Eşribe", 5, 7.

²⁴⁹ Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr/el-Müsned*, XI, 185, hadis no: 4929. Hadisin lafzı şudur:

«واجتنبوا كَلْ مسكر»

²⁵⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XVIII, 898.

²⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXIV, 231, hadis no: 2/15482. Hadisin Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan lafzı şöyledir:

«كُلْ مسكر خمر»

naklettiği hadisi Ebû Dâvûd, ‘Muhakkak ben sizden her müskiri nehyettim’ lafzıyla ve hasen isnadla tahriç etmiştir.²⁵² Muâviye’den rivâyet edilen hadisi İbn Mâce hasen senedle ve Hz. Ömer’in naklettiği lafızla tahriç etmiştir.²⁵³ Vâil b. Hucr’un naklettiği hadisi İbn Ebî Âsım rivayet etmektedir.²⁵⁴ Kurre b. İyâs el-Müzenî’den nakledilen hadisi Bezzâr, Hz. Ömer’in rivayetinde yer alan lafızla ve kısmen zayıf bir senedle tahriç etmiştir.²⁵⁵ Abdullah b. Mugaffel’den rivayet olunan hadisi Ahmed b. Hanbel, ‘Müskirden sakınınız’ lafzıyla nakletmektedir.²⁵⁶ Ümmü Seleme’den naklolunan hadisi Ebû Dâvûd, hasen senedle ve ‘Hz. Peygamber her müskiri ve uyuşukluk veren şeyi nehyetti’ lafzıyla rivayet etmiştir.²⁵⁷ Büreyde’den rivayet olunan hadisi Müslim, başka bir hadis esnasında nakletmiş olup lafzı Hz. Ömer’den gelen lafza müşabihdir.²⁵⁸ Ebû Hüreyre’den naklolunan hadisi ise Nesâî, aynı minval üzere ve hasen senedle tahriç etmiştir.²⁵⁹ Bu hadisleri Tirmizî de ilgili bâbda zikretmektedir.²⁶⁰

Aynı konuda, Hz. Ömer’in rivayet lafzıyla Nesâî’de yer alan, Amr b. Şuayb’ın babasından ve dedesinden naklettiği bir hadis bulunmaktadır.²⁶¹

²⁵² Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 4. Hadisin lafzı şöyledir:

«وَأَنِّي أَنهَأَكُم عَنْ كُلِّ مُسْكِرٍ»

²⁵³ İbn Mâce, “Eşribe”, 9.

²⁵⁴ Bu ifadeleriyle İbn Hacer onun bugün itibariyle elimizde olmayan *el-Eşribe*’sini kastediyor olmalıdır. Bu sahabiden gelen rivayet için bkz. Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebir*, XXII, 1171.

²⁵⁵ Bezzâr, *el-Bahrü’z-zehhâr/el-Müsned*, VIII, 252, hadis no: 3316.

²⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXVII, 359, hadis no: 16804. Hadisin lafzı şudur:

«اجْتَنِبُوا الْمُسْكِرَ»

²⁵⁷ Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 5. Hadisin lafzı şöyledir:

«نَهَى عَنْ كُلِّ مُسْكِرٍ وَمُفْتَرٍّ»

²⁵⁸ Müslim, “Eşribe”, 65.

²⁵⁹ Nesâî, “Eşribe”, 23. Ayrıca bkz. İbn Mâce, “Eşribe”, 13.

²⁶⁰ Tirmizî, “Eşribe”, 2-3.

²⁶¹ Nesâî, “Eşribe”, 25; *es-Sünenü’l-kübrâ*, V, 81, hadis no: 5097. Hadisin bu tarikten gelen rivayetinin Nesâî’nin her iki kitabında yer alan lafzı şöyledir:

«مَا أَسْكِرَ كَثِيرَهُ فَقَلِيلُهُ حَرَامٌ»

Kezalik, Taberânî'nin 'Her müskirden ictinâb ediniz' lafzıyla tahriç ettiği Zeyd b. el-Hattâb rivayeti²⁶² ile Ahmed b. Hanbel'in 'Dilediğinizi içiniz, ama hiçbir müskir içmeyiniz' lafzıyla naklettiği er-Resîm rivayeti²⁶³ vardır ki, İbn Ebî Şeybe de bu rivayeti benzer bir lafızla Ebû Bürde b. Niyâr'dan tahriç etmiştir.²⁶⁴ Bu bâbda 'Ey müskirden suâl eden, onu ne iç ne de başkasına ikram et' lafzıyla İbn Ebî Şeybe'nin Talk b. Ali'den²⁶⁵ ve benzer lafızlarla Taberânî'nin Suhâr el-Abdî'den rivayet ettiği hadisler de vardır.²⁶⁶ Konuyla alakalı olarak Ahmed b. Hanbel'in Ümmü Habîbe'den *Kitâbü'l-Eşribe*'de²⁶⁷ ve İbn Ebî Âsım'ın ed-Dahhâk b. en-Nu'mân'dan *el-Eşribe*'de tahriç ettiği rivayetler mevcuttur.²⁶⁸ Son olarak yine İbn Ebî Âsım'ın Havvât b. Cübeyr'den naklettiği bir hadis daha

Bu tarikten Hz. Ömer'in lafızlarıyla gelen hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XI, 351, hadis no: 6738.

²⁶² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, V, 82, hadis no: 4684. Hadisin lafzı şudur:

«اجتنبوا كل مسكر»

²⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXV, 297-298, hadis no: 15949. Burada yer alan lafız şöyledir:

«انتبذوا فيما بدا لكم ولا تشربوا مسكرا»

İbn Hacer'in bundan farklı olarak *Fethu'l-bârî*'de verdiği lafız ise şu şekildedir:

«اشربوا فيما شئتم ولا تشربوا مسكرا»

²⁶⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 158.

²⁶⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 158. Hadisin lafzı şudur:

«يا أيها السائل عن المسكر لا تشربه ولا تسقه أحدا من المسلمين»

²⁶⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, VIII, 73-74, hadis no: 7405, 7406. Hadisin bu kaynakta yer alan lafızları şunlardır:

«اشربوا منه ما لا يذهب العقل والمال»

«أطب شرايك واسق جارك»

²⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Eşribe*, s. 34, hadis no: 29.

²⁶⁸ İbn Ebû Asım, Ebû Bekr İbnü'n-Nebîl Ahmed b. Amr b. Dahhâk eş-Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-mesânî* (thk. Bâsim Faysal Ahmed Cevâbire), Riyad: Dârü'r-Râye, 1411/1991, V, 173, hadis no: 2708.

İbn Ebî Âsım'ın *el-Eşribe*'si bugün itibariyle elimizde mevcut olmadığı için burada müellifin hadisin aynı tarikine yer verdiği diğer bir eserine atıfta bulunulmuştur.

bulunmaktadır.²⁶⁹ Tadad edilen bütün bu hadisler Abdullah b. Ömer, Ebû Musa el-Eş‘arî ve Hz. Âişe’den rivayet edilenlere²⁷⁰ inzımâm edince otuz sahâbîyi geçmektedir. Ayrıca onların rivayet ettikleri hadislerin çoğu makbul olup bunlar, müskirin içilmesinin helal olmadığı, bilakis kendisinden kaçınmanın vacip olduğu mazmununa sahiptirler.”²⁷¹

Kaydedilen temelde farklı iki hasen atfı bir muhasebeyi zorunlu kılmaktadır. Şöyle ki, İbn Hacer’in şerhte bir hadisın senedinin/isnadının hasen olduğuna dair beyanları, ilk olarak atıfta bulunulan hadisın kendisinin hüsnüne yönelik olan beyanlardan sayıca çok daha fazladır. Filvâki hadisın hüsnüyle hükmetmek onun isnadının hasen olduğuna hükmetmekten daha zor olmaktadır.

Fethu’l-bârî’de tesadüf olunan her hasen kaydıyla mânahnüfihimiz olan hasen hadis kastedilmemektedir. Mezkûr kayıtla zaman zaman sahih zaman zaman da zayıf hadise işaret edilebilmektedir. Hem konunun revnak bulması açısından hem de bu kabil kayıtlar sebebiyle bir takım yanlış anlaşılmalara mahal vermemek bakımından anılan her iki ihtimal için birer misal kaydedilmesi muvafık olacaktır. Kendisiyle sahih hadisın kastedildiği hasen kaydını hâvi ilk pasaj örneğimiz şudur:

“Buhârî’nin tercemede yer verdiği ‘Reddedilmeyecek Hediye Bâbı’ kavline gelince,²⁷² bu ifade ile müellif, âdetâ Tirmizî’nin Abdullah b. Ömer’den merfû olarak naklettiği, ‘(İkram edildiğinde) üç şey reddolunmaz: Yastıklar, yağ ve süt’ hadisine işaret etmektedir. Tirmizî devamla, ‘Hz. Peygamber yağ ifadesiyle güzel kokuyu kastetmektedir’ demiştir.²⁷³ Bu hadisın isnâdı hasendir,

²⁶⁹ Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 413; Dârekutnî, *es-Sünen*, V, 458, hadis no: 4654; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, IV, 205, hadis no: 4149.

²⁷⁰ Buhârî, “Eşribe”, 1, 4, “Megâzî”, 61; Müslim, “Eşribe”, 73-75; Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 5.

²⁷¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVII, 235-237.

Bu pasajda uzun uzadıya kaydedilen hadisın farklı tariklerinin zikredilen kaynaklarına atıfta *Fethu’l-bârî* muhakkiklerinin tahric ve dipnotlarından -elbette tahkik edilmek suretiyle- büyük oranda istifade olunmuştur.

²⁷² Buhârî, “Hibe”, 9.

²⁷³ Tirmizî, “Edeb”, 37.

ancak Buhârî'nin şartına uymamaktadır.²⁷⁴ Buna binâen Buhârî bâbın başlığında kendisine işaret etmiş, gövdesinde ise Enes b. Mâlik'ten gelen, 'Hz. Peygamber güzel kokuyu reddetmezdi' hadisini²⁷⁵ tahrirci kâfi görmüştür."²⁷⁶

İbn Hacer'in mezkûr değerlendirmesi incelendiğinde burada yer alan hasen ifadesiyle mutlak olarak hasen ya da hasen li-zâtihi hadisin kastetmediği anlaşılmaktadır. Zira başka tariklerin takviyesi olmaksızın zikredilen karakterini koruyan hadisin Buhârî'nin şartına uymayacağı ve dolayısıyla eserinde yer almayacağı hususu izahtan vârestedir. Hâl böyle iken aksi ihtimalin de vârit olabileceğini farz etmek, İbn Hacer'in malumu i'lâm ve hâsılı tahsil gibi abes bir işle iştigal ettiğini iddia etmek olur. Öyleyse kendisi bu ibareleriyle başka bir hakikate işaret ediyor olmalıdır. Buhârî'nin şartına uymadığının belirtilmesinden kanaatimizce İbn Hacer'in burada sahih hadisi murat ettiği manası çıkmaktadır. Yani İbn Hacer, hadis her ne kadar sahih olsa da, Buhârî'nin eseri için yükselttiği sıhhat çitasının altında kaldığı için orada kendisine yer bulamadığını ifade etmektedir. Hadis için ise iki ihtimal söz konusudur. Sahih li-zâtihi de olabilir, filâsıl hasen li-zâtihi iken taaddüd-i turuk sebebiyle sahih li-gayrihi hüviyetini kazanmış da olabilir. Ancak nasıl olursa olsun, Buhârî'nin kriterine uymadığından kendisine sadece tercemede işaret edilmekle iktifa edilmiştir. Bu hengâmda Tirmizî'nin *Sünen*'inde yer aldığı için hadis hakkında onun da değerlendirmesini hatırlamakta fayda vardır. Ona göre mevzu bahis hadis, hasen sahih bir hadistir.²⁷⁷

İkinci olarak iktibas edilecek pasajda hasen ifadesiyle aslında zayıf hadis maksuttur. Yukarıda olduğu gibi önce pasajın verilip akabinde değerlendirme faslına intikal edilmesi isabetli olacaktır. İşaret edilen pasaj şöyledir:

“(Bâbın²⁷⁸ hemen başında yer alan) müellifin ‘İbn Ömer’den zikrolunur ki’ ibaresine gelince, mezkûr ibare Ahmed b. Hanbel’in Ebû Münîb el-Cüraşî

²⁷⁴ İbn Hacer'in bu kritik ifadesinin orijinali şudur:

«وإسناده حسن إلا أنه ليس على شرط البخاري»

²⁷⁵ Buhârî, “Hibe”, 9.

²⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 218.

²⁷⁷ Tirmizî, “Edeb”, 37.

²⁷⁸ Buhârî, “Cihâd”, 88.

tarikiyle Abdullah b. Ömer'den şu lafızla tahriç ettiği hadisin bir bölümüdür: 'Kıyâmet öncesinde kılıçla peygamber olarak gönderildim, rızkım mızrağımın gölgesinde, zillet ve denâet ise emrime muhalefette kılındı, kim de bir kavme benzerse onlardandır.'²⁷⁹ Ebû Dâvûd aynı vecihten olmak üzere bu hadisin sadece 'Kim bir kavme benzerse onlardandır' kısmını nakletmiştir.²⁸⁰ Senedde künyesiyle Ebû Münîb olarak geçen râvinin ismi maruf değildir. Keza isnadda bulunan Abdurrahmân b. Sâbit'in mevsukiyetinde ihtilaf olunmuştur. Hadisin, İbn Ebî Şeybe'nin Evzâ'î, Saîd b. Cebele, Tâvûs tarikiyle Hz. Peygamber'den bi-temâmihi tahriç ettiği, hasen isnada sahip mürsel²⁸¹ bir şahidi²⁸² daha vardır."²⁸³

Pasajda yer alan hasen isnad kaydı üzerinde teemmül edildiğinde bu kaydın ıstılâhî anlamının dışında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira mezkûr pasajda hasen bir isnada sahip olduğu dile getirilen şâhid mahiyetindeki hadis, İbn Hacer tarafından aynı zamanda mürsel olmakla da tavsif edilmiştir. Mürsel rivayetler ise, isnadlarından en az bir râvinin sukûtu sebebiyle zayıf hadisler idâdına dâhildir. Zayıf hadis ile hasen hadis mübâyin kavramlar oldukları için burada kullanılan hasen ifadesinin fehme tebâdür eden ıstılâh olmadığı ortaya çıkmaktadır.²⁸⁴ Bu değerlendirmelerimize hasen li-gayrihi hadis öne sürülerek itiraz edilemez. Zira pasajda hadisin değil de, isnadın hüsnünden bahsedilmektedir. İsnadın sıhhat ya da hüsnünün bu isnada sahip hadisi mutlaka sahih veya hasen kılmayacağı hususu muhaddisler nezdinde takarrür etmiş küllî bir kâidedir. Hasen bir senedi olduğu dillendirilen hadis iki kısmıyla hasen veya sahih olabileceği gibi zaman zaman zayıf da olabilmektedir. Pasajdaki hüsn hükmü, hadisin yine aynı pasajın başında atıfta bulunulan tarikinin zayıf olmasından neşet etmiş olabilir.²⁸⁵ Yani burada

²⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IX, 123, hadis no: 5114.

²⁸⁰ Ebû Dâvûd, "Libâs", 4.

²⁸¹ İbn Hacer'in mezkûr ifadesinin aslı şudur:

«وله شاهد مرسل بإسناد حسن»

²⁸² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, XII, 349-350.

²⁸³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 186.

²⁸⁴ Benzer bir durum için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVII, 393, dipnot: 1.

²⁸⁵ Bu yöndeki değerlendirmeler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IX, 123, hadis no: 5114, dipnot: 1; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIX, 186, dipnot: 1.

iki zayıfın mukayese edilip zaaf bakımından ehven olan senedi ibrâz maksadıyla hasen ifadesinden yardım alındığı tarafımızca değerlendirilmektedir.

İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*'da kendisine çok kısa yer ayırdığı hasen hadis bahsinde bu nevi hadisin hüccet değerine atıfta bulunmayı ihmal etmemiştir. Onun *Nüket*'te de temas ettiği bu meseleye, *Fethu'l-bârî*'de de yansımaları bulunması hasebiyle çalışmamızda yer verilmesi uygun olacaktır. Meselenin özünü İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'da ve *Nüket*'te²⁸⁶ yer verdiği satırlar teşkil etmektedir. Birbirine oldukça yakın ifadelerin yer aldığı söz konusu satırlar arasından *Nüzhetü'n-nazar*'da bulunan şu pasaj iktibas olunmuştur:

“Hasen hadisin bu kısmı (hasen li-zâtihi), her ne kadar mertebe itibarıyla sahihin dînunda olsa da, kendisiyle ihticâc ve istidlâlde ona müşârik/ortak ve bir kısmı diğerinin fevkinde olan bazı derecelere ayrılmakta ona müşabihtir.”²⁸⁷

İbn Hacer bu satırlarıyla aslında üç meseleye işaret etmektedir. Üzerinde durulmayacağı için sonuncusundan başlanacak olursa, nasıl sahihin mertebeleri varsa hasen hadisin de bir takım mertebeleri vardır. Çünkü tıpkı sahihte olduğu gibi, hasen hadisin râvileri de adâlet ve zapt bakımından mütefâvittir. İlk iki meseleye gelince, eğer hadis hasen li-zâtihi vasfını hâiz ise, hüccet ve delil olmaya sâlihtir; değilse, yani hasen li-gayrihi hüviyetindeyse, kendisiyle ihticâc ve istidlâl bakımından durum aksi istikamettir. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*'da işaret etmekle iktifa ettiği ikinci şıkka, *Nüket*'te başka bir mesele zımnında ve Ebü'l-Hasen el-Kattân'ın (v. 628/1231) *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm* nâm eserine atıfla kısaca temas etmiştir. Mâhasalı şudur ki, bu kısma dâhil hasen hadisler her alanda delil olmayıp kendileriyle amellerin faziletlerine dair konularda amel olunabilir. Ahkâm mevzuunda ise, ancak ya çok sayıda tarika sahip olduğu zaman; ya da Kur'ân'ın zâhiri, başka bir sahih hadis veya müslümanların amel etmesi gibi içeriklerini destekleyen hâricî bir takım unsurlar bulunduğunda delil olurlar, aksi halde üzerlerine herhangi bir hüküm bina etmekten tevakkuf edilir.²⁸⁸

²⁸⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 218-220.

²⁸⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 86.

²⁸⁸ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 219-220.

Birinci şık varit olduğunda, yani hadis hasen li-zâtihi ise, bu takdirde mezkûr vasıf ile muttasıf olan hadis bir meselede hüccet ve delil olabilir. *Fethu'l-bârî*'de muhtelif vesilelerle ve farklı bağlamlarda bu konuya atıflar mevcuttur. Bunlardan biri de *Hedyü's-sârî*'de yer almaktadır. İbn Hacer bu mukaddimesini on fasla ayırmış ve hemen her faslın başına hâvi olduğu konuya dair temel ve sistematik bilgiler dercetmiştir. Bu cümleden olarak mezkûr eserin dördüncü faslı Buhârî'de yer alan muallak hadisler konusuna tahsis edilmiş, faslın girişinde ise manzarayı kategorize ederek özetleyen mühim bilgiler verilmiştir. Bu kısımdaki bilgi akışı içinde bahis hasen hadisin delil olmağına da gelmiştir. Şöyle ki, Buhârî *Sahîh*'inde geçen muallak hadislerin bir kısmını kitabın başka bir mevziinde mevzul olarak da irat etmiştir. Bazı hadisler ise eserde kendisine sadece muallak olarak yer bulabilmiştir. İkinci nevi muallaklar da, Buhârî tarafından *Sahîh*'e ya cezm veya temrîz sîgasıyla kaydedilmiştir. Cezm sîgasından hadisin muallak olarak nakleden kişiye nispeti noktasında sıhhat hükmü çıkar, ancak bu hükmü haiz rivayetlerin bir kısmının ricâli Buhârî'nin kriterlerine uyarken, diğer kısmı uymamaktadır. Onun kriterlerine uymayan muallaklar için ise üç ihtimal varittir: Başka muhaddislerin belirledikleri şart ve kriterleri sağladıkları için sahih olanlar, delil ve hüccet olmaya kâbil hasen hadisler ve râvilerinin taşıdığı problemlerden dolayı değil de, isnadlarının barındırdığı kısmî inkıta haysiyetiyle zayıf olanlar. Temrîz sîgasıyla zikrolunan muallaklardan vehle-i ûlâda yukarıda belirtilen keyfiyette bir sıhhat hükmü çıkmaz. Ancak bunların da bazıları sahihken diğer bazıları sahih değildir.²⁸⁹

İbn Hacer hasen li-zâtihi atfının yer aldığı ihtimalleri zikrederken herbirinin misallerine de işaret etmektedir. Diğer ihtimaller için de söz konusu olduğu gibi, mukaddimenin mezkûr satırlarında sadece işaret ettiği, izah ve beyanını ileriye havale ettiği misali hâvi ifadeler şöyledir:

“Huccete sâlih olan hasen muallaka misal, Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan şu kavlidir: ‘Behz b. Hakîm babası ve dedesinden nakille, “Allah kendisinden hayâ duyulmaya insanlardan daha lâyıktır” demiştir.”²⁹⁰ Bu Behz'den rivayetle

²⁸⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 29-31.

²⁹⁰ Buhârî, “Gusûl”, 20.

şöhret bulmuş hasen bir hadis olup ileride de geleceği gibi, *Sünen* sahipleri tarafından tahriç²⁹¹ olunmuştur.”²⁹²

İbn Hacer’in bu pasajda ileride geleceğini dile getirirken kastettiği yer aynı faslın ilerleyen sayfalarıdır. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi, kendisi tarafından faslın girişinde konuya dair genel bir çerçeve çizilmekte ve bu çerçeve içine giren ihtimaller için birkaç misal zikredilmektedir. İbn Hacer faslın giriş kısmını bu minval üzere tamamladıktan sonra, Buhârî’nin herbir ana bölümünde kendisine yer bulmuş olan muallak ve mevkuf rivayetlerin sırasıyla izahına girişmiştir. Yukarıda verilen malumat dışında burada sünen sahibi müelliflere ilave olarak Ahmed b. Hanbel tarafından da rivayetin mevsûl tarihinin tahriç edildiği,²⁹³ ama hiçbirinin tercemede yer alan lafzın tıpa tıp aynısı olmadığı dile getirilmiştir. Ayrıca aynı yerde hadisi Beyhakî’nin (v. 458/1066) Abdülvâris, Behz b. Hakîm tarikiyle ve mezkûr lafızla kitabında rivayet ettiği²⁹⁴ kaydedilmektedir. İbn Hacer bu bölümde son olarak söz konusu rivayetin, bizzat kendi nezdindeki âli isnadlarından bahsetmiştir.²⁹⁵ İş bu âlî isnad bahsi istisna edilirse, dercedilen malumat, hadisin zayıf olmadığına ve delil olmaya sâlih bulunduğuna matuftur.

İbn Hacer, misal olarak zikredilen muallak rivayetin bulunduğu Kitâbü’l-Gusl’de²⁹⁶ ona dair verdiği bilgi çerçevesini bir miktar daha genişletmiştir. Bu bölümde öncelikle hadisin Tirmizî (v. 279/892) tarafından hasen,²⁹⁷ Hâkim en-Neysâbûrî tarafından ise sahih addedildiği²⁹⁸ dile getirilmekte ve İbn Ebî Şeybe’den (v. 235/849) rivayet olunan²⁹⁹ bağlamı kaydedilmektedir. Ayrıca burada İbn Hacer tarafından hadisin

²⁹¹ Ebû Dâvûd, “Hammâm”, 2; Tirmizî, “Edeb”, 22, 39; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, VIII, 187, hadis no: 8923; İbn Mâce, “Nikâh”, 28.

²⁹² İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, I, 30.

²⁹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXIII, 235 hadis no: 20034.

²⁹⁴ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, II, 318, hadis no: 3213.

²⁹⁵ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, I, 41.

²⁹⁶ Buhârî, “Gusl”, 20.

²⁹⁷ Tirmizî, “Edeb”, 22, 39

²⁹⁸ Hâkim, *el-Müstedrek*, VI, 179-180.

²⁹⁹ Bu bilgi İbn Ebî Şeybe’nin ne *Musannef*’inde ne de *Müsned*’inde vardır.

isnadının Behz'e kadar olan kısmının sahih olduğu, Buhârî'nin tam olarak bundan dolayı cezm sîgası kullanmayı tercih ettiği ve söz konusu cezmin onun mâ-fevkine sirayet etmediği hükümleri istihraç edilmiştir.³⁰⁰ Bu değerlendirmeler vesilesiyle bir yanlış anlaşılmaya kapı aralanmamalıdır. Zira yukarıdan beri kaydedilen malumat hem hüsn hem de sıhhat hükmü ihtva etmektedir. Ancak vâki sıhhat hükmüne Buhârî'nin cezm sîgası kullanmasından yola çıkılarak ulaşılmıştır ve bu hüküm hadisin *Sahîh*'de yer verilen isnad parçasını tecâvüz etmez. Hüsn hükmü ise muallak hadisin mevsul tarikleri için câridir.

Fethu'l-bârî'de yer alan benzer örnekler arasından³⁰¹ seçilerek iktibas olunacak kısa bir pasajla hasen hadisin hüccet ve delil oluşu meselesine nihayet verilecektir. Sözü edilen pasaj şudur:

“Kûfeli bir fakih olan el-Hakem'den nakledilen maktu esere³⁰² gelince, Begavî onu *el-Ca'diyyât*'ta Ali b. Ca'd, Şu'be, el-Hakem tarihiyle mevsûl olarak nakletmiştir.³⁰³ Bu rivâyetin bâbın konusuna delâlet vechi zebh fiilinin Buhârî'nin hemen akabinde zikrettiği âyetten³⁰⁴ çıkan hükme göre Allah'ı zikri (besmele) müstelzim olmasıdır. Buhârî'nin, merfû ve mevkuf ya da muallak ve muttasıl olsun istidlâl ettiği hadislerin tamamında³⁰⁵ nizâ vardır ki, zikretmek uzun sürer. Ancak onun buradaki tasarrufundan anlaşılan değindiğimiz husustur.

³⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 56-57.

³⁰¹ Şu iki örnek önem arz etmektedir:

«وإسناده وإن كان ضعيفا لكنه صالح للمتابعة، فأقل درجات الحديث بهذه الزيادة أن يكون حسنا، فيصلح للاحتجاج به، وقد وقع الاحتجاج

في كثير من المسائل بما هو دونه في القوة، ويعتضد أيضا بأنه قد أفتى به جماعة من الصحابة من غير مخالفة لهم»

Bu örnek için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 358.

«وهو حديث حسن يحتج بمثله»

Bu örnek için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 533.

³⁰² Buhârî, “Hayız”, 7.

³⁰³ Begavî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz el-Begavî, *Müsnedü İbn el-Ca'd / el-Ca'diyyat* (thk. Âmir Ahmed Haydar), Beyrut: Müessetü Nâdir, 1410/1990, s. 61. hadis no: 305.

³⁰⁴ En'âm 6/121.

³⁰⁵ Buhârî, “Hayız”, 7.

Cumhûr yasak hükmüne Hz. Ali'den nakledilen, 'Resûlullâh'ı (s.a.v.) cünûp olma hali dışında hiçbir şey Kur'ân okumaktan men etmezdi' hadisini delil getirmiştir. Bu hadisi sünen sahipleri rivayet etmiş³⁰⁶ ve hakkında Tirmizî ve İbn Hibbân sahih olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur.³⁰⁷ Bazı muhaddisler ise isnadında yer alan kimi râvilerin zayıf olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hak olan hadisin hüccet ve delil olmaya salih hasen kabilinden olmasıdır.³⁰⁸ Lâkin hadis ile istidlâlde nazar vardır. Zira hadiste mücerret fiil aktarılmakta olup bu da mâ-adâsının haram kılınmasına delalet etmez.

Taberî deliller arasını cem etmek için hadisin "en kâmil olan" manasına mahmul olduğunu söyleyerek aksini düşünenlere cevap vermiştir. Abdullah b. Ömer'den merfû olarak rivayet olunan "Hayız halinde olan kadın ve cünûb Kur'ân'dan hiçbir şey okumasın" hadisi³⁰⁹ ise bütün tariklerinden zayıftır.

Hz. Âişe'den nakledilen hadis³¹⁰ hakkındaki sözümüz³¹¹ Kitâbü'l-Hayz'ın evvelinde³¹² geçmişti."³¹³

İlim tarihinde hadisler birçok fikhî tartışmanın zeminini ya da taraflarının delillerini teşkil etmiştir. Bu tartışmalardan birine değinilen yukarıdaki pasajda da tarafların verdikleri hükme delil olarak sundukları hadislerle atıfa bulunmaktadır. İbn Hacer burada böyle bir bağlam içinde kendisine yer bulmuş olan hadisleri farklı yönlerden değerlendirmektedir. Bu yönlerden birini de hadislerin kuvvet ve zaaf durumları oluşturmaktadır. İşte İbn Hacer her zaman olduğu gibi kılı kırk yarmış, bahis mevzuu hadislerini durumlarını nüanslarıyla vermiştir. Onun bu esnada yer verdiği

³⁰⁶ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 9; Tirmizî, "Tahâret", 111; Nesâî, "Tahâret", 171; İbn Mâce, "Tahâret", 105.

³⁰⁷ Tirmizî, "Tahâret", 111; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, III, 79-80, hadis no: 799-800.

³⁰⁸ İbn Hacer'in bu değerlendirmesinin aslı şudur:

«والحق أنه من قبيل الحسن يصلح للحجة»

³⁰⁹ Tirmizî, "Tahâret", 98; İbn Mâce, "Tahâret", 105.

³¹⁰ Buhârî, "Hayız", 7.

³¹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 87, V, 239-241.

³¹² Buhârî, "Hayız", 1.

³¹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 102-103.

konulardan biri de sadedinde olduğumuz hasen hadisin hucciyeti meselesi olmuş ve zikredilen hadislerden birinin bu vasfı kazandığına dikkatleri celbetmiştir.

İbn Hacer'in hasen li-zâtihi hadis başlığı altında kaydettiği konulardan biri de anılan hadisin kesret-i turuk sebebiyle sahih hadis derecesine yükselmesidir. Yani haddi zatında hasen li-zâtihi olan bir hadis tarikleri taaddüd ettiğinde sahih hükmü kazanabilmektedir. İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da, birçok tarikin bir araya gelmesiyle oluşan heyet-i mecmuanın hasen hadisin râvisinin zaptındaki kusuru telafi ettiğini ve böylelikle teferrüd ettiğinde hasen li-zâtihi diye adlandırılan hadisin taaddüd-i turuk sebebiyle sıhhatiyle hükmedildiğini beyan etmektedir.³¹⁴ Bölümün başında da dikkat çekildiği üzere burada hatırdan uzak tutulmaması gereken konu zikredilen surette sahih olma vasfını kazanmış olan hadisin tesmiyesi ve bu tesmiyenin işaret ettiği hakikattir. Zira hasen li-zâtihi iken sahih mertebesine irtikâ eden hadis sahih li-gayrihi diye isimlendirilmektedir ve bu hadis sıhhat ve kuvvet derecesi bakımından sahih li-zâtihiye müsavi değildir. Diğer bir tabirle, hasen li-zâtihi çok sayıda tarike sahip olduğu zaman ancak bir derece kazanabilmekte, asla iki basamak yükselerek sahih li-zâtihi mertebesine çıkamaktadır.³¹⁵

İbn Hacer'in bu konuya *Nuket*'te, İbnü's-Salâh'ın birden fazla vecihten nakledildiği için kuvvet kazanıp sahih derecesine yükselen hasen hadis nevinden bahsettiği satırlar³¹⁶ vesilesiyle temas ettiği yukarıda ifade olunmuştu.³¹⁷ Hatırlanacağı gibi İbn Hacer, İbnü's-Salâh'ı ve onun sahih tarifini³¹⁸ anılan vasfı hâiz olan hadisleri içermediği için efrâdını câmi olmamakla ve eserinin farklı yerlerindeki ifadeleri arasında âdeti bir tenâkuz bulunmakla tenkit etmişti. Ona göre mevzu bahis tenâkuzu defetmek için iki yol vardır: Ya tarife bu nevi hadisleri de kapsayacak ziyade kayıtlar getirmek icap etmektedir, ya da bunları sahih olarak isimlendirmemek gerekecektir. Hâlbuki

³¹⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 86.

³¹⁵ bkz. s.115.

³¹⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 34-35.

³¹⁷ bkz. s.116-117.

³¹⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 11-12. İbnü's-Salâh'ın işaret edilen tarifi şuydu:

«أما الحديث الصحيح فهو الحديث المسند الذي يتصل إسناده بنقل العدل الضابط عن العدل الضابط إلى متناه ولا يكون شاذًا ولا معللاً»

muhaddisler birden çok tarikle nakledilen hasen hadisleri sahih olarak nitelemektedirler. Öyleyse İbn Hacer'e göre sahih, bir takım kayıtlar ilave edilerek şu surette yeniden tarif edilmelidir:

“Sahih, adil ve zaptı tam veya zapt bakımından (nispeten) kâsır olup kuvvet kesbetmiş bir râvinin senedin sonuna kadar kendisi gibi râvilerden nakli suretiyle isnâdı muttasıl olan, şâz ve muallel de olmayan hadistir.”³¹⁹

İbn Hacer mezkur değerlendirmelerine devamla, bir taraftan sahihin zikredilen muhtevadaki tarifinin temelinde yatan sebebi beyan etmiş, diğer taraftan da bize Buhârî'de yer alan ve haklarında sıhhat hükmü verilen hadislerin durumuna dair oldukça kritik bir bilgi vermiştir. Zira onu sahih hadisın mezkûr tarifine sevk eden âmil, Buhârî hadisleri üzerindeki tettebbuatı olmuştur ve bu eserdeki hadislerin birçoğunun sıhhatiyle hükmedilmesi, yukarıda zikredilen ilave kayda vabestedir.³²⁰ Yani Buhârî, sadece sahih li-zâtihi hadislerden müteşekkil olmayıp çok sayıda sahih li-gayrihî hadis de ihtivâ etmektedir.³²¹ Şârih değerlendirmelerinin akabinde aynı cümleden olup *el-Câmi'u's-sahih*'de kendisine yer bulmuş hadislere misaller vermiştir. İbn Hacer'in ifadeleriyle bu değerlendirmelerin ilki şudur:

“Hz. Peygamber'in atına dair Übey b. el-Abbâs b. Sehl b. Sa'd'ın babası ve sahâbî olan dedesi tarikiyle naklettiği hadis³²² bu kabildendir.

Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Nesâî hıfzı kötü olduğu için mezkûr Übeyy'in zayıf bir ravi olduğunu söylemişlerdir. Ancak kardeşi Abdülmüheymîn b. el-Abbâs aynı hadiste ona mütâbaat etmiştir. Nitekim İbn Mâce hadisi onun

³¹⁹ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 233-234. İbn Hacer'in tarifi tekrar hatırlanacak olursa, şöyleydi:

«هو الحديث الذي يتصل إسناده بنقل العدل التام الضبط أو القاصر عنه إذا اعتضد عن مثله إلى منتهاه ولا يكون شاذًا ولا معللاً»

³²⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 234.

³²¹ İbn Hacer'in bu değerlendirmelerini çok isabetli bulan Hamza el-Melibârî'nin yaklaşımları için bkz. s. 117, dipnot: 13; Melibârî, *Ulûmü'l-hadîs fî dav'i tatbîkâtî'l-muhaddisîn en-nukkâd*, s. 66, dipnot: 1.

³²² Buhârî, “Cihâd”, 46.

tarikinden tahriç etmiştir.³²³ Abdülmüheymin de tıpkı kardeşi Übey gibi zayıf bir râvidir. Ancak hadis iki tarikten gelmekle kuvvet kesbetmiştir. Buna ilave olarak ahkâm hadislerinden de değildir. Buhârî zikredilen unsurların sûret-i mecmuasından hareketle hadisin sıhhatiyle hükmetmiştir.”³²⁴

İbn Hacer’in bu hadis hakkındaki ilk değerlendirmesi *Hedyü’s-sârî*’de yer almaktadır. O, öncelikle anılan eserin sekizinci faslında yer verdiği tenkide uğramış hadisler içinde bu hadise işaret etmiştir. Onun bu fasıldaki ifadeleri şöyledir:

“Otuz yedinci hadis: Dârekutî şöyle söylemiştir: ‘Buhârî, Übey b. Abbâs b. Sehl b. Sa’d’ın babası ve dedesi tarihiyle naklettiği, “Hz. Peygamber’in Lahîf isminde bir atı vardı” hadisini tahriç etmiştir. Halbûki bu Übey zayıf bir râvidir.’ Ben de derim ki, bu hadis hakkındaki değerlendirme bir sonraki fasılda gelecektir.”³²⁵

İbn Hacer’in meseleyi kendisine atfettiği dokuzuncu fasıl tenkit edilmiş râvilere dairdir. Kendisinin hadisin râvisi Übeyy’e dair yaklaşımlarını görüp sonra değerlendirmek daha isabetli olacaktır. İbn Hacer bu fasılda onun hakkında şunları ifade etmektedir:

“Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn, Übey b. Abbâs b. Sehl b. Sa’d es-Sâ’idî el-Ensârî el-Medenî’nin zayıf bir râvi olduğunu dile getirmişlerdir. Nesâî de onun hakkında ‘Kuvvetli değildir’ demiştir. Benim söyleyeceklerim ise şunlardır: Kendisinin Buhârî’de, bir önceki faslın otuz yedinci hadise ayrılan bölümünde de geçtiği üzere Hz. Peygamber’in atına dair olan tek bir rivâyeti³²⁶ bulunmaktadır. Üstelik Kardeşi Abdülmüheymin b. el-Abbâs ona mütâbaat

³²³ İbn Mâce’de zikredilen nitelikleri haiz bir tarik bulunamamıştır. Hadisin isnadı kısmen farklı bir rivayeti için bkz. Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, VI, 127, hadis no: 5729.

³²⁴ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 234-235.

³²⁵ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 305.

³²⁶ Buhârî, “Cihâd”, 46.

etmiştir. Tirmizî ve İbn Mâce³²⁷ Abdülmüheymin'in hadislerini rivayet etmiştir.”³²⁸

İbn Hacer'in bizzat hadisi³²⁹ şerhettiği satırlarda³³⁰ bir defa daha dikkat çekmediği mezkûr meselenin onun eserlerindeki serencamı bundan ibarettir. Onun temel iddiası hadisin li-zâtihi olmasa da li-gayrihi sahih olmaklığı ve bu sebeple Buhârî'nin onu kitabına almakta beis görmemesidir. Zira hadisin râvilerinden birinde bulunan zapt kusuru, kardeşinin, hadisi aynı tarikten rivayette kendisine mütâbaat etmesi hasebiyle müncebir olmuş ve bu hadis sahih vasfıyla Buhârî'deki yerini almıştır. Diğer taraftan İbn Hacer'in *Hedyü's-sârî*'de yer alan değerlendirmelerinin oldukça kısa olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu, kendisinin başka bir vesile ile tasrih ettiği üzere hadisin ahkâma mütellik olmamasından kaynaklanabileceği gibi, meselenin fotoğrafının İbn Hacer'in zihninde gayet net olmasından da neş'et etmiş olabilir. Ancak izahı zor bir mesele ile karşı karşıya kalındığı için bu tutumun benimsenmiş olması da imkân dairesindedir.

İbn Hacer'in *Nüket*'te sahih li-gayrihi için diğer bir misal daha kaydetmiştir. Bu misal de Buhârî'den seçilmiştir. Ayrıca kendisi, atıfta bulunmasa da konuya dair Müslim'de yer alan misallerin Buhârî'nin *Sahîh*'indekinden kat kat daha fazla olduğu bilgisini ilave etmiştir. İbn Hacer'in kaleminden süzülen ifadelerle misal şudur:

“Keza Buhârî, Muâviye b. İshâk b. Talha'nın halası Âişe b. Talha vesatetiyle Hz. Âişe'den naklettiği hadisin sahih olduğuna hükmetmiştir ki, buna

³²⁷ Yukarıda bahse konu içeriğe sahip olan hadisin İbn Mâce'de bulunamadığı tarafımızca ifade olunmuştu. Benzer bir durum Tirmizî için de geçerlidir. Ancak İbn Hacer'in *Hedyü's-sârî*'nin bu bölümünde zikrettiği ibareden kastın aynı ya da benzer içeriğe sahip metnin evvelinde yer alan isnada mütâbaat değil de, metnin içeriğine bakılmaksızın sadece hadisin tarikine mütâbbaat olması muhtemeldir. Şayet kasıt bu ise, İbn Hacer'in *Nüket*'ten iktibas olunan pasajda zikredilen ilgili ibarelerini de (bkz. İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 234-235) bu çerçevede yorumlamak icap etmektedir. Abdülmüheymin'in bazı rivayetleri için bkz. Tirmizî, “Birr”, 66; İbn Mâce, “Mukaddime”, 11, “Tahâret”, 84.

³²⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 352-353.

³²⁹ Buhârî, “Cihâd”, 46.

³³⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 111-112.

göre Hz. Âişe, Hz. Peygamber'e cihaddan sual etmiş, o da cevaben şöyle buyurmuştur: 'Siz hanımların cihadı, hac ve umredir.'³³¹

Ebû Zûr'a, Muâviye b. İshâk'ın zayıf bir râvi olduğunu belirtirken Ahmed b. Hanbel ve Nesâî kendisini tevsik etmişlerdir.

Ancak yine Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan bazı rivayetlerde Habîb b. Ebî Amra, Muâviye b. İshâk'a mütâbaat etmiş³³² ve dolayısıyla hadis kuvvet kazanmıştır.'³³³

Pasajda bahse konu edilen rivayet, Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî'nin tenkit ettiği hadisler arasında yoktur. Dolayısıyla İbn Hacer *Hedyü's-sârî*'nin sekizinci faslında bu hadisi mevzu etmemiş, ancak aynı eserin ta'na uğramış râvilere tahsis edilen dokuzuncu faslında zikri geçen Muâviye b. İshâk'a dair değerlendirmede bulunmuştur. Onun eserin anılan faslında yer verdiği nakil ve değerlendirmeler ise şöyledir:

“Muâviye b. İshâk b. Talha b. Ubeydillâh et-Teymî'yi Ahmed b. Hanbel ve Nesâî tevsik ederken Ebû Hatim hakkında 'Onda beis yoktur', Ebû Zûr'a ise 'Şeyhtir, zayıftır' demektedir. Benim değerlendirmem ise şudur: Buhârî onun Cihâd bölümünde halası Âişe b. Talha vasıtasıyla Hz. Âişe'den rivayet ettiği, 'Siz hanımların cihadı hacdır' rivayetinden başkaca naklettiği bir hadise yer vermez.³³⁴ Diğer taraftan yine *es-Sahîh*'de yer alan bazı rivayetlerde Habîb b. Ebî Amra,

³³¹ Buhârî, “Cihâd”, 62. Bu bâbda biri mezkûr Muâviye b. İshâk'tan gelen tarik olmak üzere iki hadis bulunmakta olup her ikisinde de umre atfı mevcut değildir.

³³² Buhârî, “Hac”, 4, “Cezâü's-sayd”, 26, “Cihâd”, 1, 62. Hadisin bu bâblarda mezkûr diğer tariklerinin hiçbirinde de cihad kaydına tesadüf olunamamıştır.

³³³ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 234-235.

³³⁴ Doğru olan burada olduğu gibi hadisin metninde umre atfının bulunmamasıdır. bkz. Buhârî, “Hac”, 4, “Cezâü's-sayd”, 26, “Cihâd”, 1, 62.

Muâviye b. İshâk'a mütâbaat etmiştir.³³⁵ Nesâî ve İbn Mâce eserlerinde onun hadislerini³³⁶ tahriç etmiştir.”³³⁷

İbn Hacer'in bu hadislerle³³⁸ ilgili tartışmalara *Fethu'l-bârî*'de onu şerhettiği muhtelif bölümlerde³³⁹ bir daha girmemektedir. Bir önceki misalde olduğu gibi onun temel iddiası, hadisin li-zâtihi olmasa da li-gayrihi sahih olması ve böylelikle Buhârî'nin *Sahih*'indeki yerini almasıdır. Şöyle ki, hadisin râvilerinden birinde bulunan kusur, hadisin başka tariklerinin de bulunması hasebiyle telafi edilmiştir. Yine bir önceki misal gibi İbn Hacer'in *Hedyü's-sârî*'de râviye dair değerlendirmelerini kısa tutmuş, âdetâ olduğu vehmedilen problemin büyütülecek bir tarafının bulunmadığını ihsas etmiştir. Üstelik bu sefer gerek mezkûr râvinin hadisini kitabına alan Buhârî'nin ve gerekse onu müdâfaa eden İbn Hacer'in eli çok daha rahattır. Zira hadisin farklı tariklerden varit mütâbi/ler/i başka kaynaklarla birlikte bizzat *el-Câmi'u's-sahih*'de tahriç edilmiştir.

İbn Hacer sahih li-gayrihi mertebesine yükselen hasen li-zâtihi hadise *Hedyü's-sârî*'de, *Nüket*'inden bağımsız olarak da temas etmektedir. Sahih hadis bahsinde de zikrolunduğu üzere³⁴⁰ bu eserin, içeriğine işaret edilen dokuzuncu faslında yer verilen râvilerden biri de Hişâm b. Hassân el-Basrî'dir. İbn Hacer muhaddislerin Hişâm hakkındaki cerh-tadil değerlendirmelerini uzun uzadıya kaydettikten sonra şunları ilave etmektedir:

“Abdullah b. Ahmed babası Ahmed b. Hanbel'den şunu nakletmiştir: ‘Onun rivayet edip de tenkide maruz olduğu neredeyse hiçbir hadis yoktur ki, başka râviler; Eyyûb ya da Avf aynı hadisleri nakletmemiş olsun.’ Benim

³³⁵ Buhârî, “Hac”, 4, “Cezâü's-sayd”, 26, “Cihâd”, 1, 62.

³³⁶ Nesâî, “Menâsikü'l-hac”, 4; *es-Sünenü'l-kübrâ*, IV, 8, hadis no: 3594; İbn Mâce, “Menâsik”, 8. Bu atıflardan sadece İbn Mâce'de umre kaydı bulunmaktadır. İbn Hacer'in *Nüket*'te yer alan ifadesi buraya dayanıyor olmalıdır.

Muâviye b. İshâk'tan nakledilen başka bir hadis için bkz. İbn Mâce, “Zühd”, 23.

³³⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 409.

³³⁸ Buhârî, “Cihâd”, 62.

³³⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, V, 242-243, VI, 194-195, IX, 7, 146.

³⁴⁰ bkz. s. 118.

diyeceğim de odur ki, bu değerlendirme ulûm-i hadîste sahihin iki kısımdan müteşekkil olduğuna dair takririmizi teyit etmektedir.”³⁴¹

İbn Hacer’in aynı eserde ve aynı minvalde yürüyen bir başka takriri daha bulunmaktadır. Onu da iktibas edip her ikisini birlikte değerlendirmek daha muvafık olacaktır. İbn Hacer şunları kaydetmektedir:

“Vâki itiraza *Sahîh* sahibi tarafından verilecek cevâbın mâ-hasali şudur ki, Buhârî benzeri hadisleri, mütâbî‘ ve âdîd bulunan veya hadisi takviye eden genel bir karineyle muhtef olan bablarda tahriç etmiştir. Dolayısıyla bu kabil hadislerin sıhate nispeti, sadedinde olduğumuz fasılda zikredilen yirmi dördüncü hadis³⁴² üzerine yapılacak değerlendirmede³⁴³ de izah edeceğimiz gibi, yukarıda sayılan unsurların birlikteliği haysiyetiyledir.”³⁴⁴

İktibas edilen satırların ilkinde sarahaten sahih li-gayrihîye atıfta bulunulmuşken ikincisinde ise konuya dair güçlü sinyaller bulunmaktadır. Bu son zikredilen iki pasaj da dâhil olmak üzere kaydedilen bütün pasajlarda aralarında İbn Hacer’in çalışmalarının da bulunduğu hadis usûlü eserlerinde çizilen çerçeve öne çıkarılmış, li-zâtihî sahih olan hadise yeni bir sahih hadis sureti ilhak edilmiştir. Bu da konunun başından beri defeatle ifade edildiği gibi haddi zatında hasen li-zâtihî iken başka tariklerinin mevcudiyetinden devşirdiği güçle bir üst basamağa yükselen ve bu sayede sahih ıtlakına hak kazanan hadistir. Sıhhat şartlarını bizzat taşımayıp hâricî bir unsur/bir gayr sebebiyle -ki bu unsur taaddüd-i turuktur- bu pâyeye hak kazandığı için de kendisine sahih li-gayrihî denmiştir.

Hasen hadis bahsi, İbn Hacer’in *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de çizdiği çerçeve, *Nüket*’te bu çerçeveye kattığı derinlik ve başta *Hedyü’s-sârî* olmak üzere *Fethu’l-bârî*’nin sathına yayılan yansımalarıyla böylece sona ermiştir. Sahih li-gayrihî konusu istisna edilecek olursa sahih ve hasen hadise dair buraya kadar ele alınan konular herbir nevi hadisin

³⁴¹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 466.

³⁴² Buhârî, “Hac”, 71.

³⁴³ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 299.

³⁴⁴ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 279.

mebâhis-i hâssasını teşkil etmektedir. Buradan itibaren mevzu edilecek başlıklar ise bu iki nevi hadisin mebâhis-i müştarekesinden sayılmaktadır.

C. MAKBUL HADİSE DÂİR MUHTELİF KONULAR

1. Sikanın Ziyadesi

Sika râvinin ziyâdesi/ziyâdetü's-sika,³⁴⁵ İbn Hacer'in ele aldığı hadislerin durumlarını izah sadedinde *Fethu'l-bârî*'de yer verdiği tahlillerde sıkça temas ettiği konulardan biridir ve bu konu çalışmamızın planını teşkil eden *Nuhbetü'l-fîker*'de de hâliyle sahih ve hasen hadisin hemen akabinde kendisine yer bulmuştur. Onun anılan eserinde yer alan aşağıdaki ifadelerinden evvel emirde, ziyâdesi makbul olan râvinin hem sahih hem de hasen hadisin râvisi olduğu anlaşılmaktadır:

“Sahih ve hasen hadisin râvilerinin ziyâdesi, bu ziyâde kendilerinden daha sika olan bir râvinin rivâyetine münâfi/muhelif olmadıkça makbuldür.”³⁴⁶

İbn Hacer mezkûr satırlarını *Nüzhetü'n-nazar*'da şerh etmiş ve ziyâdenin farklı suretlerde karşımıza çıkabileceğini beyan etmiştir. Şöyleki, ziyâde ile ona yer vermeyenin rivâyeti arasında ya herhangi bir muhalefet mevzu bahis değildir ki, böyle olduğunda ziyâde mutlak olarak makbuldür. Zira bu takdirde söz konusu ziyadeyi bünyesinde barındıran rivâyet, sika râvinin teferrüd ettiği ve hocasından başka hiçbir talebesinin nakilde bulunmadığı müstakil bir hadis hükmünde olacaktır. Şayet rivayetler arasında birinin kabulünden diğerinin reddinin lazım geleceği haysiyetle bir münâfât/muhâlefet söz konusuysa tercihe gidilmeli, daha güvenilir olan râvinin rivayeti kabul edilip diğerinin rivâyeti reddedilmelidir.³⁴⁷

İbn Hacer *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de çizdiği bu ana çerçeveye *Hedyü's-sârî*'de de yer vermiştir. Buhârî'de bulunup başta Dârekutnî olmak üzere kimi münekkit muhaddislerce

³⁴⁵ bkz. Karacabey, Salih, “Ziyâdetü's-sika”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, XLIV, 486-487.

³⁴⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 88. İbn Hacer'in mezkûr ifadesinin aslı şudur:

«وزيادة راويهما مقبولة ما لم تقع منافية لمن هو أوثق»

³⁴⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 88.

tenkit edilmiş hadislerin müdafaasına tahsis edilmiş olan sekizinci faslın girişinde İbn Hacer söz konusu tenkitlere bir taraftan icmâlî cevaplar verirken diğer taraftan onları kategorize edip her bir kategori için cevaplar serdetmiştir. Mevzu bahis hadisleri tek tek ele almadan önce yer verdiği bu genel cevaplardan biri tam olarak konumuzla alakalıdır. Zira ona göre tenkide maruz kalmış hadislerin bir kısmı sadedinde olduğumuz ziyâde kayıtlar ihtiva etmesi münasebetiyledir. Şöyle ki, hadisler, anılan münekkitlerce zaptı daha sağlam râvinin ya da aded bakımından daha fazla olan râvilerin rivâyetlerinde bulunmayan bir takım ziyâdeleri hâvi oldukları için muallel kabul edilmişlerdir. Onun bu tenkidlere verdiği genel cevap şudur:

“Bunlar, mezkûr ziyâde, aralarını cem ve telifin mümkün olmayacağı haysiyette diğer râvilerin rivâyetlerine münâfi olmadıkça hadisin sıhhatini zedelemekte müessir bir illet olamaz. Rivâyetler arasında hiçbir münâfât ve muhâlefetin olmaması durumunda ise ziyadeyi muhtevi rivâyet zâten müstakil bir hadis gibi olacaktır.”³⁴⁸

Hedyü's-sârî'ye de atıfta bulunmak suretiyle genel çerçevesi bu şekilde çizilen ziyadetü's-sika meselesi, *Nüzhetü'n-nazar*'da İbn Hacer tarafından kısmen detaylandırılmış ve burada muhaddisler arasındaki farklı yaklaşım ve kanaatlere işaret edilmiştir. Ona göre hatırı sayılır bir âlim topluluğu tarafından sika râvinin ziyadesi dile getirilen çerçevede değerlendirilmemiş ve tarifinde ziyadenin mutlak olarak kabulüne zâhib olunmuştur. Bu ise ancak sahih ve hasen hadisin tarifinde mevcut olan şâz olmamak (adem-i şüzûz) kaydını dikkate almamakla doğrulanabilir. Yani sika râvinin ziyadesinin mutlak manada makbuliyeti ancak hadisin sıhhat veya hüsnüne hükmederken şüzûz illetinin dikkate alınmaması halinde tasavvur olunabilir. Hâlbuki bizzat bu âlimler hadisin sahih ya da hasen olabilmesi için aynı zamanda şâz olmaması gerektiğini özellikle dile getirmektedirler. Öte yandan bu görüşte olanların aksine mütekaddim muhaddisler zümresinden sayılan Abdurrahmân b. Mehdî (v. 198/813-14), Yahyâ el-Kattân (v. 198/813), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Yahyâ b. Ma'în (v. 233/848), Ali b. el-Medînî (v. 234/848-49), Buhârî (v. 256/870), Ebû Zür'a (v. 264/878), Ebû Hâtim (v. 277/890), Nesâî (v. 303/915), Dârekutnî (v. 385/995) gibi otorite âlimlerden ziyadenin mutlak

³⁴⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 280.

manada makbul olduğuna dair bir yaklaşım bilinmemektedir. İbn Hacer’e göre daha garip olan ise Şâfiî’nin ifadelerinden aksi anlaşılrsa da onun mezhebine müntesip çok sayıda âlimin ziyâdeyi mutlak olarak kabul etme eğilimi sergilemeleridir.³⁴⁹

Müellifin diğer bir hadis usûlü eseri olan *en-Nüket*’te ziyâdetü’s-sika meselesine geniş yer ayrılmış olması aslında onun konuya atfettiği önemi de ihsas etmektedir. Detayları çalışmamın haricinde kalmakla birlikte, İbnü’s-Salâh’ın mesele ilgili olarak *Ulûmü’l-hadîs*’de verdiği taksimin³⁵⁰ İbn Hacer tarafından daha dakik bir surette takdiminden ibaret olan şu satırlar yukarıda çizilen çerçeveyi ikmâl etmesi hasebiyle kayda değer bir mahiyet taşımaktadır:

“Ben hadislerde karşılaşılan ziyâdelerin üç kısma taksimini daha doğru bulmaktayım:

Birinci kısım, sika râvilerin rivâyet ettiği hadislere münâfi/muhâlîf olarak vâki olan ziyâdedir ki, bu ziyâdenin hükmü reddolunmasıdır.

İkincisi, ziyâdede herhangi bir münâfât ve muhâlefetin bulunmamasıdır ki, bu kabil ziyâdenin hükmü kabul edilmesidir. Zirâ sika râvi naklettiği hadiste câzim/cezm sahibi olup rivâyetine muâırız herhangi bir unsur da bulunmamaktadır. Şöyle ki, ziyâdenin bulunmadığı rivâyet (sâkit) bulunduğu rivâyete ne lafzen ne de manen münâfidir. Çünkü rivâyetin mücerret ziyâdeden âzâde olması hadisi ziyâde ile nakleden râvinin vehmine delâlet etmez.

Üçüncü kısım ise, bu iki mertebenin arasında yer alan rivayettir ki, sâir râvilerinin zikretmediği bir lafzın hadise ziyâde edilmesi bu kısmın misâlini teşkil eder. Bu kısım İbnü’s-Salâh şunu kastetmektedir: Söz konusu ziyâde lafız ya mutlakın takyîdini veya âmmın tahsisini iktizâ eder. Sayılan hususlarda ise, sıfatta mugâyeret ve hükmün kendisi sebebiyle değiştiği bir nevi muhalefet mevzu bahistir. İşte tam da bu haysiyetle bu kısım ziyâde birinci kısma benzemektedir.

³⁴⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 89-90.

³⁵⁰ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs*, s. 86.

Öte yandan aralarında sûretâ bir muhalefet bulunmaması cihetiyle de bu nevi ziyade aynı zamanda ikinci kısma müşabihdir.

Ben de bütün bunlara ilaveten derim ki, İbnü's-Salâh mezkûr üçüncü kısım üzerine -kabul veya red ile- herhangi bir hüküm vermedi. Muhaddislerin usul ve kâideleri üzere câri olan şudur ki, onlar bu kısmı mutlak olarak kabul veya reddetmezler; belki daha evvel vasıl ve irsâlin teâruzu meselesinde zikrettiğimiz gibi karinelerle iki şıktan birini tercih yolunu tutarlar.”³⁵¹

İbn Hacer'in *en-Nüket*'te konuya dair derç ettiği teferruat arasından kayda değer bir diğer husus da sahâbenin rivâyet ettiği hadislerle ziyâdeleri meselesidir. Bu noktada onun konuya dair calib-i dikkat değerlendirmelerinin tercüme yoluyla iktibası isabetli olsa gerektir:

“Bazı usûl âlimleri ziyadenin mutlak olarak makbul olduğunu ispat sadedinde şöyle bir aklî delille ihticac ettiler: Şâri olan Hz. Peygamber'in bir vakit herhangi bir söz söyleyip bunu bir sahâbînin işitmesi, başka bir zaman da aynı söze ziyâdede bulunup bu sefer başka bir sahâbînin mecliste hazır olması ve herbirinin işittiği kadarını nakletmesi câiz ve mümkündür. Meclisin ittihadı takdirinde de, konuşma esnasında hazır bulunan sahâbîlerden biri sözü noksan, diğeri ise tam işitmiş ya da bir sahâbînin konuşma bitmeden önce oradan ayrılıp diğerrinin sonuna kadar beklemiş olması mümkündür. Her iki sahâbînin sonuna kadar mecliste kaldığını farz ettiğimizde ise, içlerinden biri dalgınlık yapmış veya kendisine ağır, açlık, zihnini meşgul eden bazı düşünceler vb. dikkatini dağıtacak hususlar ârız olmuş iken ziyade lafızları hıfz edenin başına bu durumların hiçbirisi gelmemiş olabilir. Kezâ ziyâde kayıt ve lafızları zikreden sahâbi konuşmayı zihninde daha iyi muhafaza etmiş iken bunları hiç zikretmeyenin unutmuş olması da ihtimal dâhilindedir.

Bu mütalaaya cevap şudur ki, ehl-i hadîsin bu mesele etrafında ortaya koyduğu değerlendirmeler ancak tâbiîn ve daha sonraki nesilden olan kimi

³⁵¹ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 494-495.

râvilerin ziyâdelerine yöneliktir. Bir sahâbînin diğerrinin rivâyeti üzerine ziyâdesi bahsine intikal edildiğinde ise onlar, kendilerine ulaşan senedler sahih olduğu zaman söz konusu ziyadenin kabulünde ihtilâf etmemişlerdir. Cehennemden en son çıkan kişinin kıssası hakkında *Sahîhayn*’da yer alan Ebû Hüreyre hadisi gibi ki, hadiste temenni ettiği şeyleri bitirdikten sonra Allah kendisine, ‘Senin için işte bu ve bununla birlikte bir misli daha vardır’ buyuracağı ifade edilmiştir.³⁵² Ebû Saîd el-Hudrî ise, Resûlullah’ı (s.a.v.) şöyle buyururken duyduğuma Allah’ı şahit tutarım: ‘Senin için işte bu ve bununla birlikte on misli daha vardır’ demiştir.³⁵³ Yine Buhârî ve Müslim’in Abdullah b. Ömer’den ittifakla naklettiği ‘Hummâ cehennemin kaynamasındandır, öyleyse siz de onu su ile soğutun’ hadisi³⁵⁴ de bu kabildendir. Nitekim Buhârî’nin tahriç ettiği Abdullah b. Abbâs rivâyetinde ‘Öyleyse siz de onu zemzem suyu ile soğutun’³⁵⁵ buyurulmaktadır.³⁵⁶

Temel çerçevesi verilen ve karşımıza çıkan farklı suretlerinin kabul ve red açısından hükümleri kaydedilen ziyâde-i sika meselesinin önemli bir boyutunu da sahabe kaynaklı ziyadeler teşkil eder. Buna göre farklı sahabiler tarafından nakledilen aynı hadis metinlerinde birbirlerine nispetle ziyade veya noksan ifadelerle karşılaşabilmektedir. Muhaddisler, yukarıda verilen pasajdan da anlaşılacağı üzere, sahâbe kaynaklı olduğunda bu nevi ziyadeleri, tıpkı usûl âlimleri gibi değerlendirmekte, son tahlilde onların konuya dair zihnî muhâkemelerine iştirâk etmektedir. Onlar tabîin ve sonraki nesillere ait râvilerin ziyadeleri için mevzu bahis olan kabul ve red hükümlerinden sahâbeyi istisna etmişlerdir. İbn Hacer’in *en-Nüket*’te tasrih ettiği bu istisnâî durum, ziyâde-i sika konusu farklı boyutlarıyla mevzu bahis edildiğinde bile çoğunlukla atlanabilmektedir. Öte yandan İbn Hacer pasajda misal olarak zikrettiği her iki hadisi *Fethu’l-bârî*’de şerh ettiği satırlarda sahâbenin ziyadesi konusuna sarahaten temas etme ihtiyacı hissetmemiştir.³⁵⁷

³⁵² Buhârî, “Rikâk”, 52; Müslim, “İmân”, 299.

³⁵³ Buhârî, “Rikâk”, 52; Müslim, “İmân”, 299.

³⁵⁴ Buhârî, “Bed’ü’l-halk”, 10, “Tıb”, 28; Müslim, “Selâm”, 78.

³⁵⁵ Buhârî, “Bed’ü’l-halk”, 10.

³⁵⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 499-500.

³⁵⁷ bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVII, 499-507. XX, 512-514.

Ancak ilk hadisle ilgili olarak kaydettiği şu satırlarda zımnî bir temastan bahsetmek mümkün gözükmemektedir:

“Kâdı İyâz, Ebû Saîd el-Hudrî ile Ebû Hüreyre hadislerinin³⁵⁸ arasını, Ebû Hüreyre’nin evvelâ Hz. Peygamber’in ‘Bununla birlikte bir misli vardır’ sözünü iştip rivayet etmesi, daha sonra Hz. Peygamber’in ziyadeyi buyurup Ebû Saîd’in de onu işitmesi ihtimaliyle cem ve telif etmiştir. Binâenaleyh Ebû Saîd ve Ebû Hüreyre’nin hadisi evvel emirde birlikte işitmiş iken yine bizzat Ebû Saîd’in aynı hadisin ziyâde ifadeler barındıran halini bilahare ve üstelik de tek başına işitmiş olabileceği söylenebilir. Nitekim Ebû Saîd hadisinde Ebû Hüreyre hadisine zâit birçok kayıt bulunmaktadır ki, bunların ekserisine yakında dikkat çektim.”³⁵⁹

İbn Hacer’in ele aldığı hadislerin durumlarını izah sadedinde *Fethu’l-bârî*’de yer verdiği tahlillerde ziyâdetü’s-sika meselesine sıkça temas ettiğine yukarıda işaret edilmişti. Bu tahlillerin tamamına atıfta bulunmanın imkân dâhilinde olmadığı hususu izahtan varestedir. Çalışmamızın ziyâdetü’s-sika başlığına tahsis edilen bu bölümünde, elbette hacim problemi ve baştan beri takip ettiğimiz yöntem de göz önünde bulundurularak, İbn Hacer tarafından mezkûr tahlillere ayrılmış birkaç pasajla iktifa edilecektir. Konunun vuzuh bulması açısından misal olarak tercihinde fayda mülâhaza ettiğimiz söz konusu pasajlardan ilki “Birinizin kabından kelp içtiği zaman onu yedi defa yıkasın” hadisinin³⁶⁰ şerhi sadedindedir. Buhârî’nin Kitâbü’l-vudû’da tahriç ettiği hadisi izah ederken İbn Hacer şunları kaydetmektedir:

“Fâide: Bu hadisin zâhirine Mâlikîler ve Hanefîler muhalefet etmişlerdir. Mâlikîler, kendileri nezdinde meşhur olan kavle göre yedi defa yıkamanın (tesbî‘) vacip olduğunu söylemekle birlikte, (hadisin diğer rivâyetlerinde yer alan) tetrîb

³⁵⁸ Buhârî, “Rikâk”, 52.

³⁵⁹ bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XX, 513.

³⁶⁰ Buhârî, “Vudû’”, 33; Müslim, “Tahâret”, 90.

(toprakla ovalayarak temizlemek) ile hükmetmemişlerdir. Zira tetrîb İmam Mâlik'in rivâyetinde³⁶¹ geçmemektedir...

Hanefilere gelince, onlar ne yedi defa yıkamanın vücûbuyla ne de tetrîb ile hükmetmişlerdir. Tahâvî ve diğer Hanefî âlimler hadisin zâhiriyle amel etmemelerinin sebebini izah noktasında bir takım hususlar öne sürmüşlerdir:

Bu hususlardan biri, hadisin râvisi olan Ebû Hüreyre'nin üç defa yıkamakla fetva vermesidir ki, bununla yedi defa yıkama hükmünün nesh edildiği sabit olmuştur...

Bir diğeri, dışkının necislik bakımından kelbin artığından daha ağır olması vakıasıdır ki, o ağır necasetin temizliği için yedi defa yıkama kayd ü şartı yok iken bu hayvanın yalaması sebebiyle mezkûr adedin aranmayacağı hükmü evleviyetle sabittir...

Bir başka husus da, bu emrin kelpelerin öldürülme emri zamanında olduğu iddiasıdır ki, müslümanlar bilâhare söz konusu hayvanın öldürülmesinden nehyolunduklarında yedi defa yıkama emri de nesholunmuştur...

Son bir husus da Şâfiîlerin, Müslim'in tahriç ettiği Abdullah b. Mugaffel hadisinin zâhiriyle amel ettikleri için sekiz defa yıkamanın vücûbunu iltizâm etmiş olmalarıdır. Bu hadisin lafzı şöyledir: '...Yedi defa yıkayın ve sekizincide toprakta ovalayın.'³⁶² Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ise '...Toprakla ovalayın'³⁶³ ifadesi vardır...

³⁶¹ Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Esbahî el-Medenî, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1406/1985, "Tahâret", 35.

³⁶² Müslim, "Tahâret", 93. Hadis metninin İbn Hacer tarafından bu pasajada iktibas edilen kısmının aslı şöyledir:

«فاغسلوه سبع مَرَّاتٍ وعَفَّروه الثامنة في التراب»

³⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXVII, 347-348, hadis no: 16792. Hadis metninin İbn Hacer tarafından işaret edilen farkı şudur:

«بالتراب»

Bazı âlimler (bâbda mezkûr olan) Ebû Hüreyre hadisini Abdullah b. Mugaffel hadisine tercihe meyletmişlerdir. Hâlbuki cem imkân dairesindeyken tercihe başvurulamaz. Aksi mümkün olmaksızın, Abdullah b. Mugaffel hadisiyle amel, Ebû Hüreyre hadisiyle de amel etmeyi iktiza ve istilzam eder. Sika râvinin ziyadesi de makbuldür. Biz (Şâfîîler) bu bâbda tercih yoluna sülûk etmiş olsaydık tetrîb ile asla hükmetmezdik. Çünkü İmâm Mâlik'in bu bâbdaki tetrîb ihtiva etmeyen rivâyeti³⁶⁴ onu ispat eden râvinin rivâyetinden daha râcihtir. Bununla birlikte biz sika râvinin ziyâdesini esas alarak tetrîb ile de hükmettik.”³⁶⁵

“Yani muhakkak Ebû Muâviye tıpkı Ebû Hamza gibi hadisi³⁶⁶ bu isnadla A‘meş’ten rivâyette sayı konusunda Süfyân es-Sevrî’ye muhalefet etti. Ebû Muâviye’nin bu tarikini Müslim,³⁶⁷ Ahmed b. Hanbel,³⁶⁸ Nesâî³⁶⁹ ve İbn Mâce³⁷⁰ kitaplarında mevsûl olarak tahriç etmişlerdir. Sanki Süfyân es-Sevrî’nin rivâyeti Buhârî’ye göre daha tercihe şayandır. Zira Süfyân es-Sevrî râviler arasında hıfz bakımından en önde gelen olduğu ve rivayeti diğerlerinin rivayetinde olmayan bir ziyade ihtiva ettiği için bâbın hadisi kılmakla Buhârî onun rivâyetine itimat etmiştir. Nitekim sika ve hıfzı sağlam bir râvinin rivâyeti takdim olunur. Ebû Muâviye ise her ne kadar bhusus A‘meş’in ashabı içinde hıfzı en sağlam muhaddis olsa da, -ki Müslim sırf bundan dolayı sadece onun rivayetini kitabına almıştır- o aded konusunda kesin bir ifade kullanmamıştır. Hâl böyle olunca Buhârî, hem her ikisinin rivâyetine nispetle ziyâde kayda sahip olduğu için hem de Ebû Muâviye’nin rivâyetine nispetle cezm/katîyet ifade eden bir içeriği haiz bulunduğundan Süfyân es-Sevrî’nin hadisini öne çıkarıp başa almıştır. İsmâîlî’nin: ‘Yahyâ b. Sa‘îd el-Ümevî ve Ebû Bekir b. Ayyâş hadiste geçen beşyüz rakamında Ebû Hamza’ya muvâfakat etmişlerdir’ değerlendirmesine

³⁶⁴ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’*, “Tahâret”, 35.

³⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 571-574.

³⁶⁶ Buhârî, “Cihâd”, 181.

³⁶⁷ Müslim, “İmân”, 235

³⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVIII, 295, hadis no: 23259.

³⁶⁹ Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, VIII, 143, hadis no: 8824.

³⁷⁰ İbn Mâce, “Fiten”, 23.

gelince, Ŗu halde aded bakımından ekseriyet ile hıfz bakımından daha kuvvetli olma durumu teâruz etmiş olmaktadır. Binâenaleyh ziyadeyi tecih etmenin daha doğru bir yol olduğu artık kimseye gizili değildir. Bu takrirle Buhârî'nin muhakemesinin diğerk muhaddislere ağır basmasının sebebi de vuzuh bulmuştur.”³⁷¹

Ziyâdetü's-sika zaman zaman da teferrüd ile ifade edilmiştir. Yani, teferrüd fiili İbn Hacer tarafından *Fethu'l-bârî*'de bazen râvinin hadiste geçen bazı kayıtlarda tek kaldığını ifade etmek üzere, yani hadis usulünde önemli bir başlık teşkil eden ve ilgili hadislerin durumu hakkında değerlendirmede bulunabilmek için dikkate alınması elzem olan ziyâde-i sika bahsine işaret için kullanılabilmektedir. Bu kullanıma örnek olmak üzere de aşağıdaki pasajlar tercüme yoluyla iktibas edilmiştir:

“(Hadiste³⁷² yer alan) ‘Akşam yemeği hazır olduğu zaman’ ifadesine gelince, İbn Hibbân³⁷³ ve *el-Mu‘cemü'l-evsat*'ta Taberânî,³⁷⁴ hadisin Mûsâ b. A‘yen, Amr b. el-Hâris, İbn Şihâb ez-Zührî tarikinden gelen rivâyetine, ‘Biriniz de oruçlu ise’ kaydını ziyâde etmişlerdir. Müslim ise aynı hadisi yine İbn Vehb, Amr b. el-Hâris tarikiyle ve mezkûr ziyade olmaksızın tahriç etmiştir.³⁷⁵ Ayrıca Taberânî son olarak Ŗunu zikretmektedir: ‘Mûsâ b. A‘yen bu ziyadede teferrüd etmiştir.’³⁷⁶ Mûsâ b. A‘yen güvenilirliği üzerinde ittifak edilmiş sika bir râvidir.”³⁷⁷

“Bazı muhalifler koyunların işaretlenmesi mevzuunda Hz. Âişe'den sadece Esved'in rivâyette bulunup aynı konuda ehl-i beytinin ve kendisinden nakilde bulunan diğerk râvilerin herhangi bir rivayetinin bulunmamasının bâbın

³⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 323-324.

³⁷² Buhârî, “Ezân”, 42.

³⁷³ İbn Hibbân, *es-Sahih*, V, 421-422, hadis no: 2068.

³⁷⁴ Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-evsat*, V, 200, hadis no: 5075.

³⁷⁵ Müslim, “Mesâcid”, 64.

³⁷⁶ Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-evsat*, V, 200, hadis no: 5075.

³⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 176.

hadisi³⁷⁸ için onu zedeleyen bir illet olduğunu ileri sürmüşlerdir. Münzir ve başka bir takım muhaddisler ise bu iddiayı, ‘Bu vaziyeti bir illet olarak mütalaa edilemez. Çünkü Esved, teferrüdün kendisine zararının dokunmayacağı zapt sahibi ve sika bir ravidir’ diyerek cevaplamışlardır.”³⁷⁹

“İmâm Mâlik b. Enes kendisinden gelen iki rivâyetten birinde İbn Şihâb ez-Zührî’nin te’mîne dair rivâyetine³⁸⁰ muhalefet etmiştir ki, bu İbnü’l-Kâsım rivâyetidir. Söz konusu rivâyete göre İmâm Mâlik şöyle söylemektedir: ‘İmâm cehrî namazlarda “Âmîn” demez.’ Kendisinden gelen diğer rivâyete göre ise imâm mutlak olarak “Âmîn” demez. Onun İbn Şihâb’ın hadisine cevabı ise, bu içeriği başka birinin rivâyetinde görmediği istikametinde olmuştur. Ancak İmâm Mâlik’in cevabında ihsâs ettiği husus, hadisin sıhhatine hâlel getiren bir illet-i kâdiha değildir. Çünkü İbn Şihâb teferrüdün kendisine zararının dokunamayacağı bir imâm/otoritedir. Mâmâfih İbn Şihâb’ın rivâyet ettiği muhteva bir başka râvinin hadisinde daha gelmiş olup bahis mevzuu hadis yakında zikredilecektir.”³⁸¹

“(Şerhe konu hadisten³⁸² teferru eden) İştirât hükmü Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Ammâr b. Yâsir, Abdullah b. Mes‘ûd, Hz. Âişe, Ümmü Seleme ve daha başka sahâbilerden sahih nakillerle bize ulaşmıştır. Bu hükmün inkârına dair Abdullah b. Ömer dışında sahâbeden hiç kimseden sahih bir rivâyet de bulunmamaktadır. İbn Ömer’in içtihadına tabiîn ve onlardan sonraki nesilden olan Hanefî ve Mâlikîler muvâfakat etmişlerdir. Nitekim Kadı İyâz önce Asîlî’nin, ‘İştirât konusunda sahih olan hiçbir isnad mevcut değildir’ sözünü nakletmiş, sonra da Nesâî’nin: ‘Ben bu hususun İbn Şihâb ez-Zührî’den Ma‘mer b. Râşid’in dışında bir râvi tarafından muttasıl bir isnadla nakledildiğini bilmiyorum’ dediğini ilave etmiştir. Nevevî ise söylediğinin fâhiş bir hata olduğunu dile getirerek Kadı İyâz’ı tenkit etmiştir. Zira hadis, birçok tarikten gelen sahih ve meşhur bir hadistir.

³⁷⁸ Buhârî, “Hac”, 110.

³⁷⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, V, 568.

³⁸⁰ Buhârî, “Ezân”, 111.

³⁸¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 385-386.

³⁸² Buhârî, “Muhsar”, 15.

Nevevî'nin değerlendirmesi bu ifadelerle sona ermektedir. Nesâî'nin sözlerinden bırakınız diğerlerini, Ma'mer'in kendisinde teferrüd ettiği Zührî tarikinin bile za'fa nispeti lazım gelmez. Çünkü Ma'mer sika ve zapt sahibi bir râvi olup herhangi bir rivayette teferrüd etmesi ona zarar vermez. Üstelik rivâyet ettiği hadisin çok sayıda şahidi bulunurken aksi ihtimal nasıl tasavvur olunabilir?"³⁸³

Bütün bu pasajlardan da anlaşılacağı üzere ziyâdetü's-sika meselesi hem hadisleri sıhhat açısından değerlendirirken hem de onlardan bir takım hükümler istinbat ederken kritik bir önemi haiz bulunmaktadır.³⁸⁴

2. Mahfûz, Şâz, Ma'rûf ve Münker

Tariflerinde birbirlerine karşıtlığın nirengi noktasını oluşturduğu bu dört ıstılâh/iki ıstilah kümesi, muhaddislerin sahih ve hasenin tarifinde ademî bir şart olarak zikrettiği şâz³⁸⁵ kavramı dolayısıyla *Nuhbe* ve *Nüzhe*'nin makbul hadis bahsinde istitrâden kendisine yer bulmuştur. Zirâ gerek şâz,³⁸⁶ gerekse münker³⁸⁷ hadis haddizatında zayıf hadisin birer nevidirler ve birden fazla tarife sahiptirler. Dolayısıyla da birer ıstilah olarak anılan iki eserde birden fazla yerde karşımıza çıkmaktadırlar. Nitekim şâz ilk defa şimdi ifade edildiği gibi sahih ve hasen hadisin ademî şartını teşkil etmesi münasebetiyle zikredilmektedir.³⁸⁸ İkincisi olarak ise, sû-i hıfz bahsinde yer almaktadır.³⁸⁹

Münker için şâz hadise benzer bir durum mevzu bahistir. Zira İbn Hacer, mezkûr hadis usûlü eserlerinde münker hadise de iki farklı yerde temas etmektedir. Bunlardan birine göre, tarifinde muhâlefet kaydını şart koşmayanlara göre senedinde fuhş-i galat,

³⁸³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 69.

³⁸⁴ Kaydedilenlere ilave olarak güzel bir ziyâde-i sika örneği için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXII, 106-107.

³⁸⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 77-78.

³⁸⁶ bkz. Aydın, "Şâz", *DİA*, XXXVIII, 385.

³⁸⁷ bkz. Efendioğlu, Mehmet, "Münker", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 13-14.

³⁸⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 90-91.

³⁸⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 127.

fart-ı gaflet veya fisk vecihlerinden biriyle ta'n ve cerhe uğramış bir râvinin bulunduğu hadis münker olmaktadır.³⁹⁰ Bu tarife göre münker, za'fı şedid olan merdûd bir hadistir. Ancak bu kısım münkerin şâz hadisle herhangi bir münâsebeti bulunmamakta, yalnızca muhâlefetin söz konusu olmaması yönüyle onun ikinci türüyle paralellik arz etmektedir. Münker hadisin diğer tarifinde ise muhâlefet kaydı melhûzdur.³⁹¹ Zira İbn Hacer'in gerek *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de ve gerekse *Hedyü's-sârî*'de kendisine atıfta bulunduğu muhâlefet, hem şâz hem de münker hadisin çerçevesinde tayin edici bir role sahiptir.³⁹²

İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'de mezkûr ıstılahlarla birlikte bunların karşılarında konumlanan ıstılahlara da temas etmektedir. Sadedinde bulunduğumuz başlık tam bu noktaya tekâbül etmektedir ki, sika veya sadûk bir râvinin kendinden daha râcih olan râvi ya da râvilerin rivâyetine muhâlif olarak naklettiği hadise şâz, mukâbilinde konumlanan hadise ise mahfûz³⁹³ denilmekte; şayet muhâlefet eden râvi aynı zamanda zayıf bir râvi ise hadisi münker olarak nitelenirken mukâbilinde bulunan hadis ma'rûf³⁹⁴ diye tesmiye olunmaktadır.³⁹⁵

Burada kritik olan ve daha ön planda bulunan husus şâz ve münkerin merdûd hadisin birer nevi olmasıdır. Dolayısıyla hem bu ıstılahların *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de yer alan detaylarına hem de *Fethu'l-bârî*'ye yansımalarına merdûd ve zayıf hadisin kısımları arasında temas olunacaktır.³⁹⁶

3. Mütâbi', Şâhid, İ'tibâr

Nuhbetü'l-fiker'in makbul hadislere tahsis edilen bölümünde işlenen hadis usûlü kavramları arasında mütâbi', şâhid ve i'tibâr da yer almaktadır. Çalışmamız boyunca olduğu gibi burada da öncelikle söz konusu kavramların anılan eserde ve şerhinde

³⁹⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 113.

³⁹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 91-92.

³⁹² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 90-92; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 344.

³⁹³ bkz. Efendioğlu, Mehmet, "Mahfûz", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 334-335.

³⁹⁴ bkz. Efendioğlu, Mehmet, "Ma'rûf", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVIII, 66.

³⁹⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 90-92.

³⁹⁶ bkz. s. 269-271, 282-288.

kendilerine yer bulduğu çerçeveye temas olunacaktır. Şöyle ki, vehle-i ûlâda ferd-i nisbî zannolunan hadise başka bir hadis muvâfakat ederse buna müâbaat, muvafık hadise ise mütâbi‘ denir.³⁹⁷ Ayrıca râvinin bizzat kendisi için hâsıl olan muvâfakata mütâbaat-i tâtme denirken, hocası veya mâ-fevkinde yer alan bir şeyh için husûle gelen muvâfakata mütâbaat-i kâsıra ıtlâk edilmektedir. Şayet hadise lafız ve manada veya yalnızca manada müşâbih olan metin farklı bir sahâbi tarafından rivâyet olunmuşsa, bu metin muhaddislerce şâhid³⁹⁸ olarak isimlendirilmiştir. Öte yandan sahabî râvisi aynı olsun veya olmasın lafzan hâsıl olan muvâkata mütâbaat, mânen hâsıl olan muvâfakta şâhid diyen muhaddisler de vardır.

Câmi‘, müsned, cüz ve benzeri eserlerde mütâbi‘ ve şâhidi bulunup bulunmadığını tespit etmek amacıyla hadisin farklı tariklerini araştırma ameliyesine i‘tibâr denir.³⁹⁹ Mütâbi‘ ve şâhidinin bulunması hadisi takviye eden bir unsurdur.⁴⁰⁰

Buhâri *el-Câmi‘u’s-sahîh*’de oldukça çok sayıda mütâbi ve şâhid karakterli rivâyete yer vermiştir. Bunların her birine temas edilmesi çalışmamızın hedef ve amaçlarını aştığı için burada yalnızca onun bu sadedde serd ettiği temel değerlendirmelere yer verilecektir. Onlar da şu pasajlardan ibarettir:

“Usûlde yani, bâbda asıl olmak üzere kaydedilen hadislerde câiz görülmeyip müsamaha ile karşılanamayacak hususlar mütâbi rivâyetlerde ma‘fûv addolunur.”⁴⁰¹

“Mütâbi rivâyetin sahih olması şart koşulmaz.”⁴⁰²

³⁹⁷ bkz. Polat, Salahattin, “Mütâbaat”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 180-181.

³⁹⁸ bkz. Polat, Salahattin, “Şâhid”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXVIII, 273.

³⁹⁹ bkz. Polat, Salahattin, “İ‘tibâr”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, XXIII, 455.

⁴⁰⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 92-94.

⁴⁰¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 609-611, XXII, 78-80.

⁴⁰² İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 437-438; *Fethu’l-bârî*, II, 584-586, IV, 113-115, 281-283, XVI, 135-138.

“Mütâbi ve şâhit karakterini hâiz rivâyetlerin faydası hadisin takviyesinden ibarettir.”⁴⁰³

“Mütâbaat senedde olduğu gibi metn-i hadiste de olabilir.”⁴⁰⁴

İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî* boyunca neredeyse hiç terk etmediği usulden biri, şerhe konu hadisin farklı tariklerini kaydetmesidir. Kendisi zaman zaman Tettebbu‘-ı turuk denilen bu ameliyenin ehemmiyetine de dikkat çekmektedir.⁴⁰⁵ Aşağıda iktibâs olunan satırlar bu vakıanın güzel bir numunesini teşkil etmektedir:

“Ben de derim ki: Bunların tamamından daha güzel olan, mezkûr hadisin tercemeye münâsebeti bizzat onun başka bir tarikinde yer alan başka bir lafızdan müstefaddır. Musannif bunu, kitabını okuyan kişinin hadisin farklı tariklerini tetebbu‘ ve başka isnadlarında yer alan râvilerin naklettiği lafızlara bakma noktasında da itinalı olması gerektiğine tenbihen çok kere yapmaktadır. Zira bir hadisi başka bir hadisle tefsir etmek aynı konuda bir takım zanlara dalmaktan evlâdır.”⁴⁰⁶

4. Makbul Hadislerin Muârazası

Makbul hadisler ma‘mûlün bih ve gayr-i ma‘mûlün bih olmak üzere iki kısımdır. Zira makbul hadis muârazadan⁴⁰⁷ sâlim olursa, yani kendisine zıt olan bir başka hadis bulunmazsa buna muhkemü’l-hadis⁴⁰⁸ denmektedir ve misalleri çoktur. Şayet makbul hadise muâriz olan başka bir hadis bulunursa ve bu hadislerlerin arasını cem‘ ve te’lîf⁴⁰⁹

⁴⁰³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 338-340.

⁴⁰⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, IV, 254-256.

⁴⁰⁵ Konuya dair güzel bir misal için bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VI, 166-168.

⁴⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 446.

⁴⁰⁷ bkz. Özen, Şükrü, “Teâruz”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 208-211.

⁴⁰⁸ bkz. Başoğlu, Tuncay, “Muhkem”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 42-44.

⁴⁰⁹ bkz. Çakan, İsmail Lütfi, “Cem‘ ve Te’lîf”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 208-211.

mümkün olursa, bu muhtelifü'l-hadistir.⁴¹⁰ Burada mühim olan husus, birbirine muâriz hadislerin tamamının makbul olmasıdır. Binâenaleyh, hadislerden birinin merdûd olması halinde muâraza söz konusu değildir. Zira zayıfın kuvvetliye muhalefedinin herhangi bir dahl ü tesiri yoktur.⁴¹¹

Birbirine muâriz hadislerin mâbeynini cem etmek mümkün olmadığına iki ihtimâl mevzu bahistir: Ya bu iki hadisten müteahhir olan tarih bilgisiyle veya daha sarîh bir yolla tespit edilebilir ya da böyle bir tespite imkân bulunmaz. Şâyet müteahhir olanı tespit mümkünse nesih⁴¹² söz konusudur ve müteahhir olan hadise nâsih, mütekaddim olana ise mensûh denir. Tarihten daha sarîh olan unsur neshin bizzat hadisin metninde ifade edilmesidir.⁴¹³

Cem mümkün olmaz, tarih de tespit edilemezse bu sefer tercih⁴¹⁴ imkânları yoklanır. Şâyet aralarında nesih ilişkisi tespit edilememiş hadislerden birini tercih vecihlerinden biriyle diğerine tercih etmek mümkün olursa bu yol tutulur. Tercih vecihleri metne veya isnâda müteallik olabilir.⁴¹⁵

Cem, nesih ve tercih yöntemlerinden birini tam da bu sıralamaya riâyet ederek tatbik kâbil olmazsa, o takdirde hadislerden hiçbirleriyle amel mümkün olmaz ve âlimin elinde tevakkuf⁴¹⁶ başka bir şık kalmaz. Tevakkuf yerine bazı ulemanın tercih ettiği tesâkut ifadesini kullanmamak evlâdır. Zira âlim ilk anda tevakkuf ettiği hadislerden birini diğerine tercih için daha sonra bir vecih bulabilir. Hatta bir âlim, diğerinin tevakkuf ettiği hadislerden birini tercih etmiş de olabilir.⁴¹⁷

⁴¹⁰ bkz. Aydın, Abdullah, “Muhtelifü'l-hadis”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 74-77.

⁴¹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 95-97.

⁴¹² bkz. Çetin, Abdurrahman, Mehmet Efendioğlu, Ferhat Koca, Abdülhamit Birişik ve Mehmet Efendioğlu, “Nesih”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 579-586.

⁴¹³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 97-98.

⁴¹⁴ bkz. Özen, Şükrü, “Tercih”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 484-487.

⁴¹⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 98-99.

⁴¹⁶ bkz. Demir, Osman, “Tevakkuf”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 579.

⁴¹⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 99.

Hadislerin muârazası/teâruzu ve bu teâruzun def ve halli usûl-i hadisten ziyâde bir usûl-i fıkıh meselesidir. Dolayısıyla çalışmamızın bu başlığı altında konunun *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de kendine yer bulmuş çerçevesiyle⁴¹⁸ iktifâ olunmuştur. Ayrıca *Fethu'l-bârî*'de karşımıza çıkan sayısız örneğine temas edilmeyecektir.⁴¹⁹

II. MERDÛD/ZAYIF HADİS

İbn Hacer'in hadis usulü konularının tamamına yer verdiği *Nuhbetü'l-fiker* ve şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar*'da öncelikle bize ulaşması itibarıyla mütevâtir, meşhur, azîz ve garîb olmak üzere dörde ayrılan haberin her bir nevine ait teferruat kaydedilmiş ve sayılan başlıklar çalışmamızın ilk kısmını teşkil etmişti. Hemen akabinde de bunların birincisi hâric diğerlerinin tamamının haber-i âhâd olduğu ifade edilerek İkinci Bölüm'de ele alınan mevzulara, sahih ve hasen hadise müteallik meselelere intikal edilmişti. Onun ifadeleri özelinde yer alan akışa göre âhâd haberler makbul⁴²⁰ olabildiği gibi merdûd⁴²¹ da olabilir. Zirâ bu haberlerle istidlâl, râvilerinin cerh ve tadil bakımından hallerinin araştırılmasına bağlıdır. İbn Hacer makbul haberi, cumhura göre kendisiyle amel etmenin vacip olduğu haber olarak, merdûdü ise, muhbirinin doğruluğu ağır basmayan haberdır diyerek tarif etmiştir. Ona göre makbulde, nâkilinin sıdkı sâbit olduğu için haberin doğruluğunun sübutuna da zann-ı gâlip hâsıl olurken, merdûdde bilakis nakledenin kizbi sâbit olduğundan, haberin de kizbinin sübutu yönünde gâlip bir zan oluşmaktadır. İbn Hacer, haberin birtakım hâricî karinelerle bu iki kısımdan birine iltihak edebileceğini söylediği gibi, böyle bir iltihakın söz konusu olmayıp haklarında tevakkuf edilen haberlerin mevcudiyetinden de bahseder. Üzerlerinde tevakkuf edilen haberler kendileriyle amel edilmemesi bakımından merdûd haber gibidir. Ancak bu hâl, onların

⁴¹⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 95-99.

⁴¹⁹ Sayısız misalden birkaçı için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 113, 133, 146, 166, 230, 250, 266, 393, 435, 440, 573, II, 540-541, X, 82, XV, 669.

⁴²⁰ bkz. Yücel, Ahmet, "Makbul", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 429.

⁴²¹ bkz. Efendioğlu, Mehmet, "Merdud", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 179-180.

reddi mucip bir takım nitelikleri haiz olmalarından değil de, kabullerini gerektiren sıfatları bünyelerinde barındırmamalarından kaynaklanmaktadır.⁴²²

Bölüm başında ele alındığı üzere sahih ve hasen hadisler makbul haber/hadis cümlesindendir.⁴²³ İbn Hacer'in bu tasnifinde yer alan merdûd haber ise mevzû⁴²⁴ ve zayıf hadise⁴²⁵ tekâbül etmektedir. Evvelce de defaatla ifade edildiği üzere çalışmamızın ana planını İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'si teşkil ettiğinden bu noktadan itibaren çalışmamızın ana başlığını merdud/zayıf hadis oluşturacaktır. Mevzû hadisi de içeren bu ana başlık ikmal edildikten sonra yine aynı eserin tertibine tabi olunarak diğer hadis usûlü bahislerine intikal edilecektir. Diğer taraftan Giriş'te de ifade edildiği üzere⁴²⁶ bu bölümde, hem çalışmanın esas olarak İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de yer alan hadis usulü değerlendirmelerini hedeflemesi hem konunun çok sayıda başlık içermesi hem de bu başlıkların çoğunun eserde ele alınmamış olması dolayısıyla gerekli görülmedikçe *en-Nüket*'e atıf yapılmayacaktır.

İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de yer alan merdûd haber siyakına göre bir hadis isnâdından râvi/ler sâkıt olduğu için veya râvisi ta'na uğradığı için reddolunur. Râvi sukûtu da senedin ya musannifin bir tasarrufu olmak üzere baş/lar/ından veya tabîiden sonra âhirinden ya da bunların dışında bir surette tahakkuk eder. İlk şıkka tekabül eden hadise muallak, ikincisine ise mürsel ismi verilmiştir. Hadislerde mezkûr şıkların dışında kalan iki sukût sureti daha mevcuttur. Zirâ senedden ya iki veya daha fazla sayıda râvi peş peşe düşebilir ki, buna mu'dal hadis denir; yahut mu'dalin aksine sâkıt olan râvi ya tektir ya da birden ziyade ise de sukût peş peşe değil de, senedin muhtelif mevzilerinde vuku bulmuştur ki, bu nevi hadis için muhaddislerce munkatı' adı vaz olunmuştur.⁴²⁷ Nitekim İbn Hacer'in anılan metin ve şerhinin konuya tahsis edilen bölümlerinde tercih

⁴²² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 67-69.

⁴²³ bkz. s. 114-115.

⁴²⁴ bkz. Kandemir, M. Yaşar, "Mevzû", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 493-496.

⁴²⁵ bkz. Demir, Mahmut, Mehmet Emin Özafşar, "Zayıf", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, XXXIV, 157-160.

⁴²⁶ bkz. s. 10, 12.

⁴²⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 99-103.

ettiği sukût (sakt) ıstılâhı yerine râvî silsilesinde kopma/lar hâsıl olduğu için inkıtâ‘ terimini tercih eden müellifler de bulunmaktadır.⁴²⁸

İbn Hacer ne *Nuhbetü’l-fiker*’de ne de *Nüzhetü’n-nazar*’da, kendisinden önce ve sonra kaleme alınmış hadis usûlü külliyyatında sadedinde olduğumuz bahisle ilgili olarak karşımıza çıkan muttasıl ve munkatı‘ hadis taksimine yer vermiştir.⁴²⁹ Ayrıca yukarıda zikredilen edilen munkatı‘ın burada işaret olunandan daha hususi bir muhtevaya sahip olduğu⁴³⁰ ileride genişçe ele alınacaktır.⁴³¹

İbn Hacer muallak, mürsel, mu‘dal ve munkatı‘ hadis bahislerini tamamladıktan sonra, râvî sukûtunun vâzıh ve hafî olmak üzere iki şekilde olabileceğini kaydetmektedir. Onun ifadelerinden anlaşılan sayılan dört hadis nevinde sukût-ı râvî herkesin tespit edebileceği açıklıkta (vâzıh) olduğudur. Bir de ancak hadislerin tarikleriyle isnadların barındırdığı illetlere vâkıf ve muttali olan hadis imamlarının tespit edebileceği sukût nevileri vardır (hafî). Senedi bu nevi sukût kusurlarıyla malûl olan hadisler ise müdelles ve mürsel-i hafî olmak üzere iki kısımdır.⁴³² Mezkûr iki ıstılâh arasındaki farka ileride temas edilecektir.⁴³³

Yukarıda derç edilen malumattan yola çıkılarak çalışmamızın bu noktasında öncelikle İbn Hacer’in hadis usûlüne dair kaleme aldığı eserler muvâcehesinde sukût-ı râvî dolayısıyla zayıf olan hadis çeşitleri incelenecektir.

⁴²⁸ bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Münkati’”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 12-13; Aydın, Abdullah, “Muttasıl”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXI, 405.

⁴²⁹ Dâvûd-i Karsî, Dâvûd b. Muhammed el-Karsî er-Rûmî, *Şerhu Risâleti Usûli’l-hadîs li’l-İmâm el-Birgîvî* (thk. Halil İbrahim Kutlay), Amman: Erika li’d-Dirâsât ve’n-Neşr, 1437/2016, s. 88-89; Mahmûd et-Tahhân, *Teysîru mustalahi’l-hadîs*, s. 77-78.

⁴³⁰ Dâvûd-i Karsî, *Şerhu Risâleti Usûli’l-hadîs li’l-İmâm el-Birgîvî*, s. 95; Mahmûd et-Tahhân, *Teysîru mustalahi’l-hadîs*, s. 77-78.

⁴³¹ bkz. s. 244-247.

⁴³² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 99-103.

⁴³³ bkz. s. 247-250.

A. RÂVÎ SUKÛTU/İNKİTÂ‘ SEBEBİYLE ZAYIF OLAN HADİSLER

İbn Hacer *Nuhbetü’l-fiker*’de, senedinden râvi/ler düşmesi sebebiyle hadiste hâsıl olan kusuru, râvinin ta‘na maruz olması dolayısıyla ortaya çıkan kusura takdim ettiği gibi, sukûtun belli bir seviyeyi hâiz olan her muhaddisin yakalayabileceği derecede vâzıh olanını, tespiti için daha ileri mertebede bir hazâkat ve maharet gerektiren hafî nevinden önce zikretmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere bölüm boyunca onun bu tertibine riayet edilecektir.

1. Vâzıh Sukût

Hadis senedlerinde karşılaşılan râvi sukûtları bazen bütün muhaddislerin tespit edebileceği kadar vâzıh bir karakteri hâizdir. Râvinin kendisinden hadis rivayet ettiği hoca ile muasır olmaması durumu bu kabil sukût için güzel bir misal teşkil eder. Nitekim belli seviyeyi hâiz her muhaddisin ihâta edebileceği bu vâzıh sukût, İbn Hacer’in *Nüzhetü’n-nazar*’da ifade ettiği gibi muâsır olmamaları veya muâsır olsalar bile hâl-i hayatlarında hiç bir araya gelmemeleri hasebiyle râvi ile şeyh arasında herhangi bir likâ/mülâkâtın bulunmaması ile idrâk edilir. Dolayısıyla muhaddisler tam da bu hususta, râvilerin doğum ve vefat tarihleriyle onların talebelik ve rihle zamanlarını tazammun eden tarih ilmüne ihtiyaç hissetmektedirler.⁴³⁴

İbn Hacer mevzu bahis vâzıh sukûtu; muallak, mürsel, mu‘dal ve munkatı‘ hadisin hemen akabinde ve anılan hadis çeşitlerini tahtında toplayıcı bir üslûpla zikretmiştir. Bu üslûp ve sıralama, kendisi bizzat tasrih etmese de mezkûr hadis nevilerinin vâzıh sukût cümlesinden sayıldığını ihsas etmekte olup çalışma planımızın şekillenmesinde müessir olmuştur.

⁴³⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 103-104. İbn Hacer *Fethu’l-bârî*’de zaman zaman hadisin muttasıl olduğunu tasrih ederek senedinin herhangi bir sukût barındırmadığına işaret etmektedir. Misal olarak bkz. *a.g.e.*, XXII, 122-123.

a. Muallak

Vâzih sukûtun ilk nevi muallak hadistir.⁴³⁵ Muhaddisler musannifin bir tasarrufu olmak üzere senedinin baş/ lar/ ından bir ya da daha fazla sayıda râvinin düştüğü hadise muallak ismini vermişlerdir. İbn Hacer'in *Nüzhetü 'n-nazar*'da kaydettiğine göre muallak hadis muhtelif suretlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu tür hadislerle kitabında yer veren müellif bazen hadisin senedinin tamamını hazfederek, "Hz. Peygamber buyurdu ki..." diyebilmekte, bazen hadisin sadece sahâbî veya tâbiî ile birlikte sahâbî râvisini zikretmekte, zaman zaman da kendisinden ahzettiği hocasını atlayıp hadisi mâfevkine izafe edebilmektedir. Râvi ıskâtında senedin başından itibaren herhangi bir atlama olmadıkça bütün bu sayılanlar muallak hadisin ilgili eserlerde karşılaşılan farklı suretleri olmaktadır. Lakin mezkûr son surette senedde mahzûf râviden sonra yer alan râvinin de söz konusu müellifin hocası olması durumunda başvurduğu hazfın ta'lik mi, yoksa tedlis mi olacağı tartışılmıştır. İbn Hacer bu tartışmada sahih görüşün iki şıktan birinin mutlak kabulü yönünde değil de, meselenin tafsil ve tefriki cihetinde olduğunu ifade etmektedir. Mevzu bahis tafsil ve terfîk şudur: Eğer herhangi bir nas ile veya istikra yoluyla hadisi bu surette nakleden kişinin müdellis olduğu tespit edilirse, rivayetine bu istikamette hükmolunur. Aksi takdirde ise, rivayeti muallak kabul edilir.⁴³⁶ Diğer taraftan müellifin mahzûf râviden sonra zikrettiği râvinin kendisinin hocası olmaması halinde hadisin tartışmasız muallak olacağı ortadadır.⁴³⁷

Muallak hadisin merdûd cümlesinden olması mahzûf râvinin hâlinin bilinip tespit edilememesinden (cehâlet-i râvi) neş'et etmektedir. Ancak hazfedilen râvinin başka bir tarikte ismen zikredildiği bilirse muallak rivayetin son tahlilde sahih olduğuyula hükmedilir.⁴³⁸

İbn Hacer'in *Nüzhetü 'n-nazar*'da muallak hadis bahsinde temas ettiği meselelerden biri de müphem râvinin tadilidir (mes'etü't-ta'dîl ale'l-ibhâm). Zira bir muhaddisin "Benim zikretmeyip hazfettiğim râvilerin tamamı sikadır" sözü tam da bu

⁴³⁵ bkz. Aydın, Abdullah, "Muallak", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 308.

⁴³⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 99-100.

⁴³⁷ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti 'l-fiker*, s. 394.

⁴³⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 100.

kabildendir. Muhaddislerin cumhuru nezdinde mahzuf râvi tesmiye olununcaya kadar bu minvaldeki ta'diller makbul addedilmez. İbn Hacer son olarak İbnü's-Salâh'ın konuya dair değerlendirmelerine atıfta bulunmuştur. Nitekim İbnü's-Salâh, muallak hadislerdeki haziflerin Buhârî gibi sıhhati iltizâm edilen bir kitapta vaki olması hâlinde, müellifinin cezm sîgasıyla zikrettiklerinin ona göre isnâdının sâbit olduğuna delâlet ettiğini; başka sîgalarla zikrettiklerinin ise söz götüreceğini dile getirmiştir.⁴³⁹

Hedyü's-sârî'nin dördüncü faslı Buhârî'nin *Sahîh*'inde muallak ve mevkuf hadisleri îrat etme sebeplerine ayrılmıştır. İbn Hacer bu fasılda öncelikle muallak hadis ve Buhârî'nin ta'likleriyle ilgili genel ve sistematik bilgiler vermekte akabide de, her bir bâbda kaydedilen bu nevi hadislerin izahına geçmektedir.⁴⁴⁰

İbn Hacer *Hedyü's-sârî*'nin anılan faslının girişinde bir tarif vererek ta'lik/muallakla muradın ne olduğunu kaydetmektedir. Söz konusu tarif şöyledir:

“İsnâdının evvelinden bir ya da velev sonuna kadar olsun daha fazla râvinin hazif edildiği hadistir. Buhârî bu nevi hadisleri bazen “Kâle” gibi cezim sîgasıyla, bazen ise “Yüzkeru” gibi temrîz sîgasıyla zikretmektedir.”⁴⁴¹

İbn Hacer mezkûr târifî verdikten sonra merfû olan muallakların iki kısım olduğunu, zira bunlardan bir kısmının *el-Câmi 'u's-sahîh*'in başka bâblarda mevsûl olarak bulunurken diğer kısmının ancak muallak olarak yer aldığını dile getirmektedir. Buhârî'nin diğer bâblarda mevsûl olarak da rivâyet edilmiş olan bir hadisi muallak olarak tekrar etmesinin sebeplerinden biri söz konusu hadisin mahrecinin dar olmasıdır. Zira Buhârî bir hadisi belli bir faydadan âri olarak zikretmez. Ancak müştemil olduğu ahkâm

⁴³⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 100-101; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs*, s. 66-70.

⁴⁴⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 29-149.

⁴⁴¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 29.

Söz konusu tarîfin Arapça orijinali şöyledir:

«والمراد من التعليق ما حذف من مبتدأ إسناده واحد فأكثر ولو إلى آخر الإسناد تارة يجزم به كقال وتارة لا يجزم به كيدكر»

dolayısıyla tekrar etme durumunda kalınca, tatvilden kaçınma endişesiyle isnadında ihtisar yoluyla tasarrufta bulunarak hadisi bu sefer muallak olarak vermektedir.

Buhârî'nin kitabında yalnızca muallak olarak yer alan hadislerle gelince, kendisi bunları cezm veya temrîz sîgasıyla olmak üzere iki surette irad etmektedir. Birinci sîgadan hadisin kendisinden ta'likan rivâyet olunduğu zâttan nakli hususunda sıhhat hükmü çıkar. Ancak onun böyle bir hadisin râvisi olarak zikrettiği kişilerin durumu üzerinde durulmalıdır. Zira bunlar arasında kendi sıhhat şart ve kriterlerine uyanlar olduğu gibi olmayanlar da bulunmaktadır. Râvileri şartlarına uymasına rağmen hadisi muallak olarak zikretmesinin sebebi onun yerini dolduracak başka bir hadisi zikretmiş olmasıdır. Böylelikle o, isnadı kâmilan vermek noktasında müstağni davranmış, ancak ihtisar kastıyla muallak olarak naklederek hadisi ihmal de etmemiştir. Ayrıca Buhârî bu hadisleri hocasından bizzat işitmediği (semâ') veya işittiğinde şek ettiği ya da ondan müzâkere yoluyla işittiği için ta'lik sîgasıyla tahriç edebilmektedir. Nitekim sadedinde olduğumuz muallak suretleri ekseriya onun hocasından naklinde karşımıza çıkmaktadır. Buhârî hocasından işitmediği hadisleri bazen "Kâle" sîgasını kullanarak îrâd edip daha sonra aradaki vâsitayı zikrederek de nakledebilmektedir.

Buhârî'nin şartlarına uymayan râvilere intikal edilince, bunlar arasında başka muhaddislerin kriterlerine göre sahih olanlar bulunabileceği gibi, delil olmaya sâlih olan hasen, hatta zayıf hadisler de vardır. Ancak son şık söz konusu olduğunda zayıflık, hadisin râvisinin cerhe uğramasından değil de, senedinin hafif bir inkıtâ barındırmasından dolayıdır.⁴⁴²

Cezm ifade etmeyen yani temrîz sîgasıyla nakledilen muallaklara gelince, bu nevi hadislerin kendisinden ta'likan rivâyet olunduğu kişilerden nakli hususunda sıhhat hükmü çıkmaz. Ancak onlar arasında sahih olan hadisler olabileceği gibi olmayanlar da bulunmaktadır. Sahih olanlar, çok azı hariç Buhârî'nin şartlarına uymamakta ve kitabında müsned olarak mükerreren tahriç olunmaktadır. Hatta İbn Hacer, bu gibi durumlarda musannifin hadisi ancak mana ile rivâyet ettiği yerlerde ta'likan kaydettiğini özellikle dile getirmektedir. Temrîz sîgasıyla naklolunup müellifin kitabının başka bölümlerinde irad

⁴⁴² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 29-31.

etmediği hadisler içinde sahih, hasen veya zayıf olanlar mevcuttur. Genellikle ferd olan zayıfların bir kısmı fukahanın ameline muvafık iken çok az bir kısmının âdîd ile zaafî telafî edilemeyecek hâldedir.

İbn Hacer muallak hadislerle alakalı genel fotoğrafı bitirirken Nevevî'nin (v. 676/1277) bu hadisleri farklı sîgalarla incelikli bir surette kullanımına dikkat çeken ifadelerine yer vermiştir. Akabinde de bu kabilden olmak üzere Buhârî'de vâki hadislerin hemen hepsinin sahih olduğunu, nâdir örnekler dışında aralarında mutlak ma'nâda merdûd hadislerin bulunmadığını vurgulayarak meseleyi özetlemiştir.⁴⁴³

Yukarıda derç edilen özet ve detaylar merfû' olan muallaklarla alakalıdır. Buhârî *es-Sahîh*'de mevkuf olan muallaklara da yer vermektedir. Buhari -velev ki kendi şartlarını hâiz olmasın- bunlardan sahih olanları cezm sîgasıyla, isnâdında zaaf veya inkıta olanları ise temrîz sîgasıyla zikretmektedir. Ancak başka bir tarikten gelmekle ya da râvisinden nâkille meşhur olmakla kuvvet bulmuş olan zayıf hadisleri de cezm sîgasıyla verebilmektedir. *el-Câmi'u's-sahîh*'de yer alan mevkuf hadisler genelde sahâbe ve tâb'inden nakledilen fetva veya tefsir rivayetleri olup Buhârî bunlara, ilgili bâbdaki muhtelif görüşlerden hangisine daha yakın olduğunu ihsas etmek üzere atıfta bulunmaktadır.

İbn Hacer'e göre Buhârî, kitabında muallak hadislere son tahlilde ya terceme/bâb başlığı olarak ya da tercemeyi esas alarak yer vermektedir. Onun eserinin asıl bölümünü bâbda senediyle birlikte zikredilen hadisler teşkil etmektedir. Mevkûf ve maktû hadislerle muallak rivâyetler ise bu esere araziyyet ve tebeyyet yoluyla derç edilmiştir.⁴⁴⁴

Ayrıca müellifin muallak hadisler üzerine müstakil bir kitabı daha bulunmaktadır. *Fethu'l-bârî*'nin kaynaklarından biri olan söz konusu kitap *Tağliku't-*

⁴⁴³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 31-33.

⁴⁴⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 33-34.

ta'lik 'alâ Sahîhi'l-Buhârî adını taşımaktadır.⁴⁴⁵ Esâsen *Hedyü's-sârî*'nin mezkûr faslı, İbn Hacer'in henüz otuz yaşında iken yazdığı bu kitabın bir özeti mahiyetindedir.⁴⁴⁶

b. Mürsel

Senedinden râvi sukûtu sebebiyle merdûd kabul edilen hadis nevilerinin ikincisi mürseldir.⁴⁴⁷ Mürsel, tıpkı çalışmamızın bir önceki başlığını teşkil eden muallak gibi merdûd cümlesinden addedilenler arasında en fazla karşılaşılan hadis çeşididir. Bunda âmil olan unsurlardan biri de, farklı boyutlarıyla bir takım tartışmalara konu olup durumu hakkında muhtelif görüşler ileri sürülmesidir. Tarafımızca, söz konusu tartışma ve görüşlere evvel emirde *Nüzhetü'n-nazar*'da yer alan çerçeve dâhilinde temas edilecek, akabinde de konuya dair *Fethu'l-bârî*'deki değerlendirmelere intikâl edilecektir.

Yukarıda ifade edildiği üzere râvi sukûtu ya musannifin bir tasarrufu olmak üzere senedin baş tarafından veya tabi'iden sonra âhirinden ya da bunların dışında bir surette gerçekleşir. Bu ihtimallerden ilkinin sağlayan hadise muallak, ikincisine ise mürsel ismi verilmiştir. Hadislerde mezkûr ihtimallerin dışında kalan iki sukût sureti daha vardır. Zirâ senedden ya iki veya daha fazla sayıda râvi peş peşe düşebilir ki, buna mu'dal hadis denmiştir. Bir de bu son şıkkın aksine, sâkit olan râvi bazen ya tektir yahut birden ziyade ise bile sukût peş peşe değil de, senedin muhtelif mevzilerinde vuku bulur. Senedinde işte bu şekilde râvi sukûtu bulunan hadis muhaddislerce munkatı' olarak tesmiye olunmuştur.⁴⁴⁸ Râvi sukûtu söz konusu olduğunda karşı karşıya kalınabilecek ihtimallere ve bu ihtimallerin her biri için muhaddisler tarafından vaz olunan ıstıhlara dair olan bu taksim, aynı zamanda İbn Hacer'in sadedinde olduğumuz mürsel hadisi hangi çerçeveye oturttuğunu ve onun tarifinde hangi unsurların belirleyici olduğunu da bütün açıklığıyla

⁴⁴⁵ bkz. İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tağlîku't-ta'lik 'alâ Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Saîd Abdurrahman Musa el-Kazakî), Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, Ammân; Dâru Ammâr, 1405/1985, c. I-V; *Tağlîku't-ta'lik 'alâ Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Hâmid Abdullah el-Mahallâvî), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011, c. I-III.

⁴⁴⁶ Kandemir, M. Yaşar, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, XIX, 519.

⁴⁴⁷ bkz. Polat, Selahattin, "Mürsel", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 52-54.

⁴⁴⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 99-103.

ortaya koymaktadır. Ancak müellif tarifi açısından kritik olan noktalara işaret eden mezkûr çerçeve ile iktifâ etmemiş mürseli bizzat tarif de etmiştir. Buna göre mürsel, senedinin âhirinden tâbiîden sonraki râvi/leri/nin düştüğü hadistir. Ona göre mürsel hadisin sureti, büyük veya küçük olsun fark etmez, bir tâbiînin Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu, onun huzurunda şu işlendi, o şunu yaptı veya benzeri bir söz söylemesidir.⁴⁴⁹

İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da mürselin tarif ve suretini verdikten sonra bu istılaha dair tafsilat kabilinden bazı bilgiler vermiştir. O, ilk olarak mürsel hadisin hangi sebeple zayıf ve merdûd sayıldığına değinmiştir. Burada kaydedildiğine göre mürsel hadis, sâkıt ve mahzûf olan râvinin hâli bilinemeyeceği için zayıftır. Zirâ söz konusu mahzûf râvi sahâbî olabileceği gibi tâbiî de olabilir. İkinci ihtimale binâen mahzûf râvi zayıf da, sika da olabilir. İkinci şık tahakkuk ettiğinde, yani mahzûf râvi sika bir tâbiî olduğunda, bu tâbiînin hadisi bir sahâbîden veya başka bir tâbiîden tahammül etmiş olması muhtemeldir. Bu son şık söz konusu olduğunda ise ilk ihtimal avdet eder ve bu ihtimaller silsilesi uzar gider. Hatta mücerret akıl nazar-ı itibara alındığında sonsuza kadar uzaması imkân tahtındadır. Araştırma neticesinde ise tâbiînin birbirlerinden rivâyetinde tespit edilenlerin en çoğu olan altı yahut yedi adedine ulaşılır.

Nüzhetü'n-nazar'da mürsel hadis ile ilgili olarak İbn Hacer tarafından serd edilen diğer teferruat bilgi, onun makbul olup olmamasına ve bu hususta hangi kayıtların dikkate alındığına dairdir. Şöyle ki, şayet bir tâbiînin ancak sika râvilerden irsâlde bulunduğu biliniyorsa, yine de cumhûr-ı muhaddisîn, mahzûf râvinin zayıf olma ihtimali bâki olduğu için rivâyeti kabul canibine değil de, rivayet hakkında tevakkuf etme cihetine zâhib olmuşlardır. Bu yaklaşım aynı zamanda konuyla alakalı olarak Ahmed b. Hanbel'den nakledilen iki görüşten biridir. Ondan menkul olan diğer görüş ise -ki bu Malikîlerin ve Kûfelilerin (Hanefilerin) de görüşüdür- mürsel hadisin mutlak olarak kabul olunmasıdır. İmam Şâfiî ise mürsel hadisin, -ister müsned isterse mürsel olsun- rivâyet edildiği tarike mübâyin olan başka bir vecihten gelmekle kuvvet kazanırsa kabul olunacağını, zira bu durumda mahzûf râvinin nefsü'l-emirde sika olma ihtimalinin ağır bastığını dile

⁴⁴⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 101.

İbn Hacer'in tarifinin orijinali şudur:

«وهو ما سقط من آخره من بعد التابعي»

getirmiştir. Hanefîlerden Ebû Bekir er-Râzî (v. 370/981) ve Mâlikîlerden Ebü'l-Velîd el-Bâcî (v. 474/1081), râvi hem sika râvilerden hem de sika olmayan râvilerden irsâlde bulunduğu zaman, onun mürsel rivâyetlerinin ittifakla kabul olunmayacağını nakletmiştir.⁴⁵⁰

Fethu'l-bârî mürsel hadis özelinde incelendiğinde eserde, bu hadis nevine dair İbn Hacer'in muhtelif değerlendirmelerine tesadüf olunmaktadır. Söz konusu değerlendirmeler içinden ilk olarak ıstılâhın tarif ve kapsamına yönelik olanına mercek tutmak maksada daha muvafık olacaktır. O bu sadedde şunları dillendirmektedir:

“Buhârî'nin ‘Esved’in sözü munkatı’dır’ kavlinden⁴⁵¹ muhaddislerin meşhur istimallerinin hilafına mürsel yerinde munkatı‘ ıtlâkının câiz olduğu hükmü elde edilir. Zira onlar munkatı‘ı tâbi‘î ile Hz. Peygamber arasındaki sahâbînin sukûtu sureti müstesnâ olmak üzere -ki bu nezdlerinde mürsel olarak isimlendirilir- esnâ-yı senedden bir râvinin sâkıt olduğu hadise tahsis etmişlerdir. Yine muhaddisler içinde mürsel hadisin tarifinde yer alan tâbiîyi, kibâr-ı tabîine tahsis edenler mevcuttur. Buhârî'nin ‘Hakem’in sözü mürseldir’ ibaresinden⁴⁵² mürsel ıstılâhının aynı şekilde sığâr-ı tâbiinde de kullanıldığı neticesi istifade olunur. Nitekim Hakem tâbiînin yaş itibarıyla küçüklerindendir.”⁴⁵³

Bu pasajda mürsel ve munkatı‘ hadisin tariflerine, munkatı‘ın mürsel manasında kullanılmasının cevazına, bu iki ıstılâhın temelde ayrıştıkları noktaya ve mürselin tarifinde nazar-ı itibara alınan tâbiînin vasfına temas edilmiştir. Sadece munkatı‘ı alâkadâr eden meseleler kendi başlığına havale edilerek⁴⁵⁴ çalışmamızın bu noktasında özellikle mürsel ile ilgili değerlendirmeler ele alınacaktır. Öncelikle iki şıktan müteşekkil olan munkatı‘ tarifinin tek şıkkının mevzu bahis edilmesi, hakkında hüküm verilen senedden tek râvinin düşmesinden kaynaklanmış olsa gerektir. Mürsel yerinde munkatı‘ kullanımının tecvîzi ise câlib-i dikkat bir husustur. Üstelik burada kastedilen daha umumî

⁴⁵⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 101-103.

⁴⁵¹ Buhârî, “Ferâiz”, 20.

⁴⁵² Buhârî, “Ferâiz”, 19.

⁴⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXI, 368.

⁴⁵⁴ bkz. s. 244-247.

manasınca munkatı‘ da değildir. Zira onun mürsele de şâmil daha genel nitelikli içeriğe sahip bir ıstılâh olduğu izahtan varestedir. Bu değerlendirme dolayısıyla munkatı‘ ile mürsel arasında tam bir mübâyet/tebâyün-i küllî olmadığı anlaşılmaktadır. Zira birinin diğerinin yerinde istimal edilebilmesi hâliyle böyle bir neticeyi tevhit edecektir. Mürselin tarifinde kibâr-ı tâbiîn esas alınıp muhaddislere dayandırılarak sığâr-ı tâbiînin hükmünün farklı olduğunun iddia olunması ve bu yaklaşımın Buhârî’nin ibareleriyle çelişmesi detayı ise, konumuz açısından daha can alıcı bir mahiyet arz etmektedir. İbn Hacer *en-Nüket*’te mürselin tarifine dair farklı yaklaşımlar arasında bu detaya da temas etmiştir. Zira onun bu eserde yer vermiş olduğu tariflerden ilki bu yönde olup ikinci sırada zikrettiği tarif yukarıda *Nüzhetü’n-nazar*’a atıfla çizilen çerçeveye paralel bir mahiyet arz etmektedir.⁴⁵⁵

İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî*’de mürsel hadisin tarifini tasrih ettiği bir diğer pasaj ise şudur:

“(Firebrî tarafından musanniften nakledilen) bu kelâmdan⁴⁵⁶ Buhârî’nin munkatı‘a mürsel, muttasıla da müsned lafzını ıtlak etmekte olduğu sonucu elde edilir. Muhaddislerin kullanımlarında meşhur olan ise, mürselin, tâbiînin Hz. Peygamber’e izafe ettiği hadis; müsnedin ise, isnâdının zâhiren muttasıl olması şartıyla sahâbînin Hz. Peygamber’e izafe ettiği hadis olmasıdır. Bu ikincisi musannif Buhârî’nin ıtlâkına münâfi değildir.”⁴⁵⁷

İlgili başlıkta inceleneceği için, pasajda yer alan müsned hadis hakkındaki kendi mülâhazalarımızdan şimdilik sarf-ı nazarla, İbn Hacer’in mürsele dair ifadelerine geçilecek olursa, bu ifadelerin yine tarif merkezli olduğu dikkatli gözlerden kaçmayacaktır. İbn Hacer burada da mürsel için *Nüzhetü’n-nazar*’da verdiği yegâne tarif ile *en-Nüket*’te ikinci sırada zikrettiği tarifi vermektedir.⁴⁵⁸ Ancak bu pasajda mürsel ıstılahıyla ilgili bir meseleye daha işaret edilmektedir. O da, munkatı‘a mürsel ıtlâkı, yani munkatı‘ yerinde mürselin kullanılmasıdır. Öncelikle burada zikredilen munkatı‘ın daha

⁴⁵⁵ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 344.

⁴⁵⁶ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 13.

⁴⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XV, 122.

⁴⁵⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 101; *en-Nüket*, s. 344.

umûmî manaca munkatı‘ olduğu gerçeği ihmal edilmemelidir. İleride, Munkatı‘ başlığı altında detaylandırılacak olan bu konunun⁴⁵⁹ mürselle ilgili boyutuna İbn Hacer *en-Nüket*’te yer vermiştir. Zira onun anılan eserinde kaydettiğini söylediğimiz dört tariftten üçüncüsü tam da bu içeriği nâtıktır ve kendisi tarafından usûliyyûnun cumhûruna nispet edilmiştir. Mevzu bahis tarife göre senedinden bir râvinin düştüğü hadis mürsel olup bu haliyle umumi manasınca munkatı‘ ile müsâvi ve müterâdif bir hüviyet arz etmektedir.⁴⁶⁰

İbn Hacer’in mürsel hadise dair *Fethu’l-bârî*’deki değerlendirmelerinden bir kısmı bu nevi hadisin merdûd/zayıf olup delil ve huccet olmaya salih olmadığı merkezindedir. Çok sayıda örnek⁴⁶¹ arasından temsil gücü yüksek olan şu ifadeler maksadı tahsil açısından kanaatimizce oldukça isabetlidir:

“Mezkûr hadisle,⁴⁶² özür sahibi olup sadece oturarak namaz kılabilen kişinin, hem kendisiyle aynı durumda olanlara hem de ayakta kılabilenlere imametinin sahih olduğuna istidlal olundu. Bu hükme, kendisinden gelen meşhur nakle göre İmam Mâlik ile Tahâvî’nin tahkiye ettiğine göre İmam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî muhalefet etmişlerdir. İmam Muhammed’den bu keyfiyetin Hz. Peygamber’e hâs olduğu ve onun Câbir el-Cu‘fî’nin Şa‘bî’den merfû olarak naklettiği ‘Benden sonra hiç kimse otururken asla imam olmasın’ hadisiyle⁴⁶³ ihticac ettiği naklolunmuştur.

İmam Şâfiî kendisine itiraz etmiş ve ‘Bu hadisle ihticac eden de pek ala biliyor ki, hadis bu konuda delil olamaz. Çünkü mürseldir. Üstelik ehl-i ilmin

⁴⁵⁹ bkz. s. 244-247.

⁴⁶⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 345.

İbn Hacer’in atıfta bulunulan ifadeleri şunlardan ibarettir:

«الثالث ما سقط منه رجل وهو على هذا هو والمنقطع سواء وهذا مذهب أكثر الأصوليين»

⁴⁶¹ Meselâ bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 522, VIII, 181, XX, 80.

⁴⁶² Buhârî, “el-Ezân”, 51.

⁴⁶³ San‘ânî, *el-Musannef*, II, 462-463, hadis no: 4087, 4088.

kendisinden rivayetten i‘râz ettiği bir kişinin rivâyetleri cümlesindendir.’ O bu sözleriyle Câbir el-Cu‘fî’yi kastediyor.”⁴⁶⁴

İktibâs edilen cümlelerde yer alan mürsel hadisin durumuna yönelik değerlendirme, her ne kadar İmam Şâfiî’nin ağzından aktarılıyorsa da, İbn Hacer’in hem onu tasvip ettiği hem de kendisinin benimsediği tasnif sisteminde mürseli zayıf/merdud hadis olarak ele alması dolayısıyla farklı bir kanaate sahip olmadığı ortadadır.

Fethu’l-bârî’de mezkûr mürsel hadis atıflarının bir kısmı bu kabil rivâyetlerin başka tariklerin inzıمامıyla kuvvet kazanması etrafındadır. Nitekim İbn Hacer şerhinde mürsel hadisin kendisi gibi diğer bir mürsel rivâyetle ya da başka bir müsned hadisle desteklenmesi durumunda kuvvet kazanıp herhangi bir meselede delil olabileceğini değerlendirmektedir.⁴⁶⁵ Ancak ona göre mürsel hadis başka tariklerin desteğiyle takavvî edebilirse de sıhhat derecesine balığ olamaz, yani sahih hadis mertebesini ihrâz edemez.⁴⁶⁶ Şârih İmam Şâfiî’nin bu çerçevedeki bir görüşünü de zikretmiştir. Şöyle ki, İmâm Şâfiî’ye göre mürsel hadis, kibâr-ı tâbiînden bir zâtın rivâyetlerinden olduğu zaman ve bu tâbiî sadece sikâ râvilerden irsâlde bulunuyorsa, bir kuvvet iktisap etmiş demektir.⁴⁶⁷ Bütün bu değerlendirmelerin İbn Hacer’in hadis usûlü eserlerinde derç ettiği malumata ve oralarda çizdiği çerçeveye mutâbakat ve muvâkati ise ortadadır.

Mürsel hadis konusunun önemli bir alt başlığı sahabe mürselleri meselesidir. İbn Hacer bu meseleye *Nuhbetü’l-fiker*’de hiç girmemiş, *Nüzhetü’n-nazar*’da ise istitrat kabilinden kısaca temas edip geçmiştir. Ancak aşağıda kaydedileceği üzere, onun mezkûr şerhi üzerine kaleme alınmış hâşiyelerde, İbn Hacer’in *Nüzhe*’de yer verdiği isitrâdî ifadeler detaylandırılmıştır. Bu detayların anılan şerhteki yeri her ne kadar mürsel hadis bahsi olmasa da, tarafımızca konunun bilakis tam da bu bahis tahtında incelenmesinin daha isabetli olacağı değerlendirilmiştir.

⁴⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 203.

⁴⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 534, 603, III, 94-95, XVIII, 617.

⁴⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVII, 77.

⁴⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 667.

Sahâbî Mürseli

İbn Hacer (v. 852/1449) sahâbî mürseli⁴⁶⁸ konusuna *Nuhbetü'l-fiker*'de hiç temas etmez. Bu eserin karakterinin, yani bir metin olmasının iktizası olabileceği gibi, zihnen belirlenen hacim hedefinden sapmama gayretinin bir tezâhürü de olabilir. Ancak onun, konuya temas noktasında kendisini bağlayan metin ve hacim kısıtlamasının bertaraf olduğu şerhte de aynı perhizkâr tutumunu sürdürmesi câlib-i dikkattir. Zira *Nüzhetü'n-nazar* incelendiğinde İbn Hacer'in konuya mürsel hadis bahsinde⁴⁶⁹ hiç girmedeği, metinde istidrâden zikredilen sahabe tarifini şerh ettiği satırlarda ise sadece işaretle iktifâ ettiği görülecektir. Bahis mevzuu satırlarda o, sahabe arasında mertebe bakımından birtakım farklar bulunduğuna kendi ifadesiyle tenbihte bulunurken şunları kaydeder:

“Sahâbe olup da Hz. Peygamber'den (sav) semâ'ı bulunmayanların rivâyet ettiği hadisler mürseldir. Mamafih onlar, nâil oldukları ru'yet-i nebî şerefinden dolayı ashâbdan ma'dûddürler.”⁴⁷⁰

İbn Hacer *Nüket*'te sahabi mürseli konusuna kısmen girmiştir. Ancak onun burada yer verdiği tavzih ve tahliller, Zeynüddîn el-İrâkî'nin (v. 806/1404) İbn Hacer tarafından *Nüket* olarak anılan *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uğlika min kitâbi'bni's-Salâh* isimli eserindeki bazı ibareleri üzerinedir. İrâkî'nin eserinin de İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (v. 643/1245) kitabı üzerine yazıldığı hesaba katıldığında, konunun, zincirin ilk halkasını teşkil eden *Ulûmü'l-hadîs*'e dönülerek ele alınma zarureti ortaya

⁴⁶⁸ bkz. Polat, “Mürsel”, *DİA*, XXXII, 52-54.

⁴⁶⁹ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 82-83. Eseri tahkik eden Nureddin Itr (v. 1442/2020) bu bölümde yer alan dipnotlarında sahabe mürsellerinin diğerlerinden farklı olan konum ve hükmüne, daha sade bir ifade ile sahabe mürseli konusuna hiç değinmemiştir.

⁴⁷⁰ İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar*, s. 112-113. Muhakkık Nureddin Itr'ın bu bölümde de herhangi bir dipnotu yoktur. Eseri “*en-Nüket*” unvanıyla tahkik etmiş olan Ali Hasan el-Halebî (1442/2020) ise “Lâkin bunlar sahâbe mürselleridir” notunu düşmüş ve akabinde önce İbn Hacer'in *Hedyü's-sârî*'de bulunan bir ibaresini ziretmış, sonra da konunun *Fethu'l-bârî*'de geçtiği iki yere atıfta bulunmuştur. bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 137, dipnot: 3.

İbn Hacer'in konuyla ilgili *Hedyü's-sârî* ve *Fethu'l-bârî*'de yer verdiği değerlendirmeler şüphesiz bu dipnotta zikredilenlerden ibaret değildir. İlgili dipnotta mezkûr olanlar dâhil tamamı tezin gövdesinde ele alınacaktır.

çıkılmaktadır. İbnü's-Salâh mezkûr eserinde sahâbi mürseli mevzuuna birkaç cümleyle temas ettiği için bu kısmın tercümesini vererek başlamak isabetli olacaktır. O der ki:

“İbn Abbâs (v. 68/687-88) ve başkalarının kendisinden bizzat işitmedikleri halde Resûlullah'dan (s.a.v.) rivayet ettiği ve usûl-i fıkıh ilminde mürsel-i sahâbî diye isimlendirilen hadisleri biz mürsel ve benzeri inkıtâ ile ma'lûl hadis nev'inden addetmeyiz. Zira bu sahâbîlerin rivâyetleri yine sahâbeden olduğu için mevsûl/muttasıl ve müsned hadis hükmündedir. Sahâbenin tamamı âdil olduğu için onlar hakkında vâki cehâlet hadisin sıhhatine hâlel getirmez (gayr-ı kâdih).”⁴⁷¹

İbnü's-Salâh'ın tercümesini verdiğimiz bu ifadeleri iki açıdan dikkat çekmektedir: Bunlardan ilki bahsin yine çok kısa tutulmuş olması, diğeri ise mezkur ıstılahın usul ilmine aidiyetinin tasrih edilmesidir. Aslında burada ikinci olarak zikredilen unsur ilkini tevhit etmiş gözükmektedir. İbnü's-Salâh muttasıl ve müsned hükmünde olduklarını özellikle belirttiği bu kabil rivâyetlere, seneddeki inkıtâ ve ravi sukûtunu ifade eden “mürsel” itlakını doğru bulmadığını adeta ihsâs etmektedir. Yani meseleyi ele alış tavrıyla aslında bu konuda muhaddisler arasında bir tartışma bulunmadığını ve usul eserlerinde dile getirilen yaklaşım farklarının yazdığı kitabın konusu olmadığını ortaya koymaktadır. İbnü's-Salâh'ı, konuyu, mürsel bahsinin en sonuna ilâştirdiği birkaç cümlede ele almaya sevk eden bu olmalıdır. Üstelik bu husus, İbn Hacer'in meseleye *Nüzhe*'de niçin ilgili bahiste yer vermediğini ve sadece işaretle iktifa ettiğini izah ederken yapılabileceğimiz mukavemetli bir dal olabilir.

İrâkî mezkûr mukaddime üzerine kaleme aldığı *et-Takyîd ve'l-îzâh*'da, İbnü's-Salâh'ın mezkur ibare ve yaklaşımlarına karşı iki itiraz dile getirmiştir. O, ilk olarak İbn Abbâs gibi genç sahâbîlerin rivâyetlerinin İbnü's-Salâh'ın ibaresinden anlaşıldığı gibi sadece sahâbeden olmadığını, kibâr-ı tabîinden de nakilde bulunduklarını kaydeder. Bu İrâkî'nin kendi itirazıdır ve itirazını delillendirmek için yirmi tane de hadis zikreder.⁴⁷²

⁴⁷¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs*, s. 56.

⁴⁷² İrâkî, Zeynüddin Ebü'l-Fazl Abdurrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahman el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uğlika min kitâbi'bni's-Salâh* (thk. Üsâme b. Abdullah Hayyât), 3. bs., Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1436/2011, I, 391-406.

İkinci itiraz “mürsel-i sahâbî” tesmiye ve ıtlâkının İbnü’s-Salâh tarafından yalnızca usûl ulemâsına tahsis edilmesine yöneliktir. O bu itirazı cevaplamış, bir taraftan muhaddislerin de aynı ıstılâhı kullandıklarını teslim ederken, diğer taraftan mevzu bahis mürsellerin delil oluşunda onların aralarında bir ihtilaf bulunmadığını; yani ittifak ettiklerini belirtir. Devamında ise Şâfi’î fakihi Ebû İshâk el-İsferâyîni’nin (v. 418/1027) görüşlerinden yola çıkarak aynı meselede usûliyyûndan menkul ittifak ve ihtilaf iddialarına temas eder.⁴⁷³ Elbette konu bu boyutuyla tezimizin inceleme alanını taşmaktadır.

İbn Hacer’in konuyla ilgili *Nüket*’te yer verdiği iki tahlilden birine, Irâkî’nin tezimizin sınırlarını aşan son değerlendirmesiyle alakalı olduğu için hiç temas edilmeyecektir.⁴⁷⁴ Onun diğer değerlendirmesi ise Irâkî’nin İbnü’s-Salâh’ı müdâfaa ederken zikrettiği diğer husus, yani muhaddisler arasında mürsel hadislerin delil oluşunda ihtilaf bulunmadığı iddiası üzerinedir. Ona göre bu hususta mutlak manada bir ittifaktan bahsedilemez. Zira *Beyânü’l-vehm ve’l-ihâm* adlı eserin müellifi olan İbnü’l-Kattân el-Fâsî (v. 628/1231), bazı sahâbe mürsellerini başkaca bir illet dolayısıyla değil de, sırf mürsel olmaları haysiyetiyle reddetmiştir. Nitekim ona göre Cebrâil’in (as) Hz.

⁴⁷³ el-İrâkî, *et-Takyîd ve’l-îzâh*, I, 406-407.

Nureddin İtr, İbnü’s-Salâh’ın mukaddimesinin tahkikinde kullandığı asıl nüshanın hâmişinde, Irâkî’nin kendi hatt-ı destiyle şu ibarenin bulunduğunu kaydeder:

“Ebû İshâk el-İsferâyîni genç sahâbîlerin rivayetlerini mevsûl/muttasıl cümlesinden değil de, mürsel olarak addeder. Zira onların tabîinden rivayette bulunmaları aklen mümkün naklen caizdir. Bu takdirde, yani mahzufun bir tâbîi olması halinde rivayetleri artık mevsûl/muttasıl değil de mürsel olur.”

Muhakkik bu kaydı naklettikten sonra konuyla ilgili olarak mukayyidin İbnü’s-Salâh’ın mukaddimesi üzerine kaleme aldığı *Nüket*’ine bakılabileceğini, lâkin mutemet olanın İbnü’s-Salâh’ın zikrettiği görüş olduğunu ilave etmeyi ihmal etmez. Nureddin İtr *Nüzhe* tahkikinin hilafına burada konuyla ilgili kısa da olsa bir not düşüp görüşünü serdetmiştir. Ayrıca bu notunda konuyla ilgili daha geniş bilgi almak isteyenleri kendi telifi olan *Menhecü’n-nakd*’a da yönlendirmiştir.

bkz., İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs*, s. 56, dipnot: 2; Nureddin İtr, *Menhecü’n-nakd*, s. 373-374.

⁴⁷⁴ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 370.

Peygamber’e (sav) namaz kıldırmasına dair Câbir b. Abdullah’dan (v. 78/697) gelen rivayet⁴⁷⁵ bu yüzden merdûddür.⁴⁷⁶

İbn Hacer’in *Nuhbe* ve *Nüzhe*’si daha önce de müteaddit defa vurgulandığı gibi büyük bir teveccühe mazhar olmuş, üzerlerine çok sayıda şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır. Hâşiyelerin bir kısmı eserini bizzat İbn Hacer’den okuyan talebeleri tarafından yazılmışken, diğer kısmı nispeten muahhar şârih ve muhaşşilerin kaleminden çıkmıştır. Birinci kısımda yer alan çalışmalar hacim itibarıyla daha kısa olmasına rağmen, İbn Hacer’in ders esnasında zikrettiği, metin ve şerhinde bulunmayan bazı izahlar ihtiva ettikleri için de değerlidir. Muahhar telifât ise bu malumatı da derç eden mufasssal karakterleri ve işlenen konuyla ilgili barındırdıkları tartışmalar hasebiyle kıymet hükmünü haizdir. İbn Hacer’in özellikle *Nüzhe*’deki suskunluğu bizi mezkûr şerhlere daha fazla dalmaya sevk etmiş ve en-nihaye bunlardan âdetâ inci mesâbesinde olan kimi bilgiler çıkartmamıza imkân hazırlamıştır. Nitekim *Nüzhe*’yi hocası İbn Hacer’den bizzat okuyan İbn Kutluboğa (v. 879/1474) onun derste şunları söylediğini kaydetmektedir:

“Sahâbî mürseli bilâ-hilâf makbuldür. Zira tâbiînin mürsellerini zayıf kılan illet, yani başka bir tâbîden nakletmiş olma ihtimâli her ne kadar sahâbî mürsellersi için de söz konusu olsa da, bu uzak bir ihtimaldir. Tâbiînin hadisi başka bir tâbiîden nakletmiş olma ihtimali ise uzak addedilemez.”⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ Nesâî, “Mevâkîf”, 17, hadis no: 527.

⁴⁷⁶ İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 369. Ayrıca bkz. İbnü’l-Kattân, Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdülmelik el-Kutâmî el-Fâsî, *Beyânü’l-vehm ve’l-ihâmi’l-vâkı ‘ayn fî kitâbi’l-Ahkâm* (thk. el-Hüseyn Ayt Saîd), Riyad: Dâru Taybe, 1418/1997, II, 466-467.

İbnü’l-Kattân’ın mezkûr hadisle ilgili olarak burada yer alan değerlendirmesi şöyledir:

“Bu hadisin de mürsel addedilmesi gerekir. Zirâ Câbir içeriğinde anlatılan hadiseyi İsrâ gecesinde sabahında bi-aynihi müşahade etmediği halde yine de bu hadisi kendisinden dinlediği zatı zikretmemiştir. Zira onun ensârdan olduğu bilinmektedir ve sahâbi olma şerefine Medine’de nâil olmuştur.”

⁴⁷⁷ İbn Kutluboğa, *Hâşiyetü İbn Kutluboğa alâ Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 113. Ayrıca bkz. Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 588; Sindî, Muhammed Ekrem b. Abdurrahman es-Sindî el-Mekkî, *İm ‘ânü’n-nazar şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker* (thk. Ebû Saîd Gulâm Mustafa el-Kâsımî), y.y., t.y., s. 210.

Diğer talebesi el-Kemâl b. Ebî Şerîf'in (v. 906/1500) bu bahiste hocasına atıfta bulunmaksızın yer verdiği kısa ibare İbn Hacer'in yukarıdaki cümlelerinin özeti gibidir. Zira o, ilgili hadislerle mürsel denmesinin rivâyet keyfiyeti bakımından olduğunu, bu adlandırmanın onlarla istidlâl edilemeyeceği anlamına gelmediğini, anılan rivayetlerde diğer mürsellerdeki gibi bir tâbiî ravinin düşmesi ihtimalinin oldukça zayıf olduğunu dile getirmektedir.⁴⁷⁸

Muhammed Sâlih b. Ahmed el-Garsî *Nüzhe* üzerine yazdığı hâşiyesinde İbn Kutluboğa ile İbn Ebî Şerîf'in hocalarından nakillerine yer verdikten sonra, İbn Hacer'in en önemli talebesi olan Şemseddin es-Sehâvî'ye (v. 902/1497) atıfla şunları zikreder:

“İbn Kutluboğa'nın musannıftan nakli mutlak olarak değerlendirilemez. Doğrusu bu sözlerle kastedilenler, Hz. Peygamber'den (sav) bizzat hadis alması (tahammül ve semâ') mümkün olan sıgâr-ı sahâbedir. Bu imkânı yakalayamamış olan sahâbilerin mürsel rivayetleri ise tâbiînin mürselleri gibidir. Zira onların rivayetleri ekseriya tâbiîndendir. Binâen aleyh senedden sâkıt olan râvînin sahâbî olmama; dolayısıyla sika olmama ihtimali kuvvet kazanır. Sehâvî konuyu böylece takrir etmiştir.”⁴⁷⁹

İlk örneklerinden günümüze gelinceye kadar yazılmış *Nüzhe* hâşiyelerinin içinde konuya en fazla yer ayırmış olan Garsî, eserinde son olarak İbn Hacer'in *Nüket*'te başka bir münasebetle zikrettiği şu satırları değerlendirir:

“Hz. Peygamber'den (sav) hadisi bizzat alma imkânı olmayan sahâbîlerin mürselleri mevzuunda hak olan Ebû Hâtim er-Râzî ve diğer imamların

⁴⁷⁸ İbn Ebû Şerîf, Kemâleddin Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Makdisî, *Hâşiyetü'l-Kemâl b. Ebî Şerîf alâ Nüzheti'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1440/2019, s. 184; Üchûrî, *Hâşiyetü'l-Üchûrî alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s.393; Münâvî, *el-Yevâkîf ve'd-dürer*, II, 211.

⁴⁷⁹ Gursî, *en-Nüketü'l-gurer*, s. 386-387; Sehâvî, Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî* (thk. Ali Hüseyin Ali), Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003, I, 180.

yaklaşımlarıdır. Onlara göre bu mürseller diğer sahâbe mürsellerinden farklıdır ve makbul olduğunda ittifak bulunan mürseller Hz. Peygamber'den hadis işitme imkânına kavuşmuş olan sahâbîlerin mürselleridir. Bu imkânı yakalayamamış olanların mürsel rivayetlerinin hükmü ise, Hz. Peygamber'den semâ'ı bulunmayan muhadramların rivayetlerinin hükmü gibidir.”⁴⁸⁰

Hâşiyelerde İbn Hacer'den nakledilen enteresan bilgilerden biri de bu bahsin iki lugaza konu olmasıdır. Bu lugazlardan ilki şudur: “Bi'l-ittifâk kendisiyle ihticâc olunan mürsel hadistir.”⁴⁸¹ Diğeri ise şöyledir: “Hadisi ittifakla mürsel olan sahâbîdir.”⁴⁸²

Sahâbî mürseli konusunun *Fethu'l-bârî*'de arz ettiği manzaraya geçmeden önce, son olarak, Muhammed Abdurraûf el-Münâvî'nin (v. 1031/1622) *Nüzhe* üzerine kaleme aldığı hâşiyede zikrettiği bir nakle değinmek uygun olacaktır. O, ilgili bahsi bitirirken İbn Hacer'den şu satırları nakletmektedir:

“Kimileri sahâbî mürseli konusunda cumhûrun ittifak ettiği görüşe bazı itirazlar dile getirmiştir. Burası ayakların kaydığı bir noktadır.”⁴⁸³

Konunun *Fethu'l-bârî*'deki serencamını takibe İbn Hacer'in sahâbî mürselinin çerçevesini çizdiği şerh notlarıyla başlamak uygun olacaktır. Buhârî (v. 256/870), Alâk sûresinin tefsirine yer verdiği bâbların ilkine Hz. Âişe'den (v. 58/678) rivâyet olunan bir

⁴⁸⁰ el-Gursî, *en-Nüketü'l-gurer*, s. 387; İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 342.

⁴⁸¹ İbn Kutluboğa, *Hâşiyetü İbn Kutluboğa alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 113; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 588; el-Gursî, *en-Nüketü'l-gurer*, s. 386. Bu lugazın ibâresi şöyledir:

«حديث مرسل يحتج به بالاتفاق»

⁴⁸² İbn Ebû Şerîf, *Hâşiyetü'l-Kemâl b. Ebi Şerîf*, s. 184; Abdurrauf el-Münâvî, *el-Yevâkît ve'd-dürer*, 211. Bu lugazın ibâresi şöyledir:

«صحابي حديثه مرسل بالاتفاق»

⁴⁸³ Abdurrauf el-Münâvî, *el-Yevâkît ve'd-dürer*, s. 212.

Hâşiyeler içinde konunun *Fethu'l-bârî*'de geçtiği yere işaret bakımından Muhammed b. Sâdık es-Sindî'nin (v. 1187/1773) şerhu's-şerhi yegânedir.

bkz., Sindî, Ebû'l-Hasen es-Sagîr Muhammed b. Sâdık es-Sindî el-Medenî, *Behcetü'n-nazar alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker* (thk. Ali b. Ahmed el-Kindî el-Merer), Ebûzabî (Abudabi): Müessesetü Beynûne, 1436/2015, s. 444.

hadisle başlamaktadır.⁴⁸⁴ İbn Hacer, Hz. Peygamber’e vahyin geliş keyfiyetinin ve o günlerde yaşananların anlatıldığı bu uzun hadisin şerhinin girişinde Nevevî’ye (v. 676/1277) atıfta bulunur. Nevevî, rivâyette anlatılan hâdiseyi Hz. Âişe idrâk etmediği için, bu hadisin sahâbe mürsellerinden addedildiğini; dolayısıyla Hz. Âişe’nin bu hâdiseyi ya Hz. Peygamber’den ya da bir sahâbiden işitmiş olduğunu beyan eder. İbn Hacer bu naklin akabinde, demek istediğini anlamayanların mezkûr beyânlarından dolayı Nevevî’yi tenkit ettiklerini kaydeder. Onlar, Hz. Âişe’nin hâdiseyi Hz. Peygamber’den işitme ihtimâlini tecviz etmesine rağmen, Nevevî tarafından bu rivâyetin sahâbe mürsellerinden sayılmasını doğru bulmamıştır. Bu itiraza İbn Hacer Nevevî’nin tarafından şöyle bir cevap verir:

“Mürsel-i sahâbî, onun zaman bakımından yetişemediği umûra dair rivayet ettiği hadistir. Aksine, yani zamanını idrak ettiği hususlara dâir rivayetlerine mürsel denilmez; tasrih etmemiş olsa bile onlar, sahâbînin bizzat işittiğine veya hadiselerin vukûu esnâsında hazır bulunduğu hamlolunur. Bu keyfiyet sahâbî mürseline mahsus da değildir. Nitekim tâbî de hazır bulunmadığı bir hâdiseyi zikrettiğinde rivâyeti mürsel olarak isimlendirilir. Vele ki hakikatte bizzat şâhit olmuş sahâbiden hâdiseyi işitmiş olması câiz ve mümkün olsun. Yetiştigi hâdiselere dair rivayetlerine gelince, bunlar, tedlisten sâlim olması şartıyla tâbînin bizzat işittiğine ve onların gerçekleştiği sırada hazır bulunduğu hamlolunur.”

Bu satırlarla ilgili olarak öncelikle bir noktanın altı çizilmelidir. Zira şârih, mezkûr izahlarının devâmında hadiste geçen nefis-i mütekellim sîgasının Hz. Âişe’nin hadisi bizzat Hz. Peygamber’den işitmiş olma ihtimâlini teyit ettiğini ilâve etmekten de geri durmamıştır.⁴⁸⁵

İktibas olunan bu ifadeleriyle İbn Hacer esasen sahâbî mürselinin tarif ve çerçevesini netleştirmektedir. Ona göre bir sahâbînin işitme veya yetişme ihtimali bulunmayan bir husustaki rivâyetleri mürseldir. Aksi ihtimali hâiz rivâyetler ise mürsel

⁴⁸⁴ Buhârî, “Tefsîr”, 96/1, hadis no: 4953.

⁴⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIV, 569-570.

diye isimlendirilmez, sahâbinin bu hususları bizzat işitmiş veya müşahede etmiş olmasına hamledilir. İbn Hacer'in hadis usûlü eserlerinde satırlara döktüğü, bizim de yukarıda alıntıladığımız ibareler ve onlar üzerine düşülmüş şerhler dikkate alındığında,⁴⁸⁶ bu çerçeveye ilk defa *Fethu 'l-bârî*'de karşılaşıldığını dile getirmek hilâf-ı hakikat bir beyan olmayacaktır.

İbn Hacer'in sahâbe mürselleri ile ilgili *Fethu 'l-bârî* ile mukaddimesi *Hedyü's-sârî*'de yer verdiği değerlendirmelerden bir kısmı bu kabil rivâyetlerin hükmüne müteallıktır. Buhârî özelindeki değerlendirmelerinde konu, anılan rivâyetlere⁴⁸⁷ her intikâl ettiğinde İbn Hacer, bilinen hükmü tekrar etmekten vaz geçmemektedir. Buna göre sahâbe mürselleri cumhura göre bi'l-ittifak makbuldür ve mevsûl/muttasıl hadis hükmündedir. Zira sahâbenin rivayetleri ya doğrudan doğruya peygamberden veya başka bir sahabidendir. Kimi sahâbilerin tâbiînden rivâyetleri mevcutsa da bu nadir bir durumdur ve genel kabule hâlel getirmemektedir.⁴⁸⁸ Söz konusu değerlendirmelerden biri de *Hedyü's-sârî*'de İbn Hacer'in Dârekutnî'nin (v. 385/995) tenkitlerini cevapladığı fasılda geçmektedir. O, *Kitâbü'l-libâs*'da yer verdiği bir hadisi⁴⁸⁹ Abdullah İbnü'z-Zübeyr'in (v. 73/692) Hz. Peygamber'den değil de, Hz. Ömer'den (v. 23/644) işittiğini dile getirerek, yani munkatı' bir rivâyete kitabında yer verdiği ihsasıyla Buhârî'yi eleştirmiştir. İbn Hacer bu eleştiriyi şöyle cevaplar:

“Bu zayıf bir itirazdır. Zira İbnü'z-Zübeyr sahâbîdir, böyleyken hadisi mürsel olarak nakletmiş olmasının ne mahzuru olabilir? *Sahîh*'de birçok sahâbî mürseli bulunmaktadır. Müteahhir dönemde yaşayıp şâz görüşler öne sürmüş, muhâlefetleri muteber addedilmeyen kimi zevât müstesnâ, eimme-i hadîs ve fukahânın hepsi sahâbe mürsellerini kabul noktasında ittifâk etmişlerdir. Kaldı ki

⁴⁸⁶ bkz. s. 230, 232-233.

⁴⁸⁷ Misal olarak bkz. Buhârî, “Bed’ü'l-vahy”, 2, hadis no: 2, “Salât”, 1, hadis no: 350, “Cenâiz”, 86, hadis no: 1371, “Libâs”, 25, hadis no: 5833.

⁴⁸⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 285-286, 332, *Fethu 'l-bârî*, I, 38, II, 215-216, IV, 753, XVIII, 74.

⁴⁸⁹ Buhârî, “Libâs”, 25, hadis no: 5833.

Buhârî, İbnü’z-Zübeyr hadisini mezkur tarikinin akabinde bu sefer Hz. Ömer’den nakletmiş⁴⁹⁰ ve söz konusu itirazın hiçbir veçhi kalmamıştır.”⁴⁹¹

Bu misal vesilesiyle kaydedilmesi gereken mühim bir husus da şudur ki, İbn Hacer *Fethu’l-bârî* boyunca şerh ettiği hadislerin farklı tariklerini tahrîc etmeyi ve Buhârî’de yer alan mükerrerlerine işârette bulunmayı prensip edinmiştir. Bu prensibin gereği olarak o, misalimizde görüldüğü gibi sahâbe mürsellerinin de mevsûl/muttasıl tariklerini zikretmektedir.

Fethu’l-bârî’de bahisle alâkalı olarak câlib-i dikkat bir değerlendirme daha mevcuttur. İbn Hacer, Buhârî’nin *Kitâbü’l-ilm*’de yer verdiği bir terceme⁴⁹² üzerinden öncelikle, hadîs-i kudsîlerde yer alan muanan rivâyetlerin, Hz. Peygamber ile Hz. Allah arasında çoğunlukla herhangi bir vâsıta zikredilmemiş olsa bile makbul olduğundan bahsetmekte; akabinde de bunun sahâbe mürsellerinin delil oluşunu destekleyen bir unsur olduğunu ilâve etmektedir. Ancak ona göre bu durum ahkâm hadisleri için söz konusudur. Nitekim az da olsa bazı sahâbîlerin Ka’bü’l-Ahbâr (v. 32/652-53) gibi tâbîilerden hadis tahammül ettikleri bir vâkıadır.⁴⁹³

Buhârî eserinde Ashâbın faziletlerini müstakil bir bölümde ele almış ve bu bölümün ilk babını sahâbî tarifine tahsis etmiştir. İbn Hacer de mezkur bâbın tercemesini şerh ederken sahâbe mürselleri konusuna girmiştir. Onun buradaki ibareleri meselenin sınırlarının tespitine yöneliktir. Zira İbn Hacer bu kısımda Muhammed b. Ebî Bekr es-Sıddîk (v. 38/658) gibi peygamberimizi temyiz çağından önce görmüş kişilerin mürselleri meselesine temas etmiştir. Hz. Peygamber vefât ettiğinde doğumunun üzerinden henüz dört ay bile geçmemiş olmasına rağmen Sahâbe biyografilerine dair eser yazmış müellifler mücerret ru’yeti esas aldıkları için onu sahâbî kabul etmişlerdir. Ancak bu durum ondan gelen mürsel rivâyetlerin, ulemâ nezdinde makbul addedilen ve hüküm bakımından sadece Ebû İshâk el-İsferâyînî’nin muhalefedinin kayıtlara girdiği sahâbe mürselleri cümlesinden olmasını iktiza etmez. Bilakis Muhammed b. Ebî Bekr gibi

⁴⁹⁰ Buhârî, “Libâs”, 25, hadis no: 5834.

⁴⁹¹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 332.

⁴⁹² Buhârî, “İlm”, 4.

⁴⁹³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 307.

sahâbîlerin mürsel rivayetleri kibâr-ı tâbiînün mürsellersi gibi değerlendirilir, hükümleri Hz. Peygamber'den semâ'ı bulunan sahâbîlerin mürsellerinden farklıdır. Üstelik onlar yukarıda yer verilen ikinci lugaza mevzu olmuş, cevapta aranan sahâbîlerdir.⁴⁹⁴ İbn Hacer'in sahâbe tarifine dair şerhinde zikrettiği nispeten mufasssal malumâta ilgili bahiste ayrıca değinilecektir.⁴⁹⁵

İbn Hacer *Fethu'l-bârî* boyunca kendisinden önce telif edilmiş Buhârî şerhlerine atıfta bulunmakta, zaman zaman da izah ve yaklaşımları sadedinde müelliflerini tenkit etmektedir. Şemseddin el-Kirmânî'ye (v. 786/1384) yönelttiği tenkitlerden biri de mânahnüfihimiz olan sahâbî mürselleriyle alâkalıdır. Buhârî'de yer alan bir hadis⁴⁹⁶ sahâbî râvisi olan Ebû Mes'ûd Ukbe b. Amr el-Bedrî'nin (v. 42/662 [?]) rivayetinde: "Resûlüllâh'ı (s.a.v.) gördüm veya Resûlüllâh (s.a.v.) buyurdu ki" dememesinden yola çıkan Kirmânî'nin, mezkûr tarikin muttasıl olmadığını dile getirmesi üzerine⁴⁹⁷ İbn Hacer şu itirazlarını dile getirir:

"Bu kabil rivâyetlere istilâhen munkatı' denilemez. Onlar sahâbî mürselidir. Zirâ Ebû Mes'ûd hâdiseye yetişememiş bir sahâbîdir. Şu halde o, bu hadisi ya bizzat Hz. Peygamber'den ahz etmiştir, ya da hadis ona, ilgili hadiseyi bizzat müşâhede etmiş veya işitmiş başka bir sahâbînin teblîği ile ulaşmıştır. Mâmâfih yine Buhârî'de bulunup Ebû Mes'ûd'un babasından semâ'ını tasrih ettiği rivâyet⁴⁹⁸ öne sürülen problemi külliye izâle etmektedir."⁴⁹⁹

İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de gerek sadedinde olduğumuz sahâbe mürsellersi, gerekse mutlak manada mürsel konusuyla ilişkilendirilebilecek bir meseleye daha temas

⁴⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 5-6. İbn Hacer'in burada zikrettiği lugazda birtakım farklar ve ilâveler bulunduğu için ibâresini vermek uygun olacaktır:

«صحابي حديثه مرسل لا يقبله من يقبل مراسيل الصحابة»

⁴⁹⁵ bkz. s. 310-314.

⁴⁹⁶ Buhârî, "Mevâkîtü's-salât", 1, hadis no: 521.

⁴⁹⁷ Kirmânî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 2. bs., Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1401/1981, IV, 175.

⁴⁹⁸ Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 6, hadis no: 3221.

⁴⁹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 473-474.

eder. Konumuza mülhak olarak niteleyebileceğimiz bu mesele, bazı senedlerde tesâdüf olunan sahâbî ibhâmıdır. Şöyle ki, onun Buhârî’de yer alan hadislerde⁵⁰⁰ veya yer almasa da hadisleri şerh ederken tahrîc ve istişhâd amacıyla zikrettiği bazı rivâyetlerde, ismen zikredilmeyip müphem bırakılan sahâbîler bulunmaktadır. İbn Hacer, Sahâbî hakkındaki ibhâm ve cehâletin zarar vermediğini kaydederek sıhhate mâni başka bir kusur da ihtivâ etmeyen bu kabil hadislerin sahih olduğuna hükmetmektedir.⁵⁰¹ Ayrıca o, bu konudaki yaklaşımını sahâbî râvisi hakkında şek duyulan hadislerde⁵⁰² de sürdürmüştür.⁵⁰³

Sahâbe mürselleri bahsini genel bir değerlendirme ile nihayete erdirmek isabetli olacaktır. İbn Hacer tarafından kaleme alınmış farklı tasnif sistemlerine sahip eserler birlikte değerlendirildiğinde, nazarlar haliyle ilk olarak aralarında herhangi bir tenâkuzun bulunup bulunmadığı noktasına yoğunlaşacaktır. Bölüm boyunca kaleme aldığımız metinlere bu açıdan bakıldığında karşımıza çıkan manzaranın tenâkuz değil, tetâbuk olduğu âşikârdır. Diğer taraftan *Fethu’l-bârî*’de konuyla ilgili yer alan ifadelerin İbn Hacer’in hadis usûlü eserlerinde derç ettiği mâlûmata temelde üç açıdan katkısı bulunmaktadır. İlki, İbn Hacer’in sahâbe mürselleriyle ilgili *Fethu’l-bârî*’de yer verdiği bilgiler konunun çerçevesinin netleşmesine katkı sunmuştur. İkincisi hadis usûlü eserlerinde hiç yer almayan ilâve bilgiler bu şerhte karşımıza çıkmıştır. Şerhin üçüncü katkısı ise, genel manada teorik bir çerçeveye sahip olan usûl-i hadis eserlerinde tabiatıyla daha az yer bulan misallerin sayısının artması ve çeşitlenmesi istikâmetinde olmuştur.

c. Mu‘dal

Râvi sukûtu sebebiyle merdûd olan hadisin nevilerinden biri de mu‘dal hadistir.⁵⁰⁴ İsnâdından peş peşe iki veya daha ziyâde râvi düşmüş olan hadise mu‘dal denir.⁵⁰⁵ İbn Hacer muallak hadisi işlerken bu ıstılâhla mu‘dal hadis arasında niseb-i

⁵⁰⁰ Buhârî, “Hudûd”, 42, hadis no: 6849.

⁵⁰¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 618, VI, 288, 401-402, XVII, 58, 369, XX, 275, XXI, 450, 656.

⁵⁰² Buhârî, “Eşribe”, 6, hadis no: 5590, “Rikâk”, 40, hadis no: 6507.

⁵⁰³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVII, 257-258, XX, 276-277.

⁵⁰⁴ bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Mu‘dal”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 354-355.

⁵⁰⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 103; *en-Nüket*, s. 375.

erba‘adan umum husus min veçhin olduğunu kaydetmektedir. Zira iki ya da daha ziyade râvinin senedden sâkıt olması haysiyetiyle bu iki kavram içtima etmektedir. Ancak muallak hadis, vâki râvi sukûtunun musannifin bir tasarrufu olarak senedin başlarından olması cihetinden mu‘dal hadisten ayrılır. Çünkü mu‘dal bu bakımdan muallaktan daha umûmî bir karaktere sahip olup sukût-ı râvinin illa senedin başından olması lâzım gelmez.

506

Mu‘dal hadisin *Fethu’l-bârî*’deki tezâhürlerine intikâl edildiğinde karşımıza şu manzara çıkmaktadır: İbn Hacer, anılan şerhinde zikrettiği bazı hadislerin mu‘dal olduğuna hükmetmiştir. Onun mezkûr şerhinde sınırlı sayıda bulunan mu‘dal hadis atıflarından⁵⁰⁷ birkaçını iktibas etmek konunun zihinlerde revnak bulmasına vesile olacaktır. Tarafımızca kaydedilmesinde fayda mülâhaza olunan atıflardan ilki şudur:

“Buhârî’nin ‘Mükâteb kölenin yardım istemesi ve insanlardan bizzat talep etmesi’ sözünün şerhine gelince, onun bu tercemesi⁵⁰⁸ husûsî olanın umûmî üzerine atfı cümlesindendir. Zira yardım istemek bizzat talep etmekle olabileceği gibi başka türlü de olabilir. Müellifin bu ifadesi âdetâ söz konusu yardımın cevazına işaret etmektedir. Zirâ tercemenin hemen akabinde mezkûr olan hadiste Hz. Peygamber Berîre’yi, kitâbet sözleşmesinden doğan borcu için Hz. Âişe’den yardım talebi husûsunda takrir etmiş, onun bu isteğine karşı çıkmamıştır. Diğer taraftan Ebû Dâvûd’un *el-Merâsîl*’de ‘Eğer onlarda bir hayır bilerseniz’ âyetinin⁵⁰⁹ tefsiri sadedinde Yahyâ b. Ebî Kesîr tarikiyle merfû olarak tahric ettiği ‘Yani o köle ve câriyelerin bir mesleklerinin olduğunu bilerseniz azat etme yolunu tutun,

⁵⁰⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 100.

⁵⁰⁷ Çalışmamızda yer verilenlerden farklı bazı mu‘dal atıfları için bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVIII, 510, XVI, 311.

⁵⁰⁸ Buhârî, “Mükâteb”, 3.

⁵⁰⁹ Nûr, 24/33.

yoksa onları insanlar üzerine yük olacak şekilde azat etmeyin' hadisi,⁵¹⁰ mürsel veya mu'dal olup bu mevzuda huccet olamaz."⁵¹¹

İbn Hacer yukarıdaki pasajda zikrettiği hadise mu'dal hükmü vermiş ve dolayısıyla bir taraftan onun herhangi bir meselede delil teşkil edemeyeceğini dile getirirken diğer taraftan da Buhârî'de mezkûr takrîrî hadise asla muâriz olamayacağına işaret etmiştir. Ayrıca onun bu değerlendirmesinde dikkat çeken diğer bir husus, hadis hakkında verilen hükmün ihtimal ve tereddüt/şek ihtiva etmesidir. Söz konusu ihtimal ise hadisin senedinde yer alan son râvinin durumundan neş'et etmektedir. İbn Hacer'in mu'dal ıstılâhı için tayin ettiği mezkûr nispet (umum husus min veçhin) nazar-ı dikkate alındığında, değerlendirmeye konu hadisin hem mürsel hem mu'dal olması da elbette imkân dâhilindedir. İbn Hacer'in içinde mu'dal hadis geçen diğer bir ifadesi ise şöyledir:

“(Bâbda⁵¹² dile getirilen) ilk sûrenin hangisi olduğu konusunda Atâ' el-Horasânî'den menkul bir görüş daha vardır ki, o, 'Müzzemmil sûresinin Müddessir sûresinden önce nâzil oldu' demiştir. Mezkûr Atâ' zayıf olup rivayeti mu'daldır. Nitekim kendisinin muayyen bir sahâbîye mülâkî olduğu sâbit değildir. Diğer taraftan başkaca sahih hadislerin zâhirinden anlaşılan Müzzemmil sûresinin daha sonra nâzil olmasıdır. Zira bu sûrede gece kıyâmı ve benzeri vahyin başlangıcından bir müddet sonra emredilen hususlar vardır.⁵¹³ Müddessir sûresi için ise aksi bir durum söz konusudur. Çünkü bu sûrede 'Kalk ve inzâr et!' meâlindeki âyet⁵¹⁴ bulunmaktadır."⁵¹⁵

Hadisin mu'dal olduğu hükmünü içeren bu değerlendirmeye bir önceki pasaj için tarafımızca özellikle dikkat çekilen husus ilave edilebilir. Şöyle ki, İbn Hacer burada hadisin mu'dal olduğuna hükmettiği gibi, mürsel olduğuna da hükmedebilir veya sâbık

⁵¹⁰ Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *el-Merâsîl* (thk. Şuayb el-Arnaut), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988 s. 169, hadis no: 185.

⁵¹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 181.

⁵¹² Buhârî, "Tefsîr", 74/3.

⁵¹³ Müzzemmil, 73/1-20.

⁵¹⁴ Müddessir, 74/2.

⁵¹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIV, 487.

değerlendirmesinde vâki olduğu üzere teşkik edatıyla her iki ıstılâhı da zikredebilirdi. Mu‘dal hadisle ilgili son olarak aşağıdaki pasaja göz atmak faydalı olacaktır:

“Buhârî’nin ‘Erkeklerin kadınlara, kadınların da erkeklere selâm vermesi’ kavlinin şerhine intikal edince, kendisi bu terceme⁵¹⁶ ile Abdürrezzâk’ın Ma‘mer vasıtasıyla Yahya b. Ebî Kesîr’den tahriç ettiği hadisin merdûd olduğuna işaret etmiştir. Şöyle ki, mezkûr Yahyâ b. Ebî Kesîr, ‘Erkeklerin kadınlara, kadınların da erkeklere selâm vermesinin mekruh olduğu bana ulaştı’ demiştir. Halbuki bu rivayet maktû ya da mu‘daldır. Mevzu bahis selâmın cevâzından murâd ise, fitne çıkmasından emin olunduğu zamanlarda olmasıdır.”⁵¹⁷

Gerek mezkûr cümlelerin siyak ve sibakından gerekse İbn Hacer’in mu‘dal hadis için çizdiği çerçeveden anlaşıldığı gibi, hadisler hakkında verilen hükümler zaman zaman bünyesinde bazı ihtimaller taşıyabilir. Hatta yeri geldiğinde muhtemel hükümlerin içtima etmesi de mümkün olabilir. Yukarıda da işaret edildiği üzere bu keyfiyet, düşen râvilerin seneddeki yerlerinden veya senedde mezkûr olan son râvinin vasfından kaynaklanabildiği gibi, mu‘dal hadisle, aynı başlık altında mütâlaa edilen diğer ıstılâhlar arasındaki nispetten de neşet edebilir. Öte yandan pasajda zikri geçen maktûun munkatı‘ manası taşıması da muhtemeldir.

Mu‘dal hadise dâir İbn Hacer’in hem *Nuhbe*, *Nüzhe* ve *Nüket*’inden hem de *Fethu’l-bârî*’den buraya kadar kaydedilen malumattan edinilen intiba, sanki onun muhaddisler tarafından sıklıkla müracaat edilmeyen bir ıstılâh olduğu istikametindedir. Çalışmamızın temerküz ettiği *Fethu’l-bârî* açısından değerlendirildiğinde bu intibanın vâkıa mutabık olduğu da muhakkaktır. Diğer taraftan müellifin hadis usulüne dair kaleme aldığı eserlerde mu‘dal ıstılâhı için çizdiği çerçevenin *Fethu’l-bârî*’de pekiştiği rahatlıkla dillendirilebilecek bir husustur. Nitekim İbn Hacer’in *Nüzhetü’n-nazar*’da ortaya koyduğu muallak ve mürsel hadis ile mu‘dal hadisin mâbeyninde mübâyenet/tebâyün değil de min veçhin umum husus nispetinin bulunduğu yönündeki yaklaşımının ne kadar

⁵¹⁶ Buhârî, “İsti‘zân”, 16.

⁵¹⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIX, 70.

isabetli olduğu *Fethu'l-bârî*'de yer alan ifade ve değerlendirmeleriyle bir kez daha anlaşılmıştır.

d. Munkatı'

Râvi sukûtu sebebiyle merdûd olan hadisin nevilerinden bir diğeri de munkatı' hadistir.⁵¹⁸ Hatırlanacağı üzere râvi sukûtu ya musannıfın bir tasarrufu olmak üzere senedin baş tarafından veya tabi'îden sonra âhirinden ya da bunların dışında bir surette gerçekleşebilirdi. Bu ihtimallerden ilkinin sağlayan hadise muallak, ikincisine ise mürsel ismi verilmişti. Hadislerde mezkûr ihtimallerin dışında kalan iki sukût sureti daha vardı. Zirâ senedden ya iki veya daha fazla sayıda râvi peş peşe düşebilirdi ki, buna mu'dal hadis denmişti. İşte bu son şıkkın aksine, sâkit olan râvi bazen ya tektir yahut birden ziyade ise bile sukût peş peşe değil de, senedin muhtelif mevzilerinde vuku bulmuştur. Senedinde bu suret ve keyfiyette râvi sukûtu bulunan hadis muhaddislerce munkatı' olarak tesmiye olunmuştur.⁵¹⁹ Diğer taraftan İbn Hacer'in anılan *Nuhbe* ve *Nüzhe*'sinin konuya tahsis edilen bölümlerinde tercih ettiğı sukût (sakt) ıstılâhı yerine râvi silsilesinde kopma/lar hâsıl olduğı için inkıtâ' terimini tercih eden müellifler de bulunmaktadır.⁵²⁰

İbn Hacer'in ne *Nuhbetü'l-fiker*'de ne de *Nüzhetü'n-nazar*'da kendisinden önce ve sonra kaleme alınmış hadis usûlü külliyyatında karşılaşılan muttasıl ve munkatı' hadis taksimine⁵²¹ yer vermediğı bölümün ilgili bahsinde tarafımızca dile getirilmişti.⁵²² Onun diğer hadis usulü eseri olan *en-Nüket*'te meselenin arz ettiğı vaziyet de pek farklı değildir.⁵²³ Ayrıca konu başlığımızı teşkil eden munkatı' hadis şimdi zikrolunan munkatı'dan daha hususi bir muhtevaya sahiptir. Zira bu son munkatı', inkıtâ' senedinin hangi mevziinde olursa olsun muttasıl olmayan hadistir ve sadedinde olduğumuz diğer

⁵¹⁸ bkz. Efendioğlu, Mehmet, "Münkati'", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 12-13.

⁵¹⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 99-103.

⁵²⁰ Efendioğlu, Mehmet, "Münkati'", *DİA*, XXXII, 12-13.

⁵²¹ Dâvûd-i Karsî, *Şerhu Risâleti Usûli'l-hadîs li'l-İmâm el-Birgivi*, s. 88-89; Mahmûd et-Tahhân, *Teyşîru mustalahi'l-hadîs*, s. 77-78.

⁵²² bkz. s. 218.

⁵²³ bkz. İbn Hacer, *en-Nüket*, s. 313-314, 371-373.

munkatı‘ hadisi de kapsayan bir hüviyete sahiptir. Aralarında niseb-i erba‘adan umum husus mutlak nispeti mevcuttur. Nitekim iki munkatı‘ı tefrik etmek amacıyla bazı hadis usulü müellifleri bahsimizi teşkil edeni, munkatı‘ bi’l-ma‘na’l-e-has (daha hususi manasınca munkatı‘), diğerini ise munkatı‘ bi’l-ma‘na’l-e‘am (daha umumi manasınca munkatı‘) olarak isimlendirmiştir.⁵²⁴ Ayrıca muhtevası daha umumî olan munkatı‘; muallak, mürsel, mu‘dal, müdelles ve mürsel-i hafî ıstılâhlarını da içine alacak bir kapsamdadır.

İbn Hacer *Fethu’l-bârî*’de, Buhârî’nin farklı iki hadis hakkında verdiği munkatı‘ ve mürsel hükmünü değerlendirirken mezkûr ıstılâhların tarif ve kapsamını beyân etmektedir. Onun pür hadis usulü değerlendirmesi mahiyetinde olan bu beyanları tam da çalışmamızın hedeflediği türden olduğu için tercüme yoluyla iktibası isabetli olacaktır. Şârih şunları kaydetmektedir:

“Buhârî’nin ‘Esved’in sözü munkatı‘dır’ kavlinden⁵²⁵ muhaddislerin meşhur istimallerinin hilafına mürsel yerinde munkatı‘ itlâkının câiz olduğu hükmü elde edilir. Zira onlar munkatı‘ı tâbiî ile Hz. Peygamber arasındaki sahâbînin sukûtu sureti müstesnâ olmak üzere -ki bu nezdlerinde mürsel olarak isimlendirilir- esnâ-yı senedden bir râvinin sâkıt olduğu hadise tahsis etmişlerdir. Yine muhaddisler içinde mürsel hadisin tarifinde yer alan tâbiîyi, kibâr-ı tabiîne tahsis edenler mevcuttur. Buhârî’nin ‘Hakem’in sözü mürseldir’ ibaresinden⁵²⁶ mürsel ıstılâhının aynı şekilde sıgâr-ı tâbiînde de kullanıldığı neticesi istifade olunur. Nitekim Hakem tâbiînin yaş itibarıyla küçüklerindendir.”⁵²⁷

Bu pasajda munkatı‘ hadisin tarifinin yanı sıra mürsel hadisin tarifine, munkatı‘ın mürsel manasında kullanılmasının cevazına, bu iki ıstılâhın temelde ayrıştıkları noktaya ve mürselin tarifinde nazar-ı itibara alınan tâbiînin vasfına temas edilmiştir. İki şıktan oluşan munkatı‘ tarifinin tek şıkkının mevzu bahis edilmesi, hakkında hüküm verilen senedden tek râvinin düşmesinden kaynaklanmış olsa gerektir.

⁵²⁴ Dâvûd-i Karsî, *Şerhu Risâleti Usûli’l-hadîs li’l-İmâm el-Birgivi*, s. 89-95.

⁵²⁵ Buhârî, “Ferâiz”, 20.

⁵²⁶ Buhârî, “Ferâiz”, 19.

⁵²⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XXI, 368.

Betahsis mürsel yerinde munkatı‘ ıstılâhının kullanılmasının cevâzı ise câlib-i dikkat bir husustur. Üstelik burada kastedilen daha umumî manasınca munkatı‘ da değildir. Zira onun mürsele şâmil bir ıstılâh olduğu izahtan varestedir. Bu değerlendirme dolayısıyla munkatı‘ ile mürsel arasında tam bir mübâyenet/tebâyün-i küllî olmadığı anlaşılmaktadır. Zira birinin diğerinin yerinde istimal edilebilmesi hâliyle böyle bir neticeyi tevlit edecektir. Mürselin tarifinde kibâr-ı tâbiîn esas alınıp muhaddislere dayandırılarak sığâr-ı tâbiînün hükmünün farklı olduğunun iddia olunması ve bu yaklaşımın Buhârî’inin ibareleriyle çelişmesi detayı ise, munkatı‘ değil de mürsel hadis konusuyla irtibatlı olup ilgili bahiste incelenmiştir.⁵²⁸

Munkatı‘ konusuna, gerek *Fethu’l-bârî*’de gerekse *Hedyü’s-sârî*’de, bu nevi hadisin zayıf/merdûd olup ne delil niteliğini hâiz olabileceği ne de sahih hadisle arasında herhangi bir teâruzun tasavvur edilebileceği siyak ve ekseninde atıfta bulunmaktadır.⁵²⁹ İbn Hacer iş bu çok temel meselenin özünü şöyle vurgulamaktadır:

“Munkatı‘ zayıf hadisin bir kısmıdır. Zayıf hadis(in muârazası) ise hiçbir zaman sahih hadisi muallel hale getirmez.”⁵³⁰

İbn Hacer’in *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de oldukça kısa bir şekilde yer verdiği munkatı‘ konusu anılan eserlerde iki ana eksenle ele alınmıştır. Bunlardan ilki munkatı‘ın zayıf ve merdûd hadis cümlesinden olması, diğeri ise, tarifinin ve merdûd hadis taksimindeki yerinin netleştirilmesidir. O, yukarıda *Fethu’l-bârî*’den iktibas edilen ifadelerinden anlaşıldığı üzere konuyu bu şerhinde de aynı iki eksenle ele almıştır. Maamâfih pratiğin elbette daha ön planda olduğu *Fethu’l-bârî*’de, biraz da bu durumun ona sağladığı imkân ve avantajla hadis usulü kitaplarında hiç değinmediği teferruat kabilinden bazı bilgiler kaydetmiştir.

⁵²⁸ bkz. s. 224-229.

⁵²⁹ Konuya dair metinde iktibâs edilen pasajlara ek olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, II, 475, IV, 260, XII, 665, XV, 23, XXI, 644.

⁵³⁰ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 279. İbn Hacer’in bu öz ifadesinin aslı şöyledir:

«والمقطع من قسم الضعيف والضعيف لا يُعَلَّ الصحيح»

Nuhbe ve *Nüzhe*'nin tertibini esas almak suretiyle buraya kadar işlediğimiz merdûd hadis nevilerini İbn Hacer, sukûtun vâzih kısmından addetmektedir. Bunlara ilave olarak mezkûr nevilerin *Fethu'l-bâri*'deki tezahürlerinin genel çerçevesini yansıtmakta olan pasajlar ise çalışmamızın şimdiye kadarki bölümünde tarafımızca arz edilip değerlendirilmiştir. Hadis ilminde çok önemli bir yeri olan muallak, mürsel, mu'dal ve munkatı' kavramlarının, çalışmanın hedefleri ve tasarlanan hacmine mütenasip olarak ortaya konulduğu mülahazasıyla bu miktarla iktifâ edilerek artık sukût-ı hafî bahsine intikal etmek muvafık olacaktır.

2. Hafî Sukût

İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar*'da takip ettiği konu sıralamasına tarafımızca uyularak sukût-ı râvi dolayısıyla zayıf olan hadis çeşitleri takdim edilmiş ve bu konunun iki ana başlığından ilki hitâma ermişti. Şöyle ki, müellif mezkûr eserlerinde muallak, mürsel, mu'dal ve munkatı' hadis bahislerini tamamladıktan sonra, râvi sukûtun vâzih ve hafî olmak üzere iki şekilde olabileceğini kaydetmişti. Onun ibarelerinin akışından, sayılan dört hadis nevinde râvi sukûtunun herkes tarafından tespit edebilecek açıklıkta (vâzih) olduğu anlaşılmış ve bunlar sukût-ı râvi konusunun ilk ana başlığı altında ele alınmıştı. Keza, belli seviyeyi hâiz her muhaddisin ihâta edebileceği bu vâzih sukûtun, mezkûr şerhte ifade edildiği gibi muâsır olmamaları veya muâsır olsalar bile hâl-i hayatlarında hiç bir araya gelmemeleri hasebiyle râvi ile şeyh arasında herhangi bir likâ/mülâkâtın bulunmaması ile idrâk edilebileceği yukarıda kaydedilmişti.⁵³¹ Sukût-ı râvinin işbu vâzih kısmına mukâbil bir de hafî olanı vardır ki, paragrafin başlığından anlaşılacağı üzere aşağıda yer alacak satırlar onun tafsiline hasredilecektir.

Tespiti için ileri derecede bir hazâkat ve maharet gerektiren, ancak hadislerin tariklerine ve isnadlarının barındırdığı illetlere vâkîf ve muttali olan hadis imamlarının tespit edebileceği bu nevi sukût, İbn Hacer tarafından hafî olarak nitelendirilmiştir. Senedi sukût-ı hafî kusurlarıyla malûl olan hadisler ise, müdelles ve mürsel-i hafî olmak üzere iki kısımdır.⁵³²

⁵³¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 103-104.

⁵³² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 99-103.

a. Müdelles

Nüzhetü 'n-nazar' da kaydedildiğine göre, karanlığın nur ile ihtilâtı manasına gelen “deles” masdarından müştak olan müdelles⁵³³ isminin bu hadise verilmesi, râvisinin hadisi bizzat kendisinden dinlediği kişiyi zikretmeyip bilakis onu doğrudan kendisinden almadığı başka birisinden işittiğini ihâm edecek surette nakletmesinden dolayıdır. Müdelles “an” ve “kâle” gibi, müdellis râvi ile hadisi kendisinden naklettiği kişi arasında likâ/mülâkâtın gerçekleşmiş olması ihtimalini hâiz bir sîga ile vârid olur. Hiçbir surette mecaza hamledilemeyecek sarîh bir semâ‘ sîgası ile vaki olduğunda ise bu artık tedlis olmaktan çıkıp kizbe girer.⁵³⁴

İbn Hacer’in *Nüzhetü 'n-nazar'* da en sahih olmakla nitelediği görüşe göre, tedlisi sâbit ancak âdil olan bir râvi hakkında hüküm, semâ‘ ve tahdis sîgalarını tasrih ettiği hadisler hâric rivâyetlerinin kabul olunmamasıdır.⁵³⁵

Fethu 'l-bârî tarandığında çok sayıda tedlis, müdelles ve müdellis lafzıyla karşılaşılır. Bunların büyük çoğunluğu ismi mezkûr râvinin müdellis olup olmadığı, şayet müdellis bir râvi ise özellikle yer aldığı isnad ve hadis açısından nasıl değerlendirilmesi icap ettiği ile ilgilidir.⁵³⁶ Bazı değerlendirmeler ise bu kabil râvilerin an‘ane tarikiyle rivâyetlerini merkeze alıp sonuca bağlamaya matuftur.⁵³⁷ Tedlisle ilgili ince teorik bilgiler vermekten veya kaydedilen teorik malumatı derinleştirmek gibi fonksiyonlar icra etmekten ziyade tamamen pratiğe dönük olan bu değerlendirmeler çalışmamızın kapsam ve hedeflerinin dışında kaldığı için iktibaslarına ihtiyaç hissedilmemiştir. Diğer taraftan söz konusu değerlendirmelerin bir kısmı “kâle” ve “an” sîgaları hakkında, bir kısmı da an‘ane tariki etrâfında olduğundan ve İbn Hacer bütün bunları tahammül ve edâ sîgaları bahsinde ele aldığından, çalışmamız boyunca olduğu gibi yine onun tertibine riâyetle,

⁵³³ bkz. Erul, Bünyamin, “Müdelles”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 262-264.

⁵³⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 104-105.

⁵³⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 105.

⁵³⁶ Örnek olarak bkz. İbn Hacer, *Hedyü 's-sârî*, II, 334; *Fethu 'l-bârî*, I, 191, 206, 224, 242, 270, VI, 125-126, IX, 273, XVII, 228, 253-255, XIX, 314.

⁵³⁷ Misâl olmak üzere bkz. İbn Hacer, *Hedyü 's-sârî*, II, 299; *Fethu 'l-bârî*, I, 201-202, II, 78, VII, 110, XX, 25.

bazı iktibaslar mezkûr bahse tehir edilmiştir.⁵³⁸ Burada sadece tedlisin konumunu ortaya koyan şu satırlarla iktifa edilecektir:

“Açık bir sebep olmadıkça Buhârî râvilerinden hiçbiri hakkında ta‘n kabul edilemez. Zira cerh ve ta‘n sebepleri muhtelif olup bunlar beş madde üzerinde deverân eder: Bid‘at, muhâlefet, galat, cehâlet-i hâl ve râvinin tedlîs veya irsâli neticesinde hadisin senedinde inkıta bulunduğu iddiası.”⁵³⁹

İbn Hacer’in müdellis râvilerle ilgili *Ta‘rîfü ehli (üli)‘t-takdîs bi-merâtibi‘l-mevsûfîn bi‘t-tedlîs/Tabakâtü‘l-müdellisîn* adlı bir eseri bulunmaktadır. Alâî’nin (v. 761/1359) *Câmi‘u‘t-tahsîl fî ahkâmi‘l-merâsîl*’ini ihtisar edip ona önemli ilâveler yaptığı eseri İbn Hacer, 815’te (1412) 152 müdellis râviye yer vermek suretiyle tamamlamıştır. Eserine daha sonra bazı eklemeler de yapmıştır.⁵⁴⁰

b. Mürsel-i Hafî

İbn Hacer’e göre mürsel-i hafî de tıpkı müdelles gibi senedindeki sukûtun hafî olduğu hadislerdendir.⁵⁴¹ Râvi ile merviyân anı muâsır olmalarına rağmen aralarında likâ/mülâkât söz konusu değilse, isnadı bu keyfiyete sahip olan hadise mürsel-i hafî adı verilmiştir.⁵⁴²

İbn Hacer *Nüzhetü‘n-nazar*’da müdelles hadis ile mürsel-i hafî arasında ince bir fark bulunduğunu, tedlîsin likâsı bilinen râvilerin mâbeynindeki hafî sukûtlar için, irsâl-i

⁵³⁸ bkz. s. 341-344.

⁵³⁹ İbn Hacer, *Hedyü‘l-sârî*, II, 343-344.

⁵⁴⁰ Kandemir, “İbn Hacer”, *DİA*, XIX, 524.

Bu eser için bkz. İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Ta‘rîfü ehli‘t-takdîs bi-merâtibi‘l-mevsûfîn bi‘t-tedlîs/Tabakâtü‘l-müdellisîn* (thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî), Riyad: İdâretü‘l-Buhûsi‘l-İslâmiyye, 1413/1993; “*Ta‘rîfü ehli‘t-takdîs bi-merâtibi‘l-mevsûfîne bi‘t-tedlîs (Tabakâtü‘l-müdellisîn)*”, Çeviren: Veysel Özdemir, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2014, cilt: IV, sayı: 8, s. 183-215.

⁵⁴¹ bkz. Polat, “Mürsel”, *DİA*, XXXII, 52-54.

⁵⁴² İbn Hacer, *Nüzhetü‘n-nazar*, s. 105.

hafî'nin ise muâsır olup bilakis birbirlerine mülâkî oldukları bilinmemekten neş'et eden sukût-ı hafiler için mevzu bahis olduğunu kaydetmiştir.⁵⁴³

İbn Hacer'e göre müdelles ile mürsel-i hafînin aynı şeyler olduğunu temellendirenler olsa da, doğru olan bunların aralarının tefrik ve temyiz edilmesidir. Nitekim tedliste likâyı şart koşarak onu mürsel-i hafîden tefrik edenler içinde İmam Şâfiî ve Ebû Bekr el-Bezzâr (v. 292/905) da vardır. Üstelik Hatîb el-Bağdâdî'nin (v. 463/1071) *el-Kifâye*'deki ifadeleri tedlîs ile irsâl-i hafînin temyizini iktizâ etmektedir.⁵⁴⁴

Son olarak şu ilave edilmelidir ki, İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* boyunca mürsel-i hafî istilahına sarahaten hiç atıfta bulunmamıştır.

Mürsel-i hafî senedinden râvî sâkıt olması sebebiyle merdûd addedilen hadislerin sonuncusudur ve bu hadis neviyle birlikte sukût-ı râvî konusu nihayete ermektedir. Buradan itibaren râvinin ta'n ve cerh edilmesi sebebiyle reddolunan hadisler ve onlara müteallik meseleler ele alınacaktır.

B. RÂVİSİNİN CERH EDİLMESİ SEBEBİYLE ZAYIF OLAN HADİSLER

İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'deki merdûd haber siyakına göre bir hadis ya isnâdından râvî/ler sâkıt olduğu için veya râvisi ta'na uğradığı için reddolunur. İlk şık bir önceki başlığın konusu olup orada etraflıca ele alınmıştır. Râvinin ta'nı⁵⁴⁵ ise -İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'de yer verdiği sıra ile- kizb, töhmet-i kizb, fuşş-i galat, kesret-i gaflet, fîsk, vehem/vehim, muhalefet, cehâlet, bid'at ve sû-i hıfzdan ibaret olan on maddeden biri sebebiyle olur. Bu on madde hadis usûlü müelliflerince metâ'in-i aşere olarak tesmiye edilmiştir.

1. Metâ'in-i Aşere

Muhaddisler hadis râvilerinin ta'n ve cerhe uğradığı mevzilerin yani, ta'n sebeplerinin ona inhisar ettiğini tespit edip bunları ifade eden şemsiye bir kavram olarak

⁵⁴³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 105.

⁵⁴⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 105-106.

⁵⁴⁵ bkz. Erul, Bünyamin, "Ta'n", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXIX, 558-560.

eserlerinde metâ'in-i aşere ıstılahına yer vermişlerdir.⁵⁴⁶ Nitekim İbn Hacer de, *Nuhbetü'l-fiker* nâm eserinde -bizzat bu ifade ve tabiri kullanmaksızın- söz konusu on sebebi bir maslahata mebni olarak sıralamıştır. Onun verdiği sırayla metâ'in-i aşere şunlardır: 1. Kizb, 2. İttihâmü'r-râvî bi'l-kizb/Töhmet-i kizb, 3. Fuşş-i galat, 4. Gaflet, 5. Fisk, 6. Vehm/Vehem, 7. Muhâlefet, 8. Cehâlet, 9. Bid'at, 10. Sû-i hıfz.

İbn Hacer muhaddisler tarafından bi'l-istikrâ tespit edilmiş olan bu on maddenin beş tanesinin râvinin adâletine müteallik, diğer beş tanesinin ise râvinin zaptına müteveccih olduğunu öncelikle kaydetmiştir. Ancak o, nazar-ı dikkate aldığı başkaca bir maslahata binaen bu maddeleri anılan ilgi merkezinde kategorize etmemiştir. Zira kendisi mezkûr ta'n unsurlarını daha şedid ve ağır olandan nispeten hafif olana doğru bir inişle sıralamayı maksada daha muvafık bulmuştur. Metâ'in-i aşereden adâlete müteallik olanlar kizb, töhmet-i kizb, fisk, cehâlet ve bid'at iken, zapta tealluk edenler fuşş-i galat, gaflet, vehm/vehem, muhâlefet ve sû-i hıfzdır.

İbn Hacer ne *Fethu'l-bârî*'de ne de onun mukaddimesi olan *Hedyü's-sârî*'de bizzat metâ'in-i aşere ıstılahını zikretmez. Ancak kendisi, *Hedyü's-sârî*'nin ta'na uğramış Buhârî râvilerinin müdafaasına tahsis edilen dokuzuncu faslının girişinde konuya genel olarak temas etmekte ve şunları kaydetmektedir:

“Açık bir sebep olmadıkça Buhârî râvilerinden hiçbiri hakkında ta'n kabul edilemez. Zira cerh ve ta'n sebepleri muhtelif olup bunlar beş madde üzerinde deverân eder: Bid'at, muhâlefet, galat, cehâlet-i hâl ve râvinin tedlîs veya irsâli neticesinde hadisın senedinde inkıta bulunduğu iddiası.”⁵⁴⁷

İbn Hacer'in yukarıda iktibas olunan ifadelerini iki açıdan değerlendirmek mümkündür. İlki şârihin buradaki kastı, ta'n sebeplerini bütün nüanslarıyla inceden inceye ele almak değil de, belli başlılarını zikrederek genel bir çerçeve ortaya koymaktır. Binâenaleyh sebeplerden beş tanesiyle iktifa edilmiştir. Başka bir açıdan bakıldığında şu da söylenebilir: İbn Hacer bu fasılda ta'na uğrayan Buhârî râvileri hakkında konuşmaktadır ve onlar için mevzu bahis olan veya olabilecek ta'n mevzileri ise yalnızca

⁵⁴⁶ bkz. Erul, “Ta'n”, *DİA*, XXXIX, 558-560.

⁵⁴⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 343-344.

sayılan beş başlıktan ibarettir. Dolayısıyla ta'n vecihleri onun farklı eserlerinde muhtelif sayılarla ifade edilmiş olsa da bu sayıların arasını telif etmek zor değildir ve buradan yola çıkılarak bir tutarsılık iddiasına kapı aralamak pek mümkün gözükmemektedir.

Mezkûr on maddenin İbn Hacer'in *Nüzhetü 'n-nazar*'da ortaya koyduğu çerçeve ve kısalıkta izahına girişmek, hem çalışma boyunca esas aldığımız prensibi sürdürmek hem de sayılan sebeplerin içeriklerinin vuzuha kavuşması bakımından isabetli olacaktır.

İbn Hacer *Nuhbetü 'l-fiker*'de metâ'in-i aşereyi sayarken *Nüzhetü 'n-nazar*'da kısa izahlarla bunların çerçevesini çizmektedir.⁵⁴⁸ Söz konusu çerçeve aşağıdaki gibidir:

a. Kizb

Ona göre râvinin söylemediği bir şeyi bile isteye (taammüden) Hz. Peygamber'e nispet edip ondan nakletmesi, yani râvinin bilhassa hadis naklinde yalan beyanda bulunması bu ıstılahın⁵⁴⁹ ana çerçevesini oluşturur ve bir hadis râvisinin sahip olabileceği en ağır kusuru teşkil eder.⁵⁵⁰ Senedinde kizb-i râvi ile mat'ûn bir râvinin bulunduğu hadis mevzudur.⁵⁵¹

Kizb-i râviye dair İbn Hacer'in *Fethu 'l-bârî*'de yer alan değerlendirmeleri bu ta'n maddesinden neşet eden mevzu hadis başlığında ele alınacaktır. Öte yandan bu eserde kizb ıstılahına dâir değerlendirme içermeyen bazı atıflar mevcuttur.⁵⁵²

b. Tö Ahmet-i Kizb/İttihâmü'r-râvî bi'l-kizb

İbn Hacer'in *Nüzhetü 'n-nazar*'da yer alan ifadeleri esas alındığında tö Ahmet-i kizb⁵⁵³ iki surette hâsıl olur. İlki, râvinin sadece kendisi tarafından rivayet olunan hadisnin İslâm dininin ve şeriatının zaruri kâidelerine muhâlif bir muhtevaya sahip

⁵⁴⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 105-106.

⁵⁴⁹ bkz. Âşıkkutlu, Emin, "Kizb", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, XXVI, 126-128.

⁵⁵⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 107.

⁵⁵¹ bkz. s. 266-269.

⁵⁵² Örnek için bkz. İbn Hacer, *Hedyü 's-sârî*, II, 458, 459, 463, *Fethu 'l-bârî*, III, 511-512, VI, 378-379, XIV, 629, XV, 225, XXIII, 381-382.

⁵⁵³ bkz. Âşıkkutlu, "Kizb", *DİA*, XXVI, 126-128.

olmasıdır. İkincisi ise, her ne kadar Hz. Peygamber'in hadislerinde vâki olduğu ortaya çıkmasa da, râvinin sâir sözlerinde yalancılıkla maruf ve meşhur olmasıdır. İbn Hacer'in de işaret ettiği üzere râviden sadır olan bu ikinci hâl şenâat bakımından elbette ilkinin mâdûnunda yer almaktadır.⁵⁵⁴ Bu ta'n veçhiyle tenkide uğramış râvi tarafından nakledilen hadis muhaddislerce metrûk olarak tesmiye edilmiştir.⁵⁵⁵

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî* boyunca râvinin kizb ile ithâmı meselesine dâir herhangi bir değerlendirmesine tesadüf olunmamıştır. Mâmâfih, şerhte bu ıstılaha bazı atıflar bulunmaktadır.⁵⁵⁶

c. Fuşş-i galat

Taşıdığı kusurun şiddeti bakımından üçüncü derecede yer alan fuşş-i galat,⁵⁵⁷ râvinin hata ve galatının savâbından daha çok veya ona müsâvi olmasını ifade eder. Zira hiçbir insan hata ve nisyândan hâli değildir.⁵⁵⁸ Öte yandan bu kusura sahip bir râvinin rivayet ettiği hadis, tarifinde muhâlefeti şart kılmayanlar nezdinde münker olarak tavsif edilmiştir.⁵⁵⁹

İbn Hacer fuşş-i galat başlığına *Hedyü's-sârî*'de yer alan şu satırlarda atıfta bulunmaktadır:

“Açık bir sebep olmadıkça Buhârî râvilerinden hiçbiri hakkında ta'n kabul edilemez. Zira cerh ve ta'n sebepleri muhtelif olup bunlar beş madde üzerinde deverân eder: Bid'at, muhâlefet, galat, cehâlet-i hâl ve râvinin tedlîs veya irsâli neticesinde hadisin senedinde inkıta bulunduğu iddiası.”

İbn Hacer bu satırların devamında her bir madde hakkında genel bir çerçeve vermektedir. Onun galat ıstılâhı ile alâkalı çizdiği çerçeve ise şöyledir:

⁵⁵⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 107; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 431.

⁵⁵⁵ bkz. s. 269.

⁵⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, X, 441, XI, 142-143.

⁵⁵⁷ bkz. Polat, Selahattin, “Galat”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIII, 300.

⁵⁵⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 108; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 432.

⁵⁵⁹ bkz. s. 269-271.

“Râvinin galatı bazen çok, bazen ise azdır. Galatı çok olmakla tavsif edilen bir râvinin rivâyet ettiği hadisi, kendisi gibi olmayan başka bir râvi daha naklediyorsa burada mutemet olan, hadisin aslı olup özellikle anılan râvinin tahriç ettiği rivâyet değildir. Şayet başka bir tarik mevzu bahis değilse elbette bu hadisin sıhhatinde tevakkuf etmek icap eder ve *es-Sahîh*’de böyle bir hadis mevcut değildir. Şayet hakkındaki ‘seyyü’l-hıfz’, ‘lehû evhâm’ ve ‘lehû menâkîr’ gibi değerlendirmeler dolayısıyla râvi galatı az olmakla nitelenmişse bunun durumu da bir öncekiyle aynıdır. Ancak Buhârî mütâbaatta bu kabil râvilerin rivâyetlerine öncekilere nazaran daha fazla yer vermektedir.”⁵⁶⁰

d. Kesret-i gaflet

Bir ıstılâh olarak kesret-i gaflet⁵⁶¹ râvinin hıfz ve itkândan gafletinin çok olması manasına gelmektedir. Çünkü bir dereceye kadar olan gafletten sâlim bulunan neredeyse hiç kimse yoktur.⁵⁶² Bu ta‘n maddesi de hadisi münker kılar.⁵⁶³

Bir ta‘n sebebi olarak kesret-i gaflete dair *Fethu’l-bârî*’de herhangi bir teorik değerlendirme söz konusu değildir. Ancak özellikle mukaddimesinde olmak üzere kendisine bazı atıflar bulunmaktadır.⁵⁶⁴

e. Fısk

Fısk⁵⁶⁵, hadd-i zâtında kişinin küfre kadar bâliğ olmayan kavli veya fi‘lî cürüm ve günahlarına şâmil bir içeriğe sahiptir ve hiç şüphesiz bu bahiste râvinin küfrü saded hâricidir. Fısk ile metâ‘in-i aşerenin ilk iki maddesini teşkil eden kizb arasında umum husus mutlak nispeti söz konusudur. Zira kizb de fısk cümlesindendir. Ancak ilm-i hadiste kizbin, râvinin adaletine getirdiği hâlel ve ona verdiği hasar daha fazla olduğu için

⁵⁶⁰ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 344. Değerlendirme içermeyen mücerret atıflar için bkz. İbn Hacer, *a.g.e.*, II, 364, 399, 443, 481, *Fethu’l-bârî*, X, 441, XV, 424, XXI, 530.

⁵⁶¹ bkz. Polat, Selahattin, “Gaflet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIII, 285-286.

⁵⁶² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 108; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 432.

⁵⁶³ bkz. s. 269-271.

⁵⁶⁴ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 361, 365, 366, 390, *Fethu’l-bârî*, XVI, 458.

⁵⁶⁵ bkz. Âşıkkutlu, Emin, “Fısk”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIII, 38-39.

müstakil olarak ve ta'n vecihlerinin başında zikredilmektedir. İtikâdî fisk ise bu fennin âlimleri tarafından bid'at başlığında ayrıca değerlendirilmektedir.⁵⁶⁶ Burada dikkat çekici olan husus ise, genel yaklaşımın aksine itikâdî problemlerin (bid'at) amelî problemlerden ehven bir konumda mütâlaa edilmesidir. Muhaddislere göre fisk ile mat'ûn râvinin naklettiği hadis de münkerdir.⁵⁶⁷

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de, bir ta'n veçhi olarak râvinin fiskına dair açık bir değerlendirmesine tesadüf edilmemiştir. Üstelik eserde bu ıstılaha atıf da çok azdır.⁵⁶⁸

f. Vehm/Vehem

Metâ'in-i aşereden biri de vehem/vehmdir ki,⁵⁶⁹ râvinin hadisi tevehhüm yoluyla nakletmesi demektir.⁵⁷⁰ Tevehhüm kişide bulunan şekkin olumlu ve râcih tarafını değil de olumsuz ve mercûh yönünü ifade eden bir kavramdır.⁵⁷¹ İleride geleceği üzere vehm ile ta'n ve cerh edilmiş bir râvinin naklettiği hadis muhaddisler tarafından muallel olarak isimlendirilir.⁵⁷²

Muhaddisler vehmin, çok olması ve râviye galebe çalması halinde merdûd olduğunu dile getirmişlerdir. Nitekim Abdurrahman b. Mehdî (v. 198/813-14) konuyla alakalı olarak râvilerin temelde üç farklı karakteri hâiz olduklarını dile getirmektedir. Onlardan bazıları hıfz ve itkân sahibi râvilerdir ki, böylelerinin rivâyetlerini kabulde herhangi bir ihtilaf yoktur. Diğer bir grup râviden ise zaman zaman vehm sadır olur ki, bu onların gâlip hâli olmadığı için hadisleri terk olunmaz. Son kümede yer alan râvilerin nakillerinde baskın olan ise vehm olup rivâyetleri terk olunur.⁵⁷³

⁵⁶⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 108; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 432-433.

⁵⁶⁷ bkz. s. 269-271.

⁵⁶⁸ Misâl olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 354, V, 244.

⁵⁶⁹ bkz. Erul, Bünyamin, "Vehim", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, LXII, 616-617.

⁵⁷⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 108.

⁵⁷¹ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 433.

⁵⁷² bkz. s. 271-273.

⁵⁷³ Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Kitâbü't-Temyîz* (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), 3. bs., Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1410/1990, s. 15; Râmezü'r-müzî, Ebû

İbn Hacer'in vehimle ilgili olarak *Fethu'l-bârî*'de yer verdiği bir değerlendirme tarafımızca son olarak kaydedilen konuya benzer bir içeriktedir. Zira kendisi mezkûr şerhinde, sika râvinin rivayet ettiği hadisin bir mevziinde ortaya çıkan vehmin, özellikle de bu vehm bir mahzurun irtikâbını istilzam etmiyorsa, hadisi tamamen ıskât etmeyeceğini dile getirmiştir.⁵⁷⁴ Ancak burada râvinin vehminin az veya çok olması değil, vehm kategorisinde mütâlâa edilen her kusurun aynı mahiyet ve ağırlıkta olmaması ve dolayısıyla bazı vehmlerin hadise hâlel getirmeyeceği değerlendirme konusu yapılmaktadır.

g. Muhâlefet

Bir ta'ın sebebi olarak muhâlefet,⁵⁷⁵ râvinin rivâyetinin kendinden daha sika bir râviye veya aded bakımından daha fazla sika râviye (sikât) muhâlif olmasıdır.⁵⁷⁶ *Nuhbe* ve *Nüzhe* üzerine bir hâşiye kaleme almış olan Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605) eserinde muhâlefet-i sikâtı fisktân sonra zikrettiği için İbn Hacer'i tenkit etmektedir. Zira râvinin muhâlefetinin bu fende en ağır kusur kabul edilen kizble münâsebet ve yakınlığı onun

Muhammed b. Hallâd el-Hasen b. Abdurrahman b. Hallâd er-Râmehürmüzî el-Fârisî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* (thk. Muhammed Acâc el-Hatîb), 3. bs., Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1404/1984, s. 406; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (thk. Ebû Abdullah es-Sûrkî ve İbrâhim Hamdi el-Medenî), Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y., s. 143; İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî, *Şürûtü'l-eimme* (thk. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî), Riyad: Dârü'l-Müslim, 1416/1995, s. 82; Şümünnî, Ebu Abdullah Muhammed b. Hasan b. Yahya eş-Şümünnî, *Neticetü'n-nazar fî Nuhbeti'l-fiker* (thk. İntisar Kays Muhammed Nayif el-Kaysi), Dımaşk: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1430/2009, s. 173; Hâlid el-Gusn, Hâlid b. Sâlih b. İbrâhîm el-Gusn, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahı ehli'l-eser alâ dav'i menâhici'l-mütekaddimîn ve tahrîrâtı'l-müteahhirîn*, Beyrut: Dâru Kurtuba, 1438/2017, s. 141.

⁵⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 485. Bu ıstılaha atfın çok sayıdaki örneğinden birkaçı için bkz. a.g.m., *Hedyü's-sârî*, II, 387, 413, 436, , 439, 458, 487, *Fethu'l-bârî*, I, 61, 176, 210, 276, 293, XIX, 248, XVIII, 625, XXIV, 209.

⁵⁷⁵ bkz. Âşıkkutlu, Emin, “Muhalefet”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 401-402.

⁵⁷⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 108.

fi‘lî fiskına nazaran çok daha fazladır. Dolayısıyla muhâlefet-i sikâtın takdim olunup fiskın tehir edilmesi maksada daha lâyıktır.⁵⁷⁷

Muhâlefet-i sikât sebebiyle ortaya çıkan zayıf hadisler elbette barındırdıkları muhalefetin mahiyet ve keyfiyetine göre farklı isimler almaktadırlar. İbn Hacer *Nuhbetü’l-fiker*’de yer verdiği müdrec,⁵⁷⁸ maktûb,⁵⁷⁹ el-mezîd fî muttasili’l-esânîd,⁵⁸⁰ muztarib,⁵⁸¹ musahhaf⁵⁸² ve muharref⁵⁸³ hadisi hep muahlefet üzerine temellendirmiştir.⁵⁸⁴

İbn Hacer *Fethu’l-bârî*’nin muhtelif sayfalarında bir ta‘n sebebi olarak muhâlefete atıfta bulunmaktadır. Bunların başında yukarıda değerlendirdiğimiz, aralarında sika râvîlere muhalefetin de bulunduğu cerh sebeplerinin genel olarak sayıldığı bölüm gelir.⁵⁸⁵ *Hedyü’s-sârî*’de bulunan atıf üzerine aynı değerlendirmeleri tekrar etmeden kısaca ifade etmek gerekirse İbn Hacer’e göre beş sebep cerh ve ta‘n için medar teşkil etmektedir. Bunlar bid‘at, muhâlefet, galat, cehâlet-i hâl ve râvinin tedlîs veya irsâli neticesinde hadisin senedinde inkıta bulunduğu iddiasından ibarettir.⁵⁸⁶

İbn Hacer aynı satırların devâmında muhâlefet başlığını biraz daha açmakta ve bu kusura sahip râvinin naklettiği hadis hakkında muhaddislerin hangi hükümlere vardığını açıklamaktadır. Onun söz konusu satırları şöyledir:

⁵⁷⁷ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 433.

⁵⁷⁸ bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Müdrec”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 472-473.

⁵⁷⁹ bkz. Ertürk, Mustafa, “Maktûb”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 447-448.

⁵⁸⁰ bkz. Şahyar, Ataullah, “Mezîd fî muttasili’l-esânîd”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 544-545.

⁵⁸¹ bkz. Yücel, Ahmet, “Muztarib”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 422.

⁵⁸² bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Musahhaf”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 229-230.

⁵⁸³ bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Muharref”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 4.

⁵⁸⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 114-118.

⁵⁸⁵ bkz. 251-252.

⁵⁸⁶ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 343-344.

“Muhâlefetten şüzûz ve nekâret meseleleri neş’et eder. Nitekim zapt sahibi yahut sadûk râvi bir şey rivâyet eder, aynı hususu zaptı kendisinden daha kavi veya seviye bakımından kendisine müsavi ancak sayıca daha fazla olan râviler, muhaddislerin vaz ettikleri kâideler muvâcehesinde hiçbir surette cem ve telifin mümkün olmadığı haysiyette muhâlif bir içerikle naklederlerse, bu hadis şâzıdır. Bazen muhâlefet şiddet kesbeder veya hıfz daha zayıf bir karakter arz eder de bu sefer muhâlif pozisyonadaki hadisin münker olduğuna hükmolunur.”⁵⁸⁷

Hedyü’s-sârî’nin mezkûr satırlarında, tariflerinde muâlefetin yer aldığı iki ıstılaha, şâz ile münkerin çerçevesine işaret edilmektedir. İbn Hacer *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de aynı ıstıhlara aynı çerçevede yer verdiği gibi, bunların karşılarında konumlanan ıstıhlara da birlikte temas etmiştir. Çalışmamızın ilgili bölümünde de geçtiği üzere⁵⁸⁸ sika veya sadûk bir râvinin kendinden daha râcih olan râvi ya da râvilerin rivâyetine muhâlif ve münâfi olarak naklettiği hadise şâz,⁵⁸⁹ mukâbilinde konumlanan hadise ise mahfûz⁵⁹⁰ denilmektedir. Muhâlefet eden râvi aynı zamanda zayıf bir râvi ise hadisi münker⁵⁹¹ olarak nitelenirken mukâbilinde bulunan hadis ma’rûf⁵⁹² diye tesmiye olunmaktadır.⁵⁹³

İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*’de, muhalefet konusunun *Nuhbe* ile *Nüzhe*’de hiç değinmediği kritik öneme sahip bazı noktalarına temas etmektedir. İşaret olunan satırlar şunlardır:

“Sika râvilere muhâlefet ancak çok olduğu zaman zarar verir.”⁵⁹⁴

⁵⁸⁷ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 344.

⁵⁸⁸ bkz. 211-212, 282-288.

⁵⁸⁹ bkz. Aydın, “Şâz”, *DİA*, XXXVIII, 385.

⁵⁹⁰ bkz. Efendioğlu, “Mahfûz”, *DİA*, XXVII, 334-335.

⁵⁹¹ bkz. Efendioğlu, “Münker”, *DİA*, XXXII, 13-14.

⁵⁹² bkz. Efendioğlu, “Ma’rûf”, *DİA*, XXVIII, 66.

⁵⁹³ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 90-92.

⁵⁹⁴ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 363.

“Hıfz sâhibi bir râvinin muhâlefet etmiş olması, hıfzı kendinden daha kuvvetli olan râviye hâlel getirmez.”⁵⁹⁵

“Bir râvi hakkında dile getirilmiş, “Kendisine muhâlefet olunmuştur” veya “Hadisine muhâlefet edilir” gibi cerh lafızları makbul değil merdûd olup zaaf icap ve iktiza etmez.”⁵⁹⁶

“Münker hadis rivâyeti ancak çok olduğu zaman zarar verir.”⁵⁹⁷

h. Cehâlet

Metâ‘in-i aşereden bir diğeri cehâlet-i râvi olup⁵⁹⁸ istilâhen hadisin râvilerinden birinin meçhul kalması manasındadır. Râvinin adâletine müteallik bir ta‘n veçhi olan cehâlet, İbn Hacer’in *Nuhbe* ve *Nüzhe*’deki beyanlarına atfen üç temel sebepten kaynaklanmaktadır. Bunlardan birincisi râvinin isim, künye, lakap, sıfat, meslek (hırfet), nesep gibi tanınmaya vesile olan çok sayıda unsura sahip olup bunlardan bir ve birkaçıyla şöhret bulmasına karşın hadisin senedinde bir maksada binâen meşhur olmadığı yönüyle zikredilmesidir. Muhaddisler bu kabil râviler için *Muvazzih* başlığı taşıyan eserler kaleme almışlardır. İkicisi râvinin az hadis rivâyet etmesi ve dolayısıyla kendisinden hadis ahz edenlerin çok olmamasıdır. *Vuhdân* başlığına sahip eserler bu tür râvilere tahsis edilmiştir. Üçüncüsü ise ihtisar kasdıyla râvinin senedde ismen yer almaması, onun yerinde filânca, bir hoca, bir adam veya bazıları gibi müphem ifadeler kullanılmasıdır. Mübhem râviler⁵⁹⁹ hadisin diğeri bir tariklerinde ismen vârid olmalarıyla teşhis edilişirler. Bu nevi râviler *Mübhemât* adıyla yazılmış kitaplarda toplanmıştır. İbn Hacer’in en sahih olarak nitelediği görüşe göre râvinin, “Bana bir sika haber verdi” demesi gibi ta‘dîl lafzıyla ibhâm edilmiş olsa bile mübhem râvinin rivâyeti kabul olunmaz. Çünkü bir münekkidin sika olarak değerlendirdiği kişi bir başkası tarafından cerh edilmiş olabilir.

⁵⁹⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XV, 193-195.

⁵⁹⁶ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 353, 479.

⁵⁹⁷ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 363.

⁵⁹⁸ bkz. Çakan, İsmail Lütfi, “Cehâlet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, VII, 219.

⁵⁹⁹ İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî*’de yer alan bazı mübhem/ibhâm atıfları için bkz. I, 107-108, 184, 208, 217, 228, 278, 333, 412, 441, 476.

Nitekim mürsel hadis tam da bu nükteden dolayı makbul addedilmemiştir. Diğer taraftan râvisin adâletli olması, hadisin kabul şartlarının başında gelir. Mübhem râvilerin şahsı tanınmazken onların adâletlerinin bilinmesi nasıl tasavvur edilebilir?⁶⁰⁰

Yukarıda kaydedilen malumat muvâcehesinde, râvi ismen zikredilip kendisinden rivayette başka bir râvi infirâd/teferrüd etmiş olursa buna mechûlü'l-ayn denir. Mechûlü'l-ayn olan râvinin hadisi, kendisinden rivâyette tek kalmış olan râvi dışında biri tarafından tevsik olunmadıkça veya söz konusu münferit râvi tezkiye ve tevsik hususunda ehil olmadıkça kabul edilmez. Eğer râvi, kendisinden iki veya daha fazla kişi rivâyette bulunmasına rağmen tevsik ve tezkiye olunmazsa bu râviye mechûlü'l-hâl denildiği gibi mestûr de itlak olunur. Mestûr râvinin rivâyetini bazı âlimler bilâ kayd ü şart kabul ederken cumhûr-i muhaddisîn mutlak olarak reddetmiştir. İbn Hacer'in tahkikine göre ise, mestûr ile iki tarafa ihtimali olan mübhem ve mechûlü'l-ayn râvilerin rivâyetleri üzerine mutlak olarak red veya kabulle hükmetmemek; İmâmü'l-Harameyn'in de dediği gibi hallerinin açıklığa kavuşmasına bağlı olduğunu söylemek daha doğru bir yaklaşımdır. İbnü's-Salâh müfesser olmayan cerhte de benzer bir kanaat serdetmiştir.⁶⁰¹

Fethu'l-bârî'de yukarıda çerçevesi verilen mechûlü'l-ayna misal teşkil edebilecek güzel bir değerlendirme mevcuttur. Üstelik bu değerlendirmenin mezkûr olduğu pasajın, teferrüd ve Buhârî'nin eserinde esas ittihaz ettiği kriterlerle ilgili yönleri de bulunmaktadır. Bahse konu pasaj şöyledir:

“Hadisi⁶⁰² Ömer b. Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im'den İbn Şihâb ez-Zührî dışında kimse rivayet etmemiştir. Öte yandan Nesâî onu tevsik etmiş, sika bir ravi olduğunu söylemiştir. Hadisin isnadında karşımıza çıkan bu keyfiyet, Buhârî'nin kıstaslarından birinin de, kitabında tahriç ettiği hadis/ler/i hiçbir tabakada ikiden daha az râvinin rivayet etmemesi olduğu zu'munda olanları reddetmek için güzel bir misaldir. Çünkü bu hadisi Muhammed b. Cübeyr'den

⁶⁰⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 121-124.

⁶⁰¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 124-125; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 514-521.

⁶⁰² Buhârî, “Cihâd”, 24.

oğlu Ömer'den başka, Ömer b. Muhammed'den de Zührî dışında kimse rivayet etmemiştir. Zührî bu hadisin Ömer b. Muhammed'den rivayetinde mutlak olarak teferrüd etmiş olmakla beraber, onun Muhammed b. Cübeyr'den birçok hadisi semâ yoluyla aldığı da bir vâkıdır. Allah her şeyi daha iyi bilir amma, Zührî sanki bu hadisi ondan bizzat işitmemiş, oğlundan tahammül etmiştir.”⁶⁰³

İbn Hacer'in cehâlet ve meçhul râviler hususunda *Fethu 'l-bârî*'de kendisine yer bulmuş olan diğer bazı değerlendirmeleri ise şunlardır:

“Mechûl râviler âdil değildirler.”⁶⁰⁴

“Râvinin cehâleti hadisi zayıf kılar. Mechûl râvinin rivayeti delil olmaz.”⁶⁰⁵

“Mübhem râvi, meçhul râvinin misli olup rivâyeti zayıftır.”⁶⁰⁶

“Buhârî'nin kendisinden rivâyette bulunduğu bir râvi cehâlet sebebiyle zayıf addedilmez.”⁶⁰⁷

“Dört adet sika râvinin kendisinden hadis rivâyet ettiği bir râvi meçhul değildir.”⁶⁰⁸

1. Bid‘at

Bir diğer ta‘n veçhi olan bid‘at,⁶⁰⁹ muânede/inat yoluyla değil de, bir nevi şüphe ile Hz. Peygamber'den ve ashâbından maruf olanın hilâfına olarak ihdâs olunan şeye itikad etmektir. İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de yer alan beyanları çerçevesinde bid‘at ikiye ayrılır. İlki bid‘at-i mükeffiredir ki, râvinin küfrü icap eden bir itikada sahip olması

⁶⁰³ İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, IX, 67.

⁶⁰⁴ İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, XXIV, 144-146.

⁶⁰⁵ İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, I, 512-514, V, 177-178, X, 547-549, XV, 345-347, XVII, 226-228, 540-542.

⁶⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, X, 547-549, XVII, 70-72, XXI, 147-149.

⁶⁰⁷ İbn Hacer, *Hedyü 's-sârî*, II, 344, 362.

⁶⁰⁸ İbn Hacer, *Hedyü 's-sârî*, II, 371.

⁶⁰⁹ bkz. Âşıkkutlu, Emin, “Teşeyyu‘”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 564-565.

demektir. İkincisi ise bid‘at-i müfessika, yâni tekfir olunmasa da sahibinin fâsık olmasına yol açan bid‘at demektir.⁶¹⁰

Bid‘at-i mükeffire sahibinin rivâyetini cumhur makbul addetmez. Zayıf görüşler de olsa, mutlak manada kabul olunacağını savunanlar olduğu gibi, kendi sözünü desteklemek adına yalan söylemenin helal olduğuna inanmıyorsa makbuldür diyenler de çıkmıştır. İbn Hacer *Nüzhetü’n-nazar*’da bu meseleyi de tahkik etmiş, bid‘ati sebebiyle tekfir olunmuş herkesin rivâyetinin reddolunamayacağını dile getirmiştir. Zira ona göre her tâife muhaliflerinin ehl- bid‘at olduğunu iddia eder, hatta bazen haklarındaki tenkidi ağırlaştırıp onları tekfir eder. Biz de her tekfire mutlak olarak itibar edecek olursak bu bütün grupların kâfir olmasını iktiza eder. Burada itimada şayan olan yaklaşım şudur ki, küfür sebebiyle rivâyeti merdûd olanlar, İslâm dininde ve şeriatinde mütevâtiren sâbit ve dolayısıyla bizzarure malum olan bir emri inkâr edenler yahut onun aksine inananlardır. İşte bu keyfiyette olmayıp ilâveten zapt vasfını hâiz, üstelik de takva ve vera sahibi olan bir râvinin rivâyetini kâbule bir mani yoktur.⁶¹¹

Bid‘at-i müfessika sâhibi, yani bid‘atı asla tekfiri istilzam etmeyen râvinin rivâyetini kabul ve red konusunda ise ihtilâf olunmuştur. Böyle bir râvinin rivâyeti mutlak olarak reddolunur diyenler vardır ki İbn Hacer bu görüşü uzak bulmuştur. Bu görüş, savunucuları tarafından çoğunlukla bid‘at râvinin rivâyetini kabul etmek, hem onun bid‘atını terviç hem de kendisini referans almak demektir denilerek talil edilmektedir. Ancak İbn Hacer bu durumda, bid‘at sahibi olan bir râvinin böyle olmayan başka bir râvi ile müştereken rivâyet ettiği hadis/ler/inde kabul edilmemesi gerekeceğini ileri sürerek mezkur tahlili isabetli bulmamıştır. Küfrü icap etmeyip sahibini fâsık kılan bid‘at sahibi râvinin rivâyetinin, yukarıda da ifade edildiği gibi şayet bu kişi yalanın helal olduğuna itikat etmiyorsa mutlak manada kabul olunacağını savunanlar da vardır. İbn Hacer tarafından sahih olmakla nitelenen üçüncü görüş ise, söz konusu râvinin bid‘atine dâ‘î olmadıkça rivâyetinin kabul olunmasıdır. Zirâ dâ‘î olanların rivâyetleri kendi itikadları istikametinde tahrif etme ihtimalleri kuvvetle muhtemeldir. Buradan dâ‘î olmayan râvinin bid‘atını takviye eden içeriğe sahip bir hadisi rivâyet etmesi istisna edilmiştir ki, muhtar

⁶¹⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 108, 125; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 433-434, 521-522.

⁶¹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 125-126.

olan bu minvaldeki rivâyetin reddolunmasıdır. Nitekim Ebû Dâvûd (v. 275/889) ve Nesâî'nin (v. 303/915) hocası olan Hâfız Ebû İshâk İbrâhim b. Ya'kûb el-Cûzcânî (v. 259/873) de *Ma'rifetü(Ahvâlü)'r-ricâl* isimli eserinde⁶¹² kanaatini aynı yönde olmak üzere tasrih etmektedir.⁶¹³

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de bid'at-ı râvi hakkında hem genel çerçeve çizmekte hem de birtakım özel değerlendirmelere yer vermektedir.⁶¹⁴

“Açık bir sebep olmadıkça Buhârî râvilerinden hiçbiri hakkında ta'n kabul edilemez. Zira cerh ve ta'n sebepleri muhtelif olup bunlar beş madde üzerinde deverân eder: Bid'at, muhâlefet, galat, cehâlet-i hâl ve râvinin tedlîs veya irsâli neticesinde hadisin senedinde inkıta bulunduğu iddiası.”⁶¹⁵

“Sahîh görüş budur ki, hâricîler bid'atleri sebebiyle tekfir olunmazlar.”⁶¹⁶

“Usulünce tahammül ve edâsı tespit edildikten sonra ve husûsen kendi görüşüne dâiye olmadıkça râvinin teşeyyu'u zarar vermez.”⁶¹⁷

“Ehl-i bid'at âdil değildir.”⁶¹⁸

“Ebû'l-Arab, “Kim ki sahâbeyi sevmese, o kişi sika da âlîcenâp da değildir” demiştir.”⁶¹⁹

⁶¹² Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhim b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî el-Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl* (thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985, s. 32.

⁶¹³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 126-127.

⁶¹⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 344-345.

⁶¹⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 343-344.

⁶¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVIII, 409-411.

⁶¹⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 374; *Fethu'l-bârî*, XVII, 512-514.

⁶¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXIV, 144-146.

⁶¹⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 354.

“Ezdî, Behz b. Esed el-Basrî’nin ve Ebû Hayseme, Husayn b. Nümeyr el-Vâsıtî’nin Hz. Ali’ye karşı tarafgir tavırları sebebiyle zayıf râvi olduklarını dile getirmiştir.”⁶²⁰

j. Sû-i Hıfz

Ta‘n sebeplerinin sonuncusu sû-i hıfzdır ki,⁶²¹ râvinin isâbet canibinin hata canibine ağır basmaması; diğer bir deyişle galatının hatasından daha az olmaması demektir. Bu ifade teorik olarak hata ile savâbın müsavi olmasını da içerirken hiç şüphesiz az sayıda hatayı kapsam dışında bırakır. Zira insan hata ve galattan masum değildir.⁶²²

İstilahın çerçevesi böylece çizildikten sonra râvide görülen sû-i hıfz şayet ona lâzım ise, yani bütün hallerinde kendisinden infikâk etmeyen bir nitelikteyse, bazı muhaddisler nezdinde bu râvinin rivayeti şâz⁶²³ adını alır. Yok, eğer sû-i hıfz râviye yaşlılık, gözlerini kaybetmek, kitaplarının yanması gibi sebeplerle sonradan ârız ve târi olmuşsa, bu râvi muhtelit olarak mütâlâa edilir. İbn Hacer *Nüzhetü’n-nazar*’da muhtelit râvi hakkında verilecek hükümde rivâyet ettiği hadislerin temyiz edilip edilemeyeceği hususunun tayin edici olduğunu ifade etmektedir. Buna göre ihtilât öncesi nakilleri temyiz olunabilirse bunlar makbul addedilir. Aksi takdirde kabul veya red yolu tutulmaksızın tevakkuf etmek gerekir. Hâlinde iştibah olan râvinin nakilleri de aynı hükümdedir. İhtilat meselesi daha ziyade muhtelit râviden hadis ahzetmiş olan râvilere bakılarak tespit edilir.⁶²⁴

İbn Hacer’in en hafif ta‘n veçhi olduğu için en son zikrettiği sû-i hıfz *Fethu’l-bârî*’de yer alan şu pasajda tam da aynı çerçeveye oturtularak bahis konusu edilmektedir:

⁶²⁰ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, . 362, 370.

⁶²¹ bkz. Aydın, Abdullah, “Sûü’l-hıfz”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, XXXVII, 587-588.

⁶²² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 108, 127; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 434-434, 533-534.

⁶²³ bkz. Aydın, “Şâz”, *DİA*, XXXVIII, 385.

⁶²⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 27; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 535-538.

“Râvinin galatı bazen çok bezen ise azdır. Galatı çok olmakla tavsif edilen bir râvinin rivâyet ettiği hadisi kendisi gibi olmayan başka bir râvi daha naklediyorsa burada mutemet olan hadisin aslı olup özellikle anılan râvinin tahriç ettiği rivâyet değildir. Şayet başka bir tarik mevzu bahis değilse elbette bu hadisin sıhhatinde tevakkuf etmek icap eder ve *es-Sahîh*’de böyle bir hadis mevcut değildir. Şayet hakkındaki ‘seyyiü’l-hıfz’, ‘lehû evhâm’ ve ‘lehû menâkîr’ gibi değerlendirmeler dolayısıyla râvi, galatı az olmakla nitelenmişse bunun durumu da bir öncekiyle aynıdır. Ancak Buhârî mütâbaatta bu kabil râvilerin rivâyetlerine öncekilere nazaran daha fazla yer vermektedir.”⁶²⁵

Yukarıda tarifine işaret edilen ve teorik çerçevesi verilen ihtilât meselesinin pratiğini çok güzel bir surette yansıtmaları bakımından aşağıya derç olunan pasaj câlib-i dikkattir:

“(Ebü’n-Nadr Cerîr b. Hâzim el-Ezdî el-Basrî) hakkında İbn Sa’d, ‘Sika bir râvidir, ancak âhir ömründe ihtilât illetine müptelâ olmuştur’ dedi. Ancak benim kanaatim odur ki, ihtilâtı ona zarar vermez. Çünkü Ahmed b. Sinân, İbn Mehdî’nin ‘Onun evlatları vardı ve ihtilâtını hissettiklerinde kendisini rivâyetten menettiler’ dediğini bizzat kendisinden dinlediğini nakletmektedir.”⁶²⁶

İbn Hacer hem *Fethu’l-bârî*’de hem de mukaddimesi bulunan *Hedyü’s-sârî*’de zikredilen her iki neviyle sû-i hıfz maddesine müteaddit defalar atıfta bulunmaktadır.⁶²⁷

2. Mevzû

Merdûd hadislerin en ağır ve şedid nevini teşkil eden mevzû,⁶²⁸ kizb-i râvi ile ta’na uğramış râvinin rivâyetine denilmektedir. İbn Hacer *Nüzhetü’n-Nazar*’da mevzû bahsine bu nevi hadislere verilen hükmün kat’î ilim değil de, zann-ı gâlib üzerine binâ edildiğini kaydederek giriş yapmaktadır. Zira kezzâb olarak nitelenen bir râvi de doğru

⁶²⁵ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 344.

⁶²⁶ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 364.

⁶²⁷ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, I, 13, II, 325, 364, 383, 395, 459, *Fethu’l-bârî*, I, 178, 206, 207, 286, III, 64, X, 441, XV, 473, XVI, 522, XXI, 361, XXIII, 289.

⁶²⁸ bkz. Kandemir, “Mevzû”, *DİA*, XXIX, 493-496.

söyleyebilir. Kendisi mezkûr eserinin bu bölümünde herhangi bir rivâyetin mevzû olduğuna değme muhaddisin hükmedemeyeceğini de kaydetmektedir.⁶²⁹

Bir rivâyetin mevzu olduğu çeşitli yollarla bilinir ve tespit olunur. Bunların başında bizzat uyduranın ikrâr ve itirafı gelmektedir. Râvi ile mervînin yani, uyduran kişi ile bizzat uydurulan metnin hâli de rivâyetin mevzu olduğuna delâlet eden karinelerdendir. Rivâyetin hiçbir surette tevil kabul etmeyecek haysiyetle Kur'ân'ın nassına, mütevâtir sünnete, kat'î icmâ'a ve sarîh akla münâkız olması bu cümledendir.⁶³⁰

Hiz. Peygamber'e âit olmadığı hâlde ona nispet edilen söz bizzat kezzâb râvi tarafından uydurulmuş olabileceği gibi; selef-i sâlihînden, eski hukemâdan veya İsrâiliyyâtta da alınmış olabilir. Hadd-i zâtında isnâdı zayıf olan bir hadise revaç vermek için sahih bir isnâd terkip etmek de mevzu hadisın karşılaşılan bir başka suretidir.⁶³¹

Bir uydurmacıyı hadis vâz'ına sevk eden âmilleri İbn Hacer'e göre şunlardır:

- Kimi zındıklarda olduğu gibi dinsizlik.
- Bazı softalarda olduğu gibi galebe-i cehl.
- Mukallidlerin bir kısmında tezâhür ettiği gibi ileri derecede asabiyet ve taassup.
- İktidar sahibi bazı kişilerin hevâ ve hevesine tebe'îyyet.
- Meşhur olmak ve insanların teveccühünü kazanmak kastıyla kimsenin bilmediği rivayetler nakletmek.

Bunların tamamı icmâ'en harâmdır. Bazı Kerrâmiye ve sûfiyye tergîb ve terhîb konusunda hadis vaz' etmenin mübâh olduğunu savunsalar da, İbn Hacer'e göre bu yaklaşım cehâletten neş'et eden bir hatâdır. Zira tergîb ve terhîb de ahkâm-ı şer'îyyeye dâhildir.⁶³²

⁶²⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 108-109.

⁶³⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 109-111.

⁶³¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 111.

⁶³² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 111-112.

Ulemâ, Hz. Peygamber'e bile isteye kendisine ait olayan bir söz isnad etmenin haram olduğunda ittifak etmiştir. Ebû Muhammed el-Cüveynî (v. 438/1047 [?]) ise hadis vaz'ı meselesinde daha ileri giderek bu fiili işleyen kişiyi tekfir etmiştir. Aynı şekilde ulemâ, "Kim yalan olduğu bilinen bir sözü bana nispet ederek naklederse, o iki yalancıdan biridir"⁶³³ hadisinden dolayı mevzu olduğunu beyan etmedikçe bu nevi rivayetleri nakletmenin haram olduğunda ittifak etmiştir.⁶³⁴

Buhârî *el-Câmi 'u's-sahîh*'in İlim Kitabı'nda Hz. Peygamber'e söylemediği bir sözü isnad eden kişinin günahına dâir hadislere yer vermiştir.⁶³⁵ İşte İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de söz konusu hadisleri şerh etmiş ve bu esnada mevzu hadise ve dolayısıyla kizbe dâir şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

"Bazı câhil topluluklar büyük bir yanılgıya düşüp tergîb ve terhîb içeren hadisler uydurdular. Bunlar, 'Biz ona iftira atmadık, belki onun şeriatını teyit ettik' dediler ve Hz. Peygamber'e söylemediği bir şeyi söyletmenin Allah'a yalan atmak manasını iktiza edeceğini anlayamadılar. Çünkü bu, ister vücûb isterse nedb olsun şer'î hükümlerden bir hüküm ispat etmektir. Mukâbili olan haram ve mekrûhun durumu da aynıdır. Bu konuda muhalefet eden Kerrâmiye mensuplarına itibar edilmez. Nitekim bunlar Kur'ân ve sünnette vârid olan hususları teyit için tergîb ve terhîb konularında hadis uydurmaya cevaz vermişler ve konuyla ilgili olarak 'Bu aleyhte değil, olsa olsa lehte bir yalan olabilir' demişlerdir. Onların mezkûr yaklaşımları Arapça'yı bilmemekten ibarettir."⁶³⁶

Fethu'l-bârî'de Hz. Peygamber adına yalan uydurma, yani mevzu hadis bahsine esasen detaylı olarak Buhârî'nin Kitâbü'l-İlm'de yer verdiği bir bâbda kaydedilen hadislerin şerhi sadedinde girilmektedir. "Hz. Peygamber'e yalan isnad etmenin günahı" başlığını taşıyan bu bâbda⁶³⁷ Buhârî beş hadis zikretmiştir. Söz konusu hadisleri tek tek şerhettikten sonra İbn Hacer'in bunları hülâsa eden bir değerlendirmesi vardır ki,

⁶³³ Müslim, "Mukaddime", I, 9.

⁶³⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 112.

⁶³⁵ Buhârî, "İlim", 38.

⁶³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 418-419.

⁶³⁷ Buhârî, "İlim", 38.

konunun farklı boyutlarını göstermesi bakımından oldukça câlib-i dikkattir. Anılan değerlendirme şöyledir:

“Tenbih: Musannif bâbın hadislerini çok güzel bir surette sıralamıştır. Zira öncelikle bâbda maksûd olan Hz. Ali hadisiyle (hadis no: 106) başlamış, sâniyen sahâbenin yalana düşme korkusuyla hadis maklinden tevakkî ve ihtirâz ettiklerine delalet eden Zübeyr hadisini (hadis no: 107) zikretmiştir. Üçüncü olarak onların bu meseledeki imtinalarının kendilerini hataya düşürecek olan çok rivayet etmekten olduğunu, yoksa mücerret hadis naklinden olmadığını ifade eden Enes hadisini (hadis no: 108) vermiştir, zira sahâbe tebliğ ile memurdurlar. Buhârî son olarak da Hz. Peygamber’den işitme iddiası ister yakaza isterse rüya halinde olsun kendisine yalan isnat etmenin haramlığının aynı olup değişmediğine işaret eden Ebû Hüreyre hadisini (hadis no: 110) kaydetmiştir.”⁶³⁸

Bu pasajda en fazla dikkat çeken ve usûl-i hadis kitaplarında genellikle yer almayan husus rüya da işittiğini söyleyip de Hz. Peygamber’e ifrada bulunan kişi hakkındaki hükmün, hadis tarihi boyunca karşılaşılan fiilî örneklerle aynı olarak değerlendirilmesidir. İbn Hacer ayrıca, *Fethu’l-bârî* boyunca değerlendirdiği bazı hadislerin mevzu olduğunu veya evvelce yazılmış mevzuat kitaplarında yer aldığını da beyan etmektedir.⁶³⁹

İbn Hacer’in *et-Ta’lîk ale’l-Mevzû’ât li’bni’l-Cevzî: Ta’akkubât ale’l-Mevzû’ât* olarak kayıtlara geçmiş bir eserinden bahsedilmektedir. Kaydedildiğine göre mezkûr mevzû’ât eserinde geçen 300 kadar hadis İbn Hacer’e göre mevzu değildir.⁶⁴⁰

⁶³⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 424.

⁶³⁹ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 187, XII, 778-779, XIV, 629, XVIII, 107.

⁶⁴⁰ Kandemir, “İbn Hacer”, *DİA*, XIX, 519; Bikâ’î, Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen el-Hırbevî el-Bikâ’î, *Musannefâtü Şeyhi’l-İslâm İbn Hacer* (thk. Mahfûz Ahmed es-Silhetî), Beyrut: Dârü’r-Reyâhîn, 1442/2021, s. 47.

3. Metrûk

Merdûdün mevzu hadisten sonraki ikinci derecede ağır nevini teşkil eden metruk,⁶⁴¹ töhmet-i kizb ya da ittihâmü'r-râvî bi'l-kizb veçhiyle tenkide uğramış râvî tarafından nakledilen hadistir.⁶⁴²

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de metrûk hadise dâir herhangi bir değerlendirmesi mevcut değildir. Kendisi bu eserinde metrukü, hadisten ziyade râviye ait bir sıfat olarak kullanmaktadır.⁶⁴³

4. Münker

Merdûd hadisler arasında za'fî şedid bir mahiyet arz eden münkerin⁶⁴⁴ tarifinde muhaddisler ihtilâf etmişlerdir. Bu ihtilâf İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'sine de yansımıştır. Şöyle ki, İbn Hacer'e göre bir hadisin münker addedilmesinde temel ihtilâf noktası tarifinde muhâlefet kaydının nazar-ı itibara alınıp alınmamasıdır. Nitekim kendisi mezkûr hadis usûlü eserinde münker hadise iki farklı yerde temas etmektedir. Çalışmamızın konu akışını esas alarak öncelikle ikincisine atıfta bulunacak olursak, tarifinde muhâlefet kaydını şart koşmayanlara göre senedinde fuhş-i galat, fart-ı gaflet veya fisk vecihlerinden biriyle ta'n ve cerhe uğramış bir râvinin bulunduğu hadis münker olmaktadır.⁶⁴⁵ Yukarıda da ifade edildiği üzere bu üç vecih ağır ve şiddetli bir ta'na delâlet ettiği için bu tarife göre de münker, son tahlilde za'fî şedid olan merdûd bir hadis olmaktadır.⁶⁴⁶

Münker hadisin diğer tarifinde ise muhâlefet kaydı melhuzdur. İbn Hacer'in gerek *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de ve gerekse *Hedyü's-sârî*'de kendisine atıfta bulunduğu söz konusu muhâlefet merkeze alınarak iki ıstılaha, şâz ile münker hadisin çerçeve ve tarifine

⁶⁴¹ bkz. Efendioğlu, Mehmet, "Metrûk", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 415-416.

⁶⁴² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 113.

⁶⁴³ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 166, XVII, 3778, XXIV, 232.

⁶⁴⁴ bkz. Efendioğlu, "Münker", *DİA*, XXXII, 13-14.

⁶⁴⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 113.

⁶⁴⁶ bkz. s. 212.

ulaşılmaktadır.⁶⁴⁷ Öte yandan İbn Hacer *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de mezkûr ıstılahlarla birlikte bunların karşılarında konumlanan ıstılahlara da temas etmektedir. Buna göre çalışmamızın ilgili bölümünde de geçtiği üzere⁶⁴⁸ sika veya sadûk bir râvinin kendinden daha râcih olan râvi ya da râvilerin rivâyetine muhâlif ve münâfi olarak naklettiği hadise şaz,⁶⁴⁹ mukâbilinde konumlanan hadise ise mahfûz⁶⁵⁰ denilmekte; şayet muhâlefet eden râvi aynı zamanda zayıf bir râvi ise hadisi münker olarak nitelenirken mukâbilinde bulunan hadis ma'rûf⁶⁵¹ diye tesmiye olunmaktadır.⁶⁵²

İbn Hacer münker hadis konusunda *Fethu'l-bârî*'de bu nevi hadisin tarifine, alâmetine ve hükmüne dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Mezkûr değerlendirmeler anılan başlıklar altında şunlardır:

a. Münker Hadisin Tarifi:

“Bir râvinin naklettiği hadisteki muhâlefet şiddetlendiği zaman veya râvinin hıfzı zayıf olduğunda, bünyesinde muhâlefet barındıran hadisin münker olduğuna hükmedilir.”⁶⁵³

“Ahmed b. Hanbel, el-Berdîcî ve diğer bazı muhaddisler münkeri, teferrüd eden râvi ister sika olsun isterse de olmasın, mütâbii olmayan ferd hadise ıtlak etmişlerdir.”⁶⁵⁴

b. Münker Hadisin Alâmeti:

“Müslim, “Bir muhaddisin hadisleri arasında bulunan münker rivâyetlerin alâmeti, gerek kendisinden nakledilen hadislerin ve gerekse

⁶⁴⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 90-92; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 344.

⁶⁴⁸ bkz. s. 211-212, 269-271, 282-288.

⁶⁴⁹ bkz. Aydın, “Şâz”, *DİA*, XXXVIII, 385.

⁶⁵⁰ bkz. Efendioğlu, “Mahfûz”, *DİA*, XXVII, 334-335.

⁶⁵¹ bkz. Efendioğlu, “Ma'rûf”, *DİA*, XXVIII, 66.

⁶⁵² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 90-92.

⁶⁵³ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 344.

⁶⁵⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 359, 445, 476, 480; *Fethu'l-bârî*, XXI, 565-567.

râvilerinin çokluğuyla meşhur olan bir hocadan, diğer râvilerinin/talebelerinin nezdinde olmayan bir takım hadisler rivayet ediyor olmasıdır.”⁶⁵⁵

c. Münker Hadisin Hükümü:

“Beyhakî, ‘Münker hadisle ihticâc olunamaz’ demiştir.”⁶⁵⁶

“Münker hadis rivâyeti ancak çok olduğu zaman zarar verir.”⁶⁵⁷

5. Mu‘allel

Merdûd hadisin bir başka nevini teşkil eden muallel,⁶⁵⁸ yukarıda da ifâde edildiği üzere⁶⁵⁹ metâ‘in-i aşereden biri olan vehm/vehem maddesiyle irtibatlıdır.⁶⁶⁰ Zira muallel, İbn Hacer tarafından senedinde vehm/vehem sebebiyle cerh ve ta‘na uğramış bir râvinin bulunduğu hadis olarak değerlendirilmektedir. O *Nüzhetü’n-nazar*’ın ilgili bölümünde râvinin vehm/vehem sahibi ve dolayısıyla hadisinin muallel oluşunun bir takım karinelerle ve hadisin farklı tariklerinin araştırılmasıyla tespit edileceğini dile getirmektedir. Herhangi bir râvinin vehem/vehmi, aslında mürsel veya munkatı‘ olan bir hadisi mevsûl nakletmek, bir hadisi başka bir hadise katıp karıştırmak gibi suretlerle tezâhür eder. Hadislerde bulunan vehm/vehem ve illet konusu, bu ilmin en gâmız konularından olup altından ancak Allah’ın kendisine delici bir anlayış, geniş bir hıfz, râvilerin mertebeleri hakkında derin ve tam bir bilgi ile hadislerin isnâd ve metinlerine dâir kuvvetli bir meleke bahşettiği muhaddsiler kalkabilir. İbn Hacer az sayıda olduklarını söylediği bu muhaddislere misal olarak Ali b. el-Medînî, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ya‘kûb b. Ebî Şeybe (v. 262/875), Ebû Hâtim, Ebû Zür‘a ve Dârekutnî’yi zikretmiştir. Ayrıca İbn Hacer tıpkı altın ve gümüşün safını karışık veya sahtesinden ayıran kuyumcuda olduğu gibi zaman zaman hadislerde illet iddiasında bulunan muhaddisin de

⁶⁵⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XXII, 153-155.

⁶⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVII, 76-78.

⁶⁵⁷ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 363.

⁶⁵⁸ bkz. Efendioğlu, “Muallel”, *DİA*, XXX, 310-311.

⁶⁵⁹ bkz. s. 255-256.

⁶⁶⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 108.

söz konusu iddiasını delillendirirken tam ifade edemeyip tutuk davranabileceğini ilâve eder.⁶⁶¹

Yukarıda zikredilen değerlendirmeler, sahih hadisin ademî şartını teşkil eden illetin çerçevesinin ilk olarak çizildiği bahiste İbn Hacer'in yer verdiği ibarelerin vuzuh bulmasına da imkân sağlamaktadır.⁶⁶² Zira İbn Hacer sahih bahsinde mu'alleli bünyesinde sıhhatine hâlel getirecek (kâdih) gizli bir illet barındırmayan hadis olarak tarif etmişti. İşte burada işaret edilen gizlilik, hadislerde bulunan illetler hususunda otorite muhaddisler için değil de, onların seviyesini hâiz olamayan sâir muhaddislere nazaranıdır. Öte yandan bu ifadeler illetlerin tamamının aynı durumda olmadığı ve dolayısıyla bir kısım illetlerin hadisin sıhhatine mâni bulunmadığı (illet-i gayr-i kâdiha) manasını tazammun etmektedir.⁶⁶³

İbn Hacer'in mu'allel hadis konusunda *Fethu'l-bârî*'de yer alan ve önemli bir kısmı hadisi muallel kılan sebeplerden müteşekkil değerlendirmeleri şunlardır:

Hadisi muallel kılan sebepler:

1. "Hadisin inkıta' sebebiyle muallel olması."⁶⁶⁴
2. "Hadisin an'ane tarikiyle nakledilmesi neticesinde muallel olması."⁶⁶⁵
3. "Hadisin irsâl sebebiyle muallel olması."⁶⁶⁶
4. "Hadisin tedlîs sebebiyle yani, râvisinin müdellis olmasından dolayı muallel olması."⁶⁶⁷

⁶⁶¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 113-114.

⁶⁶² bkz. s. 145-146.

⁶⁶³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 78.

⁶⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVIII, 87-89.

⁶⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXI, 164-166.

⁶⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 297-299, XVIII, 411-414, XXI, 325-327.

⁶⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXI, 393-395.

5. “Hadisin merfû mu, yoksa mevkûf mu olduğu hükmünde ihtilâf edilmesi sebebiyle muallel olması.”⁶⁶⁸

6. “Bazı râvilerinin bir takım ziyâdelerde teferrüd etmesi sebebiyle hadisin muallel olması. Bu kabil bir teferrüd ancak, zâit kayıtların, aralarını cemin müteazzir olması haysiyetiyle münâfât ve muhâlefet barındırması veya anılan ziyâdelerin müdrec olduğunun sübut bulması halinde müessir bir illet olabilir.”⁶⁶⁹

“Sahih hadis, zayıf hadis sebebiyle muallel olmaz.”⁶⁷⁰

“Âyetlerin hadisleri muallel kılması galebe-i zan üzerine mebnidir. Ulemâ ‘Filan kişi şu hususta hata etmiştir’ dediği zaman, bununla o kişinin nefsü’l-emirde/hakikatte hatası taayyün etmez. Doğrusu, bu kişinin hata etmiş olmasının râcih ve itimâda şâyân olmasıdır ki, işte bu sebeple hata ettiği kabul edilip buna itimat edilir.”⁶⁷¹

6. Müdrec

Yukarıda da işaret edildiği gibi⁶⁷² sika râvilere muhâlefetin farklı veçheleri vardır ve iki kısmıyla müdrec, maktûb, mezîd fî muttasılı’l-esânîd, muztarib, musahhaf ve muharref ıstılâhları muhaddisler tarafından söz konusu muhâlefetin farklı tezâhürleri için vaz‘ ve istimal edilmektedir. İbn Hacer’in *Nuhbetü’l-fiker*’de zikrettiği muhâlefet unsurları tağyir-i siyâk, demç/derç, takdim ve tehir, ziyâde, ibdâl ve siyâk bâki olmakla birlikte vâki olan tağyirdir. Şöyle ki, şayet muhâlefet isnâdın siyakının tağyiri ile olursa hadis müdrecü’l-isnâd, mevkuf hadisi merfû’a demç/derç ile olursa müdrecü’l-metin, takdim veya tehir ile olursa maktûb, râvi ziyadesiyle olursa mezîd fî muttasılı’l-esânîd, bir muraccih olmaksızın râvi ibdâliyle olursa muztarib, siyâk bâki olmakla birlikte başka bir tağyir suretiyle olursa musahhaf ve muharref olarak adlandırılmıştır. Sayılanların ilkinin teşkil eden müdrec hadis, müdrecü’l-isnâd ve müdrecü’l-metin olmak üzere iki

⁶⁶⁸ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 286.

⁶⁶⁹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 279.

⁶⁷⁰ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 279, 282, 290-291, 302, 324-325; *Fethu’l-bârî*, IV, 714-716, IV, 156-158.

⁶⁷¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, II, 448-451.

⁶⁷² bkz. s. 257-259.

kısma ayrılmakta olup bunlar *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de kendisine yer bulduğu nispette ele alınacaktır.⁶⁷³

Sika râvilere muhâlefetin farklı tezahürlerinden biri olan müdrec,⁶⁷⁴ merdûd hadisin kısımlarından birini teşkil eder. İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'de öncelikle muhâlefetin ya isnâdın siyâkını değiştirmek suretiyle veya mevkuf hadisi merfû hadise derç etmekle husule geldiğini ifade etmektedir. Birinci takdirde hadis müdrecü'l-isnâd ismini alırken ikincisine müdrecü'l-metin denmiştir.⁶⁷⁵ İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da müdrecü'l-isnâdın şu dört farklı suretine temas etmektedir:

1. Bir topluluğun hadisi muhtelif isnadlarla rivâyet ederken onlardan nakleden râvinin hepsini mevcut isnadlardan birinde cem edip aralarındaki ihtilafı beyan etmemesi.

2. Metnin bir kısmı hâriç bir râvinin nezdinde bulunup ilgili kısma da başka bir isnadla sahip olmasına rağmen hadisin onun tarafından ilk isnadla tam olarak nakledilesi. Nitekim râvinin hadisi bir kısmı hâriç olmak üzere doğrudan hocasından işitip ilgili kısmı yine hocasından ancak bir vâsita ile ahzettiği halde, hadisin tamamını o vâsitayı hazfederek nakletmesi de bu cümledendir.

3. Bir râvi yanında iki farklı isnadla kezâ iki farklı metin olup başka bir râvinin kendisinden her iki metni isnadlardan birine iktisâr ederek rivâyet etmesi ya da iki hadisten birini kendine mahsus isnadıyla nakledip diğer metinden bunda olmayan ziyâdelerde bulunması.

4. Râvinin isnadı sevk edip o anda bir hadise vukua gelmesi üzerine kendi tarafından bir söz söylemesi ve bu sözün hâzirûndan bazılarınca mezkûr isnadın metni zannolunup o râviden hadis olarak nakledilmesi.⁶⁷⁶

Müdrecü'l-metin ise hadisin metninde aslen onun bir cüzü olmayan başka sözlerin bulunmasıdır. Bu ilâve sözler hadis metninin evvelinde, ortasında veya sonunda

⁶⁷³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 114-118.

⁶⁷⁴ bkz. Efendioğlu, "Müdrec", *DİA*, XXXI, 472-473.

⁶⁷⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 114-115.

⁶⁷⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 114-115.

olabilir ki, bu sonuncusu müdrecü'l-metnin en çok karşılaşılan suretidir ve bir cümlelin başka bir cümle üzerine atfıyla ya da mevkûf hadisin merfûa derç ve idhâl edilmesiyle ortaya çıkar.

İdrâc şu yollardan biriyle tespit olunur:

1. Müdrec olmayan başka bir rivâyetin vârid olmasıyla
2. Bizzât idrâcda bulunan râvi tarafından veya bu konuda ittilâ‘ sahibi eimme-i hadisten biri tarafından tasrih edilmesi

3. Hz. Peygamber’in derç olunan sözü söylemesinin muhâl oluşu⁶⁷⁷

İbn Hacer’in müdrec hadis konusunda *Fethu’l-bârî*’de yer alan⁶⁷⁸ değerlendirme başlıkları ise şunlardır:

“Hilâfına herhangi bir delil bulunmadıkça asıl olan, mevcut ifade ve kayıtların haber veya hadisin bir cüzü yani ona dâhil olmasıdır. Yâni hadiste asıl olan bünyesinde idrâc bulunmaması; onun müdrec olmamasıdır. İdrâc ancak delil ile sâbit olur.”⁶⁷⁹

“İdrâc yani, hadisin müdrec olması mücerret iddia ve ihtimalle sübut bulmaz.”⁶⁸⁰

“İbn Dakîk el-‘İd, “Hadis metninin evvelinde idrâc iddiası zayıftır” demiştir.”⁶⁸¹

⁶⁷⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 115.

⁶⁷⁸ İbn Hacer’in işaret ettiği bazı bazı idrac örnekleri için bkz. *a.g.e.*, I, 408, 469, 492, IX, 608, XVIII, 584-585.

⁶⁷⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 16-19, 248-250, VII, 299-301, XII, 70-72.

⁶⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 32-34, IV, 485-487, VII, 482-484, VIII, 199-201, XIX, 190-192, XXI, 23-26.

⁶⁸¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VI, 154-156.

“Hadise idrâc câiz olmaz.”⁶⁸²

İbn Hacer’in *Takrîbü’l-menhec* olarak da anılan *Ta’rîfü’l-menhec bi-tertibî (bi-ma’rifeti)’l-müddrec* isminde 807 (1404-1405)’de tamamladığı bir eseri bulunmaktadır. Bu eser Hatîb el-Bağdâdî’nin *el-Fasl li’l-vasli’l-müddrec fi’n-nakl* adlı çalışmasının ihtisarından ve bir o kadar da ilâveden oluşmuştur. Ayrıca kendisine aynı konuda kaleme alınmış olan *Takvîmü’s-sinâd bi-müddreci’l-isnâd* namına sahip bir kitap daha nispet olunmaktadır.⁶⁸³

7. Maklûb

Muhâlefet-i sikât yoluyla merdûd addedilen hadis nevilerinden biri de maklûbdur.⁶⁸⁴ Maklûb hadiste muhâlefet, biri diğerinin babasının ismi olan Mürre b. Ka’b ile Ka’b b. Mürre misâlinde olduğu gibi ekseriya isimlerde karşılaşılan takdim ve tehir ile husûle gelir.⁶⁸⁵

Kalb bazen metinde de olabilir. İbn Hacer buna Ebû Hüreyre’den (v. 58/678) naklolunan, Hz. Peygamber’in kıyamet günü Allah’ın arşının gölgesinde gölgelenecek yedi zümreyi beyan ettiği hadis⁶⁸⁶ bir rivâyetinde⁶⁸⁷ sağ ile sol kol (yemînuh, şimâluh) ifadelerinin kalbe uğramasını misal olarak zikretmektedir.⁶⁸⁸

İbn Hacer *Fethu’l-bârî*’de aynı hadisi şerh ederken mezkûr kalbe de şöylece temas etmektedir:

“Müellifin ‘Sağ elinin verdiği sol el bilmeyecek kadar...’ kavline gelince, hadisin gerek Buhârî’de⁶⁸⁹ ve gerekse diğer eserlerde yer alan

⁶⁸² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIX, 319-321.

⁶⁸³ Kandemir, “İbn Hacer”, *DİA*, XIX, 519; Bikâ’î, *Musannefâtü Şeyhi’l-İslâm İbn Hacer* s. 40, 73.

⁶⁸⁴ bkz. Ertürk, “Maklûb”, *DİA*, 2003, XXVII, 447-448.

⁶⁸⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 116.

⁶⁸⁶ Buhârî, “Ezân”, 36, hadis no: 660, “Zekât”, 16, hadis no: 1423, “Rikâk”, 24, hadis no: 6479, “Hudûd”, 19, hadis no: 6806.

⁶⁸⁷ Müslim, “Zekât”, 91, hadis no: 1031.

⁶⁸⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 116.

⁶⁸⁹ Buhârî, “Ezân”, 36, “Zekât”, 16, “Rikâk”, 24, “Hudûd”, 19.

rivayetlerinin kâhir ekseriyeti bu şekildedir. Ancak hadis Müslim’de⁶⁹⁰ mablûben, ‘Sol elinin verdiğini sağ eli bilmeyecek kadar...’ ifadesiyle yer almaktadır. Mablûb ulûm-ı hadîsin nevilerinden biridir ve İbnü’s-Salâh kitabında buna yer vermemiştir. Zira kendisi mablûb konusunu müstakil bir bâbda ele almış olsa da burada sadece isnadda vâki kalblere temas etmiştir.⁶⁹¹ Hocamız *Mehâsinü’l-istilâh*’da, ‘İbn Ümmü Mektûm gece ezan okur’ hadisini⁶⁹² misal olarak zikrederek konuya dikkat çekmiştir. Bizim mezkûr hadise dâir değerlendirmemiz Ezân Kitabı’nda geçmişti. Hocamız anılan kitabında, ‘Bu nevin ma’kûs diye isimlendirilmesini münasip olur’ demektedir. Ancak evlâ olan buna da mablûb denilmesidir. Böylece tıpkı müdrecde olduğu gibi kalb bazen isnadda bazen de metinde olacaktır.”

İbn Hacer bu satırların devamında Kâdî İyâz (v. 544/1149) gibi kimi mütekaddim muhaddislerin bu tür kalbe mablûb ıtlak ettiklerini ve hatanın Müslim’den sonraki râvilerden kaynaklandığını dile getirmektedir. Ancak İbn Hacer hata ve vehmin Müslim’in hocasına yahut hocasının hocasına ait olduğu kanaatindedir.⁶⁹³ Ayrıca İbn Hacer ezânla ilgili hadiste yer alan kalb iddiasını da şerhinin ilgili sayfalarında uzun uzadıya değerlendirmektedir.⁶⁹⁴ Ayrıca *Fethu’l-bârî*’de mablûb ıstılahına daha başka hadisler vesilesiyle de temas olunmaktadır.⁶⁹⁵

İbn Hacer’e mablûb hadisle ilgili *Nüzhetü’l-kulûb bi-ma’rifeti’l-mablûb* isminde bir eseri bulunmaktadır. Kayıp olduğu dile getirilen bu eserin ismi *Cilâü’l-kulûb fî ma’rifeti’l-mablûb* olarak da kaydedilmektedir.⁶⁹⁶

⁶⁹⁰ Müslim, “Zekât”, 91.

⁶⁹¹ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, s. 101-102.

⁶⁹² İbnü’s-Salâh, Takıyyüddîn Ebû Amr Osman b. Salâhuddîn Abdurrahman b. Musa eş-Şehrezûrî-Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Reslân b. Nasîr el-Bulkînî, *Mukaddimetü İbni’s-Salâh ve Mehâsinü’l-istilâh* (thk. Âişe Abdurrahman), Kahire: Dârü’l-Me’ârif, 1409/1989, s. 285-286.

⁶⁹³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 147-148.

⁶⁹⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 56-58.

⁶⁹⁵ Misal olarak bkz. *Fethu’l-bârî*, XII, 436-437, XIV, 24, XV, 96-97, XVI, 265.

⁶⁹⁶ Bikâ’î, *Musannefâtü Şeyhi’l-İslâm İbn Hacer* s. 40; Kandemir, “İbn Hacer”, *DİA*, XIX, 520.

8. Mezîd fî Muttasılı'l-Esânîd

Sika râvîlere muhâlefet sonucu merdûd olan hadislerden bir diğeri mezîd fî muttasılı'l-esânîd⁶⁹⁷ diye isimlendirilir ve bu tesmiye isnâda râvî ziyadesinden kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, râvî hadisi rivâyet ederken isnâdına bir râvî ziyade eder ve bu ziyâde olunan râvî aynı hadisin kendisinden naklolunduğu daha sika ve mütkan râvinin rivâyetinde yer almazsa işte bu hadis mezîd fî muttasılı'l-esânîddir.⁶⁹⁸ Daha sika olan râvinin rivayeti esas alınarak bu nevi hadisler reddolunmuştur. Ancak İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*'da bunun için bir şart zikretmektedir. Şöyle ki, ziyadenin bulunduğu kısımda sika râvinin semâ'ı sarîh olmalıdır. Böyle olmaz da meselâ muan'an olursa, bu takdirde ziyâde teraccuh ederek hadis merdûd olmayacaktır.⁶⁹⁹

İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de konuya müteaddit defalar atıfta bulunmaktadır.⁷⁰⁰ Aşağıya derç edeceğimiz satırlar söz konusu atıfları hakkında kanaat edinmemize vesile olacak cinstendir:

“Musannifin bu ta'lik⁷⁰¹ ile kasdı hadisin râvîlerinden Yahyâ ile Ebû Seleme arasında mezkûr olan Ömer b. el-Hakem b. Sevbân'ın el-Mezîd fî muttasılı'l-esânîd kabilinden olduğuna tenbihtir. Çünkü Yahya, Ebû Seleme'den semâ'ını tasrih etmiştir. Şâyet aralarında bir vâsita söz konusu olsaydı tahdîs sîgasını sarahaten zikretmezdi.”⁷⁰²

9. Muztarib

Muhâlefet sebebiyle merdûd olan hadislerden bir diğeri muztaribdir⁷⁰³ ve ıstılâhî olarak birini diğere tercih etmemizi gerektiren bir sebep (muraccih) bulunmaksızın hadisin senedinde yer alan râvîlerden birinin başka bir râvî ile tebdil (ibdâl) edilmesi

⁶⁹⁷ bkz. Şahyar, “Mezîd fî muttasılı'l-esânîd”, *DİA*, XXIX, 544-545.

⁶⁹⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 116.

⁶⁹⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 116; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 478-480.

⁷⁰⁰ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 373, X, 358, XXI, 462.

⁷⁰¹ Buhârî, “Teheccüd”, 19.

⁷⁰² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 369.

⁷⁰³ bkz. Yücel, “Muztarib”, *DİA*, XXXI, 422.

manasına gelmektedir. Tariften de anlaşılacağı üzere ıztırâb ekseriya senedde vâki olup bazen metinde de olabilmektedir. Ancak İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'da yer verdiği değerlendirmeye nazaran, bir muhaddisin isnadı mevzu bahis etmeksizin sadece metindeki ihtilaf üzerinden hadisin muztarib olduğuna hükmü neredeyse yoktur. Zira metin, muhaddislerden ziyade fukahanın meşgalesidir.⁷⁰⁴

Muztarib hadisin üzerine deverân ettiği râvi tebdili (ibdâl) bazen muhâtabın hıfzını imtihan kastıyla bilerek yapılabilir. Nitekim Buhârî (v. 256/870),⁷⁰⁵ Ukaylî (v. 322/934)⁷⁰⁶ ve başka muhaddislerin bu kabil imtihanlara tabi tutulduğu tarihen sabittir. Böyle bir imtihanın şartı hacet miktarıyla iktifâ edip vakitlice sonlandırmak ve böylece kasten vâki ibdâlin hatalı hâliyle olduğu gibi kalmamasını temin etmektir. Diğer taraftan amden ibdâl bir maslahata mebni olmaz da meselâ kimsede olmayan bir takım garîb rivâyetlere sahip olduğu izlenimini vermek (iğrâb) için olursa, mevzû hadisin kısınlarından biri olarak mütâlaa olunur. Galat yoluyla vâki ibdâller ise mablûb veya muallal hadis cümlesindendir.⁷⁰⁷

İbn Hacer'in muztarib hadis konusunda *Fethu'l-bârî*'de yer alan değerlendirmelerini ıztırâbın şartları ve hükmü olmak üzere temelde iki başlık altında toplamak mümkündür. İbn Hacer bu başlıklarla ilgili olarak şunları kaydetmektedir:

a. ıztırâbın Şartları:

“Ancak iki şart tahakkuk ettiği zaman bir hadis üzerine ıztırâbla yani, onun muztarib olduğuyula hükmedebilir. Bu şartlar şunlardır:

⁷⁰⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 117; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 482.

⁷⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., II, 20-21; İbn Hallikân, Şemsüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebû Bekir b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân* (thk. İhsan Abbâs), Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978, IV, 190.

⁷⁰⁶ Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî et-Türkmânî, *Tezkiratü'l-huffâz*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998, III, 36-37; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnaut vd.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985, XV, 237.

⁷⁰⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 117.

1. İhtilâf vecihlerinin müsâvi olması.

2. Muhaddisler tarafından belirlenen kaideler muvâcehesinde cem ve tercihin teazzür etmesi.”⁷⁰⁸

“Mücerred ihtilâftan hadisin zayıf olmasını icap eden ıztırâb lâzım gelmez.”⁷⁰⁹

“Muhtelefün fih olan yani, muztarib olduğu düşünülen her hadis merdûd değildir.”⁷¹⁰

“İztırâb iktizâ ve icap ettiği düşünülen ihtilâf şayet sikâ râvi üzerinde deverân ediyorsa, bu durum hadisi zedeleyip ona herhangi bir hâlel getirmez.”⁷¹¹

b. İztırâbın Hükümü:

“Muztarib hadis huccet ve delil teşkil etmez. Muztarib hadisin sıhhatiyle hükmetmekten tevakkuf olunur.”⁷¹²

İbn Hacer’in muztarib hadisi konu edinen *el-Mukterib fi’l-muztarib* adlı bir eser kaleme aldığı dile getirilmektedir. Bu eser Dârekutnî’nin *İlelû’l-hadîs*’inden derlenip ona ilâveler yapmak suretiyle telif edilmiştir.⁷¹³

10. Musahhaf

Muhâlefet-i sikât yoluyla merdûd addedilen hadis nevilerinden biri de musahhafdır.⁷¹⁴ Yukarıda da kaydettiğimiz üzere İbn Hacer muhâlefet vecihlerini sayarken iki türlü tağyirden bahsetmektedir. Bunlardan ilki isnâdın siyakının tağyiri idi

⁷⁰⁸ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 282; *Fethu’l-bârî*, V, 372-373, VII, 89-91, VIII, 424-426, XII, 397-399, XVII, 145-147, XIX, 1-192, XXI, 495-497.

⁷⁰⁹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 280, 316.

⁷¹⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVI, 40-42.

⁷¹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VII, 475-477, X, 76-77, XVII, 364-366, XXI, 655-657, XXII, 469-471.

⁷¹² İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 282; *Fethu’l-bârî*, I, 98, VI, 378-380, VII, 89-91.

⁷¹³ Bikâ’î, *Musannefâtü Şeyhi’l-İslâm İbn Hacer* s. 40; Kandemir, “İbn Hacer”, *DİA*, XIX, 520.

⁷¹⁴ bkz. Efendioğlu, “Musahhaf”, *DİA*, XXXI, 229-230.

ve bünyesinde bu kabil bir tağyir barındıran hadis başta müdrecü'l-isnâd olmak üzere farklı isimlerle tesmiye edilmişti.⁷¹⁵ Yahut söz konusu tağyir başka bir surette karşımıza çıkabilir ki, bu da tağyirin ikinci türünü teşkil eder. Nitekim tağyîr hadiste yer alan bir kelimede; kelimenin nokta/lama/sında ise bu hadise musahhaf denir.⁷¹⁶

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de musahhaf hadise dâir herhangi bir sarîh değerlendirmesi mevcut değildir. Ancak bu ıstılaha aynı masdardan gelen kelimelerle de olsa bazı atıfları söz konusudur.⁷¹⁷

11. Muharref

Sika râvilere muhalefet sebebiyle merdûd olan hadislerin sonuncusu muharreftir.⁷¹⁸ Muharref, tıpkı çalışmamızın bir önceki başlığını teşkil eden musahhaf gibi muhâlefeti oluşturan tağyirin siyâk-ı isnâdda olmayıp başka bir surette vuku bulduğu bir hadis nevini ifade etmektedir. Nitekim tağyîr hadiste yer alan bir kelimede; kelimenin hareke/lenme/sinde karşımıza çıktığı hadise muhaddislerce muharref ismi verilmiştir.⁷¹⁹

İbn Hacer sadedinde bulunduğumuz bahsi bitirirken ilm-i hadiste musahhaf ve muharref nevlerini bilmenin çok mühim olduğunu özellikle belirtmektedir.⁷²⁰

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de muharref hadise dâir herhangi bir teorik değerlendirmesine rastlanılamamıştır. Ancak ıstılaha birkaç atıf bulunabilmiştir.⁷²¹

⁷¹⁵ bkz. s. 274-281. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 114-117.

⁷¹⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 117.

⁷¹⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 399, *Fethu'l-bârî*, I, 45, 105-106, 135, 199, 205, 224, 231, 266, 372, 376, III, 210, IV, 9, IX, 51-52, XXIV, 394.

⁷¹⁸ bkz. Efendioğlu, "Muharref", *DİA*, XXXI, 4.

⁷¹⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 117.

⁷²⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 117; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 482.

⁷²¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 54-55, XX, 432-433.

12. Şâz

Çalışmamızın planında İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'inin esas alındığı başta Giriş'te⁷²² olmak üzere müteaddit defa vurgulanmıştı. Şâz⁷²³ konusunun burada müstakil bir başlıkla ele alınmasının altında da aynı sebep yatmaktadır. Zira İbn Hacer, ilgili başlıkta dile getirildiği gibi⁷²⁴ *Nuhbetü'l-fiker*'de bir ta'n veçhi olan sû-i hıfzı şâz hadisle irtibatlandırmakta ve şâz ıstılahına tam da bu akışta atıfta bulunmaktadır.⁷²⁵ Hiç şüphesiz İbn Hacer'in gerek *Nuhbe*'de ve gerekse *Nüzhe*'de şâz ıstılahına ilk ve tek atfı bundan ibâret değildir. Aynı ıstılahın üstelik aynı fende farklı kullanımlara sahip olabileceği müsellemler bir husus olup vâkıa ve pratik de bunu destekler bir mahiyet arz etmektedir. Binâenaleyh öncelikle şâz ıstılahının *Nuhbe* ve *Nüzhe*'deki istimallerinin çerçevesinin verilmesi isabetli olacaktır.

İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'sinde üç farklı şâz tarifine tesadüf olunmaktadır. Bunlardan ilki *Nüzhetü'n-nazar*'da olup sahih hadisin tarifinde şâzın ademî şartını teşkil etmesi münasebetiyle zikredilmektedir. İkincisi sika râvinin rivâyet ettiği hadisin muhâlefet içermesi bahsinde ve mahfuz hadisin mukâbil olarak verilmektedir. Üçüncü ve sonuncusu ise, sû-i hıfz bahsinde yer almaktadır. Çalışmamızın akışına uygun olması bakımından sonuncusundan başlanarak diğer tariflere intikal edilecektir. Yukarıda ifade edildiği üzere ta'n sebeplerinin sonuncusu sû-i hıfzdır⁷²⁶ ve râvinin isâbet canibinin hata canibine ağır basmaması; diğer bir deyişle galatının hatasından daha az olmaması manasına gelmektedir. İşte bu vasfı hâiz râvide görülen sû-i hıfz şâyet ona lâzım ise, yani bütün hallerinde kendisinden infikâk etmeyen bir nitelikteyse, bazı muhaddisler nezdinde bu râvinin rivayeti şâz adını almaktadır. Yok, eğer sû-i hıfz râviye yaşlılık, gözlerini kaybetmek, kitaplarının yanması gibi sebeplerle sonradan ârız ve târi olmuşsa, bu râvi muhtelit olarak mütâlâa edilmektedir. İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da muhtelit râvi hakkında verilecek hükümde rivâyet ettiği hadislerin temyiz edilip edilemeyeceği

⁷²² bkz. s. 10, 12.

⁷²³ bkz. Aydın, "Şâz", *DİA*, XXXVIII, 385.

⁷²⁴ bkz. s. 264-266.

⁷²⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 127.

⁷²⁶ bkz. Aydın, "Sûü'l-hıfz", *DİA*, XXXVII, 587-588.

hususunun tayin edici olduğunu ifade etmektedir. Bu malumat esas alındığında şâzzın muhtelit râvinin rivâyet ettiği hadisin karşısında konumlandırıldığı ve bu hadise nispetle daha ağır bir kusur taşıdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca sû-i hıfz bir ta'n sebebi olduğu için şâz hadis zayıf bir râvinin rivâyet ettiği hadis olarak mütâlaa edilmektedir. Üstelik tarifinde herhangi bir muhalefet kaydı da melhuz değildir.⁷²⁷

Şâzza ikinci temas, merdûd hadisler arasında za'fî şedid bir mahiyet arz eden münkerle⁷²⁸ nispetini aksettiren bir mahiyet arz eder. Nitekim ilgili başlık altında incelendiği üzere⁷²⁹ muhaddisler münkerin tarifinde dahi ihtilâf etmişlerdir. Bu ihtilâfin İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'sine de yansıdığı görülmektedir. Zira onun ibarelerinden bir hadisin münker sayılıp sayılmamasında temel ihtilâf noktasının tarifinde muhâlefet kaydının nazar-ı itibara alınıp alınmaması olduğu nalaşılmaktadır. İbn Hacer anılan hadis usûlü eserlerinde münker hadise iki farklı yerde temas etmektedir. İlki, tarifinde muhâlefet kaydını şart koşmayanlara göre senesinde fuhş-i galat, fart-ı gaflet veya fiske vechlerinden biriyle ta'n ve cerhe uğramış bir râvinin bulunduğu hadis münker olmaktadır.⁷³⁰ Bu tarif dikkate alındığında münker, za'fî şedid olan bir merdûd hadistir. Ancak bu münkerin şâz hadislerle herhangi bir münâsebeti bulunmamakta, yalnızca muhâlefetin söz konusu olmaması yönüyle onun yukarıda verilen tarifine paralellik arz etmektedir.

Münker hadisin diğer tarifinde ise muhâlefet kaydı melhuzdur. Zira İbn Hacer'in gerek *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de ve gerekse *Hedyü's-sârî*'de kendisine atıfta bulunduğu muhâlefet, hem şâz hem de münker hadisin çerçevesinde tayin edici bir role sahiptir.⁷³¹ Öte yandan İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'de mezkûr ıstılahlarla birlikte bunların karşılarında konumlanan ıstılahlara da temas etmektedir. Buna göre sika veya sadûk bir râvinin kendinden daha râcih olan râvi ya da râvilerin rivâyetine muhâlif olarak naklettiği hadise

⁷²⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 27; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 535-538.

⁷²⁸ bkz. Efendioğlu, "Münker", *DİA*, XXXII, 13-14.

⁷²⁹ bkz. s. 269-271.

⁷³⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 113.

⁷³¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 90-92; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 344.

şaz,⁷³² mukâbilinde konumlanan hadise ise mahfûz⁷³³ denilmekte; şayet muhâlefet eden râvi aynı zamanda zayıf bir râvi ise hadisi münker olarak nitelenirken mukâbilinde bulunan hadis ma‘rûf⁷³⁴ diye tesmiye olunmaktadır.⁷³⁵ İbn Hacer bu satırları şerh ettiği bölümün sonunda şaz hadisin tarifini de vermektedir. Kendisinin şaz hadisin üçüncü tarifini verdikten sonra tarafımızca değerlendirilecek ifadeleri tam olarak şöyledir:

“Bu takrirden şâzzın, makbul bir râvinin kendinden evlâ olan bir râviye muhâlif olarak naklettiği hadis olduğu bilindi. İşte ıstılâh hasebiyle şâzzın tarifinde muteber olan tam olarak budur.”⁷³⁶

Muhâlefet,⁷³⁷ *Nüzhetü ’n-nazar*’da aynı zamanda bir ta‘n sebebi olarak kendine yer bulmuş ve bu çerçevede râvinin rivâyetinin kendinden daha sika bir râviye veya aded bakımından daha fazla sika râviye (sikât) muhâlefeti olmak üzere çizilmiştir.⁷³⁸ Yukarıda da ifade edildiği gibi⁷³⁹ muhâlefet-i sikât sebebiyle ortaya çıkan zayıf hadisler barındırdıkları muhalefetin mahiyet ve keyfiyetine göre farklı isimler almaktadırlar. İbn Hacer *Nuhbetü ’l-fiker*’de yer verdiği müdrec,⁷⁴⁰ maktûb,⁷⁴¹ el-mezîd fî muttasili’l-esânîd,⁷⁴² muztarib,⁷⁴³ musahhaf⁷⁴⁴ ve muharref⁷⁴⁵ hadisi hep muahlefet üzerine temellendirmiştir.⁷⁴⁶ Burada câlib-i dikkat olan husus, muhâlefetle temellendirilen

⁷³² bkz. Aydınli, “Şâz”, *DİA*, XXXVIII, 385.

⁷³³ bkz. Efendioğlu, “Mahfûz”, *DİA*, XXVII, 334-335.

⁷³⁴ bkz. Efendioğlu, “Ma‘rûf”, *DİA*, XXVIII, 66.

⁷³⁵ bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü ’n-nazar*, s. 90-92.

⁷³⁶ bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü ’n-nazar*, s. 92. Bu ifadelerin aslı şöyledir:

«وعرف من هذا التقرير أن الشاذ ما رواه المقبول مخالفاً لمن هو أولى منه. وهذا هو المعتمد في تعريف الشاذ بحسب الاصطلاح»

⁷³⁷ bkz. Âşıkutlu, “Muhalefet”, *DİA*, XXX, 401-402.

⁷³⁸ bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü ’n-nazar*, s. 108.

⁷³⁹ bkz. s. 257.

⁷⁴⁰ bkz. Efendioğlu, “Müdrec”, *DİA*, XXXI, 472-473.

⁷⁴¹ bkz. Ertürk, “Maktûb”, *DİA*, XXVII, 447-448.

⁷⁴² bkz. Şahyar, “Mezîd fî muttasili’l-esânîd”, *DİA*, XXIX, 544-545.

⁷⁴³ bkz. Yücel, “Muztarib”, *DİA*, XXXI, 422.

⁷⁴⁴ bkz. Efendioğlu, “Musahhaf”, *DİA*, XXXI, 229-230.

⁷⁴⁵ bkz. Efendioğlu, “Muharref”, *DİA*, XXXI, 4.

⁷⁴⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü ’n-nazar*, s. 114-118.

mezkûr hadisler arasında şâzzın hiç geçmemesidir. Konuyla ilgili olarak *Fethu'l-bârî*'ye intikâl edilince şöyle bir manzarayla karşılaşılır ki, İbn Hacer bu eserin muhtelif sayfalarında bir ta'n sebebi olarak muhâlefete atıfta bulunmaktadır. İşaret edilen atıfların başında, tarafımızca diğer başlıklar vesilesiyle değerlendirme konusu yapılmış olan cerh sebeplerinin genel olarak sayıldığı pasaj gelir ki, sayılan sebepler arasında sika râvilerle muhalefet de bulunmaktadır.⁷⁴⁷ *Hedyü's-sârî*'de bulunan bu pasaja nazaran ifade etmek gerekirse, İbn Hacer'e göre beş sebep cerh ve ta'n için medar teşkil etmektedir. Kendisi bu beş sebebi bid'at, muhâlefet, galat, cehâlet-i hâl ve râvinin tedlîs veya irsâli sonucu hadisin senedinde inkıta bulunduğu iddiası olarak saymaktadır.⁷⁴⁸

İbn Hacer aynı satırların devâmında muhâlefet başlığını biraz daha açmakta ve bu kusura sahip râvinin naklettiği hadis hakkında muhaddislerin hangi hükümlere vardığını açıklamaktadır. Onun söz konusu satırları şöyledir:

“Muhâlefetten şüzûz ve nekâret meseleleri neş'et eder. Nitekim zapt sahibi yahut sadûk râvi bir şey rivâyet eder, aynı hususu zaptı kendisinden daha kavi veya seviye bakımından kendisine müsavi ancak sayıca daha fazla olan râviler, muhaddislerin vaz ettikleri kâideler muvâcehesinde hiçbir surette cem ve telifin mümkün olmadığı haysiyette muhâlif bir içerikle naklederlerse, bu hadis şâzdır. Bazen muhâlefet şiddet kesbeder veya hıfz daha zayıf bir karakter arz eder de, bu sefer muhâlif pozisyonundaki hadisin münker olduğuna hükmolunur.”⁷⁴⁹

Hedyü's-sârî'nin mezkûr satırlarında, tariflerinde muâlefetin yer aldığı iki ıstılah, şâz ile münkerin çerçevesine işaret edilmektedir. İbn Hacer *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de aynı ıstılahlara aynı çerçevede yer verdiği gibi, bunların karşılarında konumlanan ıstılahlara da birlikte temas etmiştir. Çalışmamızın ilgili bölümünde de geçtiği üzere⁷⁵⁰ sika veya sadûk bir râvinin kendinden daha râcih olan râvi ya da râvilerin rivâyetine muhâlif ve münâfi olarak naklettiği hadise şâz,⁷⁵¹ mukâbilinde konumlanan hadise ise

⁷⁴⁷ bkz. s. 251-252.

⁷⁴⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 343-344.

⁷⁴⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 344.

⁷⁵⁰ bkz. s. s. 211-212, 269-271, 282-288.

⁷⁵¹ bkz. Aydın, “Şâz”, *DİA*, XXXVIII, 385.

mahfûz⁷⁵² denilmektedir. Muhâlefet eden râvi aynı zamanda zayıf bir râvi ise hadisi münker⁷⁵³ olarak nitelenirken mukâbilinde bulunan hadis ma'rûf⁷⁵⁴ diye tesmiye olunmaktadır.⁷⁵⁵ Ancak burada ilave edilmesi gereken kritik önemi hâiz husus, muhâlefetin merkeze alındığı bu pasajda, *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de aynı unsurdan yola çıkılarak temellendirilen ve yukarıda tek tek saydığımız hadis ıstılahlarına hiç değinilmemiş olmasıdır. Dolayısıyla İbn Hacer'in mezkûr satırlarda yer verdiği muhâlefetle kastının mutlak olarak mehâlefet-i sika olmadığı, onun daha dar bir mahiyette olan muhâlefeti, yani sika râvinin kendinden daha sika olan râviye ya da adedce daha fazla olan sika râvilere muhâlefeti murat ettiği anlaşılmaktadır. Binâenaleyh kendisini ne bu meselede ne de yukarıda açıklama konusu olmuş metâ'in-i aşereyi beşe ircâ' etmesinde tutarsızlıkla ithâm etmeye kalkışmak doğru olmayacaktır. Diğer taraftan İbn Hacer'in on olan ta'n sebebini beşe indirmiş olmasının altında, onun *Hedyü's-sârî*'de be-tahsîs *Sahîh-i Buhârî* üzerine değerlendirmelerde bulunması vâkıası da yatıyor olabilir.

İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*'de, muhalefet konusunun *Nuhbe* ile *Nüzhe*'de hiç değinilmeyen kritik öneme sahip noktalarına da temas etmektedir. İşaret olunan satırlar şunlardır:

“Sika râvilere muhâlefet ancak çok olduğu zaman zarar verir.”⁷⁵⁶

“Hıfz sâhibi bir râvinin muhâlefet etmiş olması, hıfzı kendinden daha kuvvetli olan râviye hâlel getirmez.”⁷⁵⁷

“Bir râvi hakkında dile getirilmiş, “Kendisine muhâlefet olunmuştur” veya “Hadisine muhâlefet edilir” gibi cerh lafızları makbul değil merdûd olup zaaf icap ve iktiza etmez.”⁷⁵⁸

⁷⁵² bkz. Efendioğlu, “Mahfûz”, *DİA*, XXVII, 334-335.

⁷⁵³ bkz. Efendioğlu, “Münker”, *DİA*, XXXII, 13-14.

⁷⁵⁴ bkz. Efendioğlu, “Ma'rûf”, *DİA*, XXVIII, 66.

⁷⁵⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 90-92.

⁷⁵⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 363.

⁷⁵⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XV, 193-195.

⁷⁵⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 353, 479.

“Münker hadis rivâyeti ancak çok olduğu zaman zarar verir.”⁷⁵⁹

İbn Hacer’in şâz konusunda *Fethu’l-bârî*’de yer alan değerlendirme başlıklarını bu hadis nevinin tarif ve hükmü teşkil etmektedir. Onun bu başlıklar altında kaydettiği değerlendirmeler ise şunlardır:

a. Şâzın Tarifi:

“Şâz, aralarını muhaddislerin vaz ettiği kaidelerle cemin teazzür etmesi haysiyetiyle, zapt vasfını hâiz ve sadûk bir râvinin bir hadis rivayet edip hıfz itibariyle kendinden daha üst seviyedeki bir başka râvinin ya da daha fazla râvinin onun hadisinin hilâfına rivâyette bulunmasıdır.”⁷⁶⁰

“Şâz hadisin reddolunmasının sebebi, râvisinden daha sika olan bir râviye muhalefettir, şâzın râvisindeki zayıflık değildir.”⁷⁶¹

b. Şâzın Hükümü:

“Şâz, zayıf ve merdûd bir hadis olup kendisiyle amel olunmaz.”⁷⁶²

C. ZAYIF HADİSE MÜLHAK KONULAR

Bu başlık altında ihtisârü’l-hadîs, ma‘nen rivâyet, garîbü’l-hadîs ve müşkilü’l-hadîs kavramlarına yer verilecektir. Aşağıda da ifade olunacağı üzere, İbn Hacer tarafından *Nuhbetü’l-fiker*’de zayıf/merdûd hadis bahsinde ele alınan bu ıstılâhların ilk ikisi doğrudan veya dolaylı olarak konuyla irtibatlı iken diğerleri istidrâden zikredilmiştir. Mezkûr ıstılâhların zayıf hadise mülhak olmasıyla ve anılan kavramların yukarıda verilen başlık altında toplanmasıyla kastedilen de bu keyfiyettir.

⁷⁵⁹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 363.

⁷⁶⁰ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 344; *Fethu’l-bârî*, II, 268-270, 448-451, III, 115-118, XVI, 140-142, XXI, 147-149.

⁷⁶¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 115-118, XVI, 516-518.

⁷⁶² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 108-110, IV, 197-199, XVI, 140-142, 325-327, XXI, 471-473.

1. İhtisârü'l-Hadîs

İhtisârü'l-hadîs⁷⁶³ konusu *Nuhbetü'l-fiker*'de lafzen ve ma'nen rivâyet konusuyla birlikte aynı cümle içinde ve metâ'in-i aşereden biri olan muhâlefet-i sikât bahsine, hatta tashîf/musahhaf ve tahrif/muharref başlığına mülhak olarak ya da istitrâden ele alınmaktadır. *Nüzhetü'n-nazar*'da ise konu ayrıştırılarak tafsil edilmektedir.⁷⁶⁴ Çalışmamızın bu noktasında öncelikle İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'de yer verdiği her iki konuyu câmi' ibaresine -tabii ki onun *Nüzhetü'n-nazar*'daki ince dokunuşlarıyla beraber- atıfta bulunulacak, sonra da her bir konu kendi başlığı dâhilinde işlenecektir. İbn Hacer'in konunun özüne işaret ettiği mezkûr ibaresi şudur:

“Metni tenkis ile (ihtisârü'l-hadîs) veya mürâdifî ile (ma'nen rivâyet) tağyir etmek ancak onun manalarını değiştirecek unsurları hakkıyla bilen (bu konuda âlim olan) bir kimse için câiz olur.”⁷⁶⁵

İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'da kelimeleri arasına düştüğü şerhlerle bu cümleye ince dokunuşları olmuştur. Bunlarla birlikte ele alındığında cümle şu hâle gelmektedir:

“Her iki meselede de en sahih olan görüş muvâcehesinde, mutlak olarak metnin suretini tağyir etmek, tenkis ile onu ihtisar etmek veya onun bir lafzını müradifiyle tebdil etmek (ma'nen rivâyet) ancak lafızların delâletleri ile onların manalarını değiştirecek unsurları hakkıyla bilen (bu konuda âlim olan) bir kimse için câiz olur.”⁷⁶⁶

Başlığımızı teşkil eden ihtisârü'l-hadîsin tafsiline geçmeden önce kaydedilmesi ehemmiyet arz eden husus şudur ki, bu kapılar ehil olmayanlara kapalı olup onlar için her ikisi de ittifakla câiz değildir. Diğer taraftan ehlinin her iki kabilden olan bazı tasarrufları, zaman zaman çok sayıda âlim tarafından özellikle Arapça açısından hatalı

⁷⁶³ bkz. Aydın, Abdullah, “İhtisar”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXI, 572-573.

⁷⁶⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 118; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 492.

⁷⁶⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 118.

⁷⁶⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 118.

karşılanırken bu dilin oldukça nüanslı yapısı gereği son tahlilde doğru da çıkabilmektedir.⁷⁶⁷

İbn Hacer'in mezkûr eserinde yer alan ifadelerine göre muhaddislerin ekserisine göre hadislerde ihtisar, bir âlim tarafından yapılmış olması şartıyla caizdir. Zira ancak âlim hüviyetini hâiz olanlar, lafızların delâletinin değişmemesi ve beyânının bozulmaması haysiyetiyle hadisten aldığı kısımla irtibatı olmayan ifadeleri hazfeder ve böylece ya hadisin mezkur kısmıyla mahzûf kısmı âdetâ iki farklı haber menzilesinde olur ya da zikrettiği bölüm hazfettiğine delâlet eder. Ancak câhilin durumu böyle değildir. Zira o, istisnânın terki gibi kelâmın mâ-kablinin mâ-ba'dine taalluk ettiği bir terk ve hazif yolunu tutabilir.⁷⁶⁸

Hedyü's-sârî'nin üçüncü faslında Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* boyunca başvurduğu taktî', ihtisâr ve tekrâr ameliyelerinin hikmet ve faydalarına temas edilmektedir. İbn Hacer bu fasılda İbnü'l-Kayserânî olarak tanınan Hâfız Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin (v. 507/1113) *Cevâbü'l-müteannit* isimli cüzünden rivâyetle, konuyla ilgili önemli bilgiler kaydetmektedir. Söz konusu bilgiler özet olarak şunlardan ibârettir:

“Buhârî bir hadisi kitabının muhtelif mevzilerinde zikretmekte ve böylelikle bu hadisi bir taraftan farklı bâbların delili kılarken diğer taraftan aynı hadisten ilgili bâba dâir istinbatlarda bulunmaktadır.

Buhârî bir hadisi birebir aynı isnad ve metinle iki farklı bâbda nadiren tahriç etmektedir. Bunun yerine o, farklı sebep ve nüktelerle bir hadisin farklı tariklerini irad etmektedir. Yani aslen Buhârî kitabında bir hadisi amaçsızca tekrar ediyor değildir; her tekrarın bir faydası bulunmaktadır. Meselâ hadisin bir sahâbiden ya da ikinci veya üçüncü tabakaya mensup bir râviden gelen tarikini verdikten sonra garîb bir hadis olmadığını beyan etmek üzere başka bir yerde diğer tarikini verebilmektedir.

⁷⁶⁷ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 492.

⁷⁶⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 118.

Buhârî'nin tekrar ile hedefi bazen de sıhhatini ortaya koymak olabilmektedir. Yani Buhârî, zaman zaman hadislerin sahih olduğuna işaret etmek için onları mükerreren zikretmektedir.

Aynı hadis bazen kimi râviler tarafından tâm olarak nakledilirken diğerleri tarafından nâkıs olarak nakledilebilmektedir. Buhârî de bu iki grup hadisi râvileri hakkında oluşabilecek şüpheleri izale etmek üzere olduğu gibi tahriç etmektedir.

Farklı râvilerden gelen bir hadis muhtelif manalara sahip olabilmektedir. Buhârî bu kabil hadislerin herbirine içerdiği manaya mütenâsib olan bâbın tahtında yer vermektedir.

Hem mevsûl hem mürsel olarak nakledilen hadisin mesela mevsûl tariki Buhârî nezdinde mahfûzdur. Buna rağmen kendisi hadisin mürsel olan diğer bir tarikin de bulunduğunu ve bu tarikin mevsûl tarik yanında bir kıymet-i harbiyesinin olmadığını ihsas etmek üzere hadisi tekraren tahriç edebilmektedir. Aynı durum hadisin hem mevkûf hem de merfû tariki bulunduğu da söz konusudur.

Aynı hadisi râvilerin bir kısmı bir hocadan nakledebilirken diğer kısmı o hocanın bulunmadığı bir isnadla nakledebilmekte ve tariklerin her ikisi de sahih olabilmektedir. Dolayısıyla Buhârî de, tekrarıyla hadisin bu iki farklı sahih tarikini vermeyi amaçlamaktadır.

Hadis bazen an'ane tarikiyle nakledilirken bazen de semâ' sîgasıyla rivâyet edilmektedir. Bu da Buhârî gibi hadisin sıhhatinde sübut-ı likâyı şart koşan muhaddisler için kritik bir konu olmakta ve her iki tarikin birlikte verilmesi çok önemli bir vazife icra ediyor olabilmektedir.

Buhârî zaman zaman hadisleri taktî' yoluyla nakletmektedir. Bunun başta gelen sebebi, hadisin birden fazla konuyla irtibatlı olması ve onun herbir konu başlığı altında ilgili kısmını vermek istemesidir. Mâmâfih bu taktî'ler, çoğunlukla zımnında isnada müteveccih bir takım fayda ve nükteler de

barındırmaktadır. Hatta bazen hadisin mahreci dar olduğunda bir yerde mütekâmil senediyle verdiği hadisi başka bir yerde muallak olarak zikredebilmektedir. Bu esnâda hadisin bazen tamamını bazen ise bâbla ilgili kısmını verebilmektedir.

Hadis kısa olduğu ya da cüzleri birbiriyle irtibatlı olduğu için taktî‘ bazen mümkün olmamaktadır. İşte bu hadisler aynen veya ihtisar yoluyla, ama farklı isnadlarına ve bu isnadların hâvi oldukları yönlerle işaret edilerek tekrar edilmektedir.

Buhârî kitabı boyunca bir hadisi isnad ve metniyle birebir aynı olarak tekrar etmeme azmindedir. Az da olsa kendinden böyle bir tekrar vâki ise bu min gayr-i kaskin olsa gerektir.

Buhârî’nin hadisin bir kısmını verip diğer kısmını hiç zikretmemesi nadiren rastlanan bir durumdur ve bu kısım çoğunlukla mevkûf olduğu için veya mevzu ile münâsebeti bulunmadığı için onun tarafından hazfolunmuştur.

Hülâsa olarak şu söylenebilir ki, Buhârî *Sahîh*’inde metne ya da isnada râci ziyade bir faide söz konusu olmaksızın herhangi bir hadisi tekrar etmemektedir.”⁷⁶⁹

Hedyü’s-sârî’den derç edilen bütün bu malumattan anlaşılan bir hususun tarafımızca sarahaten bir kere daha vurgulanmasında fayda mülâhaza olunmuştur. Tekrar ile ihtisar ve taktî‘ bahisleri arasında çok sıkı bir irtibat bulunmaktadır.

İbn Hacer’in konuya dair *Fethu’l-bârî*’nin muhtelif mevzilerinde mükerreren yer alan şöyle bir değerlendirmesi bulunmaktadır:

“Herhangi bir hadisin ihtisâr edilmesi veya taktî‘ suretiyle nakli câizdir. Nitekim Buhârî *Sahîh*’inde bu fiili pek çok defa icrâ etmiştir.”⁷⁷⁰

⁷⁶⁹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, I, 25-27.

⁷⁷⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 29-31, 181-182, IV, 419-420, XVI, 158-160, XVIII, 634-636.

2. Lafzen ve Ma‘nen Rivâyet

Lafzen ve ma‘nen rivâyet konusunun⁷⁷¹ *Nuhbetü’l-fiker*’de ihtisârü’l-hadîs konusuyla birlikte aynı cümle içinde ve metâ‘in-i aşereden biri olan muhâlefet-i sikât bahsine, hatta tashîf/musahhaf ve tahrif/muharref başlığına mülhak olarak ya da istitrâden ele alındığı yukarıda ifade olunmuştu. Kezâ, *Nüzhetü’n-nazar*’da bunların ayrıştırılarak tafsil edildiği açıklanmış⁷⁷² ve aynı yerde öncelikle İbn Hacer’in *Nuhbetü’l-fiker*’de yer verdiği her iki konuyu câmi‘ ibaresine -tabii ki onun *Nüzhetü’n-nazar*’daki ince dokunuşlarıyla beraber- atıfta bulunulmuştu.⁷⁷³ Konu bütünlüğünü temin bakımından aynı ibarelere tekrar atıfta bulunulup daha sonra sadedimize avdet edilmesi uygun olacaktır. İbn Hacer’in işaret olunan ifadesi şudur:

“Metni tenkis ile (ihtisârü’l-hadîs) veya mürâdifî ile (ma‘nen rivâyet) tağyir etmek ancak onun manalarını değiştirecek unsurları hakkıyla bilen (bu konuda âlim olan) bir kimse için câiz olur.”⁷⁷⁴

İbn Hacer’in *Nüzhetü’n-nazar*’da kelimeleri arasına düştüğü şerhlerle bu cümleye ince dokunuşları olmuştur. Bunlarla birlikte ele alındığında cümle şu hâle gelmektedir:

“Her iki meselede de en sahih olan görüş muvâcehesinde, mutlak olarak metnin suretini tağyir etmek, tenkis ile onu ihtisar etmek veya onun bir lafzını müradifiyle tebdil etmek (ma‘nen rivâyet) ancak lafızların delâletleri ile onların manalarını değiştirecek unsurları hakkıyla bilen (bu konuda âlim olan) bir kimse için câiz olur.”⁷⁷⁵

Sadedinde bulunduğumuz ma‘nen hadis rivâyeti konusunun tafsiline geçmeden önce bir kere daha kaydedilmesi icap eder ki, bu kapı ehli olmayanlara kapalı olup

⁷⁷¹ bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Rivayet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, XXXV, 135-137.

⁷⁷² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 118; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 492.

⁷⁷³ bkz. s. 288.

⁷⁷⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 118.

⁷⁷⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 118.

istenilen seviye ve kifayeti haiz olmayanlar için tıpkı ihtisar meselesinde olduğu gibi adem-i cevâzında ittifak vardır. Diğer taraftan ehlinin ma‘na ile rivayet cümlesinden olan bazı tasarrufları, zaman zaman çok sayıda âlim tarafından özellikle Arapça açısından hatalı karşılanırken bu lisanın bol nüanslı karakteri gereği son tahlilde doğru da çıkabilmektedir.⁷⁷⁶

İbn Hacer lafzen ve ma‘nen rivâyet konusunu tafsile, bu meseledeki ihtilâfin meşhur olduğunu dile getirerek başlamaktadır. Ulemanın ekserisi ma‘nen rivâyetin caiz olduğu kanaatindedir ve en kuvvetli delilleri din ve şeriatî Arap olmayanlara kendi dilleriyle açıklamanın câiz olduğuna dâir icmâdır. Zira açıklama sadedinde başka bir dile tebdil ve tercüme câizse, bizzat Arapça dâhilinde lafız ve kelimelerin tebdili evleviyetle câiz olur.⁷⁷⁷

Ma‘nâ ile rivâyet konusunda farklı görüşler dile getirilmiştir ki İbn Hacer, bunların zayıflıklarına başlarında zikrettiği temrîz sîgalarıyla işaret etmektedir. “Ma‘na ile rivâyet ancak müfredâtta câiz olup mürekkebâtta söz konusu olamaz” diyenler olduğu gibi, “Ma‘na ile rivâyet, üzerinde bir takım tasarruflar yapabilmesi için ancak lafzî iyi hıfz ve zapt etmiş kişiler için câizdir” diyenler de bulunmaktadır. Diğer taraftan “Ma‘na ile rivâyet sadece hadisi hıfzedip lafzını unutan, ama ma‘nası zihnine kazanmış olan kimse için içerdiği hükmü tahsil maslahatına binâen câizdir, lafzını bilen ve hatırlayan için aslâ câiz değildir” kanaatinde olan âlimler de vardır.⁷⁷⁸

İbn Hacer gerek ma‘nâ ile rivâyet ve gerekse ihtisârü’l-hadîs meselesinde serdedilen farklı yaklaşım ve değerlendirmelerin tamamının cevâz ve adem-i cevâza müteallik olduğunu ve hiç şüphesiz hadisi herhangi bir tasarrufta bulunmaksızın lafzen rivâyet etmenin evlâ olduğunu kaydetmeyi de ihmal etmemiştir. Nitekim bahsi ikmâl ederken⁷⁷⁹ Kâdî İyâz’ın bu doğrultudaki şu ifadelerine yer vermektedir:

⁷⁷⁶ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 492.

⁷⁷⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 119.

⁷⁷⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 119.

⁷⁷⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 119.

“Eskiden ve şimdi çokça vâki olduğu gibi, bu işi iyi yaptığını zannedip haddi zatında işin hakkını veremeyenlerin musallat olmaması için ma‘na ile rivayet kapısını kapatmak lâzımdır.”⁷⁸⁰

İbn Hacer’in konuya dair *Fethu’l-bârî*’de yer alan değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bu değerlendirmeleri mana ile rivâyetin şartları, hükmü ve mana ile rivâyeti men edenlerin delilleri başlıkları altında toplamak mümkündür. İbn Hacer’in mezkûr başlıklar tahtına derç ettiği değerlendirmeleri ise şunlardır:

a. Mana ile Rivâyetin Şartları:

“Ma‘nen rivâyet edilen hadisin metninin bizzat lafzıyla ibadet (taabbüd) olunanlar cümlesinden olmaması şarttır.”⁷⁸¹

“Hadis ma‘nen rivayet olduğunda manada herhangi bir değişme ve muhâlefetin vuku bulmaması.”⁷⁸²

b. Mana ile Rivâyetin Hükmü

“Mana ile rivâyet meselesinde İmam Mâlik’ten menkul görüşlerin en sahih olanı, bu kabil rivâyetin adem-i cevâzıdır.”⁷⁸³

“Züheyr mana ile rivâyeti câiz görmemiş ve aslâ bu minvalde herhangi bir hadis nakletmemiştir.”⁷⁸⁴

“Enes b. Mâlik ve Buhârî mana ile rivâyeti tecviz etmişlerdir.”⁷⁸⁵

c. Mana ile Rivâyeti Men Edenlerin Delilleri

⁷⁸⁰ Kâdî İyâz, *el-İlmâ’*, s. 174.

⁷⁸¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIII, 296-298, XIX, 240-242.

⁷⁸² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XXI, 261-263.

⁷⁸³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIX, 240-242.

⁷⁸⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VII, 529-531.

⁷⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 29-31, 420-422, II, 340.

“Mana ile rivâyeti men edenlerin delillerinden biri, Hz. Peygamber’in, “Kim söylemediğim bir şeyi bana nispet ederek söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın” kavlidir.”⁷⁸⁶

“Mana ile rivâyeti men edenlerin delillerinden bir diğeri de, “Ben, ‘İrsâl buyurmuş olduğun resûlün’ demiştim ki, Hz. Peygamber (s.a.v.), ‘İrsâl buyurmuş olduğun nebin’ diyerek düzeltti” hadisidir.”⁷⁸⁷

3. Garîbü’l-Hadîs

İbn Hacer *Nuhbetü’l-fiker*’de ihtisârü’l-hadîs ve ma’nâ ile rivâyet bahsinden hemen sonra istitrâdî olarak⁷⁸⁸ sırasıyla garîbü’l-hadîs⁷⁸⁹ ve müşkilü’l-hadîs başlıklarına atıfta bulunmaktadır. Zira ma’nâ ile rivâyetin hemen akabinde yine hadislerin ma’nâsıyla irtibatlı bir başka bahse intikâl etmektedir. Onun *Nuhbetü’l-fiker*’de yer alan ifadeleri şöyledir:

“Eğer ma’nâ kapalı (hafî) olursa, garîb kelimelerin şerhine veya müşkil ifâdelerin beyânına ihtiyaç duyulur.”⁷⁹⁰

Ma’nadaki kapalılık iki sebepten kaynaklanabilir ki, bunlardan birinin bulunmasıyla garâbet (garîb), diğeriyle işkâl (müşkil) hâsıl olur. İkinci durum çalışmamızın bir sonraki başlığıyla alâkalı olduğu için bu noktada ondan sarf-ı nazar edilecektir. Garâbet ise, lafzın lisanlarda tedâvülünün az olmasından neş’et eder. *Nüzhetü’n-nazar*’da bu temel bilgidен sonra garîbü’l-hadîs literatürünün önemli örneklerine işaret edilmektedir. Ancak bu eserler ve haklarındaki değerlendirmeler çalışmamızın temel hedeflerinin hâricinde kalmaktadır.⁷⁹¹

⁷⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 420-422, 422-424.

⁷⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 358, XIX, 240-242.

⁷⁸⁸ Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 502.

⁷⁸⁹ bkz. Kandemir, M. Yaşar, “Garîbü’l-hadîs”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIII, 376-378.

⁷⁹⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 120-121.

⁷⁹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 120-121.

İbn Hacer on fasıldan müteşekkil olan *Hedyü's-sârî*'nin beşinci faslını Buhârî'de geçen garîb kelimelere tahsis etmiştir. Bu fasılda yer alan garîb kelimeler mürâcaatta kolaylık olması için alfabetik olarak sıralanmıştır.⁷⁹² Kezâ, *Fethu'l-bârî* boyunca sayısız garîb kelimenin izahına girişilmiştir. Ancak bu tür kelime örnekleri de çalışmamızın plan ve hedeflerinin dışında kaldığından kendilerine atıfta bulunulmayacaktır.

İbn Hacer'e bir garîbü'l-hadîs eseri daha nispet edilmektedir. 818/1415'de kaleme alınan bir cüzlük bu eserin bazı ilavelerle birlikte Kurtubî'den (v. 656/1258) özetlendiği belirtilmekte ve tarafımızca *Hedyü's-sârî*'nin ilgili faslının bu çalışma merkezli olarak kaleme alındığı değerlendirilmektedir.⁷⁹³

4. Müşkilü'l-Hadîs

İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'de garîbü'l-hadîs ile müşkilü'l-hadîsi⁷⁹⁴ birbiriyle irtibatlı olarak ele almaktadır. Onun yukarıda iktibas olunan cümlesinden de anlaşıldığı üzere gerek garîbü'l-hadîs ve gerekse müşkilü'l-hadîs ıstılâhlarının menşei ma'nâ kapalıdır. Kapalılık kelimenin az istimal edilmesinden kaynaklanıyorsa buna garîbü'l-hadîs, eğer kelime çok kullanılmasına rağmen ma'nâsının bir takım ince delâletlere sahip olmasından nâşi ise buna da müşkilü'l-hadîs denmektedir. Bu kabil içerikleri hâiz hadisleri izah sadedinde yazılmış çok önemli eserler bulunmaktadır.⁷⁹⁵ Hadis şerhlerinin temel amaçlarından biri de hadislerde vâki olan işkâllerin izah edilip çözümlerine işaret edilmesidir. Hâliyle *Fethu'l-bârî* de bu konuda çok sayıda örneği hâiz bulunmaktadır. Ancak çalışmamızın merkezinin dışına taşması sebebiyle mevzu bahis misallere temas edilmeyecektir.⁷⁹⁶

⁷⁹² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 151-462.

⁷⁹³ Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 519; Bikâ'î, *Musannefâtü Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, s. 93.

Bu eserin farklı bir isimle basımı için bkz. İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tefsîrü garîbi'l-hadîs müretteben ale'l-hurûf*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.

⁷⁹⁴ bkz. Aydın, "Muhtelifü'l-hadîs", *DİA*, XXXI, 74-77.

⁷⁹⁵ İbn Hacer, *Nühzetü'n-nazar*, s. 121.

⁷⁹⁶ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 399-400.

D. ZAYIF HADİSİN HASEN DERECEŚİNE YÜKSELMESİ

İbn Hacer *Nuhbetü 'l-fiker*'de merdûd hadis bahsini, bu cümleden olan hadislerin bir kısmının hasen mertebesine yüklebileceğini beyan ederek kapatmaktadır. Hasen hadis bahsinde de kendisine kısaca temas ettiğimiz konunun asıl ve detaylı olarak burada ele alınmasının altında, öncelikle çalışmamızın planında İbn Hacer'in mezkûr hadis usulü eserinin esas alınması yatmaktadır. Üstelik konuyla ilgili olarak aşağıya derç edilecek malumat ve tafsilat dikkate alındığında İbn Hacer'in tertibinin gayet yerinde olduğu çok iyi anlaşılacaktır. Zira merdûd hadis bahsi ikmâl edilmeden, ne orada atıfta bulunulan istilâhlar ne de konunun özü hakiki manasıyla anlaşılabilir.

İbn Hacer'in konuyla ilgili olarak *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de iç içe geçmiş olan ifadeleri şöyledir:

“Ne zaman hıfzı kötü olan bir râviye (seyyiü'l-hıfz), kezâ durumu temeyyüz etmeyen muhtelit ve mestur râvi ile mürsel ve mahzûfun bilinemediği müdelles isnâda, kuvvet bakımından aşağıda olmayıp kendi seviyesinde veya mâfevkinde olan makbul ve muteber bir râvi tarafından mütâbaatta bulunulursa bu sayılan râvilerin hadisleri hasen mertebesine intikal eder. Ancak mevzu bahis hadis li-zâtihi hasen olmayıp onun hüsn ile ittisafı mütâbi ile kendisine mütâbaat olunan rivâyetin mecmuu itibariyledir. Zira mezkûr râvilerin rivâyetlerinin evvel emirde hata veya savap olma ihtimali müsâvi iken muteber râvilerin birinden kendilerine muvafık bir rivâyet gelince, mevcut iki ihtimalin taraflarından biri ağır basacaktır. Bu ise -Allâhuâlem- hadisin mahfuz olduğuna delâlet eder ve böylelikle hadis hakkında tevakkuf edilen bir rivâyet olmaktan makbûl derecesine yükselmiş olur. Mâmâfih söz konusu hadis derece bakımından hasen li-zâtihi hüviyetindeki hadisin altında yer alır. Hatta bazı muhaddisler bu kabil hadislere hasen ıtlâkı hususunda tevakkuf etmişlerdir.”⁷⁹⁷

İbn Hacer'in konuya dair *Fethu 'l-bârî*'de yer alan değerlendirme başlıkları ise şunlardır:

⁷⁹⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 128.

“Zayıf hadis, tariklerinin taaddüt etmesiye hasen hadis dercesine yükselir.”⁷⁹⁸

“Zayıf hadis mütâbaata sâlih olur.”⁷⁹⁹

“Zayıf hadisler içtima etmekle kuvvet iktisap ederler.”⁸⁰⁰

“(Zayıf) hadisin tarikleri çoğalıp bunların mahreçleri de birbirine mütebâyin olduğunda, bu keyfiyet hadisin bir aslının olduğuna delâlet eder.”⁸⁰¹

İbn Hacer’in zayıf hadisle amel meselesinin hükmüyle alâkalı olarak *Fethu’l-bârî*’ye yansıyan şöyle bir değerlendirmesi daha bulunmaktadır:

“Zayıf hadisle istidlâl ve ihticâc sahih olmaz.”⁸⁰²

Bu başlığın çağıştırdığı konulardan biri de zayıf hadisle amel meselesidir. İbn Hacer *Fethu’l-bârî*’nin muhtelif mevzilerinde bu konuya da atıfta bulunmaktaysa da, amel meselesi usûl-i hadisin temel konuları arasında yer almadığı için mevzu bahis atıflar değerlendirme konusu yapılmayacaktır.⁸⁰³

Yukarıda ifade olunduğu üzere bu bölümde bahse konu ıstılâhlar ya *Fethu’l-bârî*’den iktibaslarla ya doğrudan değerlendirme konusu yapılmak suretiyle veya atıf yoluyla ele alınmıştır. İstilahların ele alınıp değerlendirilmesinde ilk bölümden kısmen farklılaşan ve muhtelif şıkları hâiz olan böyle bir yöntemin tercih edilme zarureti ortadadır. Zira bu bölümde yer alan hadis usûlü başlıkları ile İbn Hacer’in onlar hakkındaki değinileri kemiyet ve keyfiyet itibariyle bir öncekiyle kıyaslanamayacak

⁷⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, IV, 491-492.

⁷⁹⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VI, 357-359.

⁸⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 601-603, 603-605, III, 56-58, IV, 68-70, IV, 400-403, V, 258-260, 318-320, 469-471, 527-529, XI, 28-30, XII, 621-623, XIV, 127-129, 437-439, XV, 388-390, XVII, 232-234, XXIV, 55-57.

⁸⁰¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VIII, 527-529, XIII, 590-593, XIV, 34-36, 256-258, 429-432, XV, 478-481, XVIII, 373-375, XX, 236-238, XXIV, 569-571, 613-615.

⁸⁰² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 493, II, 587-589, V, 13-16, 563-566, VI, 184-186, 388-390, XI, 10-12.

⁸⁰³ Fikir vermesi açısından birkaç misal için bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 303, XVIII, 671-673.

derecede çok sayıdadır. Yine de önemli teorik bilgiler veren veya bu kabil bilgilere zemin hazırlayan pasajların iktibas olunmasına gayret edilmiştir.

Bölümün içeriğini oluşturan üst ve alt başlıklar ile bunların altına derç edilmiş malumat aynı zamanda usûl-i hadîsin en temel bahislerini teşkil etmektedir. İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de muayyen bir sistematik ve kapsam dâhilinde işlediği bahislerin birkaç istisna hariç hemen tamamına *Fethu'l-bârî*'de, farklı düzeylerde de olsa, değinildiği görülmektedir. Bu, sahih hadisleri toplamış bir eser üzerine yazılmış şerh hakkında yek nazarda çoğunlukla tahmin edilemeyecek bir keyfiyettir. Söz konusu keyfiyete kapı aralayan unsurların başında İbn Hacer'in şerh boyunca neredeyse hiç ihmâl etmediği tettebbu'-i turuk ameliyesi gelmektedir. Zira kendisi Buhârî'nin farklı kademelerde zikrettiği ve hatta işaret ettiği hadislerin bile farklı tariklerini verip onlar hakkında uzun uzadıya değerlendirmelerde bulunmaktadır. İşte bu değerlendirmelere konu tarikler arasında sahih ve hasen olanlar olduğu gibi zayıflar da bulunmaktadır. Bilindiği ve çalışmamız boyunca da ortaya konduğu gibi bir hadis ıstılâhı olarak zayıf hadis çok fazla detay ve ihtimal içermektedir. Konuya dair bazı değerlendirmelerimizi çalışmamızın Sonuç kısmına tehirle özet olarak dile getirmek gerekirse, *Fethu'l-bârî*'de hadis usûlü eserlerinin muhtevasını teşkil eden konuların neredeyse tamamına tesadüf etmek mümkündür.

Hemen her ıstılaha dair *Fethu'l-bârî*'de kendine yer bulmuş atıfların mahiyeti de ayrı bir değerlendirme konusudur. Zira bunların bir kısmı hadisin metin veya sendindeki detaya işaret eden atıflardır. Bir kısmı nispeten daha detaylı değerlendirmelerdir ve bu değerlendirmeler muvâcehesinde İbn Hacer rivâyet hakkında bazı tespitlere kapı aralamakta ya da kimi tercihlere doğru yol almaktadır. Diğer bazı atıflarda ise değerlendirme boyutunun derinleşmekte, şerh edilen hadisi aşmakta, genel ve teorik bir mecrada akmakta olduğu göze çarpmaktadır. Çalışmamız boyunca ve özellikle sadedinde bulunduğumuz bölümde İbn Hacer'in değerlendirmeleri iktibâs edilirken veya daha kısa yoldan zikredilirken mümkün mertebe bu kademeler paralelinde hareket edilmiştir.

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de hadis usulüne dair yer verdiği bazı değerlendirmelerin teorik bir mahiyet arz etmesi hususu bazı istifhamlara sebep olabilir.

Akla gelebilecek ilk soru bunların miktarının ne kadar olduğudur. Onun *Fethu'l-bârî* boyunca şerhinde atıfta bulunduğu ıstılahlar ve değerlendirmeler dikkate alındığında bunların içinde teorik olanlar elbette nispeten çok daha azdır. Nisbî ve izâfî durum bu minvalde olsa da bu kabil değerlendirmeler hiç de azımsanmayacak bir yekûna bâliğ olmaktadır. İyi bir elekten geçirilip en saf olanları bırakılsa bile bunlar, hiç değilse, onun muhtasarının sahip olduğu hacme ulaşmaktadır. Bu kadar ince elenip sık dokunmadığında ise *Nüzhetü'n-nazar*'a yaklaşan bir bilgi birikimiyle karşılaşmak her hâlde şaşırtıcı olmayacaktır.

Teorik mahiyet arz eden değerlendirmelerin derinliği meselesi istifham konularından bir diğerini teşkil etmektedir. Hiç şüphesiz *Fethu'l-bârî*'de yer alan teorik değerlendirmeler -tabii ki sınırlı sayıdaki konu merkezli birkaç değerlendirme istisna olmak üzere- *Nüzhetü'n-nazar* ve *en-Nüket*'in geneline hâkim olan derinliğe sahip değildir. Mukayese edilen eserlerin bir grubu teorik çerçeveyi hedefleyen usûl-i hadîs alanında iken diğerinin sadece sahih hadisleri derç etme amacıyla yazılmış olan *Sahîh-i Buhârî*'nin şerhi olması dikkate alındığında işaret edilen vâkıanın sebebi izahtan varestedir. Dolayısıyla aynı derinliği bu tarafta da aramak insaftan uzak bir yaklaşım olarak nitelendirilmeyi hak edecektir.

Teorik değerlendirmeler çerçevesinde oluşan son bir istifham da tutarlılık merkezlidir. Yani bir istifham da İbn Hacer'in çalışmamız boyunca esas aldığımız farklı türlerdeki eserleri arasında onun ilmî ve fikrî tutarlılığına hâlel getirecek unsurların mevcudiyet ve adem-i mevcudiyeti ekseninde ortaya çıkmaktadır. Bu istifham tarafımızca hem genel bir çerçevede hem de çalışmamız özelinde cevaplandırılacaktır.

Genel çerçeveden kastımız teori ile pratik arasında oluşabilecek ya da vehle-i ûlâda var olduğu zannedilen tutarsızlık ve çelişkilerin nasıl izah edilmesi gerektiği hususudur. Elbette teori ile pratik arasında bir takım çelişkilerin olabileceği ve hatta bu kabil çelişkilerin sınırsız örneklerinin mevcut olduğu inkâr edilemez bir vâkıadır. Ancak teori ile pratiğin birbirinden ayrı mecralarda akan iki farklı alan olduğu da bir vâkıadır. Vâkıaya bu alanlarda kaleme alınmış eserler üzerinden yaklaşıldığında ise mesele daha girift bir hâl almaktadır. Şöyleki, eser gruplarından biri teorik olduğu için bu yönde akma ve derinleşmeyi hedeflemekte ve tabiatı gereği pratiği çok da dikkate almamaktadır.

Nitekim bu nevi eserler içeriklerinde bir takım nazari yaklaşımlar, ele aldıkları meseleyle ilgili karşılaşılabilecek ihtimaller, bu ihtimallerin her biri hakkında fikir yürütme ve belki de hepsi için bir ıstılah belirleyip kavramsal çerçeve oluşturma gibi unsurlar barındırırlar ve bu gibi yönleriyle kıymet hükmünü hâizdirler. Dolayısıyla nazari yönü ağır basan eserler çok büyük bir fikrî derinliğe sahiptirler. Pratik eserler ise daha ziyade vâkıa ve hârici esas alırlar. İçeriklerini, esas ittihaz ettikleri malzeme tayin ve hatta tahdid eder. Hedefleri çalışmanın merkezinde yer alan unsurların tahlil, terkip ve izahından ibârettir. Dolayısıyla daha dar bir çerçevede ve kısıtlı bir alanda hareket etme durumundadırlar. Vaziyet böyle olunca pratiğe dönük bu kabil eserlerde teorik olanlardaki içerik zenginliğini ve derinliğini beklemek bir tür insafsızlık olacaktır. Hâsılı farklı mecrâlarda akan bu eserleri içerik olarak mukayese edip birinde inceden inceye işlenmiş hususların diğerinde aynı kıvamda ele alınmamasını, daha genel bir takım değerlendirmelere başvurulmasını hatta hiç mevzu edilmemesini bir nevi tutarsızlık ve çelişki gibi görmek meseleye yanlış bir bakış açısından bakmaktan kaynaklanmaktadır.

Tutarlılık ve çelişki meselesinde ortaya konulan bakış açısı çalışmamızın kaynakları özelinde de aynen câridir. Zira bir tarafta yer alan *Nuhbe*, *Nüzhe* ve *Nüket* ile diğer tarafta yer alan *Fethu'l-bârî* ve mukaddimesi olan *Hedyü's-sârî* ayrı mecrâlarda akan eserlerdir. Dolayısıyla ilk olarak zikredilen eserlerde yer alan nüansların ikinci türü teşkil edenlerde hiç yer almaması ya da aynı dakiklikte değil de daha genel bir çerçevede ele alınması asla bir tenâkuz teşkil etmez, bilakis kitapların hâiz olduğu karakterin bir uzantısıdır ve elbette kâbil-i telif bir husustur. Bu bakış açısını hâkim kıldıktan sonra söz gelimi *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de on tane olduğu dile getirilen ta'n sebeplerinin (metâ'in-i aşere) *Hedyü's-sârî*'de beşe ircâ edilerek sayılması nasıl çelişki olarak görülebilir? Acaba, İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de daha husûsî bir manada tarif ettiği munkatı'ı *Fethu'l-bârî*'de mezkûr kitaplarında yer almayan umûmî anlamıyla kullanması bir tutarsızlık mıdır? Ya da hadis usûlü eserlerinde mürsel, mu'dal ve munkatı' ıstılahları birbirinden tefrik edilirken Buhârî şerhinde ayrıştıkları noktaların dikkate alınmayıp hepsi için mürsel denmesi bir tenâkuz mudur? Hatta usûl-i hadîs kitaplarında bir ıstılahı farklı tarif etmesine rağmen aynı ıstılahı *Fethu'l-bârî*'de kendinden önceki muhaddislerin esas aldığı manada istimal etmesinden ne lâzım gelir? Hiçbir şey lâzım gelmez, bu sayılanlar asla tutarsızlık ve tenâkuz olarak addedilemez ve İbn Hacer bu kabil örnekler üzerinden eleştirilemez.

Son olarak bir daha kaydetmek gerekirse, bu bölümde ele aldığımız konular özelinde İbn Hacer'e herhagi bir tutarsızlık isnâd edilemez. Bölüm boyunca gerek ıktibâs, gerek genel değerdendirme ve gerekse mücerret atıf yoluyla ele alınan misaller bir kere daha göstermiştir ki, ele alış tarzı ve derinliğı farklı olmakla birlikte *Nuhbe*, *Nüzhe* ve *Nüket*'te yer alan konuların bir iki istisna dışında hemen hepsi *Fethu'l-bârî*'de de şu ya da bu düzey ve kapsamda kendine yer bulmuştur. Hatta zaman zaman İbn Hacer'in mezkûr hadis usûlü eserlerinde yer alan bazı konuların hiç değinilmemiş boyutlarına bu şerh ve mukaddimesinde tesâdüf edilmiştir.

Fethu'l-bârî'ye dâir genel değerdendirmelerimiz bittabi onun mukaddimesini de içine alan bir hüviyete sahiptir. Yani, çok özel bir mukaddime olması, hatta örneğine az rastlanır tarzda özel bir isimle tesmiye edilmiş olması eserin geneline dair tespitlerimizde *Hedyü's-sârî*'yi hiçbir zaman dışarıda bırakmamaktadır. Aksine varılan kanaatler hem şerhin kendisi hem de mukaddimesi için câridir ve bu kanaatlerin teşekkülünde onlar birbirini tamamlayan bir pozisyondadır. Çalışmamızın başından itibaren *Hedyü's-sârî*'ye yapılan atıflar bu hususu zaten gözler önüne sermektedir.

Nuhbetü'l-fiker oldukça muhatar bir metin iken *Nüzhetü'n-nazar* en fazla orta uzunlukta olmakla nitelenebilecek bir şerhtir. Bu şerhte İbn Hacer ele aldığı konuları çoğunlukla misallendirirken -ki bunlar bir tane ya da sınırlı sayıda olabilmektedir- bazıları için ise hiçbir örnek kaydetmemektedir. İşte *Fethu'l-bârî*'de yer alan ıstılâh atıf ve değerdendirmeleri bu açıdan, yani misalleri çoğaltmak ve dolayısıyla konunun öğrencinin ya da okuyucunun zihninde vuzuh bulmasını temin etmek bakımından ayrıca önem arz etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MUHTELİF HADİS USÛLÜ KONULARI

MUHTELİF HADİS USÛLÜ KONULARI

Çalışmamızın ilk bölümünde alanın temel kavramları ve bize ulaşması itibarıyla haber/hadisın kısımları ele alınmış, İkinci Bölüm ise kabul ve red açısından hadisin nevilerine tahis edilmişti. Bu bölümde hadis usulünün esas başlıklarını teşkil eden sahih, hasen ve zayıf hadis bütün tür ve detaylarıyla incelenmişti. Sadedinde olduğumuz son bölümde ise hadis usulünün geriye kalan bahislerinin *Fethu'l-bârî*'ye yansımaları mevzu edinilecektir. Müsnedün ileyhine göre hadisin nevileri, tahammül yolları, edâ sîgaları, cerh ve ta'dîl, râvi bilgisine dâir detaylar gibi muhtelif hadis usûlü konuları tezimizin bundan sonraki önemli başlıkları olacaktır.

Üçüncü Bölüm'de de konu başlıkları İbn Hacer'in (v. 852/1449) *Nuhbetü'l-fiker* ile şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar*'ında yer verildiği nispette ele alınacak, çalışmamızın başından buraya kadar olduğu gibi zaruret hâsıl olmadıkça mümkün mertebe İbn Hacer'in mezkûr eserlerinde esas aldığı tertibin dışına çıkılmayacaktır. Dolayısıyla bu bölümde önce *Nuhbetü'l-fiker*'in sonunda yer alan Hâtîme kısmına kadar zikredilen konular sonra da anılan kısımdaki başlıklar sırasıyla incelemeye tabi tutulacaktır.

İbn Hacer'in diğer usûl-i hadis eseri olan *en-Nüket*, mezkûr metin şerh ikilisi gibi İbn Hacer'in zihnindeki hadis usûlü sistematüğünü yansıtan özel bir tertibe sahip olmadığı, üstelik nâ-tamam olup mânahnüfihimize dair neredeyse hiçbir malumat içermediği için bu bölümde kendisine atıfta bulunulmayacaktır. Zaten çalışmamız boyunca *en-Nüket*'e yapılan atıflar hep daha teknik ve ince meselelerde olmuş, tertibi hiçbir zaman nazar-ı itibara alınmamıştır.

Keyfiyet-i ittisâl bakımından haberin nevilerini incelediğimiz Birinci Bölüm'de, İbn Hacer'in farklı ilim dallarındaki kullanımına binaen daha şümûllü bir ifade olması için *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de "haber" lafzını tercih ettiğini ve muhaddislerin cumhuruna göre hadisle mürâdif olmalarına rağmen tararafımızdan da bu tercihe muvâfakat edildiğini

belirtmiştik.¹ Ancak İkinci Bölüm'den itibaren hem işlenen ıstılâhların daha ziyâde hadis ilmini ilgilendirmesi, hem de zikredilen eserlerde müellifin oldukça isabetli bir yaklaşımla tercihini değiştirmiş olması dolayısıyla hadis lafzını kullanmaya başlamıştık. Aynı tercihe bu bölümde de riayet edilecektir.

Giriş'te de ifade olunduğu üzere Birinci Bölüm'de bahse konu ıstılâhlar ya *Fethu'l-bârî*'de yer alan her kullanımına ya da bütün örnek kümelerine çok sayıda atıfla değerlendirilmiştir. Bir taraftan bölümde geçen ıstılâhların azlığı diğer taraftan da detaylı değerlendirmeler yapıldığında nasıl bir manzara ile karşılaşılacağına tasviri hedeflenerek böyle bir yol tutulmuştu. Ancak çalışmanın hedef ve boyutu dikkate alındığında bu yöntemin diğer bölümlerde de sürdürülme imkânı olmamış ve İkinci Bölüm'de yer alan ıstılâhlar için iyi seçilmiş ve temsil gücü olan belli sayıda örnek değerlendirme konusu yapılmıştı. Ayrıca Birinci Bölüm'den farklı olarak söz konusu değerlendirmeler sadece *Fethu'l-bârî*'den yapılacak iktibaslar üzerinden de olmamış, zaman zaman sadece değerlendirme cümlelerine yer verilmiş, bazen de dipnotlarda ilgili başlığın *Fethu'l-bârî*'deki istimallerine atıfta bulunulmuştu. Yine bu bölümden itibaren ilkinden farklı olarak her bir konu ya da ıstılâh bitiminde ara değerlendirmelere gidilmemiş, onun yerine bölümün sonunda genel bir değerlendirme yapılması tercih edilmişti. Üçüncü Bölüm'de de aynı usul takip edilecek, hatta konu başlıklarının karakteri ve çokluğu dikkate alınarak iktibâslar oldukça azaltılıp doğrudan değerlendirmeleri kaydetme ya da mesele ya da ıstılâhlara sadece atıfta bulunma yöntemi benimsenecektir.

I. SENEDİN MÜNTEHÂSİ AÇISINDAN HADİSİN NEVİLERİ

İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da sadedinde olduğumuz konunun hemen öncesinde yer verdiği satırlarda, kabul ve red açısından metne taalluk eden bahislerin niheyete erdiğini ifade etmiş ve böylelikle isnâda müteallik bahislere başlamıştır. O, kitabının bu bölümünde öncelikle, biri istitrâden olmak üzere sırasıyla merfû, mevkuf, maktû ve müsned hadis ile sahâbî ıstılâhlarının çerçevesini çizmektedir. Bu başlık altında İbn Hacer'e tebaiyetle aynı ıstılâhlar aynı sırayla işlenecektir.

¹ bkz. s. 34.

A. MERFÛ HADİS

İsnâda müteallik bahislerin başında merfû hadis² yer almaktadır. Şayet isnâd söz, fiil veya takrir olmak üzere sarahaten veya hükmen Hz. Peygamber’e (v. 11/632) ulaşp onda nihayet bulursa bu hadis merfûdur. İbn Hacer *Nuhbe*’de verdiği bu tarifi *Nüzhe*’de tafsil etmiştir. O, mezkûr şerhinde öncelikle hem sarahaten hem hükmen kavil, fiil ve takrirden oluşan altı kısım merfû hadisın herbirine misal vermiş, sonra da özellikle hükmen merfû bahsini derinlemesine ele alıp bazı ihtilâflara işaret etmiştir.³ Çalışmamızda bu tafsilat ve ihtilâf doğrudan iktibâs edilmeyip *Fethu’l-bârî*’deki yansımaları üzerinden değerlendirilecektir.

İbn Hacer’in merfû hadis konusunda *Fethu’l-bârî*’de yer alan değerlendirme başlıkları şunlardır:

“Sahâbînin, “Bununla emrolunduk” veya “Şundan nehyolunduk” sözü, zâhiriyle emir ve nehiy konusunda tasarruf sahibi olan zâta sarf olunur ki, o da Hz. Peygamber’dir (s.a.v.). Bu söz merfû hükmündedir. Bu hüküm sahâbînin sözünde Hz. Peygamber ifadesinin sarâhaten zikredilmediği durumlarda câridir.”⁴

“Sahâbînin, “Bize bu hususta ruhsat verildi” veya “Şunu işlememiz bize azimet kılındı” sözü, merfû hükmündedir.”⁵

“İster Hz. Peygamber’in zamanına izafe etsin, isterse de etmesin bir sahâbînin “Şöyle yapardık”, “Vaktiyle böyle yaptık” veya “Şöyle yapılırdı” sözü, kezâ merfû hükmündedir. Bu Buhârî ve Hâkim’in ihtiyar ettiği görüştür. Hatîb el-

² bkz. Aydın, Abdullah, “Merfû”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 180-181.

³ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 128-140.

⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 164, III, 11, 304, 406, IV, 441-442, 581-582, VI, 530, VII, 173, VIII, 105, XVI, 22, XVIII, 127, XXIV, 57-58.

⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VI, 530.

Bağdâdî, Dârekutnî ve daha başka muhaddisler ise bu ifadelerin mevkuf hadis olduğuna kânidirler.”⁶

“Kirmânî usûl âlimlerinin, sahâbînin “Biz böyle yapardık” sîgasında ihtilâf ettiklerini ancak, “Biz böyle yapmazdık” ifadesinde aralarında herhangi bir ihtilâf bulunmadığını dile getirmiştir. Zira bu ifade ve sîgaların ilkinde Hz. Peygamber’in tahriri tasavvur olunabilirken ikincisi için durum böyle değildir.”⁷

“Muhaddislerin cumhuru, bir sahâbînin “Şu sünnettendir” veya “Eğer sünnet olan ameli murâd ediyorsan...” sözlerinin merfû hükmünde olduğu kanaatindedirler.”⁸

“Aralarında Buhârî ve Müslim’in de bulunduğu cumhûr-ı muhaddisîne göre bir sahâbînin, “Hz. Peygamber zamanında şöyleydi” sözü hükmen merfûdur. Bu görüşe çok az sayıda âlim muhalefet etmiştir.”⁹

“Buhârî’ye göre bir sahâbî’nin, “Bayram günü bayram namazı için ezân okunmadı” sözü merfû hükmündedir.”¹⁰

“Sahâbîlerin rey ve içtihatlarıyla söyleyemeyecekleri bir içeriğe sâhip olan sözleri merfû hükmündedir. Zira onlar bu kabil içerikleri ancak tevkif ile dile getirebilir.”¹¹

⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 616, II, 55, 136, 273-274, 51, III, 406, 431, IV, 37, VI, 446-447, VII, 38, VIII, 133, IX, 470, XV, 609, 611-612, XVI, 46, 475, VII, 102-103.

⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 111-115.

⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, II, 330-332, III, 407-409, 409-411, IV, 698-700, V, 496-498, XV, 625-626.

⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, II, 509-510.

¹⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I4, 31-33.

¹¹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 307-308; *Fethu’l-bârî*, I, 178-181, II, 215-216, 403-405, III, 122-125, 560-562, IV, 210-212, 426-429, VI, 270-271, 446-448, IX, 657-660, XI, 279-282, 298-301, XVII, 274-276, XVIII, 659-661, XIX, 3533-356, XX, 414-416, XXI, 26-28, XXIII, 263-265, 383-384, XXIV, 484-487.

“Sahâbînin Hz. Peygamber’in sıfatlarından birini içeren rivâyeti merfû hadisın kısımlarındandır.”¹²

“Bir râvinin meselâ “Ebû Hüreyre’den rivâyeten, onu rivâyet eder olduğu hâlde, onu isnâd ederek, onu vaslederek veyâ onu ref eder olduğu hâlde naklolundu” gibi sözleri merfû hadise hamledilir.”¹³

“Hz. Peygamber’in câhiliyye devrinde görüp inkâr etmediği ve bu yolla meşruiyeti süren hususlar merfû hükmündedir.”¹⁴

B. MEVKUF HADİS

İsnâda müteallik bahislerin ikincisi mevkuf hadistir.¹⁵ Şayet isnâd Hz. Peygamber’e değil de, bir sahabiye ulaşıyor ve mezkûr isnâdla herhangi bir sahabinin söz, fiil veya takriri rivâyet ediliyorsa bu hadis mevkuf adını almaktadır. Hiç şüphesiz mevkuf, İbn Hacer’in *Nüzhetü’n-nazar*’da kaydettiği üzere bir önceki nevi teşkil eden merfû hadiste mezkûr olan tüm detay ihtimalleri hâiz değildir.¹⁶ Yukarıda derç edilen malumattan¹⁷ da anlaşıldığı gibi, mevkuf hadislerle alakalı olarak dikkatlerin teksif edilmesi gereken temel noktalardan biri, onun hükmen merfû olup olmadığıdır.¹⁸

İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî*’de mevkufa dâir herhangi bir hadis usûlü değerlendirmesi mevcut değildir. Ancak kendisi bazen mevkuf olan rivâyetlerin mevsul nakillerine işaret edebilmektedir. Onun tercemelerde yer alan mevkuf hadislerle dâir değerlendirmeleri çoğunlukla bâbla münâsebet cihetlerine işarete müteveccih olmaktadır.

¹² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XXIV, 13-16, 16-18.

¹³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, III, 306-308, X, 20-22, XVII, 163-166.

¹⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 298-301.

¹⁵ bkz. Aydın, Abdullah, “Mevkuf”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 437-438.

¹⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 135, 140.

¹⁷ bkz. s. 307-309.

¹⁸ Misal olmak üzere bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 382, 383, II, 122, VI, 530, VII, 38, XVIII, 127, XXIV, 57-58.

İbn Hacer'in *Sahîh-i Müslim*'de yer alan mevkuf rivayetleri tespit etmek üzere üç gün içinde derlediği iddia olunan bir eseri de bulunmaktadır.¹⁹

Mevkuf hadisin tarifinde temel unsur sahâbidir. Bu vesileyle İbn Hacer, *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de istitrâden ve öncelikle sahâbi konusuna girmiş, merfû ile mevkufun kasîmi olan maktû hadisi sonraya bırakmıştır.²⁰ Dolayısıyla çalışmamızda da *Nuhbetü'l-fiker*'in tertibi esas alınarak sahâbi başlığının mezkûr kısımlara takdimi daha uygun görülmüştür.

Sahâbî

İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'de sahâbiyi²¹ tarif etmekte, bu tarif üzerine *Nüzhetü'l-nazar*'da düştüğü şerhin başında ise konuya istitrâden temas ettiğini tasrih etmektedir. Zira kendisi anılan muhtasarını ulûmü'l-hadîsin bütün nevilerine şâmil bir eser olarak planladığını dile getirmekte ve böylelikle onda hiçbir konuyu dışarda bırakmamayı hedeflediğine telmihte bulunmaktadır.²²

Buhârî'de yer alan bâb başlıklarından biri, Hz. Peygamber'in ashâbının faziletlerine tahsis edilmiştir. Kendisi kitabının bu bölümünde, önce icmâl sonra da tafsîl tarikiyle, sahâbenin fâziletlerine delâlet eden hadislerden kendi şart ve kriterlerine uyanları zikretmektedir. Diğer taraftan Buhârî (v. 256/870), anılan bâbın başında kimin ashâbdan sayılacağını ifade eden bir sahâbî tarifi de vermiştir. Ona göre, Hz. Peygamber'le sohbet ve maiyeti sabit olan ya da Hz. Peygamber'i gören müslümanlar kendisinin ashâbındandır.²³ İbn Hacer bu ifâde ve tarif üzerine düştüğü şerhte, örfen bir takım tahsisler söz konusu olsa da onun, lügat anlamıyla sohbetin şâmil olduğu her türlü

¹⁹ bkz. İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-Vukûf alâ mâ fî Sahîhi Müslim mine'l-mevkûf* (thk. Abdullah el-Leysî el-Ensârî), Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1986; Kandemir, "İbn Hacer", *DİA*, XIX, 519.

²⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 135-140.

²¹ bkz. Efendioğlu, Mehmet, "Sahâbe", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, XXXV, 491-500.

²² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 135.

²³ Buhârî, "Fezâilü ashâbi'n-nebî", 1.

Buhârî'nin ifadelerinin aslı şudur:

«ومن صحب النبي صلى الله عليه وسلم أو رآه من المسلمين فهو من أصحابه»

maiyet manasına geldiğini kaydetmiştir. Öte yandan o, Buhârî'nin ifadesinde kendisine yer bulmuş olan ru'yetin Hz. Peygamber'i uzaktan görmeyi de kapsadığını ilave etmiştir.²⁴

İbn Hacer, ilgili bâba giriş mahiyetinde olan bu bölümde sahâbe konusuna dair bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu değerlendirmelerine Buhârî'nin tarifinin başka âlimler tarafından ortaya konmuş tariflere nispetle râcih olduğunu dile getirerek başlamaktadır. Ancak ona göre, gören kişinin mücerret ru'yetinin kâfi olup olmadığı, yoksa görüleni temyiz etmesinin de mi şart kılındığı üzerinde durulmalıdır. Sahâbe biyografilerine dâir eser yazan müelliflerin tercih ve tatbikleri mücerret ru'yetle iktifâ edildine delâlet etmektedir. Zira söz konusu müellifler Muhammed b. Ebî Bekr es-Sıddîk (v. 38/658) ve benzerlerini eserlerinde zikretmişlerdir. Muhammed b. Ebî Bekr ise, Hz. Peygamber'in vefatından ancak üç ayı biraz mütecâviz bir zaman dilimi kadar önce dünyaya gelmiştir. Sahîh hadiste sâbit olduğu üzere annesi Esmâ bint Umeys (v. 40/661 [?]) kendisini vedâ haccında müslümanlar Mekke'ye girmeden önce dünyaya getirmiştir. Bu hadise ise hicrî onuncu senenin Zilkade ayının sonlarında vuku bulmuştur. Mâmâfih, bu kabîl kimselerden naklolunan hadisler mürseldir. Cumhûr-ı ulemâ ile Ebû İshâk el-İsferâyînî (v. 418/1027) ve merâsîl-i sahâbe dâhil bütün mürsellerin reddi görüşünde kendisine tâbi olanlar arasında vâki ihtilâf bu gibi zevâtın hadislerinde câri değildir. Zira onların hadisleri kibâr-ı tâbiînün mürselleri kabilinden olup merâsîl-i sahâbe idadında değildir. Bu keyfiyet şöyle bir lügâza da konu olmuştur:

“Hadisi mürsel olan bir sahâbîdir ki, merâsîl-i sahâbeyi makbul addedenler, onun mürselini kabul etmez.”²⁵

Sahâbi tarifinde Sa'îd b. el-Müseyyeb (v. 94/713) gibi örfî sohbeti şart koşanlar olsa da İbn Hacer amel ve hükmün bunun hilâfına olduğunu dile getirmiştir. Zira ulema sadece Vedâ Haccı'nda Hz. Peygamber'le bir araya gelmiş çok sayıdaki kişinin

²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIX, 5.

²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XI, 5-6.

Mezkûr lügâzın ibâresi şöyledir:

«صحابي حديثه مرسل لا يقبله من يقبل مراسيل الصحابة»

sahâbeden sayıldığında ittifak etmiştir. Sahabi olabilmek için Hz. Peygamber’le bir araya gelen kişinin bâliğ olması gerektiğini söyleyenlerin kavli de, Hz. Hasan (v. 49/669) gibi çocuklar misal verilerek reddolunmuştur. Buhârî’nin tercemede yer verdiği “müslümanlardan olma” kaydı dolayısıyla kâfir iken Hz. Peygamber’i gören ya da kendisiyle birlikte olan ve onun vefatından sonra İslâm’a giren şahıslar sahâbî tarifinin hâricinde kalmaktadır. İbn Hacer’e göre muteber olan da budur. Lâkin Buhârî’nin tarifine müslüman olarak ölme kaydını da ilâve etmek gerekir. Zira sahih görüşe göre sahâbî iken önce irtidâd edip sonra İslâm’a avdet eden kişiler de sahâbeden ma‘dûddür.²⁶

İbn Hacer *Fethu’l-bârî*’de insanoğlu dışında kalan âkillerin sahâbî olup olamayacağı bahsini de açmaktadır. Burada kastedilen cinlerle melâîkenin sahâbeden addedilip edilemeyeceği hususudur. İbn Hacer’in ifadelerinden ortaya çıkan odur ki, râcih görüş cinlerin sahâbî olacağı istikametindedir. Zira Hz. Peygamber cinlere de gönderilmiştir ve onlar da mükelleftir. Dolayısıyla içlerinde mutî‘ olanlar bulunduğu gibi âsiler de vardır. Hususiyetle isimleri bilinenlerin sahâbî olduklarında tereddüt etmemek lâzımdır. Ulema sıra meleklerin sohbetine gelince tevakkuf etmiştir. Çünkü Hz. Peygamber’in onlara bi‘setinde usûliyyûn arasında ihtilaf vardır. Nitekim onlardan melâîkenin hem sahâbî oldukları hem de olmadıkları noktasında icmâ‘ bulunduğu naklolunmaktadır.²⁷

Buraya kadar zikredilen hükümlerin tamamı Hz. Peygamber’in dünyevî hayatıyla mukayyettir. Dolayısıyla müraccah olan kavle nazaran ölümünden sonra ama defninden önce onu görmüş olanlar sahâbî değildir. Şayet aksi istikametteki görüş esas alınsaydı daha sonraki asırlarda, hatta günümüzde kabrinde mübarek bedenlerini görmüş olanların ve evliyadan keşfen kerâmet yoluyla görenlerin sohbeti sâbit olurdu. Zira definden önce görenlerin de sahâbî olacağı görüşünü dillendirenlerin delilleri Hz. Peygamber’in hayatının sürdüğü hususudur. İbn Hacer’e göre ise mevzu bahis hayat dünyevî değil, uhrevî bir hayat olup bu hayata dünya ahkâmı taalluk etmemektedir.

²⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 6-7.

²⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 5-6.

Nitekim şühedâ da bu manaca berhayâtır, ama öldürülmelerinden sonra onlar için, şehit olmaksızın ölenlerden farklı bir ahkâm söz konusu olmamaktadır.²⁸

Sahabe tarifinde dikkate alınan görmekten kasıt yakaza hâlinde görmektir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'i rüyada görmek dünya ahkâmına değil de, manevî umûra râci bir husustur ve kişiyi sahâbi kılmadığı gibi rüyada telakki ettiği emirlerle amel etmesi üzerine vacip değildir.²⁹

İbn Hacer'in, yukarıya kaydedilen ve teorik tarafı ağır basan bütün bu yaklaşımlarına rağmen zaman zaman bunları taşıdığını düşündürecek bazı değerlendirmeleri de göze çarpmaktadır. Aşağıya iktibas yoluyla derç olunan satırlar böyle bir çerçeveyi hâizdir:

“Buhârî'nin ‘...Ebû Bekir b. Hazm’a...’ kavline³⁰ gelince, bu zât Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî olup babasının dedesine nispet olunmuştur. Dedesi Amr için sohbet, babası Muhammed için ise ru’yet mevzu bahistir. Ebû Bekir fakih bir tâbi’î olup Ömer b. Abdülaziz kendisini Medine emirliği ve kadılığında görevlendirmiş ve bunun için kendisine yazılı talimat göndermiştir. Ebû Bekir’den başka bir ismi de bilinmemektedir. Bazıları künyesinin Ebû Abdülmelik, isminin ise Ebû Bekir olduğunu dillendirmektedir. Onun ismi künyesidir diyenler de bulunmaktadır.”³¹

İbn Hacer zaman zaman Buhârî’de geçen kimi râvilerin sahâbi olduğuna dâir kendinden önce eser yazmış müellifler tarafından ileri sürülen iddia ve tespitleri de dile getirmektedir. Nitekim *Fethu’l-bârî*’den iktibasla aşağıda verilen paragrafta böyle bir durum söz konusudur:

“Buhârî'nin nûn harfinin fetha ve mîm harfinin kesresiyle ‘İbn Ebû Nemir’ sözüne gelince, bu râvinin ismi maruf değildir. İbn Sa‘d kendisini sahâbe

²⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 7-8.

²⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 8.

³⁰ Buhârî, “İlim”, 34.

³¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 407. Benzer bir yaklaşım için bkz. *a.g.e.*, I, 159.

arasında zikretmiştir. İbn Seken kitabında onun bir hadisini tahriç etmiştir. İbnü'l-Esîr ise takip ettiği usule tebe'an eserinde onu atlamıştır.”³²

Özellikle modern dönemde kaleme alınmış hadis usûlü kitaplarında karşılaşılan müksirîn-i sahâbe, en fazla hadis hıfz eden sahâbî, sahâbenin hadis rivayetinde sergilediği titizlik, en son vefat eden sahâbî gibi konulara dair de *Fethu'l-bârî*'de bazı kayıtlar bulmak mümkündür.³³ Ayrıca İbn Hacer tarafından sahâbenin sözleri için hadis/ehâdîsten ziyade eser/âsâr/el-âsârü'l-mevkûfe ıstılahının kullanımının tercih edildiğine çalışmamızın ilk bölümünde³⁴ işaret edildiği gibi bir sonraki başlıkta da bu konuya temas olunacaktır.³⁵ Bir sahâbînin rivâyetinin hilâfına fetvâ vermesi konusuna ise, ilgili başlık altında değinilecektir.³⁶

İbn Hacer'in konuya dair mükerrerleriyle birlikte 12.300 kadar biyografîyi ihtivâ etmesi sebebiyle sahasının en kapsamlı kitabı kabul edilen *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* adlı bir eseri vardır. Kendisinin *Fethu'l-bârî*'den sonra en önemli eseri kabul edilen *el-İsâbe*, kırk yılda tamamlanabilmiştir.³⁷

³² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 319.

³³ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 150, 433, 448, 470, 481.

³⁴ bkz. s. 32-34.

³⁵ Örnek olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 483.

³⁶ bkz. s. 326-327. Ayrıca konuya dair bir misal için şuraya bakılabilir: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVI, 131.

³⁷ Bikâ'î, *Musannefâtü Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* s. 48; Kandemir, “İbn Hacer”, *DİA*, XIX, 523-524; “el-İsâbe”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXII, 487.

Bu eserin künye bilgisi için bkz. İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* (thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz), I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.

İbn Hacer'in *İsâbe*'si üzerine yapılmış önemli bir çalışma için bkz. Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, *İbn Hacer el-Askalânî ve dirâsetü musannefâtih ve menhecih ve mevâridih fî kitâbi'l-İsâbe*, I-II, Bağdat: Vizâretü'l-Evkâf, 1978.

C. MAKTÛ HADİS

Hadisin müsnedün ileyhine itibarla taksiminde karşımıza çıkan üçüncü nevi maktûdur.³⁸ Şayet isnâd Hz. Peygamber'e veya sahâbiye değil de bir tâbiîye ulaşıyor ve mezkûr isnâdla herhangi bir tâbiînin söz, fiil veya taktiri naklediliyorsa bu hadis maktûdur. Görüldüğü üzere maktû hadisin tarifinde temel unsur tâbiîdir.³⁹ Bu vesileyle İbn Hacer istitrâden tâbiî konusuna girmiş, *Nuhbetü'l-fiker*'de onu sadece tarif ederken⁴⁰ *Nüzhetü'n-nazar*'da bir kısmı mezkûr tarif etrafında olmak üzere bazı detay bilgilere yer vermiştir.⁴¹ Sahâbî mevzuundan farklı olarak burada *Nuhbetü'l-fiker*'in tertibinin dışına çıkılmayıp tâbiî için ayrı bir fasıl açılmayacak, bu râvi tabakası sadedinde olduğumuz konu başlığında ele alınacaktır.

İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'de tâbiîyi, tıpkı sahâbînin Hz. Peygamber'e mülâkâtı/likâsı gibi bir sahâbiye mülâkâ olan kişi olarak tarif etmektedir.⁴² Kendisi mücmel ve ilk anda bazı yönleri kapalı gibi görünen bu tarifi *Nüzhetü'n-nazar*'da izah etmektedir. Şöyle ki, sahâbî ile tâbiî arasındaki müşâbehet ve müşâreket likâ⁴³ meselesi ile sahâbî tarifinde ona müteallik olarak zikredilen bir takım kayıtlar çerçevesinde olup imân şartı istisna edilmiştir. Yani likâ esnâsında imân şart değildir, tâbiî sahâbîyle karşılaştığında henüz mü'min değilken mülâkâtından sonra iman etse tarifi kapsama dışında kalmaz.⁴⁴

İbn Hacer'e göre muhtelif âlimler tarafından tâbiî için ortaya konmuş tarifler içinde muhtâr olan ancak budur. Nitekim bazı âlimler tâbiî olabilmek için uzun süre

³⁸ bkz. Efendioğlu, Mehmet, "Maktû", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 457-458.

³⁹ "Tâbiîn", *DİA*,

⁴⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 138.

⁴¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 138-140.

⁴² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 138.

Bu tarifi'nin aslı şöyledir:

«وهو من لقي الصحابي كذلك»

⁴³ bkz. Polat, Salahattin, "Likâ", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 189-190.

⁴⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 138.

sahâbiye mülâzemeti şart koşarken diğer bazıları hadis semâ'ını içeren bir sohbet ve maiyyet kriterini öne sürmüşlerdir. Tâbiî olabilmek için temyîz yaşını kıstas alanlar da bulunmaktadır.⁴⁵

İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'da da kaydettiği üzere sahâbî ile tâbiî arasında bunlardan hangisine ilhâk edileceği konusunda ihtilâf olunmuş bir tabaka daha bulunmaktadır. Bunlar hem câhiliyye devrini hem asr-ı saâdeti idrak ettiği hâlde Hz. Peygamber'i görememiş olan muhadramlardır.⁴⁶ Şârih, İbn Abdilberr'in (v. 463/1071) sahabe biyografilerine dair eserinde muhadramlara yer vermiş olmasından yola çıkarak onun bunları sahâbî saydığını çıkartan Kâdî İyâz'ı (v. 544/1149) tenkit etmektedir. Zira İbn Abdilber mezkûr kitabının mukaddimesinde, câmi ve birinci asır ehlinin tamamını ihtiva eden bir eser olması amacıyla onlara da burada yer vereceğini tasrih etmektedir. Bu meselede sahih olan görüş, Necâşî (v. 9/630) gibi Hz. Peygamber zamanında Müslüman oldukları bilinsin veya bilinmesin muhadramların kibâr-ı tâbiînden madûd olmalarıdır.⁴⁷

İbn Hacer maktû bahsine nihayet verirken birkaç hususa daha temas etmektedir. Söz konusu hususlardan ilki, tâbiînin mâtûnunda olan tabakadan bir şahsa nispet edilen, meselâ tebe-i tâbiîn⁴⁸ veya nesil olarak daha altındaki tabakadan birine atfedilen sözlerle de maktû ıtlak edildiğinin kaydedilmesidir. Bu kabil nakiller için kimin sözü ise ona izafeten, "Bu söz falanca üzerine mevkuftur" şeklinde bir kullanım da câizdir.⁴⁹

⁴⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 138; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 597.

⁴⁶ bkz. Efendioğlu, Mehmet, "Muhadramûn", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 393-394.

⁴⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 139. İbn Hacer *Fethu'l-bârî* boyunca sayısız defa tâbiî ve muhadram ıstılahlarına atıfta bulunmuştur. Tasrihten varesten sebeplerle tâbiî atıflarından sarf-ı nazar olunmuştur. Muhadram atıflarına örnek olarak bkz. *a.g.e.*, I, 184, 185.

⁴⁸ Ulu, Arif, "Tebeu't-tâbiîn", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 217-218.

⁴⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 140.

Paragrafta tercümesi yer alan ifadenin aslı şudur:

«موقوف على فلان»

İbn Hacer ikinci olarak maktû bahsinde veriler tarif ve sâir malumat neticesinde artık bu ıstılâhla bir başka ıstilah olan munkatı⁵⁰ arasının tefrik edilmiş olduğunu belirtmektedir. Zira ilgili bölümde de ele alındığı üzere⁵¹ munkatı‘, isnadda vâki râvi sukûtuyla alakalıdır ve bu manaca sadedinde olduğumuz maktûdan farklıdır. Ancak ıstilah kullanımındaki esneklik dolayısıyla ve mecazen bu iki ıstilah birbirinin yerinde kullanılabilmektedir.⁵²

İbn Hacer son olarak merfû ve maktû hadis için kimi âlimlerin kitap ve ifadelerinde tercih ettikleri bir kullanıma daha işaret etmektedir ki, çalışmamızın ilk bölümünde bu konu etraflıca ele alınmıştır.⁵³ Kendisinin *Nuhbetü’l-fiker*’de yer alan ve *Nüzhetü’n-nazar*’da üzerine neredeyse hiç şerh düşmediği ibaresini bir kere daha kaydetmek gerekirse, mevkuf ve maktû hadis için bazı âlimler eser⁵⁴ ifadesini kullanmayı tercih etmektedir.⁵⁵

İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî*’de maktûa dâir herhangi bir hadis usûlü değerlendirmesi mevcut değildir. Kendisinin zaman zaman tercemelerde karşılaşılan maktû hadislere dâir değerlendirmeleri ise çoğunlukla bu hadislerin bâbla olan münâsebetini beyan etmekten ibaret kalmaktadır.

D. MÜSNED HADİS

İbn Hacer’in merfû, mevkuf, maktû siyâkında yer verdiği bir diğer ıstılâh müsned hadistir⁵⁶ ve daha ziyade muhaddislerin, “Bu müsned bir hadistir”⁵⁷ ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır. İbn Hacer *Nuhbetü’l-fiker*’de müsnedi tarif etmiş, metin olarak

⁵⁰ bkz. Efendioğlu, “Münkati‘”, *DİA*, XXXII, 12-13.

⁵¹ bkz. s. 244-247.

⁵² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 140; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 608.

⁵³ bkz. s. 32-34.

⁵⁴ bkz. el-Gazefî, “Eser”, *DİA*, XI, 372.

⁵⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 140.

⁵⁶ bkz. Hatiboğlu, İbrahim, “Müsned”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 98-99.

⁵⁷ Muhaddislerin kelâmında kendisine sıkça tesadüf olunan bu ifadenin aslı şöyledir:

«هذا حديث مسند»

verdiği ibareler üzerine *Nüzhetü 'n-nazar*'da düştüğü şerhte ise, mezkûr tarife dâhil olan ve ondan hâriç kalan hadis nevilerini beyan etmiştir. İbn Hacer'in hassas kayıtları hâvi söz konusu tarifi şudur:

“Müsned, sahâbînin zâhiren muttasıl⁵⁸ olan bir senedle naklettiği merfû hadistir.”⁵⁹

Dikkatle incelendiğinde merfû kaydıyla öncelikle mevkuf ve maktû hadisler tariftten çıkmaktadır. Kezâ, mezkûr sahâbî ve ittisâl kayıtlarıyla başta mürsel olmak üzere, bünyesinde sukût-ı râvî barındıran muallak, mu'dal ve munkatı' hadisler tariftten hâriç kalmaktadır. Öte yandan ittisalın zahirine bakıldığı için sukût-ı râvinin hafî olduğu hadis neveleri yani, mürsel-i hafî ile an'ane tarikiyle nakledilen müdelles hadis tarife dâhildir. Zira İbn Hacer'in de belirttiği gibi müsned türünde eser kaleme almış olan muhaddisler kitaplarında bu iki kabilden hadislere ittifakla yer vermektedirler. İbn Hacer *Nüzhetü 'n-nazar*'da müsned hadisle ilgili birtakım ihtilâflara daha temas etmekteyse de, çalışmamızın hacminin ve hedeflerinin dışına taşmamak adına bu ihtilâflara yer verilmemesi daha uygun olacaktır.⁶⁰

İbn Hacer'in konuya dair *Fethu 'l-bârî*'de yer alan yegâne değerlendirmesi bu hadis nevinin tarifine yönelik olup şöyledir:

“Müsned, isnâdın zâhiren muttasıl olması şartıyla, sahâbînin Hz. Peygamber'e izâfe ve nispet ettiği hadistir.”⁶¹

⁵⁸ bkz. Aydın, “Muttasıl”, *DİA*, XXXI, 405.

⁵⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 140-141.

Bu tarifi'nin Arapça aslı şöyledir:

«والمسند مرفوع صحابي بسند ظاهره الاتصال»

⁶⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 141; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti 'l-fiker*, s. 609-614.

⁶¹ İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, IX, 121-122.

İbn Hacer'in burada verdiği tarifi'nin orijinali şöyledir:

«والمسند ما يضيفه الصحابي إلى النبي صلى الله عليه وسلم بشرط أن يكون ظاهر الإسناد إليه الاتصال»

II. İSNÂD

Bir hadisin iki temel unsurundan birini teşkil eden isnâd⁶² İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'ın iki farklı mevziinde tarif etmektedir. Üstelik bunların ilki mezkûr şerhin hemen başlarında yer almaktadır. Ancak çalışmamızın planı çerçevesinde söz konusu tariflere ilk olarak bu bölümde temas olunacağı gibi, diğer unsuru teşkil etmesi münasebetiyle metnin tarifi de yine bu başlık altında kaydedilecektir. Elbette öncelikle, mânahnüfihimiz olan isnâdın işaret olunan iki tarifi verilecek, daha sonra metnin tarifine intikal olunacaktır. Isnâdın ilk tarifi haber/hadisın bize ulaşması/keyfiyet-i ittisâli itibariyle taksim edildiği mevzide geçmektedir. Mâhut tarif şöyledir:

“İsnâd metnin bize geliş yolunu tahkiye etmekten ibarettir”⁶³

Bu tarif sadedinde İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*'da isnâdın ceminin esânîd olduğunu ve müfredi tarik olan turukun da ıstılâhen aynı manada olduğunu kaydetmektedir.⁶⁴

İsnâdın ikinci tarifi ise yine *Nüzhetü'n-nazar*'da bu sefer kendi yerinde aynı bahsin başında yer almaktadır. İlkinden cüzî bir farkı bulunan tarif şudur:

“İsnâd, metne ulaştıran yoldur.”⁶⁵

Dikkatlerden kaçmayacağı üzere ilk tarif isnâd fiilini ifade ederken ikincisi bu fiilin hâsılını, daha doğru bir ifadeyle bu hâsılın ismini ifade etmektedir. Dakik bir ayrımla yek nazarda ilkine isnâd, ikincisine sened demek daha uygun gibi görünse de, muhaddisler isim manasınca bu iki ıstılâh arasında bir ayırım yapmamışlar, her ikisini

⁶² bkz. Küçük, “İsnad”, *DİA*, XXIII, 154-159.

⁶³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 52.

Bu tarifiñ aslı şudur:

«الإسناد حكاية طريق المتن»

⁶⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 52.

⁶⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 128; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 543-545.

Bu tarifiñ ibaresi şöyledir:

«ثم الإسناد وهو الطريق الموصلة إلى المتن»

aynı anlamda kullanmışlardır. Nitekim kaydedilen tariflerde görüldüğü üzere İbn Hacer de *Nüzhetü'n-nazar*'ında isnâdı bu istikamette kullanmıştır. Kendisi mezkûr hadis usûlü şerhinin muhtelif mevzilerinde sened ıstılâhını da istimal etmektedir. Bu istimallerinde herhangi bir nüans gözetmediği gibi, eserinde ayrıca bir sened tarifine de yer vermemektedir. Diğer taraftan fiil manasıyla sadece isnâdın kullanılabileceği hususu izahtan varestedir.

İbn Hacer mezkûr tariftten hemen sonra kitabı boyunca ilk defa olarak metnin tarifine yer vermektedir. Buna göre metin, isnâdın kendisinde nihâyet bulduğu yani, isnâdın hemen akabinde zikredilen kelimelerdir.⁶⁶

A. ÂLÎ VE NÂZİL İSNÂD

İsnâd ikiye ayrılır. Şâyet bir hadisin isnâdında bulunan râvi sayısı az olursa buna âlî isnâd/ulüvv, çok olursa nâzil isnâd/nüzûl denir.⁶⁷ Eğer mezkûr azlık senedin râviden Hz. Peygamber'e kadar olan kısmında olursa buna ulüvv-i mutlak denir. Yok, eğer mezkûr azlık isnâdın Şu'be b. el-Haccâc (v. 160/776), Mâlik b. Enes (v. 179/795), Süfyân es-Sevrî (v. 161/778), Şâfi'î (v. 204/820), Buhârî (v. 256/870) ve Müslim (v. 261/875) gibi hıfz, zapt, fıkıh, tasnif ve benzeri tercih iktizâ eden bir takım yüksek vasıfları hâiz hadis imamlarından birine kadar olan kısmında bulunursa, buna da ulüvv-i nisbî denir. Ulüvv-i nisbînin muvâfakat,⁶⁸ bedel,⁶⁹ müsâvât⁷⁰ ve musâfaha⁷¹ gibi farklı suretleri

⁶⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 128; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 543-545.

Tarîfin ibaresi şudur:

«والمتن هو غاية ما ينتهي إليه الإسناد من الكلام»

⁶⁷ bkz. Küçük, Raşit, “İsnad”, *DİA*, XXIII, 154-159.

⁶⁸ bkz. Hatiboğlu, İbrahim, “Muvâfakat”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 405-406.

⁶⁹ bkz. Kandemir, M. Yaşar, “Bedel”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, V, 300.

⁷⁰ bkz. Hatiboğlu, İbrahim, “Müsâvat”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 76.

⁷¹ bkz. Hatiboğlu, İbrahim, “Musâfaha”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 229.

vardır. Ulüvvün kısımlarına mukâbil nüzûlün⁷² de kısımları bulunmaktadır. Yani, nüzûl de ulüvv gibi mutlak ve nisbî olmak üzere ikiye münkasımdır.⁷³

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de konuya dâir teorik herhangi bir değerlendirmesi olmasa da, müteaddit defâ söz konusu ıstıhlara, özellikle de bunlar ararsından âli isnâd ve ulüvve atıfta bulunduğu görülmektedir.⁷⁴

B. RİVÂYETÜ'L-AKRÂN VE RİVÂYETÜ'L-MÜDEBBEC

İbn Hacer *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de âlî ve nâzil isnâd bahsinin devamında kısmen bu konularla da bağlantılı olan rivâyetü'l-akrân⁷⁵ ve rivâyetü'l-müdebbec başlıklarına yer vermektedir. Şâyet râvi ile merviyün anh yaş ve hocalara mülâki olmak gibi hususlarda müşterek iseler bu nevi nakillere rivâyetü'l-akrân ismi verilmektedir.⁷⁶

Akrân olan iki râviden herbiri diğerinden rivâyette bulunuyorsa bu kabil rivâyetler muhaddislerce müdebbec⁷⁷ olarak tesmiye edilmiştir. Bu tariftan anlaşılacağı üzere rivâyetü'l-müdebbec bir ıstılâh olarak rivâyetü'l-akrândan daha hususi bir manaya sahiptir. Nitekim her müdebbec akrân iken her akrân müdebbec değildir. İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'da kaydettiğine nazaran müdebbec, yüzün iki tarafından birini ifade eden dîbâce kelimesinden alındığından müsâvât manası ifade eder ve hocanın talebesinden rivâyetini kapsamaz. Bu kabil nakillerin çalışmamızın bir sonraki başlığını teşkil eden rivâyetü'l-ekâbir 'ani'l-esâgir cümlesinden olması daha isabetlidir.⁷⁸

⁷² bkz. Küçük, "İsnad", *DİA*, XXIII, 154-159.

⁷³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 141-145; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 614 -632.

⁷⁴ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 368, 388, 470.

⁷⁵ bkz. Polat, Salahattin, "Müdebbec", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 463.

⁷⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 145; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 633-634.

⁷⁷ bkz. Polat, "Müdebbec", *DİA*, XXXI, 463.

⁷⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 145-146; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 634-636.

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de, bu kabilden olup da Buhârî'de yer alan râvi ve rivâyetlere mutlaka atıfta bulunmaktadır. Söz konusu atıfların iktibas edilmemesinin daha isabetli olacağı mülâhaza edilmiştir.⁷⁹

İbn Hacer sadedinde bulunduğumuz konuya dâir *el-Muharrec mine'l-müdebbec/el-Efnân fî ma'rifeti'l-akrân/et-Ta'ric ale't-tedbîc* isimleriyle anılan bir eseri bulunmaktadır. Bazı araştırmacılara göre son eser farklı bir çalışmadır.⁸⁰

C. RİVÂYETÜ'L-EKÂBİR 'ANİ'L-ESÂGİR VE RİVÂYETÜ'L-ESÂGİR 'ANİ'L-EKÂBİR

Bir râvinin yaş, hocalara mülâki olmak ve bu ilimde hâiz olduğu mertebe bakımından mâdûnunda olan bir zattan yaptığı nakle rivâyetü'l-ekâbir 'ani'l-esâgir denir. Babaların oğullarından (rivâyetü'l-âbâ' 'ani'l-ebnâ'), sahâbenin tabîinden, hocanın talebesinden yaptığı rivâyetler hep bu kabildendir. Rivâyetlerde gâlip ve câdde-i meslûke olan ise tam aksini teşkil eden rivâyetü'l-esâgir 'ani'l-ekâbir nevidir. Râvinin babasından, onun da dedesinden nakli (men ravâ 'an ebîhi 'an ceddih) bu cümledendir.⁸¹ İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'da işaret ettiği gibi mezkûr surette dede ilk râvinin dedesi olabileceği gibi babanın dedesi de olabilir. Bu nevi rivayetlerin bilgisine sahip olmanın faydası, isnadda yer alan her râvinin tam olarak temyiz edilip bir takım iltibaslara meydan verilmemesidir.⁸²

Başta Buhârî olmak üzere hadis literatürü âile isnâdlarıyla doludur⁸³ ve bu tür isnâdlar farklı yönleri itibariyle büyük ehemmiyet arz etmektedirler. İbn Hacer de *Fethu'l-bârî*'nin aşağıya derç edilen pasajında, kişinin âile büyüklerinden yaptığı nakillerin önemi konusunda bizlere çok önemli bir perspektif sunmaktadır:

⁷⁹ Örnek olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 115, 325, 420, 442, 443, 492, X, 358.

⁸⁰ Bikâ'î, *Musannefâtü Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* s. 40; Kandemir, "İbn Hacer", *DİA*, XIX, 520.

⁸¹ bkz. Polat, "Müdebbec", *DİA*, XXXI, 463.

⁸² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 146-147; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 636-645.

⁸³ Buhârî'de yer alan âile isnâdları hakkında misal kabilinden bilgi için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 144, 397, 420, 455, 469, X, 358.

“Ezcümle râvinin adaleti sabit olduğu zaman hakkındaki cerh değerlendirmeleri ancak onu ve rivayet/ler/ini kabule mani bir unsuru zikretmekle, yani cerhin müfesser ve mübeyyen olmasıyla makbul olabilir. İşte bu keyfiyet, hakkında konuştuğumuz Abdullah b. el-Müsennâ için söz konusu değildir. Diğer taraftan İbn Hibbân kendisine dair değerlendirmelerde bulunduğu *es-Sikât*’ta onun rivayetlerinde zaman zaman hata ettiğini kaydetmektedir. Ayrıca Abdullah b. el-Müsennâ’nın tenkide uğrayıp makbul addedilmeyen hadisleri, amcası Sümâme b. Abdullah’ın dışındaki râvilerden rivayet ettikleridir. Buhari ise hem sadedinde olduğumuz hadisi hem de kitabında yer verdiği diğer hadisleri amcasından nakletmektedir.⁸⁴ Hiç şüphesiz kişi âilesi/ehl-i beytinin naklettiği hadisleri başkalarından daha iyi hıfz ve zapt eder.”⁸⁵

Baba ve dededen rivâyette önemli olan hususlardan biri de bu rivâyet kalıbında yer alan mecrûr zamirlerinin mercilerinin doğru tespit edilmesidir. Bu noktada bazı yanlış değerlendirmeler olabilmektedir. Nitekim İbn Hacer aşağıda iktibâs olunan satırlarda inceden inceye böyle bir meseleyle uğraşmaktadır:

“(Hadisin⁸⁶ senesinde bulunan râvilerden Ubeydullah b. Sa’d b. İbrâhîm’in) ‘Bana babam ve amcam tahdisen nakletti’ kavlinin şerhine gelince, onun amcasının ismi Ya’kûb b. İbrâhîm b. Sa’d b. İbrâhîm b. Abdurrahmân b. Avf’tır. Hakkında Dimyâtî, ‘Ya’kûb iki yüz sekiz senesinde vefat etmiş olup kardeşi Sa’d’dan daha küçüktür’ açıklamasında bulunmuş ve ‘Buhârî ondan nakilde infirâd etmişse de, kardeşinden rivayette Müslim ile ittifak etmişlerdir’ diyerek sözlerini tamamlamıştır. Dimyâtî’nin bu sözlerini nakleden bazı kimseler ‘Onun kardeşi’ ifadesindeki zamirin Ya’kûb’a ait olduğunu zannetmişlerdir ki, bunun muktezâsı Buhârî ile Müslim’in Sa’d’ın hadislerini tahriç etmekte ittifak etmeleridir. Sonra da bu tespitin hilâf-ı vâki olduğu öne sürülerek Dimyâtî’ye itiraz olunmuştur. Hâlbuki hakikat hiç de onların iddiaları istikametinde olmayıp

⁸⁴ Misal olmak üzere bkz. Buhârî, “Zekât”, 33, 38, “Farzu’l-humus”, 5, “Fezâilü ashâbi’n-Nebi”, 11, “Tefsîr”, 33/3, “İsti’zân”, 41, “Ahkâm”, 12.

⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 396-397.

⁸⁶ Buhârî, “İ’tisâm”, 24.

vâki itiraz da hayyiz-i itibardan sâkıttır. Mezkûr zamirin meci Sa'd olup müttetekun aleyh olan râvi Ya'kûb'dur.⁸⁷ Dimyâtî'nin sözleri arasında yer alan "Buhârî ondan nakilde infirâd etmiştir" cümlesindeki zamirin meci ise, muhtemel isimler arasından kendisine en yakın olandır ki, o da Sa'd'dır; yoksa bu zamir daha evvel hakkında değerlendirmelerde bulunulan Ya'kûb'a ait değildir."⁸⁸

İbn Hacer'in konuya dair *Fethu'l-bârî*'de yer verdiği satırlardan diğer bazıları şunlardır:

"Nuaym b. Abdullah el-Mücemmir'in Ali b. Yahyâ b. Hallâd ez-Zürakî'den rivâyeti ekâbirin esâgirden rivâyeti kabilindendir. Çünkü Nuaym b. Abdullah, Ali b. Yahya'dan hem yaş bakımından daha büyük hem de semâ cihetinden daha kıdemlidir."⁸⁹

"Şu'be b. el-Haccâc'ın İsmail b. Uleyye'den rivâyeti ekâbirin esâgirden rivâyeti cümlesindendir."⁹⁰

"İbn Cüreyc'in İsmail b. Uleyye'den rivâyeti ekâbirin esâgirden rivâyeti kabilindendir. Zirâ İsmail b. Uleyye, İbn Cüreyc'in talebelerinden biridir."⁹¹

D. SÂBIK-LÂHİK

İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'de⁹² âlî ve nâzil isnad bahsinden sonra yer verdiği başlıklardan biri de sâbık ve lâhiktir.⁹³ İki râvi aynı hocadan nakilde iştirak edip birinin ölümü diğerinden önce olursa söz konusu iki zata nazarla bu rivayet nevine sâbık ve lâhik denilmektedir. Dolayısıyla vefatı önce olan sâbık, sonra olan ise lâhik râvi olmaktadır.

⁸⁷ Bir misâl için bkz. Müslim, "İmân", 80.

⁸⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXIV, 178-179.

⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 429-431.

⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, X, 103-105.

⁹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXII, 149-151.

⁹² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 147.

⁹³ Sandıkçı, Kemal, "Sâbık ve Lâhik", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, XXXV, 337.

İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da konuyla ilgili olarak kaydettiği malumat ve verdiği misallerde iki husus öne çıkmaktadır. Biri, sâbık ve lâhik vasfını kazanan bu iki râvinin ölümleri arasında uzun bir zaman diliminin bulunmasıdır. Hatta bu iki râvinin tabakaları bile aynı olmamaktadır. Nitekim İbn Hacer, vâkıf olduğu en uzun zaman farkının 150 sene olduğunu söyleyip bunun örneğini de kaydetmektedir. Öne çıkan diğer husus ekseriya sâbık râvinin, kendisinden hadis nakleden kişinin talebesi olmasıdır. Yani sâbık râvi tarafında rivâyetü'l-ekâbir 'ani'l-esâğir söz konusu olmaktadır. Bununla birlikte lâhik râvi genellikle gençlik yaşlarında artık hayli yaşlanmış olan hocasından hadisi almakta ve nispeten uzun bir hayat sürmektedir.⁹⁴ *Fethu'l-bârî*'de sâbık ve lâhik kimi misallerine rastlanmaktadır.⁹⁵

E. MÜHMELE

İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'de mühmel ısıtılmasına⁹⁶ tek cümle ile temas etmiş,⁹⁷ *Nüzhetü'n-nazar*'da ise eserin hacmiyle mütenâsib olarak konuyu şerhe girişmiştir. Bir râvi yalnız kendi isimleri veya baba yahut dede isimleriyle hatta nisbeleriyle birlikte isimleri aynı olan iki kişiden rivâyette bulunur ve bu iki kişi şahıslarına has bir takım vasıflarla ayırdedilemezse, söz konusu râvinin onlardan birine ihtisasıyla mühmelin kim olduğu ortaya çıkar. Diğer taraftan mevzu bahis râvilerin her ikisinin de sika olması hâlinde mühmel râvinin kimliğinin tespit edilememesi zarar vermez. Zira râvinin kim olduğunun tespiti onun sika bir râvi olup olmadığını bilmek açısından kritik bir önemi hâizdir. Râvilerin ikisinin de sika olduğu biliniyorsa zaten maksat hâsıl olmuş demektir.⁹⁸

İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da konuya Buhârî'nin hocalarından misal vermiş ve onun eseri üzerine yazdığı şerhin mukaddimesinde konuyu kapsamlı bir şekilde ele aldığını dile getirmiştir.⁹⁹ Nitekim İbn Hacer *Hedyü's-sârî*'nin bir faslını *Sahîh-i*

⁹⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 147-148; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 645-648.

⁹⁵ bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 433.

⁹⁶ Aydın, Abdullah, "Mühmel", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 522-523.

⁹⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 148-149.

⁹⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 148-149; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 648-651.

⁹⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 149.

Buhârî’de geçen mühmel râvilerin tespitine tahsis etmiştir.¹⁰⁰ Ayrıca şerhi boyunca yer geldikçe bu ıstılaha atıfta bulunmaktadır.¹⁰¹

III. RÂVİNİN RİVÂYETİNİ İNKÂR ETMESİ

İbn Hacer’in *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de temas ettiği konulardan biri de hoca konumundaki râvinin/merviyîün anının rivâyetini inkâr etmesidir. Kendisinin mezkûr eserlerinde kaydettiğine göre eğer hoca rivâyetini, “Bu bana iftiradır”, “Bu hadisi ben nakletmedim” ve benzeri ifadelerle kesin bir dille (cezmen) inkâr ederse bu hadis reddolunur. Zira bu takdirde lâlettayin râvi veya merviyîün anhtan birinin yalan söylediği ortaya çıkmaktadır. Ancak hangisi olduğu tespit edilemediğinden bu vaziyet onlardan birinin cerh ve ta’nına sebebiyet vermez. Şayet hoca rivâyetini “Bu rivâyeti hatırlamıyorum”, “Bilemiyorum” gibi ihtimal içeren bir ifade ile inkâr ederse, en sahih olan görüşe göre hadis kabul edilir. Zira söz konusu suret ve keyfiyetteki bir inkâr hocanın unuttuğuna hamlolunur. Râvi ise hatırlayan konumunda olduğundan hükümde onun kavli esas alınır. Çünkü gerek muhaddislere ve gerekse fukaha ve mütekellimînin ekserisine göre bir hususun varlığını kesin bir surette ispat eden, müterddit bir dille nefyedene takdim olunur. Bazı Hanefî fakihleri ise hadisin reddine kâil olmuşlardır. Zira onların nezdinde hadisin sübut ve isbâtında fer’ asla tâbidir. Bu meselede râvi fer’, merviyîün anı/hoca ise asıldır. Asıl hadisi ispat etmedikçe fer’ de ispat edemez. Ayrıca İbn Hacer konuyla ilgili olarak rivayet edip sonra onu unutanların (men haddese ve nesiye) da bu cümleden olduğunu ve Dârekutnî’nin (v. 385/995) aynı isme sâhip bir eser kaleme aldığını kaydetmektedir.¹⁰²

Râvinin rivâyetini inkâr etmesi veya unutulması meselesi *Fethu ’l-bârî*’de muhtelif değerlendirmeler vesilesiyle zaman zaman karşılaşılan bir konudur.¹⁰³ Ayrıca sadedinde olduğumuz konu başlığı altında değerlendirilebilecek bir mesele de râvinin rivâyetinin

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 5-276.

¹⁰¹ Örnek olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu ’l-bârî*, I, 397.

¹⁰² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 149-151; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker*, s. 651-657.

¹⁰³ İbn Hacer, *Fethu ’l-bârî*, I, 451, 573, III, 511.

hilâfına fetvâ vermesi hususudur. *Fethu'l-bârî*'de konuya dâir İbn Hacer'in şöyle bir değerlendirmesi bulunmaktadır:

“Bu hadisin¹⁰⁴ iş'âr ettiği hakikatlerden biri de şudur ki, bir sahâbî naklettiği hadisin muhtevasının hilâfına fetvâ verdiği zaman muteber olan onun rivâyetidir, yoksa fetvasında dile getirdiği görüşü değildir. Zira Abdullah b. Abbâs hul'un talak olduğuna delâlet eden Sâbit b. Kays'ın hanımının kıssasını rivâyet etmiştir.¹⁰⁵ Hâlbuki kendisi hul'un talâk olmadığına fetva verirdi. Lakin İbn Abdilber, İbn Abbâs'tan nakledilen bu fetvanın şâz olduğunu iddia etti. Çünkü Tâvûs dışında hul'un fesih olup talâk olmadığını ondan nakleden kimse bilinmemektedir. İbn Abdilberr'e ait bu görüş zayıftır. Çünkü Tâvûs sika, zapt sahibi ve fakih bir zat olup naklinde teferrüd etmesi kendisine zarar vermez. Öte yandan ulema İbn Abbâs'tan gelen rivâyeti de kabul ile karşılamıştır. Ben bu meseledeki ihtilâfı dile getiren hiçbir kimse bilmiyorum ki, İbn Abbâs'ın hul'u fesih olarak gördüğünü kesin bir dille ifade etmemiş olsun. Evet, İsmail el-Kâdî, İbn Ebî Necîh'den sahih bir sened ile şu bilgiyi de nakletmektedir: Tâvûs, ‘Hul' talak değildir’ dediği vakit, Mekkeliler onun bu görüşünü şiddetle inkâr ve reddetmişler, o da; ‘Bunu İbn Abbâs dile getirmiş’ diyerek özür beyan etmiştir. İsmail el-Kâdî sözünü şöyle tamamladı: ‘İbn Abbâs'tan başka bu görüşte olan herhangi bir kimse bilmiyoruz.’ Hâlbuki Sâbit kıssası hul'un talak olduğuna sarâhaten delalet etmektedir.”¹⁰⁶

IV. MÜSELSEL HADİS

İbn Hacer'in isnad bahsinde temas ettiği hadis nevilerinden biri de müselseldir.¹⁰⁷ Eğer râviler herhangi bir isnadda yer alan edâ sîgalarında ya da kavli, fiilî veya hem kavli hem fiilî hallerde ittifak ederlerse bu hadise müselsel denir. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere müselsel olmak isnada ait bir niteliktir. Öte yandan

¹⁰⁴ Buhârî, “İmân”, 13.

¹⁰⁵ Buhârî, “İmân”, 13, hadis no: 5273, 5277.

¹⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XVI, 131-132.

¹⁰⁷ bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Müselsel”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 85-86.

mezkûr teselsül tıpkı Müselsel bi'l-evveliyye hadisinde¹⁰⁸ olduğu gibi zaman zaman isnadın tamamında değil de bir kısmında olabilmektedir. Zira bu hadiste silsile Süfyân b. Uyeyne'de (v. 198/814) nihayet bulmakta olup senedin sonuna kadar müselsel nakledenler hata etmektedirler.¹⁰⁹

İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de bazı müselsel isnadlara işaret etmektedir. Hadis usulünü direkt olarak ilgilendirmedığı için bunların çalışmamızın bu kısmında değerlendirilmesinden sarf-ı nazar edilmiştir.¹¹⁰

V. TAHAMMÜL VE EDÂ¹¹¹

İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'de müselseli tarif ederken edâ sîgalarına atıfta bulunduğu için hadisin bu nevini tamamladıktan sonra, her ne kadar kendisi bizzat tasrih etmese de, kanaatimizce istidrâden tahammül ve edâ konusuna girmiştir. Mâmâfih tahammül ve özellikle edâ sîgaları zâten isnada müteallik bahislerin en önemlileri arasında bulunmaktadır. İbn Hacer mezkûr eserinde ve şerhinde bu başlık altında yer alan konuları herhangi bir ayırım yapmadan memzûç sûrette ve edâ sîgaları merkezli olarak incelemektedir. Ancak konuya *Fethu'l-bârî*'de de çokça atıfta bulunulduğu için ve bu eserdeki malzemeyi daha güzel işlemek maksadıyla çalışmamızın bu bölümünde *Nuhbetü'l-fiker*'in tertibinden kısmen uzaklaşılarak önce tahammül yolları, sonra ise edâ sîgaları ele alınacaktır.

A. TAHAMMÜL YOLLARI

Hadisi hocadan usulünce almak manasına gelen tahammül¹¹² için hadis usulüne dâir yazılmış kitapların hemen tamamında sekiz yol zikredilmektedir. Bunlar semâ', kırâat, icâzet, münâvele, mükâtebe, i'lâm, vicâde ve vasiyetten ibarettir. Son üçü hariç bu

¹⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 160; Ebû Dâvûd, "Edeb", 58; Tirmizî, "Birr", 16.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Nühzetü'n-nazar*, s. 151-152; Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, s. 657-661.

¹¹⁰ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 106, 122, 227, III, 318, IV, 109, VI, 294, VII, 308, VIII, 367, 641, IX, 127, X, 346, 440, XIII, 12, XIII, 359.

¹¹¹ bkz. Aşık, Nevzat, "Tahammül", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXIX, 380-382; Uğur, Mücteba, "Edâ", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, X, 388-389.

¹¹² bkz. Aşık, "Tahammül", *DİA*, XXXIX, 380-382.

yolların tamamı müstakil bir başlık altında incelenecektir. Zira son üçüne dâir *Fethu'l-bârî*'de herhangi bir kayda rastlanılmamıştır.

1. Semâ

Bir hadisi veya hadis kitabını hocadan bizzat işiterek onun rivâyet hakkını elde etmek demek olan semâ, muhaddislerin cumhuruna göre en güvenilir tahammül/ahz yöntemidir.¹¹³ İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de pek temas etmediği¹¹⁴ konuya dair *Fethu'l-bârî*'de yer alan değerlendirme başlıkları ise şunlardır:

“Muhaddislerin ıstılâhı, semân şeyhin lafzen rivâyetine mahsus kılınması üzerine istikrar bulmuştur yani, hadis hocasının bizzat telaffuzuna ancak semâ denilebileceği hususu takarrur etmiştir.”¹¹⁵

“Semân makbul bir tahammül ve eda tariki olduğunda herhangi bir nizâ ve ihtilâf söz konusu değildir.”¹¹⁶

“Cumhûr-ı muhaddisîn nezdinde hocanın telaffuzunu işitmek (semâ), aksini icap eden bir hâl ârız olmadıkça hadisi ona kırâat etmekten mertebe bakımından daha yüksektir.”¹¹⁷

“İmlâda şeyhin telaffuzundan semâ, tahammül yolları içinde en üst mertebede yer alır. Zira bu keyfiyette vâki bir imlâ meclisinde hoca ve talebenin dikkati en üst seviyededir.”¹¹⁸

“Kâri, “Falanca size tahdisen rivâyet etti mi” diye sorduğu zaman, aralarında Buhârî'nin de olduğu muhakkik muhaddislerin ekseriyetine göre râcih kavil hocanın, “Evet” cevâbı vermesinin şart olmamasıdır. Bu durumda hoca

¹¹³ bkz. Aydın, Abdullah, “Semâ”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, XXXVI, 457-458; Aşık, “Tahammül”, *DİA*, XXXIX, 380-381.

¹¹⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 153-155.

¹¹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 199-201.

¹¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 315-317.

¹¹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 317-319.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 317-319.

müteyakkız olduğu zaman onun sükûtiyle iktifa olunur. İşbu tahammül, arzû's-semâ' olarak isimlendirilir.”¹¹⁹

“Kirmânî, “Semâ tariki, an'ane yoluyla rivâyetten daha kuvvetlidir” demiş, İbn Hacer de onun bu görüşünü desteklemiştir.”¹²⁰

“Mütekaddim muhaddisler nezdinde “tahdîs, ihbâr, inbâ' ve kâle lenâ” sîga ve lafızlarının semâa ıtlâkî câiz iken, müteahhirîn sadece tahdîs ve ihbârın semâ tariki için kullanımını tecviz etmişlerdir.”¹²¹

2. Kırâat

Rivâyetlerini kendisine okumak suretiyle hocasından hadis almak manasına gelen kırâat,¹²² en muteber tahammül yollarından bir diğeridir. İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da tenbih başlığı altında konuyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir:

“Tenbîh: Hocaya hadisleri kırâat etmek cumhur-ı muhaddisîn nezdinde tahammül vecihlerinden biridir. Ehl-i Irak'tan bu veçhin cevâzını kabule yanaşmayan bir tâife doğrudan oldukça uzak bir yol tutmuştur. İmâm Mâlik ve daha başka kimi Medineli âlimler bu taifeye şiddetle muhâlefet etmişlerdir. Hatta Medineliler arasında söz konusu muhâlefette ileri gidip kırâatı semâ'a tercih edenler bile olmuştur. Ancak ulemanın cemm-i gafîri -ki, aralarında Buhârî de bulunmakta ve *Sahîh*'inin başında¹²³ bu görüşü otorite âlimlerden nakletmektedir- hocanın telaffuzundan işitmekle (semâ') hadisi ona okumanın (kırâat) sıhhat ve kuvvet bakımından müsâvi olduğuna zâhib olmuşlardır.”¹²⁴

¹¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 377-378, VII, 201-204.

¹²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 282-283.

¹²¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 30; *Fethu'l-bârî*, I, 307-309, IV, 245-248, VII, 199-201, VIII, 577-579, XI, 516-518, XI, 494-496, XX, 57-60, XXIV, 266-268.

¹²² bkz. Polat, Selahattin, “Kıraat”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, XXV, 434-435; Aşık, “Tahammül”, *DİA*, XXXIX, 381.

¹²³ Buhârî, “İlim”, 6.

¹²⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 154-155.

İbn Hacer'in konuya dair *Fethu'l-bârî*'de yer alan değerlendirme başlıkları şunlardır:

“İbn Hacer, hadisi hocaya kırâat etmenin kâfî gelmeyeceğine dâir ihtilâfin inkıraz bulduğunu, bunun Irak ehli bazı müteşeddît muhaddislerin kanaati olduğunu kaydetmiştir.”¹²⁵

“Medîneli bazı muhaddisler muhâlefetlerini bir adım ileri taşıyarak şeyhe kırâatın onun teleffuzundan semâ göre daha üstün bir dereceyi haiz olduğunu iddia etmişlerdir. Dârekutnî *Garâib*'inde Mâlik b. Enes'ten, Hatîb el-Bağdâdî de sahih isnadlarla Şu'be, İbn Ebî Zi'b ve Yahyâ el-Kattân'dan bu görüşü nakletmiştir. Bu görüşü dile getirenler, semâ ile rivâyet esnasında hocanın hata etmesi halinde talebenin ona itiraz imkânının bulunmadığını ileri sürmüşlerdir.”¹²⁶

“Ebû Ubeyd, “Bana göre hadisin bana okunması, kıraat işini bizzat benim üstlenmemden hem daha sağlam bir yöntem hem de daha iyi anlamamı temin eden bir usuldür” demiştir.”¹²⁷

“Mâlik b. Enes ve Süfyân es-Sevrî'den meşhur olan görüş, hocanın lafzından semâ ile ona kıraatin müsâvi olduğudur. Cumhûra göre ise, semâ kıraatten daha kuvvetli bir tarikdir.”¹²⁸

“Arz, kıraatten daha hususi bir mahiyete sahiptir. Zira arz, talebenin hocasının asıl nüshasını bizzat onunla veya onun huzurunda bir başkası ile muâraza etmesinden ibarettir.”¹²⁹

“İbn Cüreyc, Evzâ'î, İmâm Şâfî, İbn Vehb ve meşrıklı muhaddislerin cumhuru, ihbâr sîgasını kıraat tarikine tahsis etmişlerdir. İshak b. Râhûye, Nesâî,

¹²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 317-319.

¹²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 317-319.

¹²⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 317-319.

¹²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 317-319.

¹²⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 315-317.

İbn Hibbân, İbn Mende ve diğer bazı muhaddisler ise kıraat kaydıyla birlikte tahdîs sîgasının da bu tarikte istimalini tecviz etmişlerdir.”¹³⁰

3. İcâzet

Hocanın hadislerini rivayet etmesi için talebesine sözlü veya yazılı olarak izin vermesi demek olan icazet,¹³¹ İbn Hacer’in gerek *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de ve gerekse *Fethu’l-bârî*’de üzerinde genişçe durduğu konulardan biridir. İbn Hacer mezkûr hadis usulü eserlerinde öncelikle icâzetin hem yazılı hem de şifâhî olabileceğine işaret etmektedir. Daha sonra başta münâvele olmak üzere i’lâm, vicâde ve vasiyet yöntemlerinin makbul olmasında muhaddislerin icâzeti şart koştuklarını kaydetmektedir. Bunlarla birlikte o, mücâzûn bihin değil de mücâzûn lehin tamim edildiği icâzet-i âmmenin, meçhul ve ma’dûm kimselere icâzetin en sahih olmakla nitelenen görüşe göre muteber olmadığını ifade etmektedir.¹³²

İbn Hacer’in icâzetle ilgili *Fethu’l-bârî*’de yer alan değerlendirme başlıkları şunlardır:

“Buhârî icâzetle rivâyeti tecviz etmiştir.”¹³³

“Şu‘be b. el-Haccâc bir hadis tahammül yolu olarak icâzete itibar etmemiş ve kendisi hiçbir zaman icazetle rivâyette bulunmamıştır.”¹³⁴

“İcâzetle rivâyet edilmiş hadis mevsûl/muttasıl hadis hükmündedir.”¹³⁵

¹³⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 307-309.

¹³¹ bkz. Akpınar, Cemil, “İcâzet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXI, 394-396; Aşık, “Tahammül”, *DİA*, XXXIX, 381.

¹³² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 155-159.

¹³³ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 279, 372.

¹³⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XXI, 6-8.

¹³⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 6-8.

“Muhaddisler inbâ’ sîgasını, hocanın talebesine müşâfehe yoluyla yani, şifâhî olarak icazet vermesi keyfiyetine tahsis etmişlerdir.”¹³⁶

“Buhârî, mutlak tahdîs sîgasının icâzette istimaline cevaz vermemiştir.”¹³⁷

“Bir kimse, ‘Şu‘be b. el-Haccâc inbâ’ sîgasını icâzette istimal eder’ derse hata etmiş olur.”¹³⁸

“Bazı muhaddisler “kâle” lafzının icâzet için olduğunu dile getirmişlerdir.”¹³⁹

4. Münâvele

Münâvele,¹⁴⁰ İbn Hacer’in *Nüzhetü’n-nazar*’da semâ‘ ve kırâata nispetle üzerinde daha fazla durduğu bir tahammül yöntemidir. İbn Hacer’in bu eserinde kaydettiğine göre münâvelenin sureti, hocanın asıl nüshasını veya onun yerini tutacak bir nüshayı öğrenciye elden vermesi ya da öğrencinin asıl nüshasını hocasına hazır etmesi ve her halükârda hocanın öğrencisine, “Bunlar bana ait rivâyetlerdir, onları benden nakledebilirsin” demesidir. Münâvele için iki şart söz konusudur. İlki, işaret edildiği üzere hocanın izin ve icazetine mukârin olmasıdır. Şayet öyle bir icazet söz konusu değilse cumhura göre münâvele muteber olmaz. Öte yandan münâvelenin zâten izin ve icâzeti tazammun ettiğini, tasrih edilmese bile karine yoluyla mevcut olduklarına zâhib olan muhaddisler de bulunmaktadır. Diğer şart ise, hocanın kendisinden rivâyete imkân tanınmasıdır ki, bu da aslını ya temlik etmesi veya kendisinden nakilde bulunup mukâbele etmesi için âriyet vermesi yoluyla gerçekleşir.¹⁴¹

¹³⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 307-309.

¹³⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 330-332.

¹³⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XXI, 6-8.

¹³⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XX, 57-60.

¹⁴⁰ bkz. Polat, Selahattin, “Münâvele”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 570-571; Aşık, “Tahammül”, *DİA*, XXXIX, 381.

¹⁴¹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 156-157.

İbn Hacer'in konuya dair *Fethu'l-bârî*'de yer alan değerlendirme başlıkları ise şunlardır:

“Münâvelenin sureti hocanın talebeye, “Bu benim falan râviden işitiğim hadisler veya bu benim tasnifimdir; sen de bunları benden rivâyet edebilirsin diyerek elden yazılı bir nüsha vermesidir.”¹⁴²

“Talebe hocasına onun aslını getirir, hoca da inceledikten sonra sıhhatini onaylar ve semâ ya da kıraat söz konusu olmaksızın hadislerini rivayet etmesine izin verirse buna “arzu'l-münâvele” ismi verilmiştir. Muhaddislerin cumhuru bu yolla da rivayeti tecviz etmiştir.”¹⁴³

“Buhârî münâvele ile mükâtebeyi aynı seviyede mütâlaa etmiştir. Kimi muhaddisler ise, zımnında şifâhî izin ve icazet de barındırdığı için münâveleyi mükâtebeden üstün görmüştür.”¹⁴⁴

“Buhârî münâvele tarikine itimat etmekte ve bu yolla alınmış hadisle istilâlde bulunmaktadır.”¹⁴⁵

“Münâvele tarikiyle rivâyet edilmiş bir hadis, mevsûl/muttasıl hadis hükmündedir.”¹⁴⁶

“Kimi mütekaddim muhaddisler ihbâr sîgasının münâveleye itlâkını tecviz etmişlerdir ki, İbn Cüreyc bunlardandır. Muhakkik muhaddisler ise, bu sîgayla birlikte münâvelenin açıkça beyânını şart koşmuşlardır.”¹⁴⁷

“Bazı muhaddislere göre “kâle” lafzı münâveleye delâlet eder.”¹⁴⁸

¹⁴² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 326-328.

¹⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 315-317, 326-328.

¹⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 326-328.

¹⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 518-520.

¹⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XX, 57-60.

¹⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 326-328, XIV, 461-463.

¹⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XX, 57-60.

5. Mükâtebe

İbn Hacer *Nüzhetü 'n-nazar*'da bir başka tahammül yöntemi olan mükâtebe¹⁴⁹ ile ilgili önemli bir bilgiye yer vermektedir. Şöyle ki, mükâtebe müteahhir muhaddislerce icâzeti de içeren bir yöntemin adıdır. Ancak mütekaddimîn-i muhaddisîn mükâtebeyi, icazet bulunsun ya da bulunmasın hocanın öğrencisine hadis/ler/ini yazmasına ıtlak etmişlerdir. Her halükârda mükâtebenin şartı, hocanın izin ve icazetine makrûn olmasıdır. Münâvele gibi mükâtebenin de icâzeti tazammun ettiğini dile getirenler olmuştur.¹⁵⁰

İbn Hacer'in konuya dair *Fethu 'l-bârî*'de yer alan değerlendirme başlıkları şunlardır:

“Mükâtebe, hocanın hadislerini bizzat yazıp ya da itimat ettiği birine yazdırıp öğrencisine göndermesi ve o kişiye söz konusu hadisleri kendisinden rivâyet etmesi için icazet ve izin vermesidir.”¹⁵¹

“Ehl-i hadis nezdinde mükâtebenin makbul olması için bir takım şartalar vardır ki, şunlardan ibarettir:

1. Hadislerin, bizzat kendisi için yazılıp rivayetine izin verildiği kimseye gönderilmesi.

2. Hadislerin yazılı olduğu nüshanın mühürlü olması.

3. Yazılı nüshayı taşıyacak kişinin güvenilir olması

4. Hadislerin kendisi için yazıldığı kişinin hocanın hattını bilmesi”¹⁵²

¹⁴⁹ bkz. Aşık, “Tahammül”, *DİA*, XXXIX, 381; Yücel, Ahmet, “Kitâbet”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, XXVI, 83.

¹⁵⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü 'n-nazar*, s. 156-157.

¹⁵¹ İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, I, 326-328.

¹⁵² İbn Hacer, *Hedyü 's-sârî*, II, 304-305; *Fethu 'l-bârî*, I, 328-330, 330-332, VI, 36.

“Bazı muhaddisler icâzetten âri ve mücerret olan mükâtebe ile rivâyeti doğru bulmamışlarsa da, meşhur olan bu kabil mükâtebenin de câiz olmasıdır.”¹⁵³

“Kimi mütekaddim muhaddisler ihbâr sîgasının mükâtebeye ıtlâkını tecviz etmişlerdir. Ancak mükâtebede sahih olan, yâ aynı kökten gelen bir sîga tercih etmek ya da ihbârî kitâbet ile takyîd ederek istimal etmektir. İhbâr sîgasının mükâtebeye ıtlâkına cevâz veren âlimler arasında İbn Cüreyc de bulunmaktadır.”¹⁵⁴

6. İ‘lâm, Vicâde, Vasiyet

Bir hadis tahammül yöntemi olarak i‘lâm,¹⁵⁵ hocanın bazı hadislerini veya hadis cüzünü/kıtabını işaret ederek bunları filân râviden rivâyet ettiğini bildirmesi demektir. Nispeten zayıf görülen bu yöntemle rivâyet İbn Hacer’in de kaydettiği gibi, ancak i‘lâmda bulunan hocanın izin ve icâzetinin bulunması durumunda muteber addedilir.¹⁵⁶

Diğer bir tahammül yöntemi olan vicâde,¹⁵⁷ bir râvinin hattını tanıdığı hocaya âit hadisleri ihtivâ eden yazılı bir malzemeyi bulması demektir. Böyle bir durumla karşılaşan râvi, “Filân kişinin hattıyla yazılmış olarak buldum ki...” demek suretiyle söz konusu hadisleri nakledebilir; o hocadan mevzu bahis hadislerin rivayeti için daha önceden aldığı bir izin ve icazet yoksa onları mücerred ihbâr sîgasıyla (ahberanî) nakledemez.¹⁵⁸

¹⁵³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XXIII, 278-280.

¹⁵⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 326-328, XIV, 461-463, XXIII, 278-280.

¹⁵⁵ bkz. Uğur, Mücteba, “İ‘lâm”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXII, 72; Aşık, “Tahammül”, *DİA*, XXXIX, 381.

¹⁵⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 157.

¹⁵⁷ bkz. Özkan, Halit, “Vicâde”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, XLIII, 100; Aşık, “Tahammül”, *DİA*, XXXIX, 381.

¹⁵⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 157.

Sonuncu tahammül yöntemi olan vasiyet ise,¹⁵⁹ hocanın ölmeden ya da bir sefere çıkmadan önce hadislerinin yazılı olduğu malzemeyi/kitaplarını bir şahsa vasiyet etmesi demektir. Mütakaddiminden bir grup âlim her ne kadar sırf böyle bir vasiyet sebebiyle ilgili şahsın o hocadan mahut hadisleri rivâyette bulunması câiz olur demişlerse de, cumhurun görüşü izin ve icazet olmaksızın bu kabil nakillerin makbul olmadığı istikâmetindedir.¹⁶⁰

Fethu'l-bârî'de İbn Hacer'in bu sîgalara dair bir değerlendirmesine tesadüf olunmamıştır.

B. EDÂ VE SÎGALARI

Belli esaslara riâyette tahammül olunan hadisleri ezberden veya yazılı malzemedan usulünce rivâyet etmek anlamına gelen edâ¹⁶¹, hadis ilminin temel konularından biridir. İbn Hacer'in hadislerin edâ ve nakline dâir *Fethu'l-bârî*'de yer alan değerlendirmelerini üç ana başlık altında toplamak mümkündür. Konunun *Nuhbetü'l-fiker*'deki akışıyla kısmen paralellik arz eden kısmen de ondan farklılaşan bu başlıklar edânın şartları, edâ sîgalarının mertebeleri ve mu'anân hadisten ibârettir. Ayrıca edâ sîgalarının içinde farklı bir mâhiyet arz eden ve *Fethu'l-bârî*'de de çok sayıda değerlendirmeye sahne olan 'an lafzının diğerlerinden ayrı bir alt başlıkta incelenmesi maksada muvâfık bulunmuştur. Dolayısıyla çalışmamızın başından buraya kadar büyük oranda takip edilen *Nuhbetü'l-fiker*'in tertibinden bir miktar sapılmış olacaktır.

1. Edânın Şartları:

İbn Hacer tahammül ve edâyâ müteallik temel bahislere *Nuhbe* ve *Nüzhe*'nin son satırlarında yer vermektedir. Tarafımızca da aynı konu sıralamasına uyulacaktır. Ancak çalışmamızın bu noktasında konunun farklı boyutlarının mücmelen de olsa görülmesi bakımından ana başlıklarının tadat edilmesi isabetli olacaktır. Mezkûr eserlerin ilgili

¹⁵⁹ bkz. Özkan, Halit, “Vasiyet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, XLII, 555-556; Aşık, “Tahammül”, *DİA*, XXXIX, 381.

¹⁶⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 157.

¹⁶¹ bkz. Uğur, “Edâ”, *DİA*, X, 388-389.

satırlarında İbn Hacer'in mezu bahis ettiği konu başlıkları tahammül ve edâ yaşı ile kâfir ve fâsıkın tahammül ve edâdaki durumundan ibarettir.¹⁶²

İbn Hacer'in konuya dair *Fethu'l-bârî*'de yer alan değerlendirme başlıkları ise şunlardır:

“Edâda kemâl-i ehliyet şarttır.”¹⁶³

“Edâda fehim şart değildir.”¹⁶⁴

“Râvinin kâfir iken tahammül ettiği hadisi edâ etmesi sahihtir. Kezâ fâsıkın tövbe edip âdil bir râvi halini iktisap ettikten sonra vuku bulan edâsı sahih olur.”¹⁶⁵

2. Eda Sîgalarının Mertebeleri

İbn Hacer *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de hem edâ sîgalarının mertebelerine hem de bu sîgaların manalarına yer vermektedir.¹⁶⁶ Oldukça temel bilgiler olması hasebiyle ve çalışmamızın hedefleri açısından bu mâlûmat tamamen derç edilmeyecek, ancak konuyla dâir bazı detay bilgilerin ilgili başlıklar altında kaydedilmesiyle iktifa olunacaktır.

a. Tahdîs, İhbâr, İnbâ' ve Semâ Sîgaları

İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de ilk zikrettiği sîga tahdîs¹⁶⁷ olup bu sîga semâ'a¹⁶⁸ delâlet etmektedir. Ayrıca tahdîs, edâ sîgalarının da ilk mertebesini teşkil etmektedir. İkinci mertebeyi ise, kırâata delâlet eden ihbâr sîgası¹⁶⁹ ihrâz etmektedir.

¹⁶² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 186-187.

¹⁶³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 362-364.

¹⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 336-338.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 354-356.

¹⁶⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 152-155.

¹⁶⁷ bkz. Ahahtlı, Erdinç, “Tahdîs”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXIX, 391-392; Uğur, Mücteba, “Edâ”, *DİA*, X, 388.

¹⁶⁸ bkz. Aydın, “Semâ”, *DİA*, XXXVI, 457-458; Aşık, “Tahammül”, XXXIX, 380-381.

¹⁶⁹ bkz. Yücel, Ahmet, “İhbâr”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXI, 528-529; Uğur, “Edâ”, *DİA*, X, 388-389.

Mertebe olarak bu ikisini takip eden sîga ise, inbâ'¹⁷⁰ olmaktadır. Sonra sırasıyla münâvele, müşâfehe (şâfehî/sözlü icâzet), mükâtebe (ketebe ileyy/yazılı icâzet) ve ennihâye 'an ile onun benzerleri olan kâle, zekera, ravâ gibi sîgalar gelmektedir.¹⁷¹

Bu sîgalarla alâkalı olarak İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de şu detaylara yer vermektedir:

“Tahdîs, ihbâr, inbâ' lûgat itibariyle aynı manaya gelmekte olup ıstılah olarak farklı anlamlara sahiptirler. İbn Şihâb ez-Zührî, Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Yahya el-Kattân, Şu'be b. el-Haccâc, Buhârî ve diğer kimi mütekaddim muhaddisler ile Hicâz, Kûfe ve Mağrib ehlinin çoğu bu ıstılahların lûgattaki kullanımını aynen sürdürmüşlerdir. İbn Hâcib kaleme aldığı *Muhtasar*'ında aynı kullanımı tercih ettiği gibi, Hâkim en-Neysâbü'rî'den de dört imâmın bu görüşte olduğu naklolunmuştur.”¹⁷²

“Muhaddisler arasında tahdîs, ihbâr ve inbâ' sîgalarını, hadisi şeyh okuyorsa mutlak; ona okunuyorsa mukayyed zikretmek gerektiğini savunanlar da vardır. Nitekim İshak b. Râhûye, Nesâî, İbn Hibbân, İbn Mende ve diğer bazı muhaddisler bu görüştedir.”¹⁷³

“Bazı muhaddisler ise bunlar arasını tahammül yollarındaki farklılığı esas olarak tefrik etmiş; tahdîs sîgasını hocanın bizzat telaffuz etmesine, ihbâr sîgasını ise hocaya okunmasına tahsis etmiştir. Bu ise, İbn Cüreyc, Evzâ'î, İmam Şâfiî ve Meşrik ehlinin cumhurunun mezhebidir.”¹⁷⁴

¹⁷⁰ bkz. Uğur, Mücteba, “İnbâ”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXII, 268; “Edâ”, *DİA*, X, 389.

¹⁷¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 152-155.

¹⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 125-127, 257-259, 307-309, IV, 245-248, VIII, 577-579, XI, 494-496, XXI, 6-8.

¹⁷³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 307-309.

¹⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 307-309.

“İbn Vehb tahdîs ile ihbâr sîgalarının arasını tefrik hususunda en ziyade haris davran kişidir. Hatta onun Mısır’da bu iki sîga arasını ilk tefrik eden kişi olduğu söylenir.”¹⁷⁵

“Daha sonra tahdîs ve inbâ’ sîgalarını tefrik eden görüşün takipçileri konuyu biraz daha detaylandırmışlardır. Buna göre hocanın telaffuzundan tek başına işiten “Haddesenî”, başkalarıyla birlikte dinleyen “Haddesenâ”, şeyhine bizzat kendisi okuyan “Ahberanî”, diğer bir öğrencinin okuyuşunu takip eden “Ahberanâ” sîgasını kullanmıştır.¹⁷⁶ Sîgalar arasını tefrik eden bu müteahhir muhaddisler inbâ’ sîgasını hocanın şifahen verdiği icazete tahsis etmişlerdir. Bu tahsislerin tamamı sonraki âlimler tarafından uyulması vacip kabul edilmemekle birlikte güzel karşılanmıştır. Zira muhaddisler bu yola ancak tahammül ahvâlini birbirinden temyiz kastıyla girmişlerdir. Tabi ki bu dönemden sonra gelen muhaddisler, herhangi bir ihtilata düşmemek için çizilen çerçeveye riayet etme ihtiyacı içindedirler. Zira bu farklar onların nezdinde artık hakikat-i örfiye hüviyeti iktisap etmiştir.”¹⁷⁷

“Semi’tü lafzının istimalinde, hocası olan muhaddisin bizzat râviye tahdîsi kast etmiş olması şart değildir; böyle olmadığı takdirde de ilgili sîga kullanılabilir.”¹⁷⁸

“Nesâî, muhaddisin tahdîsi kastetmediği hallerde bizzat ondan işittiği hadîsi eda ederken ne “Haddesenâ” ne “Ahberanâ” ne de “Semi’tü” sîgasını kullanmış, “Semi’tü fülânen yekûl” demeyi tercih etmiştir.”¹⁷⁹

“Bazı muhaddisler tahdîs sîgasını kitâbet ve mükâtebe yönteminde kullanabilmektedir.”¹⁸⁰

¹⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VIII, 31-33.

¹⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 307-309, V, 269.

¹⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 307-309.

¹⁷⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 299-301; XXIV, 266-268.

¹⁷⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, V, 335-337, XXIV, 266-268.

¹⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XI, 254.

b. An ve Enne Lafızları

İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'da yer alan ifadelerine nazaran gerek 'an ve kâle, gerekse zekera, ravâ gibi benzerleri hem semâ'a hem icâzete hem de adem-i semâ'a muhtemel sîgalardır.¹⁸¹ 'An lafzıyla Mu'anân hadisin¹⁸² aksine Enne lafzı ve Müen'en/Müennen hadis¹⁸³ İbn Hacer tarafından ne *Nuhbetü'l-fiker* ne de şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar*'da mevzu bahis edilmiştir.¹⁸⁴

Bu sîgalarla alâkalı olarak İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de şu malumata yer vermektedir:

“Kirmânî an‘ane ile rivâyetin “enne” ile rivâyetten daha kuvvetli olduğunu söylemiştir. İbnü's-Salâh da aynı görüşü Ahmed b. Hanbel ve Yakub b. Ebî Şeybe'den nakletmişse de, Irâkî hadis usulüne dair yazdığı manzumesinin şerhinde bunun bir tevehhümden ibaret olduğunu, her iki tarikin hüküm ve seviyelerinin bir olduğunu kaydetmiştir. İbn Hacer de bu görüşü ihtiyâr etmiştir.”¹⁸⁵

“Bir edâ sîgası olarak 'an, inkıtâ ihtimaline açık bir lafızdır.”¹⁸⁶

“Hatîb el-Bağdâdî ve diğer bazı muhaddisler, “kâle” lafzının semâa hamlolunmayacağını, ancak mezkûr lafzı bâhusus semâ tarikiyle aldığı hadislerde kullanmayı adet hâline getiren kişi için bu yönde bir hamlin tasavvur edilebileceğini tasrih etmişlerdir.”¹⁸⁷

¹⁸¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 153.

¹⁸² bkz. Aydın, Abdullah, “Muan'an”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 324-325.

¹⁸³ bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Müen'en”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 476.

¹⁸⁴ İbn Hacer'in bu sîga ile ilgili *Fethu'l-bârî*'de yer alan bir değerlendirmesi için bkz. I, 412.

¹⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 282-283, 283-285.

¹⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXIV, 266-268.

¹⁸⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 30; *Fethu'l-bârî*, IX, 516-518, XVII, 253-256.

“İbn Mende ve ona tebaiyetle İbnü’s-Salâh, “kâle” lafzının hükmünün muan‘an isnadın hükmüyle aynı olduğunu söylemiştir.”¹⁸⁸

“Bir edâ sîgası olarak “kâle lenâ” lafzı, “kâle” ifadesinin aksine açıkça ittisal ifade etmektedir.”¹⁸⁹

“Mizzî, “kâle fülân” ifadesiyle “kâle lenâ fülân” ifâdesinin müsâvi olduğunu nazar-ı itibara almaktadır.”¹⁹⁰

“Bazı muhaddisler “kâle” lafzının icâzet veya münâvele yahut müzâkere tarikine delâlet ettiğini söylemiştir.”¹⁹¹

“Humeydî’ye göre “zâdenâ”, “zâde lenâ”, “zâdenî”, “kâle lenâ”, “kâle lî” ve benzeri lafızlar “Haddesenâ” sîgasıyla aynı mesabededir.”¹⁹²

“Râvi isminin sîga üzerine takdimi câizdir. Nitekim Şu‘be b. el-Haccâc bunu çokça yapmıştır.”¹⁹³

Fethu’l-bârî’ye konuyla kısmen irtibatlı farklı bir değerlendirme daha yansımıştır. İbn Hacer, Ebû Hüreyre’den (v. 58/678) nakledilen bir sözün¹⁹⁴ Küşmîhenî (v. 578/1182) rivâyetinde “an” yerine “min” bulunduğunu ve bu son sîganın Hz. Peygamber’den bizzat telakkî etmekte daha sarîh bir ifade olduğunu dile getirmektedir.¹⁹⁵

¹⁸⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVII, 253-256.

¹⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XX, 57-60.

¹⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XX, 57-60.

¹⁹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XX, 57-60.

¹⁹² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XXIV, 178-180.

¹⁹³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, VII, 544-546, XVI, 378-380, XVIII, 163-166, 288-290.

¹⁹⁴ Buhârî, “İlim”, 42.

¹⁹⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 453.

3. Muan‘an

İbn Hacer *Nuhbe* ve *Nüzhe* boyunca Mu‘anani¹⁹⁶ bir ıstılâh olarak hiç zikretmese de bu nevi hadise, an‘ane ile rivâyetin bazı noktalarına yer vermek suretiyle zımnen temas etmektedir. Buna göre, müdellis bir râvi tarafından olmamak koşuluyla muâsır râvinin an‘ane tarikiyle naklettiği hadis semâ‘a hamledilir. Ancak bazıları tarafından muâsaratin kâfi olmadığı, muâsır iki râvinin velev ki bir kere olsun mülâkâtının sâbit olması (sübut-ı likâ‘) şart olarak öne sürülmüştür. İbn Hacer bu ikinci görüşü irsâl-i hafiden emniyet ve selâmetle ta‘lil etmektedir. Ayrıca kendisi bu son görüşü Ali b. el-Medîni (v. 234/848-49) ve Buhârî gibi münekkit muhaddislere tebaiyetle muhtâr görüş olmakla nitelemektedir.¹⁹⁷

İbn Hacer’in muan‘an hadise dair *Fethu’l-bârî*’de yer alan değerlendirme başlıkları şunlardır:

“Bir edâ sîgası olarak ‘an, inkitâ ihtimaline açık bir lafızdır.”¹⁹⁸

“Muan‘an hadis iki şart tahakkuk ettiği zaman muttasıldır. Bunlardan ilki râvilerin bir kısmının diğer kısmına mülâki olamaları yani, aralarında likânın sâbit olmasıdır. Diğer şart ise hadisi an‘ane tarikiyle rivâyet eden râvinin müdellis olmamasıdır.”¹⁹⁹

“Müslim râvi ile merviyân anının likâsını/mülâkâtını şart koşmamış, muâsarat ile iktifâ etmiştir.”²⁰⁰

“Buhârî muâsaratla beraber bir kere bile olsa râvi ile merviyân anının likâsını/mülâkâtını da şart koşmuştur.”²⁰¹

¹⁹⁶ bkz. Aydın, “Muan‘an”, *DİA*, XXX, 324-325.

¹⁹⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 155.

¹⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XXIV, 266-268.

¹⁹⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 305-307, 78-80, VII, 109-111, XV, 245-257, XVII, 253-256.

²⁰⁰ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, I, 18-19; *Fethu’l-bârî*, III, 711-713.

²⁰¹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, I, 18-19; *Fethu’l-bârî*, IV, 745-747, VI, 365-367, XVI, 281-283.

“İbn Abdilber, “Cumhûra göre itibar, râvi ile merviyân anının likâ/mülâkât ve mücâlesesinin sâbit ve vâki olmasınadır, yoksa sîga ve lafızlara değildir” demiştir.”²⁰²

“İbn Mende ve ona tebaiyetle İbnü’s-Salâh, “kâle” lafzının hükmünün muan‘an isnadın hükmüyle aynı olduğunu söylemiştir.”²⁰³

VI. MÜTTEFİK VE MÜFTERİK, MÜ’TELİF VE MUHTELİF, MÜTEŞÂBİH

Nuhbetü’l-fiker’de tahammül ve edâ bahsinden hemen sonra râvilerle ilgili olarak müttetik-müfterik, mü’telif-muhtelif ve müteşâbih ıstılahlarına yer verilmektedir. İbn Hacer *Nüzhetü’n-nazar*’da mezkûr başlıkları, bu eserin hacmi göz önünde bulundurulduğunda hiç de azımsanmayacak bir kemiyet vekeyfiyette şerh etmiş, konunun vuzuh bulması için de uzun uzadıya misaller kaydetmiştir.²⁰⁴ İlgili malumatın çalışmamızın merkezinden uzaklaştırmayacak ve hedeflerini ıskalmasına sebebiyet vermeyecek nispette bu başlık altına derç edilmesinde fayda mülâhaza edilmiştir.

Muhaddislerin lisan ve kitaplarında kullandıkları müttetik ve müfterik ıstılahları,²⁰⁵ râvilerin isimlerinin, hatta baba ve dede isimlerinin aynı (müttetik/ittifâk) olup şahıslarının farklı (müfterik/iftirâk) olması manasına gelmektedir. Söz konusu ittifâk ve iftirâk, râvilerin usûlü/dedeleri cihetinde yukarılara doğru uzanabileceği gibi, iki veya daha fazla sayıdaki râvinin künye ve nisbelerinde de vâki olabilir. Haklarında önemli âlimler tarafından zengin içerikli kitaplar kaleme alınmış olan müttetik ve müfterik râvileri tanımanın ana gâyesi, zâtları farklı olan iki veya daha ziyade râvinin aynı kişi zannedilmesinden kaçınmaktır. Yukarıda incelenen mühmel²⁰⁶ râvilerde ise tam aksi bir

²⁰² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, II, 473-475.

²⁰³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XVII, 253-256.

²⁰⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 159-166.

²⁰⁵ bkz. Sandıkçı, S. Kemal, “Müttetik ve Müfterik”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 225-226.

²⁰⁶ bkz. s. 325-326; İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 148-149.

durum mevzu bahistir. Zirâ mühmelde bir şahsın iki farklı râvi sayılmasından korkulmaktadır.²⁰⁷

Müttetik ve müfterik, *Fethu'l-bâri*'de İbn Hacer'in değerlendirmelerine konu olmamış ıstılahlardandır.

Râvilerin isimleri yazılış itibariyle (hattan) aynı (mü'telif/îtilâf) olup telaffuz bakımından (nutkan) farklı (muhtelif/ihtilâf) olursa bunlara muhaddislerce mü'telif ve muhtelif²⁰⁸ denilmektedir. Râviler hakkında bu bilgilere sahip olmak tashîfe²⁰⁹ düşmemek açısından önem arz etmektedir. Zira isimler hiçbir kâide ve kıyasın tahtına dâhil olmaz, mâ-kabil ve mâ-ba'dleri kendilerine asla delâlet etmez, onların karinelerle tayini de mümkün olmaz. Dolayısıyla çok sayıda otorite muhaddis bu kabil râvileri mevzu edinen kıymetli eserler vermişlerdir ki, onların aralarında İbn Hacer'de bulunmaktadır.²¹⁰

Mezkûr iki ıstılâhın bir nevi ihtilâtından ibaret olan müteşâbih ise,²¹¹ isimleri hem yazılış hem de telaffuz itibariyle aynı (ittifâk) olup baba isimleri sadece telaffuz bakımından farklı (ihtilâf) olan veya tam aksi bir mahiyet arz eden râvilere ıtlak olunmaktadır. Keza, kendilerinin ve babalarının isimleri müttetik, nisbeleri muhtelif olan râviler de müteşâbihtir.²¹² İbn Hacer *Nuhbe* ve *Nüzhe*'nin takip eden satırlarında öncelikle müteşâbih ile önceki iki kavramın terekübünden bir takım nevilerin hâsıl olacağını beyan etmekte, akabinde de uzun uzadıya bunların suret ve misallerini zikretmektedir.²¹³ Çalışmamızda bu detaylara yer verilmesi tarafımızca uygun bulunmamıştır.

Hedyü's-sârî'nin altıncı faslı müşkil isim, künye, lakap ve nisbelerin zaptına tahsis edilmiştir. Bu fasılda kısım kısım mü'telif-muhtelif ve müştebih râviler ile müfred

²⁰⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 159.

²⁰⁸ bkz. Sandıkçı, Kemal, "Mü'telif ve Muhtelif", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 191-192.

²⁰⁹ bkz. s. 281-282.

²¹⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 160-162.

²¹¹ bkz. Sandıkçı, Kemal, Ayhan Tekineş, "Müştebih", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 169-171.

²¹² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 162-163.

²¹³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 163-167.

isimler incelenmiştir.²¹⁴ Ayrıca İbn Hacer şerhinin gövdesinde de yeri geldikçe bu istilâhlara atıfta bulunmaktadır.²¹⁵ Çalışmamızda mezkûr atıflara niçin yer verilmediği hususu izahtan varestedir.

İbn Hacer'in konuya dair *Tebsîrû'l-müntebih bi-tahrîri'l-Müştebih* adlı bir eseri bulunmaktadır. Zehebî'nin *el-Müştebih*'i üzerine kaleme alınmış olan eser alfabetik bir tertibe sahiptir ve türünün en muhtevalı çalışmasıdır.²¹⁶

VII. RÂVÎ BİLGİSİ (TABAKÂT, MEVÂLÎD, VEFİYÂT VE BÜLDÂN)

İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'in son kısmında “Hâtime”²¹⁷ adıyla bir bölüm açmış ve bu bölümde henüz hiç temas edilmemiş olan ancak, ilm/usûl-i hadiste bilinmesi ehemmiyet arz eden konuları bazen başlıklar halinde bazen de ana hatlarıyla incelemiştir. Hatimede yer alan konu başlıkları öncelikle râvilerin tabakât, mevâlîd, vefeyât ve büldânı ile cerh, ta‘dîl ve cehâlet açısından halleri bilgisinden ibarettir. İbn Hacer cerh ve ta‘dîl başlığı altında bunların mertebelerine, müfesser ve gayr-i müfesser olma durumlarına ve teâruzları hâlinde nasıl bir yöntem takip edileceğine kısaca yer vermektedir. Daha sonra Hâtime dâhilinde ama bu sefer “Fasıl”²¹⁸ alt başlığı altında bilinmesi mühim olan mevzuları sıralamaya devam etmiştir. Bu mevzular râvilere dâir isim, nisbe, künye, lakap ve sâir tanıtıcı bilgiler; bir hadis hocasının ve talebesinin hâiz olması gereken âdâp; tahammül ve edâ yaşı; hadis eksenli kitâbet, arz, semâ‘, rihle ve tasnifin keyfiyeti ile sebeb-i vürûd bilgisinden ibarettir.

²¹⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 463-490.

²¹⁵ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 107, 120, 153, 390, 452, VIII, 341.

²¹⁶ Bikâ‘î, *Musannefâtü Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* s. 41; Kandemir, “İbn Hacer”, *DİA*, XIX, 524.

Bu eserin baskı bilgisi için bkz. İbn Hacer, Hâfiz Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tebsîrû'l-müntebih bi-tahrîri'l-müştebih* (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ali en-Neccâr), I-IV, Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye, 1383/1964.

²¹⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 167-190.

²¹⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 175-190.

İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'de Hâtîme üst başlığı tahtında zikredip *Nüzhetü'n-nazar*'da kısaca şerh ettiği mühim konuların başında râvilerin tabakât,²¹⁹ mevâlîd, vefeyât ve büldânı hakkında bilgi edinmek gelmektedir. Muhaddisler nezdinde tabaka, yaş ve hocalara mülâki olmak bakımlarından müşterek olan râviler topluluğu anlamına gelmektedir. Râvilerin tabakâtını bilmenin faydası müteşâbih/müştebih râvilerin farklı tabakalara tedâhülünden emin olmak, vâki tedlislere muttali olma imkânına kavuşmak ve an'ane tarikiyle rivâyet edilmiş hadislerin haddizatında hangi tahammül yöntemine delâlet ettiğine vâkıf olmak gibi hususlardır.²²⁰

Râvilerin mevâlîd ve vefeyâtını²²¹ yani, doğum ve ölüm tarihlerini bilmek de önemi hâizdir. Çünkü bu nevi malumat, hadis râvilerinin muâsarâtının ve onlardan sâdır olan likâ/mülâkât iddialarının tespitinde kritik bir işlev görmektedir.²²²

Hadis râvilerinin büldânını bilmek yani, onların memleket ve vatanları hakkında malumat sahibi olmak da önemlidir. Bu bilginin işaret edilen öneminin tezâhür ettiği örnek durumlardan biri, müteşâbih/müştebih râvilerin teşhisidir. Zira ismen müttefik, nesep/nisbe itibariyle müfterik olan râvilerin karışması mezkûr bilgi sayesinde önlenebilmektedir.²²³ Nisbelerle ilgili daha ayrıntılı bilgi ileride gelecektir.²²⁴

Fethu'l-bârî'de Buhârî ricâlinin tabakât, mevâlîd, vefeyât ve büldânına dâir oldukça fazla, hâliyle eserin sathına yayılmış ve dağınık bilgi mevcuttur. Bu bilgilerin arz ettiği mahiyet bizi kendilerine atıftan müstağni kılmaktadır. Ayrıca *Hedyü's-sârî*'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'in râvilerine tahsis edilmiş olan faslında konuya dâir daha derli toplu bilgi bulmak da mümkündür.

²¹⁹ bkz. Efendioğlu, Mehmet, "Tabakât", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXIX, 291-292.

²²⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 167-168.

²²¹ bkz. Efendioğlu, Mehmet, "Vefeyât", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, XLII, 603-605.

²²² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 168.

²²³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 168.

²²⁴ bkz. s. 356-359.

VIII. CERH VE TA‘DÎL

İbn Hacer’in *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de yer alan ifadelerine nazaran râvilerin cerh ve ta‘dîl²²⁵ ya da cehâlet bakımından durumlarını bilmek çok büyük bir önem arz etmektedir. Zirâ herhangi bir râvi son tahlilde şu üç vasfın birinden hâli olamayacaktır: âdil râvi, mecruh/mat‘ûn râvi veya meçhul râvi. Metâ‘in-i aşere bahsinde hem ta‘n/cerh sebeplerine hem de bunlardan birini teşkil eden cehâlet-i râvi yani râvinin meçhul kalması maddesine ayrıntılı bir şekilde temas olunmuştur.²²⁶ Mezkûr eserlerin bu kısmında ise konunun farklı yönleri işlenmektedir ki, bunlar da cerh ve ta‘dîlin mertebeleri, müfesser/mübeyyen ve gayr-i müfesser/mübeyyen olma durumları ve teâruzları hâlinde nasıl bir yöntem takip edileceği hususlarıdır. Bu hususlar konunun *Fethu’l-bârî*’de arz ettiği manzara da dikkate alınarak oluşturulan aşağıdaki başlıklar dâhilinde ele alınacaktır.

A. CERH VE TA‘DÎLE DÂİR GENEL DEĞERLENDİRMELER

Nuhbe ve *Nüzhe*’de cerh ve ta‘dîle ilgili olarak öncelikle bunların mertebelerine yer verilmekte olup konunun bu yönüne *Fethu’l-bârî*’de neredeyse hiç temas edilmemektedir. Öncelikle bu mertebeleri bilmek râviyi ve dolayısıyla hadisini değerlendirirken hataya düşmemek için oldukça kritik bir öneme sahiptir. İbn Hacer hem cerh hem de tadil için üç mertebe zikretmektedir. Cerhin mertebeleri şunlardır:

- i. En Kötü/Ağır/Şedîd Mertebesi (esve’): En ağır cerh ifadeleri bu mertebede yer alır.
- ii. Orta Mertebesi: Mübâlğa ifade eden cerh lafızları bu mertebede yer alsa da şiddet bakımından ilkinin mâdûnundadır.
- iii. En Hafif Mertebesi (Eshel): Bu mertebede cerh tonunun en düşük olduğu lafız ve tabirler kendine yer bulmuştur.

²²⁵ bkz. Âşıkutlu, Emin, “Cerh ve Ta‘dîl”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, VII, 394-401.

²²⁶ bkz. s. 251-266.

Ta‘dilin mertebeleri ise şunlardır:

i. En Yüksek Mertebesi (Erfa‘): Mübâlağaya ve en ziyâde ta‘dîle delâlet eden tabirleri hâvi mertebedir.

ii. Takip Eden Orta Mertebesi: Ta‘dîle delâlet eden lâfızların tekid maksadıyla tekrâr edildiği mertebedir.

iii. En Alt Mertebesi (Ednâ): Cerhin en hafif mertebesine yakınlık iş‘âr ve ihsâs eden ibârelerin konumlandığı mertebedir.

İbn Hacer’e göre cerh ve ta‘dilin zikredilen üçer mertebesinin aralarında başka mertebelerin de olduğu açıktır. Burada tayin edici olan aslında zikredilen cerh ya da ta‘dîl ifadesinin delâlet ettiği kuvvet, şiddet, ağırlık, hafiflik gibi vasıfların tonlarıdır.²²⁷

İbn Hacer’in konuya dair *Fethu’l-bârî*’de yer alan değerlendirmeleri, kısmen *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de işaret edilen, ama çoğunlukla bu eserlerde kendine alan açılmamış bir takım meseleler üzerinedir. Bu meseleler Cerhin Hükümü ve Cerhe Dâir Küllî Kâideler başlıkları altında incelenecektir.

1. Cerhin Hükümü:

“Ulemâ, ölmüş veya hayatta olan mecrûh râvilerin cerhinin câiz olduğunda icmâ etmiştir.”²²⁸

2. Cerhe Dâir Küllî Kâideler:

“İbn Hibbân, “Âdil bir râvinin, bizzat kendisi mecrûh olan kimse tarafından cerh edilmesi muhâl olan hususât cümlesindendir” demiştir.”²²⁹

²²⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 169-171.

²²⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, IV, 800-802.

²²⁹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 426.

“Bir kişinin akrânı hakkındaki sözü ancak vâzih bir beyâna mukârin olduğu zaman makbul olur.”²³⁰

“Sahih olan görüşe göre tek bir kişiden sadır olmuş cerh veya ta‘dîl kabul olunur.”²³¹

“Bid‘at sahibi bir zatın kendisi gibi bir ehl-i bid‘at hakkındaki değerlendirmesine itibar edilmesi gerekmez.”²³²

“Âdil râvinin bir başkasından mücerret rivâyette bulunması, onu ta‘dîl ve tevsik olarak değerlendirilemez.”²³³

“İbn Adî, “Sika râviler bir kişiden hadis rivayet ediyorsa, o kişi müstakimdir” demiştir.”²³⁴

“Hakkındaki ta‘dîl ve tevsik ihtilaflı olan râvinin rivâyet ettiği hadisin sahih olduğuna hükmedilmez. Bu nitelikteki bir hadis ennihâye hasen olur.”²³⁵

““Sikadır, sikadır” ifadesi, ta‘dîl lafızlarının en üst mertebeyi ihrâz etmiş olanlarındandır.”²³⁶

““Onda bir beis yoktur” ifadesi, Yahyâ b. Maîn tarafından râviyi ta‘dîl ve tevsik için istimal edilir.”²³⁷

²³⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 419.

²³¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 343-345.

²³² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 356.

²³³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XV, 223-225.

²³⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 431.

²³⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XXIII, 373-375.

²³⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 393.

²³⁷ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 479.

“‘Sâlihîr’ ifadesi İbn Ebî Hâtim nezdinde ta‘dîl lafızlarından, ancak bunların son mertebesinde. O, hakkında bu ifade kullanılan râvinin hadislerinin itibar için yazılacağını da ilave etmiştir.”²³⁸

“Bir râvi hakkında dile getirilmiş, ‘Kendisine muhâlefet olunmuştur’ veya ‘Hadisine muhâlefet edilir’ gibi cerh lafızları makbul değil, merdûd olup zaaf icap ve iktiza etmez.”²³⁹

“Berdîcî’nin bir râvi hakkında ‘Münkerü’l-hadîstir’ değerlendirmesi açık bir cerh değildir. Çünkü kendisi münkeri, teferrüd eden sika bir râvi olsun veya olmasın ferd hadise ıtlak etmektedir.”²⁴⁰

“‘Hadis hırsızlığıyla itham olunmuştur’ ifadesi müphem bir cerhtir.”²⁴¹

“Yahya b. Maîn, İbn Kâsib’in hadislerini rivâyet etmenin câiz olmadığını, zira kendisine had tatbik edilmiş bir kişi olduğunu söylemiştir. İbn Hacer ise, had ikamesinin râvinin adâletini zedeleyici bir cerh olmadığını dile getirmiştir.”

“Hediye kabul etmek ancak müteşeddît münekkitlere göre râvinin adâletini zedeler. Ehl-i ilmin cumhuru hediye kabulünün câiz olduğu görüşündedir.”²⁴²

“Sultanın maiyetinde çalıştığı için râvileri cerh edenler arasında Ahmed b. Hanbel, Zâide, İbn Sîrîn, Şu‘be, Vüheyb ve İmâm Mâlik bulunmaktadır.”²⁴³

²³⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XIX, 421-424.

²³⁹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 353, 478-479.

²⁴⁰ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 480.

²⁴¹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 415.

²⁴² İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 425-428.

²⁴³ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 494-499.

B. CERH VE TA‘DİLİN TEÂRUZU

Cerh ve ta‘dilin teâruzu²⁴⁴ meselesinin *Fethu’l-bârî*’deki izini sürmeye başlamadan önce İbn Hacer’in kendi ifadesiyle²⁴⁵ tekmile-i faîde kabilinden *Nuhbe* ve *Nüzhe*’de serd ettiği malumata atıfta bulunulacaktır. Kendisi bu cümleden olarak öncelikle sebeplerine vâkıf olduktan sonra tek bir kişiden bile sâdır olsa tezkiye ve ta‘dilin makbul olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca İbn Hacer bu hükmü en sahih olmakla tavsif etmektedir. Zira şehâdet mevzuunda olduğu gibi en az iki kişinin tezkiyesini şart koşanlar da vardır.²⁴⁶

Cerh ve ta‘dîl ancak âdil ve müteyakkız bir münekkitten gelirse kabul edilir. Nitekim cerh ameliyesinde ifrat sahibi olup bir râvinin hadisinin reddini iktizâ etmeyecek bir husus dile getirmek suretiyle bu işe girişenin cerhi asla makbul addedilmez. Kezâ, sadece zâhire bakıp hemen tezkiyeye kalkışan kişinin bu minvaldeki bir tezkiyesi de kabul görmemiştir.²⁴⁷

Sebeplerini bilen, konuya vâkıf bir muhaddisten mübeyyen/müfesser surette sâdır olan cerh, ta‘dîle mukaddemdir. Zirâ cerh müfesser değilse adâleti sâbit olan bir şahsa hâlel getirmez. Sebep ve yollarına vukuf kesbetmemiş bir münekkitten sâdır olan cerhe ise hiçbir surette itibar edilmez.²⁴⁸

Mecrûh râvi ta‘dilden hâli ise, yani cerhe uğramış bir râviyi hiç kimse ta‘dîl ve tezkiye etmemişse, muhtâr olan görüşe göre sebeplerini bilen tek bir münekkitten bile sâdır olsa, mücmel yani mübeyyen ve müfesser olmayan cerh kabul edilir. Zira hakkında herhangi bir ta‘dîl sözkonusu olmadığı için bu mecrûh râvi meçhul râvi mesâbesindedir ve bu durumda cerh eden münekkitin kavlinin i‘mâli ihmâlinden evlâ olmaktadır.

²⁴⁴ bkz. Aşıkutlu, “Cerh ve Ta‘dîl”, *DİA*, VII, 397-398.

²⁴⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 171.

²⁴⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 171.

²⁴⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 171-172.

²⁴⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 174.

Konuyla ilgili olarak İbn Hacer, bu son durumda İbn Salâh'ın (v. 643/1245) tevekküfa meylettiğini de kaydetmektedir.²⁴⁹

İbn Hacer'in konuya dair *Fethu'l-bârî*'de yer alan değerlendirmelerine intikal edildikte, öncelikle mevzu bahis teâruzun yukarıda çizilen temel çerçevesine misal olmak üzere eserden bir pasaj alıntılanacak, daha sonra ise müellifin muhtelif değerlendirmeleri birtakım başlıklar altında sıralanacaktır. Başka bahisleri de hâvi olması itibariyle daha önce de kendisine atıfta bulunulan pasaj şudur:

“(Hadiste geçen) ‘Hz. Peygamber (bazen) sözünü üç defa tekrar ederdi’ ifadesine gelince, bununla muradın ne olduğunu hadisin râvisi Enes b. Mâlik, ‘Sözlerinin tam olarak anlaşılması için’ kaydıyla beyan etmiştir.²⁵⁰ Tirmizî’de ve Hâkim en-Neysâbûrî’nin *Müstedrek*’inde ise, ‘Söylediklerinin iyice kavranması için’ ifadesi yer almaktadır. Üstelik Hâkim istidrâkinde ve hadisi Buhârî’nin tahriç etmediği iddiasında vehme kapılıp hata etmiştir. Tirmizî’nin hadis hakkındaki değerlendirmesi ise şöyledir: ‘Hadis, hasen-sahih-garîb bir hadistir. Biz bu hadisi ancak Abdullah b. el-Müsennâ’nın rivâyet ettiği tarikten bilmekteyiz.’²⁵¹ Abdullah b. el-Müsennâ rivâyet ettiği hadisleri tahriçte Buhârî’nin teferrüd ettiği bir râvi olup Müslim kitâbında onun hiçbir rivayetine yer vermemiştir. İclî ve Tirmizî onun sika bir râvi olduğunu belirtirken Ebû Zûr’a ve Ebû Hâtim hakkında ‘Sâlihtir’ değerlendirmesinde bulunmuştur. İbn Ebî Hayseme Yahya b. Maîn’in onun için ‘Hiçbir şey değildir’ dediğini aktarmış, Nesâî ise ona dair hükmünü, ‘Kuvvetli değildir’ demek suretiyle ortaya koymuştur.

Benim kanaatim odur ki, Nesâî son olarak zikredilen bu hükmünü onun bazı hadislerini kastederek vermiş olmalıdır. Zira Buhârî’nin haklarında söz

²⁴⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 174-175.

²⁵⁰ Buhârî, “İlim”, 30. Tercümesini verdiğimiz ifadenin orijinali şudur:

«حتى تفهم عنه»

²⁵¹ Tirmizî, “Menâkıb”, 9; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 273.

Burada tercümesini verdiğimiz ifadenin orijinali tam olarak şöyledir:

«حتى تعقل عنه»

söylenmiş kimi râvilerin hadislerini tahriç ederken onların münker ve tenkide uğramış rivayetlerini asla kitabına almadığı muhaddisler nezdinde takarrur etmiş bir husustur. Yahya b. Maîn'in de, Abdullah b. el-Müsennâ için dile getirdiği 'Hiçbir şey değildir' sözüyle, kendisine sorulan muayyen bir hadisi murat etmiş olması muhtemeldir. Zira İshak b. Mansûr'un kendisinden rivayet ettiğine göre Yahyâ b. Maîn onu ve rivayetlerini destekleyici cümleler kurmuştur. Ezcümle râvinin adaleti sabit olduğu zaman hakkındaki cerh değerlendirmeleri ancak onu ve rivayet/ler/ini kabule mani bir unsur zikretmekle, yani cerhin müfesser ve mübeyyen olmasıyla makbul olabilir. İşte bu keyfiyet, hakkında konuştuğumuz Abdullah b. el-Müsennâ için söz konusu değildir. Diğer taraftan İbn Hibbân kendisine dair değerlendirmelerde bulunduğu *es-Sikât*'ta onun rivayetlerinde zaman zaman hata ettiğini kaydetmektedir. Ayrıca Abdullah b. el-Müsennâ'nın tenkide uğrayıp makbul addedilmeyen hadisleri, amcası Sümâme b. Abdullah'ın dışındaki râvilerden rivayet ettikleridir. Buhari ise hem sadedinde olduğumuz hadisi hem de kitabında yer verdiği diğer hadisleri amcasından nakletmektedir.²⁵² Hiç şüphesiz kişi âilesi/ehl-i beytinin naklettiği hadisleri başkalarından daha iyi hıfz ve zapt eder."²⁵³

İbn Hacer'in cerh ve ta'dîlin teâruzuna dair bazı küllî kâdeler de içeren genel değerlendirmeleri ise şöyledir:

"Adâleti sâbit olan bir râvi hakkında vâki olan cerh makbul değildir. Zira adâlet zan ile sâkıt olmaz."²⁵⁴

"İbn Hibbân, 'Âdil bir râvinin bizzat kendisi mecruh olan kimse/münekkit tarafından cerhi, muhâl olan hususât cümlesindendir' demiştir."²⁵⁵

²⁵² Misal olmak üzere bkz. Buhârî, "Zekât", 33, 38, "Farzu'l-humus", 5, "Fezâilü ashâbi'n-Nebi", 11, "Tefsîr", 33/3, "İsti'zân", 41, "Ahkâm", 12.

²⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 396-397.

²⁵⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 430-431.

²⁵⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, II, 426.

“Râvinin adâleti sâbit olduğu zaman hakkında vâki cerh, ancak bu adâlete hâlel getirecek bir unsur ile müfesser olduğu zaman makbul addedilir.”²⁵⁶

“Bir takım vecih ve manalara sarf ve hamledilmesi mümkün olan ifadeler sarîh bir cerh sayılmaz ve bunlarla bir râvinin adâleti sâkıt olmaz.”²⁵⁷

“‘Kavî bir râvi değildir’ ifadesi, sebebi gayr-i mübeyyen bir cerh olup merdûddür.”²⁵⁸

“‘Leyse bizâke’ lafzı gayr-i müfesser bir cerhtir ve dolayısıyla merdûddür.”²⁵⁹

“İbnü’l-Kattân el-Fâsî, Yahyâ b. Maîn’in bazı râviler hakkında zikrettiği ‘Hiçbir şey değildir’ ifadesiyle bu râvinin rivayet ettiği hadislerin azlığını murat ettiğini dile getirmiştir.”²⁶⁰

“‘Az hadis rivâyet eden bir râvi olup zayıf bulunmuştur’ ifadesi merdûd bir cerhtir.”²⁶¹

“‘Hakkında ileri geri konuşuyorlar’ ifadesi râviye yönelik müphem bir cerh/tahfif (telyîn) olup kabul olunmaz.”²⁶²

“‘Benim kendisinden hadis nakletmeme ehil biri değildir’ ifadesi merdûd bir cerhtir. Hatta bu ifade zâhiren bir cerh bile değildir.”²⁶³

“Râcih kavle göre müphem bırakılmış ta‘dîle itibar olunmaz.”²⁶⁴

²⁵⁶ İbn Hacer, İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 343; *Fethu’l-bârî*, I, 396-398, XXIV, 430-432.

²⁵⁷ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 430-431.

²⁵⁸ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 405.

²⁵⁹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 476.

²⁶⁰ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 413.

²⁶¹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 481.

²⁶² İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 384.

²⁶³ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, II, 471.

²⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, XX, 165-167.

“Sika râvi topluluktan müteşekkil bir mecliste bulunup sonra o meclisle ilgili kaçırmış olması (gafleti) mümkün olmayan bir hususu nakletse, ancak bu meclise iştirak etmiş olanlar içinden başka hiç kimse aynı nakilde bulunmasa, muhakkak bu keyfiyet o kişinin sıdkına/sadâkatine zarar vermez.”²⁶⁵

IX. ESMÂ, KÜNÂ, ELKÂB, ENSÂB

İbn Hacer Hâtime *Nuhbetü'l-fiker*'in Hâtime kısmında Fasıl²⁶⁶ adıyla bir alt başlık daha açmış ve bu başlık altında da hadis ilminde öğrenilmesi ehemmiyet arz eden bazı konulara işaret etmiştir. Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde işaret edilen konulara yer verilecektir. Esmâ,²⁶⁷ künâ,²⁶⁸ elkâb²⁶⁹ ve ensâb²⁷⁰ ıstılahları anılan konuların ilkinin teşkil etmektedir. İbn Hacer mezkûr ıstılahlarla ilgili olarak şu unsurları bilmenin öneminden bahsetmektedir:

- İsmen malum olan râvilerin künyelerini ve künyeleriyle maruf olan râvilerin isimlerini bilmek²⁷¹
- İsmi künyesi olan râvileri bilmek²⁷²
- Künyesinde ihtilaf olan râvileri bilmek
- Künye ve evsâfı çok olan râvileri bilmek
- Künyesi babasının ismine veya ismi babasının künyesine ya da künyesi zevcesinin künyesine muvafık olan râvileri bilmek²⁷³

²⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 36-38.

²⁶⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 175.

²⁶⁷ bkz. Uğur, Mücteba, “Esmâ ve Künâ”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XI, 419-420.

²⁶⁸ bkz. Uğur, “Esmâ ve Künâ”, *DİA*, XI, 419-420.

²⁶⁹ bkz. Bozkurt, Nebi, “Lakap”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 65-67.

²⁷⁰ bkz. Fayda, Mustafa, “Ensâb”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XI, 244-249.

²⁷¹ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 443.

²⁷² Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 443.

²⁷³ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 119.

- Babasından başkasına veya annesine ya da akla ilk anda gelmeyecek bir şeye izâfe ve nispet olunan râvileri bilmek²⁷⁴
- Kendisiyle babasının hatta dedesinin isimleri aynı olan râvileri bilmek²⁷⁵
- Kendisiyle hocasının hatta hocasının hocasının isimleri aynı olan râvileri bilmek
- Hocasıyla talebesinin isimleri müttetik olan şahısları bilmek
- Mücerret ve müfred isimleri bilmek²⁷⁶
- Künyeleri bilmek²⁷⁷
- Lakapları bilmek
- Nisbeleri -ki, bunlar kabilelere, vatanlara, zanaatlara, mesleklere mensubiyet ifade edebildiği gibi bazen lakap da olabilir- bilmek²⁷⁸
- Lakap ve nisbelerin sebeplerini bilmek
- Mevâliyi ve hangi cihetten olduğunu bilmek
- Kız ve erkek kardeş olan râvileri bilmek

Bütün bu sayılanlar hususunda doğru bilgiye sahip olmak râvileri tam olarak tanıyıp bir takım karışıklıklara sebebiyet vermemek ve dolayısıyla haklarında yanlış değerlendirmelere kapı aralamamak için önem arz etmektedir.²⁷⁹ İbn Hacer'in lakaplara dair alfabetik sistemle kaleme alınmış *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb* adlı bir kitabı bulunmaktadır.²⁸⁰

²⁷⁴ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 47, 169, 393, 379, 407, XVI, 522.

²⁷⁵ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 135.

²⁷⁶ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 498.

²⁷⁷ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 198, VIII, 341.

²⁷⁸ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 149, 198, 383, 422.

²⁷⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 175-184.

²⁸⁰ Bikâ'î, *Musannefâtü Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* s. 43; Kandemir, "İbn Hacer", *DİA*, XIX, 524.

Eserin künye bilgisi için bkz. İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb* (thk. Abdülazîz b. Muhammed b. Sâlih es-Sedîdî), I-II, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.

Hedyü's-sârî'nin altıncı faslı müşkil isim, künye, lakap ve nisbelerin zaptına tahsis edilmiştir. Bu fasılda kısım kısım mü'telif-muhtelif ve müştebih râviler ile müfred isimler incelenmiştir.²⁸¹ Ayrıca *Fethu'l-bârî* boyunca da sayısız râvi hakkında isim, künye, lakap ve nisbe bilgisi verilmektedir.²⁸² Mücerret bilgi olması hasebiyle bunlara bunlara uzun uzadıya atıfta bulunulmayıp fikir vermesi bakımından birkaç pasajla iktifa edilecektir. Konuya dâir dikkatleri celbeden şöyle bir pasaj bulunmaktadır:

“Buhârî'nin (senedin başında yer alan) ‘Hadisi Hassân b. İbrâhîm’den dinlediğini bize Ali tahdîs etti’ sözünün²⁸³ şerhine gelince, ben bu Ali’nin rivâyetlerin hiçbirinde nisbesiyle zikredildiğine muttali olmadım. Ne Ebû Ali el-Gassânî onun mensubiyetine dikkat çekmiş ne de Ebû Nu‘aym el-İsfehânî âdeti olduğu veçhile kendisine ait nisbeyi beyan etmiştir. Ancak Mizzî, Ebû Mes‘ûd’a tâbi olarak bu zâtın Ali b. el-Medînî olduğunu kesin bir dille ifade etmiştir. Mizzî’yi buna sevkeden Ali b. el-Medînî’nin Buhârî’nin hocaları arasındaki şöhreti olup ismi mutlak/mücerret olarak olarak zikredilince başkalarından ziyade ona hamli evlâ olmaktadır. Yoksa Hassân b. İbrâhîm’den Ali ismine sahip olanlar arasından Ali b. Hucr da hadis rivâyet etmiştir ve o da Buhârî’nin hocalarındandır. Senedde mezkûr olan Hassân, Kirmân kadısıdır. Yahya b. Ma‘în ve daha başka münekkit muhaddisler onun sika bir râvi olduğunu söylemişlerdir. Lâkin kendisinin bazı ferd rivâyetleri de bulunmaktadır.²⁸⁴ İbn Adî, ‘O sıdk ehliendir. Şu kadar var ki, zaman zaman rivâyetlerinde hatâ (galat) etiği vâkidir’ demektedir.

Hakkında benim söyleyeceklerim ise şunlardan ibarettir: Buhârî’nin *Sahîh*’inde onun rivâyetinde infirâd ettiği bir hadis bulunmamaktadır. Buhârî yaş itibarıyla onu idrak etmiş/ona yetişmiş, ancak kendisine mülâki olamamıştır. Zira

²⁸¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, I, 463-490.

²⁸² Misal için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 116, 149, 162, 169, 198, 232, 276, 295, 328, 331, 343, 383, 407, 422, 443, 450, 498, VIII, 341, XVI, 522.

²⁸³ Buhârî, “Nikâh”, 1.

²⁸⁴ İbn Hacer’in burada yer verdiği ifade şöyledir:

«ووثقه ابن معين وغيره، ولكن له أفراد»

Hassân, Buhârî'nin hadis almak gayesiyle onun beldesine rihlesinden/seyahatinden önce 206 sene-i hicriyyesinde vefat etmiştir.”²⁸⁵

Birbiriyle kardeş olan râvileri²⁸⁶ bilmenin önemli olduğu yukarıda ifade edilmişti. İşte bu maddeye dâir *Fethu 'l-bârî*'de şöyle güzel bir örneğe rastlanılmaktadır:

“(Hadisin²⁸⁷ senedinde bulunan râvilerden Ubeydullah b. Sa'd b. İbrâhîm'in) 'Bana babam ve amcam tahdisen nakletti' kavlinin şerhine gelince, onun amcasının ismi Ya'kûb b. İbrâhîm b. Sa'd b. İbrâhîm b. Abdurrahmân b. Avf'tır. Hakkında Dimyâtî, 'Ya'kûb iki yüz sekiz senesinde vefat etmiş olup kardeşi Sa'd'dan daha küçüktür' açıklamasında bulunmuş ve 'Buhârî ondan nakilde infirâd etmişse de, kardeşinden rivayette Müslim ile ittifak etmişlerdir' diyerek sözlerini tamamlamıştır. Dimyâtî'nin bu sözlerini nakleden bazı kimseler 'Onun kardeşi' ifadesindeki zamirin Ya'kûb'a ait olduğunu zannetmişlerdir ki, bunun muktezâsı Buhârî ile Müslim'in Sa'd'ın hadislerini tahriç etmekte ittifak etmeleridir. Sonra da bu tespitin hilâf-ı vâki olduğu öne sürülerek Dimyâtî'ye itiraz olunmuştur. Hâlbuki hakikat hiç de onların iddiaları istikametinde olmayıp vâki itiraz da hayyiz-i itibardan sâkıttır. Mezkûr zamirin meciî Sa'd olup müttefekun aleyh olan râvî Ya'kûb'dur.²⁸⁸ Dimyâtî'nin sözleri arasında yer alan "Buhârî ondan nakilde infirâd etmiştir" cümlesindeki zamirin mercii ise, muhtemel isimler arasından kendisine en yakın olandır ki, o da Sa'd'dır; yoksa bu zamir daha evvel hakkında değerlendirmelerde bulunulan Ya'kûb'a ait değildir.”²⁸⁹

²⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, XV, 211.

²⁸⁶ Örnek olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, I, 433.

²⁸⁷ Buhârî, "İ'tisâm", 24.

²⁸⁸ Bir misâl için bkz. Müslim, "İmân", 80.

²⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu 'l-bârî*, XXIV, 178-179.

X. ÂDÂBÜ'Ş-ŞEYH VE'T-TÂLİB

İbn Hacer, hadis ilmini tahsil edenler için bilinmesi önemli olan konular arasında hadis hocası (şeyh) ve öğrencisinin (tâlib) riâyet etmesi gereken âdâbı²⁹⁰ da zikretmektedir. Bu âdâbın bir kısmında hoca ile öğrenci müşterek iken diğer kısmında hoca ya da talebe münferittir. Müşterek âdab şunlardır:

- Niyetini tashih etmek
- Dünyevî garazlardan temizlenmek
- Ahlâkını güzelleştirmek

İbn Hacer hadis hocasının münferit olduğu âdâb cümlesinden olarak şunları kaydetmektedir:

- Kendisine ihtiyaç oldukça hadis dersi vermeye devam etmek
- Bulunduğu beldede kendinden daha birikimli bir hoca varsa ders vermeyip öğrencileri ona yönlendirmek
- Fâsit niyetlerle herhangi bir tâlibe ders vermeyi terk etmemek
- Temizlik hususunda hassas davranmak
- Vakâr sahibi olmak
- İcap etmedikçe ayakta, alelacele ve yolda hadis rivâyet etmemek
- Hastalık veya yaşlılık dolayısıyla unutkanlıktan ve karıştırmaktan korktuğu zaman hadis rivayetinden imsâk etmek
- İmlâ meclisi akdettiğinde müteyakkız bir müstemli edinmek

Hadis öğrencisinin münferit olduğu âdâb ise şunlardır:

- Hocasına saygıda kusur etmemek
- Hocasını usandırmamak
- Başka öğrencileri de hocasına yönlendirmek
- Hayâ veya kibir/tekebbür dolayısıyla hocasından istifadeyi terk etmemek

²⁹⁰ bkz. Kandemir, Yaşar, “Muhaddis”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 391.

- İşittiğini tam olarak yazmak
- Takyîd ve zapta itina göstermek
- Zihninde rusûh bulması için mahfûzâtını müzâkere etmek²⁹¹

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de konuya dâir müteferrik değerlendirmeleri olup bunlar hadis özelinde olmaktan daha ziyade genel olarak âlim/hoca ile talebenin riâyet etmesi gereken âdâb ve haiz olması gereken âhlâk merkezlidir. Çalışmamızın amaç ve hedefleri göz önünde bulundurulduğunda bunlara temas edilmemesinin daha isabetli olacağı mülahaza olunmuştur.²⁹²

XI. TAHAMMÜL VE EDÂ YAŞI İLE EHLİYETİ

Nuhbetü'l-fiker'in son faslında yer alan konu başlıklarından bir diğeri de tahammül ve edâ yaşıdır. Ayrıca İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*'ın bu bölümü şerh ettiği satırlarında edâ ehliyetine müteveccih bilgiler de vermektedir.²⁹³ Tahammül yaşı hususunda dile getirilen görüşlerin en sahihi, temyiz yaşıdır. Her ne kadar muhaddisler çok küçük yaştaki çocuklarını hadis meclislerine götürüp onların da bu meclislerde bulunduklarını kayda geçirmeyi âdet edinmişlerse de, bu gibi durumlarda hocanın icazet vermesi lâzımdır. Yine İbn Hacer tarafından en sahih olmakla nitelenen hüküm, hadis talebesi için aslolanın onun bizzat ehliyet kesbetmiş olması istikametindedir.²⁹⁴

Kâfirin tahammülü, daha önce işittiği hadisi müslüman olduktan sonra edâ ettiği zaman sahih addedilir. Kâfir için hüküm böyle olunca, fâsık müslümanın tahammülü, tevbe edip adaletin sâbit olduğu zaman edâ ettiğinde evleviyetle sahihtir.²⁹⁵

Hadisin edâ ve nakli için herhangi bir zaman tayini ve tahdidi söz konusu değildir. Burada asıl önemli olan unsurlar hadisi tahammül etmiş râvinin rivayetine duyulan ihtiyaç ve râvinin edâ ehliyetine sahip olmasıdır. Bu ehliyet ve salâhiyet de

²⁹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 185-186.

²⁹² Misal olmak üzere bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 397, VIII, 104.

²⁹³ bkz. Kandemir, "Muhaddis", *DİA*, XXX, 391-392; Aşık, "Tahammül", *DİA*, XXXIX, 380; Uğur, "Edâ", *DİA*, X, 389.

²⁹⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 186.

²⁹⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 186.

şahıstan şahsa değışiklik arz eder. İbn Hallâd (v. 360/970 [?]), râvinin ancak elli yaşına ulaştığı zaman hadis edâsına/rivâyetine kalkışması gerektiğini, mamafih, kırklı yaşlardaki rivâyetlerinin de şiddetle reddedilmeyeceğini dile getirmiş olsa da, İmâm Mâlik (v. 179/795) gibi bu işe daha erken yaşlarda başlayanlar öne sürülerek kendisine itiraz edilmiştir.²⁹⁶

İbn Hacer'in konuya dair *Fethu'l-bârî*'de yer alan değerlendirme başlıkları şunlardır:

“Yahya b. Maîn, “Tahammül yaşının en azı, on beştir” demiştir.”²⁹⁷

“Ahmed b. Hanbel'e göre bir çocuk, işittiğini akledecek seviyeye geldiğinde tahammülü sahih olur. İbn Hacer de bu görüşü ihtiyâr etmiştir.”²⁹⁸

“Çocuğun tahammülünün sahih olabilmesi için onun bâliğ olması şart değildir.”²⁹⁹

“Mümeyyiz sabînin semâi sahihtir.”³⁰⁰

“Kirmânî, “Semâın sıhhatinden murâd, işittiği hadisin kabulünün câiz olmasıdır” demiştir. İbn Hacer ise bu ifadeyi, “Kirmânî'nin bu sözü semâın sıhhatinin semeresi olup sıhhatin bizzat kendisi değildir” diyerek değerlendirmiştir.³⁰¹

“Tahammülde ne kemâl-i ehliyet şarttır ne de rivâyet olunan hadis güzelce zapt olunduktan sonra râvinin dinlediği hadisin tamamının manasını kavramış olması şarttır.”³⁰²

²⁹⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 186-187.

²⁹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 360-362.

²⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 360-362.

²⁹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 360-362.

³⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 269, XI, 155-158.

³⁰¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 360-362.

³⁰² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 336-338, 362-364, II, 116-118, V, 621-624.

XII. KİTÂBET, ARZ, SEMÂ VE İSMÂ‘/TAHDÎS

Hadislerin kitâbet, arz, semâ‘ ve ismâ‘/tahdîs keyfiyetini bilmek de bu ilimde ehemmiyet arz etmektedir. İbn Hacer kitâbet³⁰³ cümlesinden olarak *Nüzhetü’n-nazar*’da şunları kaydetmektedir:

- Muhaddisin hadisi açık seçik bir surette yazmak
- Müşkil kelimeleri noktalayıp harekelemek
- Hadisin ibaresinden sâkıt olan kelime ya da kelimeleri boş alan oldukça sağ haşiyeye, yoksa sol tarafa yazmak³⁰⁴

Fethu’l-bârî’de kitâbet konusu aynı zamanda hadislerin hıfz, kitâbet ve tedvini bağlamında da ele alınmaktadır. Hadis tarihini ilgilendiren bu ve benzeri bahislere çalışmamız boyunca temas edilmemesi esas ittihaz edilmiştir.³⁰⁵

Arz³⁰⁶ keyfiyetiyle alakalı olarak *Nüzhetü’n-nazar*’da, hadisleri tahdis eden şeyhle veya başka bir sika râvi ile ya da kısım kısım olmak üzere kendi kendine mukabele etmek maddeleri zikredilmektedir.³⁰⁷

Semâ‘³⁰⁸ esnâsında istinsahla veya başka bir hadisle meşgul olmamak ve uyuklamamak mühimken ismâ‘ ve tahdîsin³⁰⁹ semâ‘ yoluyla elde ettiği kendi aslından veya bununla mukâbele edilmiş ferî bir nüshadan yapılması, bunlara imkân bulunamadığında vâki olabilecek ziyade ve noksanların sebebiyet vereceği ihtilafların icâzetle telâfi edilmesi önem arz etmektedir.³¹⁰

³⁰³ bkz. Yücel, Ahmet, “Kitâbet”, *DİA*, XXVI, 81-83.

³⁰⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 187.

³⁰⁵ Misal olarak bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I, 407, 428, 435, 436, 439.

³⁰⁶ bkz. Aydın, Abdullah, “Arz”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, III, 438.

³⁰⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 187.

³⁰⁸ bkz. Aydın, “Semâ”, *DİA*, XXXVI, 457-458.

³⁰⁹ bkz. Ahatlı, “Tahdîs”, *DİA*, XXXIX, 391-392.

³¹⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 188.

XIII. RİHLE

Nuhbetü'l-fiker'in son faslında yer alan konu başlıklarından bir diğeri ise rihledir.³¹¹ İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da rihle konusunda hassasiyet gereken maddeleri şöyle sıralamaktadır:

- Tâlibin hadis tahsiline kendi beldesinden başlayıp öncelikle burada bulunan hadisleri tam olarak elde etmesi
- Sonra rihleye çıkıp nezdinde bulunmayan hadislerin tahsiline çaba sarf etmesi
- Gayretini çok sayıda hocadan hadis almaktan ziyade mesmûâtını teksir noktasına teksif etmesi³¹²

XIV. TASNİF

Hadislerin tasnif³¹³ keyfiyetini bilmek de bu ilimde ehemmiyet arz eden hususlardandır. İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'de kaydettiğine göre hadis kitaplarının tasnifi mesânîd, ebvâb, ilal veya etrâf tertibi üzeredir.³¹⁴

Mesânîd³¹⁵ tertibi müstakil olarak her bir sahâbinin müsnedlerini toplamak suretiyle teşekkül etmektedir. Müsnedleri cem' olunan sahâbiler iki açıdan sıralanmaktadır. İlki, sahâbilerin ya İslâm'a giriş bakımından ya da fazilet yönünden önceliklerine göre sıralanmasıdır. Diğeri ise, sahâbi isimlerinin alfabetik olarak sıralanmasıdır ki, bu tertipten istifade hiç şüphesiz daha kolaydır.³¹⁶

³¹¹ bkz. Hatiboğlu, İbrahim, "Rihle", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, XXXV, 106-108.

³¹² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 188. *Fethu'l-bârî*'de yer alan bazı değerlendirmeler için bkz. I, 366-369, 403.

³¹³ bkz. Hatiboğlu, İbrahim, "Musannef", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 235.

³¹⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 188.

³¹⁵ bkz. Hatiboğlu, İbrahim, "Müsned", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 99-101.

³¹⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 188.

Ebvâb üzere tertip ya da fikhî ya da başka bâblar esas alınarak tekevvün etmektedir. Bu sistemde her bâbda, ispat ve nefi cihetinden o bâb başlığı/terceme³¹⁷ ile alâkalı hadislere yer verilmektedir. İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'da yer verdiği ifadeler nazaran evlâ olan bu tertibin sahih veya hasen hadislere iktisar etmesidir. Bütün hadis çeşitlerini ihtiva etmesi durumunda ise, zayıf hadislerin taşıdığı illetlerin açıklanmasıdır.³¹⁸

İlel³¹⁹ üzerine tasnif edilmiş eserlerde müellif tarafından hadislerin metin ile tarikleri zikredilmekte ve bu esnada her bir tarikin râvisinin naklettiği hadisin diğerlerinden farkına işaret edilmektedir. İbn Hacer, istifadede çok daha kolaylık sağlaması bakımından bu tür eserlerin ale'l-ebvâb tertibinin daha güzel olduğunu kaydetmektedir.³²⁰

Etrâf³²¹ tertibine sahip olan kitaplarda ise hadisler, tamamına delâlet edecek şekilde baş tarafından bir kısmı zikrolunmak suretiyle sıralanmaktadır. Bu eserlerin bazı örnekleri hususi bir takım hadis kitapları merkeze alınarak kaleme alınmış, bazıları ise daha kapsamlı ve kapsayıcı olarak telif edilmiştir.³²²

İbn Hacer'in muhtelif hacimlerde ve farklı eserlerin merkeze alındığı çok sayıda etrâf çalışması bulunmaktadır.³²³

³¹⁷ bkz. Ahatlı, Erdinç, "Terceme", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 483-484.

³¹⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 188.

³¹⁹ bkz. Karagözoğlu, Mustafa Macit, "İlelü'l-hadis", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXII, 84-86.

³²⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 188.

³²¹ bkz. Kandemir, Yaşar, "Etrâf", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XI, 498-499.

³²² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 188-189.

³²³ bkz. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 520-521.

İbn Hacer'in konuya dair bazı çalışmalarının künye bilgileri için bkz. İbn Hacer, Hâfiz Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *İhâfû'l-mehere bi'l-fevâidi'l-mübtetekere min etrâfi'l-aşere* (thk. Züheyr b. Nâsirü'n-Nâsir), I-XV, Medine: Vizâretü's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da' ve ve'l-İrşâd, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1415/1995; *Etrâfu Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel/İtrâfu'l-müsnedi'l-mu'teli bi-Etrâfi'l-müsnedi'l-Hanbeli* (thk. Züheyr b. Nâsirü'n-Nâsir), I-X, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993; en-

XV. SEBEBÜ VÜRÛDİ'L-HADÎS

Sebebü vürûdi'l-hadîs,³²⁴ *Nuhbetü'l-fiker*'in son konu başlığını teşkil eder ve İbn Hacer'e göre muhaddislerce bilinmesi önemlidir. İbn Hacer gerek metinde gerekse şerhte sebebü vürûdi'l-hadîs başlığı altında muhtelif müellifler tarafından ortaya konmuş eserlere ve bu eserlerin tarihçesine dair oldukça kısa bilgi vermektedir.³²⁵

Fethu'l-bârî'de şerh edilen hadisler muvâcehesinde onların vürûd sebeplerine de atıfta bulunmaktadır. Teorik olmaktan ziyade mezkûr hadislerin merkezinde gelişen bu atıflar değerlendirme konusu yapılmayacaktır.³²⁶

İbn Hacer *Nuhbetü'l-fiker*'i bitirirken metinde yer verdiği konulara (nevi) dâir çok sayıda eser kaleme alındığını, özellikle Hâtîme kısmında yer alanlar neville çerçevesinde kendisinin yaptığının, tarifleri açık ve misalden müstağni olan bu neville mahza nakletmekten ibaret olduğunu dile getirmektedir. Üstelik ona göre mezkûr neville tam anlamıyla ihâta etmek güçtür ve daha fazla malumat için geniş hacimli kitaplara müraccat edilmelidir. İbn Hacer hem musannif hem şârih kimliğiyle eserini dua cümleleriyle hitâma erdirmiştir.³²⁷

Yukarıda ifade olunduğu üzere bu bölümde bahse konu ıstılâhlar zaman zaman *Fethu'l-bârî*'den iktibaslarla ama çoğunlukla doğrudan değerlendirme konusu yapılmak suretiyle veya atıf yoluyla ele alınmıştır. Bölümde yer alan hadis usûlü başlıkları ile İbn Hacer'in onlar hakkındaki değinilerinin kemiyet ve keyfiyet itibariyle durumları ve çalışmamız için tasarladığımız hacim bizi böyle bir yöntem izlemeye sevk etmiştir. Tabi

Nüketü'z-Zırâf ale'l-Etrâf/el-İ'tirâf bi-evhâmi'l-etrâf (*Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf*) la birlikte thk. Abdüssamed Şerafeddin), I-XIV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

³²⁴ bkz. Ayvallı, Ramazan, "Esbâbü vürûdi'l-hadîs", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XI, 362-363.

³²⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 189.

³²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 202, 249.

³²⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 189-190.

ki önemli teorik bilgiler içeren veya bu kabil bilgilere zemin hazırlayan pasajların -diğer bölümlere nispeten daha az da olsa- iktibas olunmasına çaba harcanmıştır.

Bölümün içeriğini oluşturan üst ve alt başlıkların bir kısmı usûl-i hadîsin temel bahislerini teşkil ederken diğer bir kısmı alanın tâli ve mülhak bahisleridir. İbn Hacer'in çalışmamızın bu bölümü özelinde *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de sistematik olarak ve belirli bir kapsamda işlediği bahislerin çoğu *Fethu'l-bârî*'de, farklı düzeylerde de olsa, kendisine yer bulmuştur. Bunu temin eden unsurların başında İbn Hacer'in şerh boyunca neredeyse hiç ihmâl etmediği tettebbu'-i turuk ameliyesi gelmektedir. Zira kendisi Buhârî'nin zikrettiği ve hatta işaret ettiği hadislerin farklı tariklerini mutlaka verip onlar hakkında uzun uzadıya değerlendirmelerde bulunmaktadır. İşte bu değerlendirmeler esnasında zaman zaman sadedinde bulunduğumuz ıstılah ve meselelere de temas olunmaktadır. Konuya dair asıl değerlendirmelerimizi çalışmamızın Sonuç kısmına havale ederek bir hakikate özellikle dikkat çekmek doğru olacaktır. *Fethu'l-bârî*'de hadis usûlü eserlerinin muhtevasını teşkil eden konuların neredeyse tamamına bir seviyede atıfta bulunmaktadır.

Hemen her ıstılahı dair *Fethu'l-bârî*'de kendine yer bulmuş atıfların mahiyeti de ayrı bir değerlendirme konusudur. Zira bunların bir kısmı mücerret atıftan ibaretken diğer bir kısmı nispeten daha detaylı değerlendirmeler ihtiva etmektedir. Bazen de söz konusu atıflarda değerlendirme boyutu derinleşip şerh edilen hadisi aşmakta, teorik bir bir düzlemde akmaya başlamaktadır. Çalışmamız boyunca İbn Hacer'in değerlendirmeleri verilirken mümkün mertebe mevzu bahis keyfiyet dikkate alınmıştır.

İbn Hacer'in farklı karakterleri hâiz eserleri arasında yani, hadis usulüne dâir yazılmış *Nuhbe*, *Nüzhe* ve *Nüket* ile bir kitap özelinde yazılan *Fethu'l-bârî* ve mukaddimesi *Hedyü's-sârî* arasında tenâkuz teşkil eden bilgilerin bulunup bulunmadığı sorusu çalışmamız boyunca birkaç defa bizim tarafımızdan cevaplanmıştır. Bu son bölüm özelinde tekraren ifade etmek gerekirse, bir grubu alanın teorisine diğer grubu pratiğine hasredilmiş eserler arasında tutarsızlık ve çelişki aramak ve bunları birbirleriyle mukayese etmeye kalkışmak sağlıklı sonuçlar verecek bir yöntem değildir. Bölüm boyunca gerek iktibâs, gerek genel değerlendirme ve gerekse mücerret atıf yoluyla ele alınan misaller bir kere daha göstermiştir ki, ele alış tarzı ve derinliği farklı olmakla

birlikte *Nuhbe*, *Nüzhe* ve *Nüket*'te yer alan konuların çoğu faklı düzey ve kapsamda da olsa *Fethu'l-bârî*'de de kendine yer bulmuştur. İbn Hacer'in mezkûr eserleri arasında bu bölümün konuları merkezi olarak herhangi bir tenâkuza rastlanmamıştır ve kendisine bu noktadan bir eleştiri yöneltilemez. Hatta zaman zaman İbn Hacer'e ait hadis usûlü eserlerinde yer alan bazı konuların hiç değinilmemiş boyutlarına bu şerh ve mukaddimesinde tesâdüf edilmiştir.

Fethu'l-bârî'ye dâir genel değerlendirmelerimiz bittabi onun mukaddimesini teşkil eden *Hedyü's-sârî* için de câridir. Çok özel bir mukaddime olması ve örneğine az rastlanır tarzda özel bir isimle tesmiye edilmesi eserin geneline dair tespitlerimizde *Hedyü's-sârî*'yi hiçbir zaman dışarıda bırakmamaktadır. Bilakis ulaşılan kanaatler hem şerhin kendisi hem de mukaddimesi için geçerlidir. Hatta söz konusu kanaatlerin oluşmasında şerh ile mukaddimesi aynı derece rol üstlenmiş vaziyettedirler. Çalışmamızın başından son bölümüne kadar *Hedyü's-sârî*'ye yapılan atıflar da bu hususu zaten gözler önüne sermektedir.

Gerek *Nuhbetü'l-fiker*'in oldukça muhatasar bir metin olması ve gerekse *Nüzhetü'n-nazar*'ın orta uzunlukta bir şerh hüviyetini taşıması bu iki eserde ele aldığı konuları misallendirirken İbn Hacer'i çoğunlukla bir tane ya da sınırlı sayıda örnekle iktifa etmeye sevk etmiş olmalıdır. Hatta bu eserlerde bazı konulara dair hiçbir misale yer verilmediği de bir vâkıdır. Bu açıdan bakıldığında *Fethu'l-bârî*'nin söz konusu iki esere katkı yaptığını dile getirmek hatalı olmayacaktır. Zira Buhârî'nin bu en önemli şerhinde yer alan ıstılâh atıf ve değerlendirmeleri bir taraftan daha çok sayıda ve farklı misaller görme imkânı temin ederken diğer taraftan da mütâlâa edilen konunun öğrencinin ya da okuyucunun zihninde tebellür etmesine katkı sağlayacaktır. Aynı katkının çalışmamız için de söz konusu olacağı istikâmetinde serd edilecek kanaat, hâriç ve vâkıa mutabık olmamakla ithâm edilmese gerektir.

SONUÇ

İbn Hacer hadis tarihinin zirve şahsiyetlerinden biridir ve kendisinden sonra sahip olduğu vasıfları haiz başka bir muhaddis gelmemiştir. Kaleme aldığı en önemli eser çalışmamızın merkezinde yer alan *Fethu'l-bârî*'dir. Hadis alanının tartışmasız en önemli ve en mevsuk kitabı kabul edilen *Sahîh-i Buhârî*'nin bu en kıymetli şerhi çok yönlü, geniş ve derinlikli bir eserdir. Bu şerhi emsalleri arasında mümtâz kılan temel unsur ise muhtevasının önemli bir bölümünü teşkil eden dirâyetü'l-hadîs hamule ve birikimidir. Ayrıca İbn Hacer'in, dâhil olduğu literatür için köşe taşı işlevine sahip bir hadis usulü metni de bulunmaktadır. Hadis usulü tarihine adını *Nuhbetü'l-fiker* olarak yazdırmış olan bu metin bizzat musannifi tarafından şerh olunduğu gibi, üzerine yapılan farklı türdeki sayısız çalışma ile de iyice parlatılmıştır. Nitekim sadedinde bulunduğumuz mütevâzı çalışma da onlardan biri olabilme arzusunun mahsulüdür. Biri alanın teorisine yönelik olan, diğeri ise pratiğine dair çok sayıda bahis içeren bu iki eserin birlikte mütalaası alanın keşfine talip olanlara bir ilim hazinesi sunmaktadır. Meramımızı daha kestirme ifade etmek gerekirse çalışmamız vesilesiyle tecrübe olunduğu üzere *Fethu'l-bârî*'nin mezkûr metin şerh ikilisinin kılavuzluğunda okunması istifadeye medar olmaktadır. Çalışmamızla ilgili bu ilk ve en önemli neticenin böylece ifade edilmesinden sonra artık diğer sonuçlara intikal edilecektir.

Herhangi bir alana dair malumatı doğrudan o alana tahsis edilmemiş çalışmalarda aramak doğru bir adımdır, lâkin sadece bu adımla iktifa etmek eksik olacaktır. Özellikle çok yönlü âlimlerin şerhler gibi geniş kapsamlı eserlerinin, farklı alanlara dair oldukça besleyici bilgilerin münbit bir tarlası olduğu, çalışmamızın genel sonuçlarından biridir. Bundan sonra maharet bu tarlayı sürebilmek ya da diğerk bir tabirle o deryanın derinliklerine dalabilmektedir. Sıcağı sıcağına ifade etmek gerekirse çalışmamız ilgililerini münbit topraklara yahut deryaya delalet etme vazifesi görebilirse amaçlarından birini gerçekleştirmiş demektir.

İbn Hacer *Fethu'l-bârî*'de şerhe konu isnad ve metinlere taalluk eden hadis usulü meselelerine inceden inceye temas etmekte, bu uğurda insan havsalasını zorlayacak ve akla veleh getirecek bir mesâi ortaya koymaktadır. Söz konusu mesai hadis usulü talipleri için berekete vesile olmakta, son tahlilde alana tahsis edilen eserlerde belki de hiç görülmeyen/görülemeyen bilgiler edinilmektedir. Zira *Fethu'l-bârî*'ye derç edilmiş malumat sayesinde konunun pratik veçhesine de nüfuz etme imkânı elde edilmektedir. Öte yandan İbn Hacer'in vaktiyle yaptığı tespitlerin bilgisayar ve çeşitli programlar yardımıyla sağlaması yapıldığında ne kadar muhkem olduğu da ortadadır. Çalışmamız dolayısıyla yaptığımız okumalar muvâcehesinde şu da ilâve edilmelidir ki, *Fethu'l-bârî* sadece vurgulanan yönü itibariyle değil, bir hadis şerhinin hâvi olması gereken bütün nitelikler itibariyle önemlidir. Hemen her yönünü merkeze alan çalışmalar da bunu göstermektedir. Üstelik muahhar hadis şerhleri muttariden kendisinden alıntılar yapmaktadır.

Fethu'l-bârî'nin meziyetini artıran onu emsâllerinden üstün kılan unsurlardan biri de, müellifinin kaleminden çıkma *Hedyü's-sârî* gibi eşsiz bir mukaddimeye sahip olmasıdır. Aynı zamanda müstakil bir eser hüviyetinde olan bu mukaddime, Buhârî'nin kitabını sebab-i telifinden yapısına, teraciminden yöntemine, şartlarından *Sahîh-i Müslim*'e fâik olduğu cihetlere, içeriğinden muhtevi olduğu garib lafızlara, birçok okuyucusu için müşkil olan râvi kimliklerinin zaptından mühmel olarak zikredilen hocalara, tenkide uğramış hadisleri için lüzum eden cevaplardan ta'na dûcâr olmuş râvilerin müdafaasına ve muhtasar bir fihristine varıncaya kadar didik didik tetkik etmekte, çok yönlü ve sistematik bilgiler vermektedir. Çalışmamız dolayısıyla vardığımız kanâat odur ki, İbn Hacer'in hadisin usulüne dair kaleme aldığı eserlerden hiç aşağı kalmayacak, hatta bazen onları da aşacak kemiyet ve keyfiyette bilgiler de ihtiva eden *Hedyü's-sârî*, özellikle Türk akademisi için hala meşâhîr-i meçhûleden olma hüviyetini kaybetmemiştir. Üzerinde çalışacaklara cömertçe ikramda bulunacağı muhakkaktır.

Gerek İbn Hacer tarafından kaleme alınmış olan *Nuhbe* ve *Nüzhe*, gerekse aynı alanda yazılmış sâir eserler birer hadis usûlüdür ve bazı pratik veçheleri olsa da aslen alanın teorisini içerirler. *Fethu'l-bârî* ise bazı teorik yaklaşımların ifade alanı olsa da esasen hadis pratiklerini konu edinmiş bir şerhtir. Teori ile pratiğin, usûl ile fûruun,

dirayet ile rivayetin birbirini beslediği, bunların beraberliğinin her iki taraf için de çeşitli açılımlara zemin hazırladığı hususu ve dolayısıyla böyle çapraz okumalardan uzak kalınmaması lüzumu çalışmamız vesilesiyle bir kere daha, ama bu sefer hakka'l-yakîn tecrübe olunmuştur. Evet, bir alana hâkimiyet kesp etme niyetinde olanların o alanın teorisini okuyup öğrendikten sonra bununla iktifa etmeyip pratikteki vaziyeti de incelemeleri zaruri ve elzemdir. Öte yandan İbn Hacer'in konu özelinde kaleminden dökülen satırlar aynı zamanda ters yönlü bir katkıyı da hâiz bulunmaktadır. Şöyle ki, teoriden pratiğe gidilebildiği gibi, pratikten teoriye doğru bir hareket imkânı da mevcuttur. Yani *Fethu'l-bârî* vesilesiyle, ele alınan konuyla alakalı olarak muhaddislerin ve İbn Hacer'in pratiklerini görmek nasıl mümkün oluyorsa, mevzu bahis pratiklerden yola çıkılarak bir takım teoriler geliştirmek de kâbil olmaktadır.

Bahis teori pratik ilişkisine intikâl edince akıllara tebâdür eden o سوال cevaplanması uygun olacaktır. Kastımız bir alanın hem teorik hem pratik yönüyle ilgili eser vermiş bir âlimin bu iki farklı yönü temsil eden eserleri arasında ilmî/fikrî bir tutarsızlık ya da çelişkinin (tenâkuz) bulunup bulunmadığı sualıdır ve bu sual, benzer bir içeriğe sahip hemen her çalışmanın esas problematiklerinden birini teşkil etmektedir. Mezkûr سوالin kestirme ve net cevabı şudur: İbn Hacer'in eserleri arasında bu açıdan herhangi bir tenâkuz olmadığı gibi, aksine tam bir tetâbuk bulunmaktadır.

Çalışmamız boyunca zihnimizi meşgul eden mezkûr suâlin ne kadar anlamlı olduğu da tartışılmalıdır. Teori ile pratik arasında oluşabilecek ya da vehle-i ûlâda var olduğu zannedilen tutarsızlık ve çelişkiler nasıl izah edilmelidir? Elbette teori ile pratik arasında bir takım çelişkilerin olabileceği ve hatta bu kabil çelişkilerin sayısız örneğinin mevcut olduğu bir vakiyadır. Ancak teori ile pratiğin birbirinden ayrı mecralarda akan iki farklı alan olduğu da bir vakiyadır ve konuya bu alanlarda kaleme alınmış eserler üzerinden yaklaşıldığında ise mesele daha girift bir hâl almaktadır. Şöyle ki, eser gruplarından biri teorik olduğu için bu yönde akma ve derinleşmeyi hedeflemekte ve tabiatı gereği pratiği belki yeteri kadar dikkate almamaktadır. Yani nazarî yönü ağır basan söz konusu eserler son tahlilde fikrî derinlikleriyle öne çıkmaktadır. Pratik eserler ise daha ziyade vâkıa ve hârici esas alırlar. İçeriklerini, esas ittihaz ettikleri malzeme tayin ve tahdid eder. Hedefleri de çalışmanın merkezinde yer alan unsurların tahlil, terkip ve izahından

ibârettir. Dolayısıyla belli bir çerçevede ve daha kısıtlı bir alanda hareket etme durumundadırlar. Hâl böyle olunca pratiğe dönük bu kabil eserlerde teorik eserlerdeki içerik zenginliğini ve derinliğini beklemek bir tür insafsızlıktır. Hâsılı farklı mecrâlarda akan bu eserleri içerik olarak mukayese edip birinde inceden inceye işlenmiş hususların diğerinde aynı kıvamda ele alınmamasını, daha genel bir takım değerlendirmelere başvurulmasını hatta hiç mevzu edilmemesini tenâkuz addetmek meseleye yanlış bir zaviyeden bakmaktan kaynaklanmaktadır. Hâsılı bir grubu alanın teorisine diğer grubu pratiğine hasredilmiş eserler arasında tutarsızlık ve çelişki aramak ve bunları birbirleriyle mukayese etmeye kalkışmak her zaman sağlıklı sonuçlar verecek bir yöntem değildir.

Tutarlılık ve çelişki meselesinde yukarıda ortaya konulan bakış açısı çalışmamızın kaynakları özelinde de aynen câridir. Zira bir tarafta yer alan *Nuhbe*, *Nüzhe* ve *Nüket* ile diğer tarafta yer alan *Fethu'l-bârî* ve mukaddimesi olan *Hedyü's-sârî* ayrı mecrâlarda akan eserlerdir. Dolayısıyla ilk olarak zikredilen eserlerde yer alan nüansların ikinci türü teşkil edenlerde hiç yer almaması ya da aynı dakiklikte değil de daha genel bir çerçevede ele alınması asla bir tenâkuz teşkil etmez, bilakis kitapların hâiz olduğu karakterin bir uzantısıdır ve elbette kâbil-i telif bir husustur. Bu bakış açısını hâkim kıldıktan sonra söz gelimi *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de on tane olduğu dile getirilen ta'n sebeplerinin (metâ'in-i aşere) *Hedyü's-sârî*'de beşe ircâ edilerek sayılması nasıl çelişki olarak görülebilir? İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de daha husûsî bir manada tarif ettiği munkatı'ı, *Fethu'l-bârî*'de mezkûr kitaplarında yer almayan umûmî anlamıyla kullanması bir tutarsızlık mıdır? Ya da hadis usûlü eserlerinde mürsel, mu'dal ve munkatı' ıstılahları birbirinden tefrik edilirken Buhârî şerhinde ayrıştıkları noktaların dikkate alınmayıp hepsi için mürsel denmesi bir tenâkuz mudur? Hatta İbn Hacer'in yazdığı usûl-i hadîs kitaplarında kısmen farklı tarif ettiği bir ıstılâhı, *Fethu'l-bârî*'de kendinden önceki muhaddislerin esas aldığı manada istimal etmesinden ne lâzım gelir? Kanaatimizce hiçbir şey lâzım gelmez ve sayılanlar tenâkuz olarak addedilip İbn Hacer bu kabil örnekler üzerinden eleştirilemez.

Çalışmaya başlamadan önce yaşadığımız endişe günbegün zâil olmuştur. *Fethu'l-bârî*'de hadis ıstılâhlarının tamamına ya da çoğuna dair yeterli değerlendirme bulunup bulunmayacağı bizi endişelendirmiştir. Çalışmamızın nihayetinde kaleme alınan

şu satırlarda bir kere daha ifade edilmelidir ki, İbn Hacer'in *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de muayyen bir sistematik ve kapsam dâhilinde işlediği bahislerin -tabi ki birkaç istisna hariç- hemen tamamına *Fethu'l-bârî*'de, farklı düzeylerde de olsa, değinildiği görülmektedir. Bu, sahih hadisleri toplamış bir eser üzerine yazılmış şerh hakkında işin başında çoğunlukla tahmin edilemeyecek bir keyfiyettir. Söz konusu keyfiyeti temin eden unsurların başında İbn Hacer'in şerh boyunca neredeyse hiç ihmâl etmediği tettebbu'-i turuk ameliyesi gelmektedir. Zira kendisi Buhârî'nin farklı kademelerde zikrettiği ve hatta işaret ettiği hadislerin bile farklı tariklerini verip onlar hakkında uzun uzadıya değerlendirmelerde bulunmaktadır. İşte bu değerlendirmelere konu tarikler arasında sahih ve hasen olanlar olduğu gibi zayıflar da bulunmaktadır ve bilindiği üzere bir hadis ıstılâhı olarak zayıf hadis çok fazla detay ve ihtimal içermektedir. Özet olarak tekrarlamak gerekirse, ele alınış tarzı ve derinliği farklı olmakla birlikte *Fethu'l-bârî*'de, hadis usûlü eserlerinin muhtevasını teşkil eden konuların neredeyse tamamına şu ya da bu düzey ve kapsamda tesadüf etmek mümkündür. Hatta zaman zaman İbn Hacer'e ait hadis usûlü eserlerinde yer alan bazı konuların hiç değinilmemiş boyutları bu şerh ile mukaddimesinde bulunmaktadır.

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de hadis usulüne dâir kurduğu cümlelerin kemiyet ve nicelik itibarıyla *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de kurduğu cümlelerden hiç de aşağı kalır bir tarafı yoktur. Evet, *Fethu'l-bârî* pratik yönü ağır basan bir eserdir ve bundan dolayı söz konusu cümlelerin derinliği, yani nitelik ve keyfiyeti mezkûr metin şerh ikilisinin seviyesinin altındadır. Ancak çalışmamız vesilesiyle, mezkûr eserler karşılıklı okunduğunda bir taraftan eldeki pratik malzemeden oldukça derinlikli teoriler üretilebileceği gibi diğer taraftan da teorik meselelerin pratikteki yansımaları hakkında önemli bilgiler edinileceği kanaati hâsıl olmaktadır. Öte taraftan aşağıda da işaret edileceği üzere *Fethu'l-bârî*'de konumuzla ilgili teorik değerlendirmelerin olmadığını düşünmek hatalı bir yaklaşım olacaktır.

Hemen her ıstılaha dair *Fethu'l-bârî*'de kendine yer bulmuş atıfların mahiyeti ayrı bir değerlendirme konusudur. Zira bunların bir kısmı hadisin metin veya sendindeki detaya işaret eden atıflardır. Bir kısmı nispeten daha detaylı değerlendirmelerdir ve İbn Hacer bu değerlendirmelerden yola çıkarak bazı tespitlere kapı aralamakta ya da kimi

tercihlere uzanmaktadır. Diğer bazı atıflarda ise değerlendirmenin boyutunun derinleşmekte, şerh edilen hadisi aşmakta, genel ve teorik bir mecrada akmakta olduğu da göze çarpmaktadır. Onun *Fethu'l-bârî* boyunca şerhinde atıfta bulunduğu ıstılahlar ve değerlendirmeler dikkate alındığında bunların içinde teorik olanlar elbette nispeten çok daha azdır. Nisbî durum böyle olmakla birlikte, söz konusu kabil değerlendirmelerin hiç de azımsanmayacak bir yekûna bâliğ olduğu muhakkaktır. İyi bir elekten geçirilip en saf olanları bırakılsa bile bunlar, hiç değilse, onun muhtasarının sahip olduğu hacme ulaşmakta; o kadar ince elenip sık dokunmadığında ise *Nüzhetü'n-nazar*'a yaklaşan bir bilgi birikimiyle karşılaşılmaktadır. Ancak hiç şüphesiz *Fethu'l-bârî*'de yer alan teorik değerlendirmeler -tabii ki sınırlı sayıdaki konu merkezli birkaç değerlendirme müstesna olmak üzere- *Nüzhetü'n-nazar* ve *en-Nüket*'in geneline hâkim olan derinliğe sahip değildir. Zikre konu eserlerin bir grubu teorik çerçeveyi hedefleyen usûl-i hadîs alanında iken diğerinin sadece sahih hadisleri derç etme amacıyla yazılmış olan *Sahîh-i Buhârî*'nin şerhi olması dikkate alındığında işaret edilen bu vaziyetin sebebi aslında anlaşılmaktadır. Dolayısıyla aynı derinliği bu tarafta da aramak insaftan uzak bir yaklaşım olarak nitelendirilmeyi hak edecektir.

Fethu'l-bârî'de hadis usûlü konularının tamamına İbn Hacer tarafından aynı ağırlıkta değinildiği söylenemez. Bazı konuların daha ön planda olduğu ve yoğunlukla ele alındığı ortadadır. Ayrıca onun hadis usulü eserlerinde çok geniş bir şekilde ele aldığı veya bizzat kendisi tarafından vaz edilen kimi ıstılahlara mezkûr şerhte neredeyse hiç temas edilmemiştir. Müellifin *Nuhbe* ve *Nüzhe*'de fitilini ateşlediği kimi tartışmaların ve eleştirilen tasarruflarının *Fethu'l-bârî*'de tam da yeri gelmişken hiç mevzu edilmediği ya da bu kabil tartışmalara ışık tutacak bazı değerlendirmelere alan açıldığı da olmuştur. Onun diğer eserlerinde kaydettiği bazı tasnifleri *Fethu'l-bârî*'de yer yer değiştirebildiği de göze çarpmaktadır. Mezkûr meseleler çalışmamızın da hedefleri arasında olup şerhin bu açıdan arz ettiği manzara ilgili bölümlerde tasvir edilmiştir. Burada tekrar sayılıp dökülmesine ise ihtiyaç hissedilmemiştir. Çalışmamız bu tespitleri yapmaya imkân sunmaktadır.

Fethu'l-bârî hadis usulü merkezli ya da herhangi bir konu özelinde okunurken dikkatlerden kaçmaması gereken bir husus daha bulunmaktadır. Çalışmamız vasıtasıyla

idrak ettiğimiz husus, İbn Hacer'in zaman zaman şerhin bir kesitinde zikrettiği dile kolay birkaç kelimeden müteşekkil ifade veya atıflardır. Zira bunlar bazen derununda birçok detayı barındırabilmekte, mutlak bir hakikati bildirdiği düşünülürken ne gibi kayıtlarla mukayyet olduğu sonradan ortaya çıkabilmektedir. Bütün bunlar İbn Hacer'in, hem alandaki yetkinlik ve derinliğinin hem de ilmî dirayet ve şahsi kabiliyetinin bir kere daha hissedilmesini sağlamaktadır.

Nuhbetü 'l-fiker oldukça muhatar bir metin iken *Nüzhetü 'n-nazar* en fazla orta uzunlukta olmakla nitelenebilecek bir şerhtir. İbn Hacer bu şerhte ele aldığı konular için çoğunlukla bir tane ya da sınırlı sayıda misal kaydetmekte, bazıları için ise hiçbir örnek vermemektedir. İşte *Fethu 'l-bârî*'de yer alan usul-i hadîs bahisleri, ıstılâh atıf ve değerlendirmeleri bu açıdan, yani misalleri çoğaltmak ve dolayısıyla konunun öğrencinin ya da okuyucunun zihninde vuzuh bulmasını temin etmek bakımından ayrıca önemlidir. Çalışmamızın, anılan metin şerh ikilisine mesai sarf edecek taliplere bu noktada mütevâzı bir katkıya vesile olması tarafımızca ümit edilmektedir.

Ümitli olduğumuz diğer bir husus, çalışmamızın başka çalışmaların önünü açması, onlara zemin hazırlamasıdır. Zira İbn Hacer'in *Fethu 'l-bârî*'de yer verdiği hadis usulü değerlendirmeleri, hedeflendiği üzere genel çerçevede ortaya konmaya, söz konusu değerlendirmeleri hâvi pasajlar araştırmacıların dikkatine sunulmaya, şerhin sâhip olduğu rezervlere dikkat çekilmeye, hâsılı kitabın potansiyeline delâlet edilmeye karınca kaderince çalışılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdullah Yâsîn Hayrî, *el-Hâfız İbn Hacer ve kitâbuh Fethu'l-bârî*, Medine İslâm Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Medine 1430.

Abdülhamîd Abtân Abbâs, *İbn Hacer el-Askalânî ve menhecuh fî Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Bağdat Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bağdat 1419/1993.

Abdülmecîd Bûsekîf, *el-Mekâsîdü's-şer'iyye 'inde İbn Hacer el-Askalânî min hilâli Fethi'l-bârî*, Beşinci Muhammed Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Rabat 1995.

Abdülmecîd eş-Şeyh Abdülbârî, *er-Rivâyâtü't-tefsîriyye fî Fethi'l-bârî: Cem'an ve Dirâseten*, I-III, Riyad: Vakfû's-Selâmi'l-Hayrî, 1426/2005.

A'cemî, Vasmiyye bint Cüvey'âd el-A'cemî, *İstidrâkâtü'l- Hâfız İbn Hacer alâ mütekaddimih fî Fethi'l-bârî*, Melik Suud Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad 1426.

Ahahtlı, Erdiñç, "Tahdîs", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXIX, 391-392.

_____, "Terceme", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 483-484.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (thk. Şuayb el-Arnaut, Âdil Mürşid), I-L, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1419/1998.

_____, *el-Eşribe* (thk. Subhi es-Sâmerrâî), 2. bs., Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985/1405.

Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisâri ulûmi'l-hadîs*, 3. bs., Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1408.

Akpınar, Cemil, “İcâzet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXI, 394-396.

Ali b. Abdülazîz b. Ali eş-Şibl, *et-Tenbih ale'l-muhâlefâti'l-akadiyye fî Fethi'l-bârî*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke 1419/1999.

Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nûreddin Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker* (thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm), Beyrut: Dârü'l-Erkam, t.y.

Almajd, Mhd Saeed, *Hadis Usûlünde İbnü's-Salâh ve İbn Hacer Mukayesesi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş 2021.

Âmile bint Muhammed, *Tercihâtü'l-Hâfız İbn Hacer el-hadîsiyye fî kitâbih Fethi'l-bârî min evveli kitâbi farzi'l-humus ilâ nihâyeti kitâbi menâkibi'l-ensâr*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke 1436/2015.

Amrânî, Nâdir b. es-Senûsî el-Amrânî, *Karâinü't-tercîh fî'l-mahfûz ve's-şâz ve fî ziyâdeti's-sika inde'l-Hâfız İbn Hacer fî kitâbih Fethi'l-bârî*, I-II, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 1431/2010.

Apaydın, H. Yunus, “Mütevâtir”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 208-211.

_____, “Meşhur”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 368-371.

_____, “Haber-i Vâhid”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIV, 355-363.

Aşık, Nevzat, “Tahammül”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXIX, 380-382.

Âşıkkutlu, Emin, “Kızb”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, XXVI, 126-128.

_____, “Fısk”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIII, 38-39.

_____, “Muhalefet”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 401-402.

_____, “Teşeyyu”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 564-565.

_____, “Cerh ve Ta‘dîl”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, VII, 394-401.

Atiyye, Hamd Abdullah el-Atiyye, *Mevâridü’l-Hâfız İbn Hacer fî Fethi’l-bârî*, Kahire: Matbaatü’l-Medenî, 1425/2005.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 3.bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.

_____, “Azîz”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, IV, 331.

_____, “Adâlet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, I, 344.

_____, “Muttasıl”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXI, 405.

_____, “Şâz”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXVIII, 385.

_____, “Muhtelifü’l-hadîs”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 74-77.

_____, “Muallak”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 308.

_____, “Sûü’l-hıfz”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, XXXVII, 587-588.

_____, “İhtisar”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXI, 572-573.

_____, “Merfû”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 180-181.

- _____, “Mevkuf”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 437-438.
- _____, “Mühmel”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 522-523.
- _____, “Semâ”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, XXXVI, 457-458.
- _____, “Muan‘an”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 324-325.
- _____, “Arz”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, III, 438.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü’s-Senâ) Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Aynî, *Umdetü’l-kârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, I-XXV, Kahire: İdâretü’t-Tibâati’l-Müniriyye, t.y.
- Aysan, Mehmet Ali, *Mehmed et-Trabzonî’nin er-Risâle fî Fenni Usûli’l-Hadîs: Hâşiye alâ Nüzheti’n-Nazar fî tavdîhi Nuhbeti’l-Fiker adlı Eseri ve Hadis Usûlüne Katkısı*, Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bayburt 2019.
- Ayvallı, Ramazan, “Esbâbü vürûdi’l-hadîs”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XI, 362-363.
- ‘Azerî, Nâsır b. Yûsuf Nâsır el-‘Azerî, *Teakkubâtü’l-Keşmîrî fî kitâbih Feyzi’l-bârî ale’l-Hâfız İbn Hacer fî kitâbih Fethi’l-bârî*, Ürdün Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ammân 1429/2008.
- Basrî, Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu‘temed fî usuli’l-fıkh* (thk. Muhammed Hamidullah), I-II, Damas (Dımaşk): Institut Français de Damas, 1385/1965.
- Başoğlu, Tuncay, “Muhkem”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 42-44.

- Begavî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz el-Begavî, *Müsnedü İbn el-Ca'd / el-Ca'diyyat* (thk. Âmir Ahmed Haydar), Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410/1990.
- Bekrî, Hüseyin Muhsin el-Bekrî, *el-Bahsü'l-lügavî 'inde İbn Hacer el-Askalânî min hilâli kitâbih Fethi'l-bârî bi-şerhi'l-Buhârî*, Bağdat Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bağdat 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ), 3. bs., I-XI, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- _____, *es-Sünenü's-sagîr* (thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî), I-IV, Karaçi: Câmiatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1410/1989.
- _____, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr* (thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî), I-XV, Karaçi: Câmiatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1412/1991.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Bezzâr el-Basrî, *el-Bahrü'z-zehhâr/el-Müsned* (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah), I-XVIII, Beyrut: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1409/1988.
- Bikâ'î, Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen el-Hırbevî el-Bikâ'î, *Musannefâtü Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* (thk. Mahfûz Ahmed es-Silhetî), Beyrut: Dârü'r-Reyâhîn, 1442/2021.
- Bilen, Mehmet, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- _____, "Hadis Şarihi Olarak İbn Hacer el-Askalânî" e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 2009, cilt: I, sayı: 2, s. 50-66.
- Birişik, Abdülhamit, "Nesih", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 584-586.
- Bozkurt, Nebi, "Lakap", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 65-67.

- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu‘fî el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî* (İşrâf: Sâlih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âlü’s-Şeyh), 2. bs., Riyad: Dârü’s-Selâm, 1419/1999.
- _____, *Sahîhu’l-Buhârî* (nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ), 5. bs., I-VI, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, Dimaşk: Yemâme, 1414/1993.
- _____, *Halku ef’ali’l-ibad ve’r-red ale’l-cehmiyye ve ashabi’t-ta’til* (thk. Fehd b. Süleyman el-Füheyd), Riyad; Dimaşk: Dâru Atlasi’l-Hadrâ, 2005/1425.
- Bulkînî, Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Reslân b. Nasîr el-Bulkînî-Takıyyüddîn Ebû Amr Osman b. Salâhuddîn Abdurrahman b. Musa İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni’s-Salâh ve Mehâsinü’l-ıstılâh* (thk. Âişe Abdurrahman), Kahire: Dârü’l-Me‘ârif, 1409/1989.
- Câdürrab Emîn Abdülmecîd, *Beyne’l-İmâmeyn el-Aynî ve İbn Hacer: Dirâse mukârene li-menheceyhimâ fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Kahire: Dârü’l-Muhaddisîn, 2007.
- Cemil Ahmed Mansûr eş-Şevâdif, *Menhecü’l-Hâfız İbn Hacer fî kitâbih Fethi’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Ezher Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahire 1975.
- Cihan, Sadık, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü’l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler”, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, 1975, sayı: 1, s. 127-136.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhim b. Ya‘kûb b. İshâk es-Sa‘dî el-Cûzcânî, *Ahvâlü’r-ricâl* (thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî), Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1405/1985.
- Çağrııcı, Mustafa, “Mürüvvet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 61-63.
- Çakan, İsmail Lütfî, *Şekil ve Örneklerle Hadis Usûlü*, 50. bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- _____, “Dârekutnî”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, VIII, 490.

_____, “Cem‘ ve Te’lîf”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 208-211.

_____, “Cehâlet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, VII, 219.

Çelik, Abdullah, “*Hadis Usûlü İlminde Bir Dönüm Noktası Olarak İbn Hacer el-Askalânî*”, İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi, ed. Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul: Siyer Yayınları Siyer Akademi, 2021, s. 439-471.

Çetin, Abdurrahman, “Nesih”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 579-581.

Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen* (thk. Şuayb el-Arnud, Abdülmün‘im Şelebî, Abdüllatîf Hırzullah, Ahmed Berhûm, Cemal Abdüllatîf, Muhammed Kamil Karabelli, Heysem Abdülgafûr, Said el-Lehhâm ve Muhammed Eşref el-Etaâsî), I-VI, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fazl ed-Dârimî, *el-Müsned/es-Sünen* (thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî), I-IV, Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000.

Dâvûd-i Karsî, Dâvûd b. Muhammed el-Karsî er-Rûmî, *Şerhu Risâleti Usûli'l-hadîs li'l-İmâm el-Birgivi* (thk. Halil İbrahim Kutlay), Amman: Erika li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1437/2016.

Demir, Mahmut, Mehmet Emin Özafşar, “Zayıf”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, XXXIV, 157-160.

Demir, Osman, “Tevakkuf”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 579.

Demirel, Harun Reşit, “*İbn Hacer'in Takribu'l-Tezhîb'de Buharî'nin Bid'at Ehli Olmakla Cerh Edilen Râvilerinden Bahsetmesi ve Hedyu's-Sârî (Mukaddime)*”

deki Müdafası”, EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -, 2000, cilt: II, sayı: 3, s. 29-60.

Doğanay, Ramazan, “*Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi’nin Kaynakları Üzerine Bir İnceleme: Nuhbetü’l-Fiker ve Nüzhetü’n-Nazar Özelinde*”, Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm, 2022, s. 191-203.

Durgam Sâlih Es’ad Cebârîn, *Tahrîcû’l-ehâdis elletî sekete anhâ el-Îmâm İbn Hacer fî Fethi’l-bârî*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2003.

Ebû Avâne, Ebû Avâne Ya’kûb b. İshâk b. İbrâhim el-İsferâyînî, *el-Müsnedü’s-sahihü’l-muharrec ala Sahihi Müslim* (thk. Heyet), I-XX, Medine: el-Câmiatü’l-İslâmiyye, 1435/2014.

_____, *Müsnedü Ebî Avâne/el-Müstahrec* (thk. Eymen b. Ârif ed-Dımaşkî), I-V, Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1998/1419.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş’as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (İşrâf: Sâlih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âlû’s-Şeyh), Riyâd: Dârü’s-Selâm, 1420/1999.

_____, *el-Merâsîl* (thk. Şuayb el-Arnaut), Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1408/1988.

Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen b. Selmân, Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu’cemü’l-musannefâti’l-vârîde fî Fethi’l-bârî*, Riyad: Dârü’l-Hicre, 1412/1991.

Efendioğlu, Mehmet, “Sahih”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, XXXV, 523-525.

_____, “Mualllel”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 310-311.

_____, “Münker”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 13-14.

_____, “Mahfûz”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 334-335.

- _____, “Ma‘rûf”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVIII, 66.
- _____, “Nesih”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 581-582.
- _____, “Nesih”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 586.
- _____, “Merdud”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 179-180.
- _____, “Mu‘dal”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 354-355.
- _____, “Münkâtı’”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 12-13.
- _____, “Müdrec”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 472-473.
- _____, “Musahhaf”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 229-230.
- _____, “Muharref”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 4.
- _____, “Metrûk”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 415-416.
- _____, “Rivayet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, XXXV, 135-137.
- _____, “Sahâbe”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, XXXV, 491-500.
- _____, “Maktû”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 457-458.
- _____, “Muhadramûn”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 393-394.
- _____, “Müselsel’”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 85-86.
- _____, “Müen’en”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 476.

- _____, “Tabakât”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXIX, 291-292.
- _____, “Vefeyât”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, XLII, 603-605.
- Engin, Sezai, “*Bir Şerhin Hikâyesi ve Otoritesi: “Feth”ten Sonra Hicret Yok muydu?*”, İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi, ed. Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul: Siyer Yayınları Siyer Akademi, 2021, s. 413-437.
- _____, “*Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: Nuhbetü’l-fiker ve Nüzhetü’n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiyeye Çalışmaları Bibliyografyası*”, Hadis ve Siyer Araştırmaları = Hadith and Sira Studies, 2015, cilt: I, sayı: 1, s. 76-98.
- Erdoğan, Tunahan, “*Hadis Usûlü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: Bir İhtisâr Örneği Olarak İbn Hacer’in Nuhbetü’l-Fiker’i*”, TARR: Turkish Academic Research Review = Türk Akademik Araştırmalar Dergisi, 2016, cilt: I, sayı: 1, s. 49-59.
- Ertürk, Mustafa, “Haber-i Vâhid”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIV, 349-352.
- _____, “Maklûb”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 447-448.
- Erul, Bünyamin, “Zabt”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, XLIV, 61-62.
- _____, “Müdelles”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 262-264.
- _____, “Ta‘n”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXIX, 558-560.
- _____, “Vehim”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, LXII, 616-617.
- Fayda, Mustafa, “Ensâb”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XI, 244-249.

Faysal Bâsim Faysal el-Cevâbir, *el-Hadisü'l-hasen inde'l-Hâfız İbn Hacer fî kitâbih Fethi'l-bârî*, Yermûk Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İrbid 1416.

el-Gazefî, Said Abdurrahman Musa, “Eser”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XI, 372.

Gökçe, İbrahim, *Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar özelinde İbn Hacer'in Hadis Usulü Alanında Yaptığı Çalışmaların Değerlendirilmesi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2016.

_____, “Nüzhetü'n-Nazar Özelinde Sûû'l-Hıfz Kavramı”, Balıkesir İlahiyat Dergisi = Balıkesir Theology Journal, 2022, sayı: 16, s. 207-231.

Gursî, Muhammed Salih (Ekinci) b. Ahmed el-Gursî, *en-Nüketü'l-gurer alâ Nüzheti'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser li'l-İmâmi'l-Hâfız Ahmed b. Hacer*, y.y., t.y.

Gücerâtî, Vecîhüddîn b. Nasrullah b. İmâdüddîn el-Alevî el-Gücerâtî el-Hindî, *Şerhu Nüzheti'n-nazar* (thk. Nefis Ahmed Misbâhî), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

Güldal, Fatime, *Hadis Şerhçiliğinde Sosyokültürel Yapıya İlişkin Bilgilerin Hadisin Anlaşılmasına Etkisi: Fethu'l-bârî Bağlamında*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 2022.

Güler, Zekeriya, “Müstefiz”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 135-136.

Güller, Muhammed Emin, *İbn Kutluboğa'nın Nüzhetü'n-nazar Haşiyesinde İbn Hacer'e Yönelttiği Tenkidler*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.

_____, “İbn Kutluboğa'nın İbn Hacer'e İtirazları Özelinde Hadis İlminde Tenkit Kültürü = Criticism in Hadith Literature through the Objections of Ibn Qutluboğa to Ibn

Hajar”, Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi [Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi], 2019, cilt: V, sayı: 2, s. 911-941. Hafâcî, Alâuddîn Hâşim el-Hafâcî, *el-Bahsü'n-nahvî 'inde İbn Hacer el-Askalânî min hilâli kitâbih Fethi'l-bârî li-şerhi'l-Buhârî*, Bağdat Üviversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bağdat 1993.

Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (thk. Hamdi Demirdaş Muhammed), I-VIII, Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1420/2000.

_____, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemîyyeti ecnâsih* (thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm), 2. bs., Riyad: mektebetü'l-Ma'ârif, 1341/2010.

_____, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemîyyeti ecnâsihi* (şerh ve thk., Ahmed b. Faris es-Selûm), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.

Hâlid el-Gusn, Hâlid b. Sâlih b. İbrâhîm el-Gusn, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser alâ dav'i menâhici'l-müteakaddimîn ve tahrîrâtî'l-müteahhirîn*, Beyrut: Dâru Kurtuba, 1438/2017.

Halîlî, Ebû Ya'la el-Halîl b. Abdullah b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvînî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemai'l-hadîs* (thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdris), I-III, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.

Hannân İd Abd Abdülhâdî, *Tahrîcü'l-ehâdîsi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min kitâbi'l-cenâiz bâbi sünneti's-salât ale'l-cenâiz ilâ kitâbi'l-hac*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2004.

Hansu, Hüseyin, *Mütevâtir Haber: Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri*, Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008.

Harâitî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerrî el-Harâitî, *Mesâviü'l-ahlâk ve mezmûmühâ* (thk. Mustafa b. Ebü'n-Nasr eş-Şelebî), Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1412/1992.

_____, *Mekârimü'l-ahlâk ve me'âlîhâ ve mahmûdû tarâikihâ* (thk. Eymen Abdülcâbir el-Buhayrî), Kahire: Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1419/1999.

Hâşim Muhammed Sağîr el-Fellâh, *İhtiyârâtü İbn Hacer el-fıkhiyye fi'l-muâmelât min Kitâbi Fethi'l-bârî: es-Selem, eş-şuf'a, el-icâre, el-havâle, el-kefâle el-havâle*, İman Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), San'a 1429/2008.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (thk. Ebû Abdullah es-Sûrkî ve İbrâhim Hamdi el-Medenî), Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.

_____, *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm* (thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-XXIV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417.

Hatiboğlu, İbrahim, "Müsned", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 98-99.

_____, "Muvâfakat", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 405-406.

_____, "Müsâvat", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 76.

_____, "Musâfaha", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 229.

_____, "Rihle", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, XXXV, 106-108.

_____, "Musannef", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 235-236.

_____, "Müsned", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 99-101.

_____, *"İbn Himmât ed-Dimaşkî ve Hulâsatü'n-Nuhbe fi'l-Mustalah Adlı Eseri"*, Hadis Tetkikleri Dergisi, 2022, cilt: XX, sayı: 2, s. 361-366.

Hâzîmî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Hâzîmî, *Şurûtü'l-eimmeti'l-hamse*, Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1991.

Hesham Halim Ahmed Ibrahim, *İbn Hacer'in Fethu'l-Bârî'de Hanefîlere Yaklaşımı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2020.

Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûreddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman el-Heysemî, *Keşfü'l-estâr 'an zevâidi'l-Bezzâr* (thk. Habîburrahman el-A'zamî), I-IV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1979/1399.

Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Nasr Fütûh (Fettûh) b. Abdullah el-Ezdî el-Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahîhayn el-Buhârî ve Müslim* (thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb), I-IV, 2. bs., Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2002.

Hüdâ bint Muhammed Abdurrahman, *İstidrâkâtü'l-Hâfiz İbn Hacer el-hadîsiyye fî Fethi'l-bârî*, Melik Suud Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad 1425.

Irâkî, Zeynüddin Ebü'l-Fazl Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahman el-İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra ve't-Tezkira* (thk. Abdüllatif el-Hemîm-Mâhir Yasin el-Fahl), I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002, I, 176-177.

_____, *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uğlika min kitâbi'bni's-Salâh* (thk. Üsâme b. Abdullah Hayyât), 3. bs., I-II, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1436/2011.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber en-Nemerî el-Kurtubî, *et-Temhîd li-mâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd* (thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî), I-XXIV, Mağrib: Vizâretü Umûmi'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1387.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî b. Abdullah el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl* (thk. Muhammed Enes Mustafa el-Han), I-IX, Dimaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1433/2012.

İbn Dakîkul'îd, Ebü'l-Feth Takıyyüddin Muhammed b. Ali b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî, *el-İktirâh fî beyâni'l-istilâh ve mâ uzîfe ilâ zâlike mine'l-ehâdisi'l-ma'dûde fî's-sihâh* (thk. Âmir Hasan Sabri), Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1996.

_____, *İhkâmü'l-ahkâm şerhu Umdeti'l-ahkâm* (thk. Mustafa Şeyh Mustafa ve Müddessir Muhammed Sündüs), 2. bs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1435/2014.

İbn Ebû Asım, Ebû Bekr İbnü'n-Nebîl Ahmed b. Amr b. Dahhâk eş-Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-mesânî* (thk. Bâsim Faysal Ahmed Cevâbire), I-VI, Riyad: Dârü'r-Râye, 1411/1991.

İbn Ebû Şerîf, Kemâleddin Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Makdisî, *Hâşiye alâ Nüzheti'n-nazar* (thk. İbrâhim b. Nâsır), Kahire: Dârü'l-Vatan, 1999.

_____, *Hâşiyetü'l-Kemâl b. Ebî Şerîf alâ Nüzheti'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1440/2019.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebû Şeybe İbrâhim el-Absî el-Kûfî *el-Kitâbü'l-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr* (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), I-VII, Beyrut: Dârü't-Tâc, 1989.

İbn Hacer, Hâfız Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Şerhu'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker* (thk. Nureddin Itr), 1. bs., Beyrut: Dârü'l-Minhâci'l-Kavîm, 1440/2019.

_____, *en-Nüket alâ Nüzheti'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker* (thk. Ali Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî), 3. bs., Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1438.

_____, *en-Nüket alâ Kitâbi'bni's-Salâh ve Nüketi'l-Irâkî* (thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl), 1. bs., Riyad: Dârü'l-Mîmân, 1434/2013.

_____, *Hüde's-sârî li-mukaddimeti Fethi'l-bârî* (thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid), I-II, Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.

_____, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid), I-XXIV, Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.

- _____, *İhâfû'l-meherre bi'l-fevâidi'l-mübtetekere min etrâfi'l-aşere* (thk. Züheyr b. Nâsırü'n-Nâsır), I-XV, Medine: Vizâretü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1415/1995.
- _____, *Tağlîku't-ta'lik 'alâ Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Saîd Abdurrahman Musa el-Kazakî), I-V, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, Ammân; Dâru Ammâr, 1405/1985.
- _____, *Tağlîku't-ta'lik 'alâ Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Hâmid Abdullah el-Mahallâvî), I-III, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- _____, *el-Vukûf alâ mâ fî Sahîhi Müslim mine'l-mevkûf* (thk. Abdullah el-Leysî el-Ensârî), Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1986.
- _____, *Etrâfu Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel/İtrâfû'l-müsnedi'l-mu'telî bi-Etrâfi'l-müsnedi'l-Hanbelî* (thk. Züheyr b. Nâsırü'n-Nâsır), I-X, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- _____, *en-Nüketü'z-Zırâf ale'l-Etrâf/el-İ'tirâf bi-evhâmi'l-etrâf (Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* la birlikte thk. Abdüssamed Şerafeddin), I-XIV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- _____, *Zehrü'l-Firdevs/el-Garâibü'l-mültekât min Müsnedi'l-Firdevs* (thk. el-Arabî ed-Daiz el-Feryâtî, Muhammed Murtezâ Süleyman Yûnus, Hayri Hüseyinî Cemîl, İrvân Süfyân, Ebû Bekr Ahmed Câlû, Faysal Muhammed Ali el-Akîlî, Hasan Ali Verseme, Vesîm Asîm eş-Şiblî), I-VII, Dübey (Dubai): Cem'iyetü Dâri'l-Bir, 1439/2018.
- _____, *Ta'rîfû ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs/Tabakâtü'l-müdelîsîn* (thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî), Riyad: İdâretü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1413/1993.
- _____, *"Ta'rîfu ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs (Tabakâtu'l-müdelîsîn)"*, Çeviren: Veysel Özdemir, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2014, cilt: IV, sayı: 8, s. 183-215.

- _____, *Tebisîrû'l-müntebih bi-tahrîri'l-müştebih* (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ali en-Neccâr), I-IV, Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye, 1383/1964.
- _____, *Nüzhetü'l-elbâb fî'l-elkâb* (thk. Abdülazîz b. Muhammed b. Sâlih es-Sedîdî), I-II, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- _____, *Tefsîrû garîbi'l-hadîs müretteben ale'l-hurûf*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.
- _____, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* (thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz), I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hallikân, Şemsüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebû Bekir b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân* (thk. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* (thk. Halil b. Me'mûn), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî, *Sahîhu İbn Huzeyme* (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), I-IV, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1975
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa b. Abdullah, *Hâşiyetü İbn Kutluboğa alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker* (thk. İbrahim b. Nâsirü'n-Nâsir), Riyad: Dârü'l-Vatan, 1420/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Reb'î b. Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce* (İşrâf: Sâlih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âlü's-Şeyh) Riyad: Dârü's-Selâm, 1420/1999.
- İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî, *Şürûtü'l-eimme* (thk. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî), Riyad: Dârü'l-Müslim, 1416/1995.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-IX, Beyrut: Dâru Sadır, t.y.

İbnü'l-Hanbelî, Ebû Abdullah Radıyyüddîn Muhammed b. İbrâhim b. Yusuf el-Halebî, *Kafvü'l-eser fî safvi ulûmi'l-eser* (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), 2. bs., Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408.

İbnü'l-Kattân, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdülmelik el-Kutâmî el-Fâsî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vâkı'ayn fî kitâbi'l-Ahkâm* (thk. el-Hüseyn Ayt Saîd), I-VI, Riyad: Dâru Taybe, 1418/1997.

İbnü's-Salâh, Takıyyüddîn Ebû Amr Osman b. Salâhuddîn Abdurrahman b. Musa eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs: Mukaddimetü'bni's-Salâh* (thk. Nureddin Itr), 3. bs., Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1418/1998.

İbnü's-Salâh, Takıyyüddîn Ebû Amr Osman b. Salâhuddîn Abdurrahman b. Musa eş-Şehrezûrî-Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Reslân b. Nasîr el-Bulkînî, *Mukaddimetü İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-ıstılâh* (thk. Âişe Abdurrahman), Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1409/1989.

İdrîsî, Ahmed Ferhân Dibvân el-İdrîsî, *el-Kavâid el-usûliyye el-müteallika bi-bâbi'l-hükm ve'l-mebâhisi'l-lügaviyye ve't-tatbîk aleyh âmin kitâbi Fethi'l-bârî*, I-II, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke 1412/1991.

İmamoğlu, Abdullah Taha - Fatih Gümüş, “İskilipli Mehmed B. Ömer'in Nuhbetü'l-Fiker Haşiyesi ve Tercümesinin Neşri”, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016, cilt: X, sayı: 10, s. 127-164.

İmamoğlu, Taha, “Anadolu'da Usul Çalışmaları: Ramazanzade Abdünnafî İffet Efendi'nin Nuhbetü'l-Fiker, Şerhi: El-Eserü'l-Muteber fî Tercemeti Nuhbeti'l-Fiker”, Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler, 30 Nisan-1 Mayıs 2011, 2011, s. 325-336.

_____, “19. Yüzyıl Ulemâsından Ahmed Fatih Efendi'nin Nuhbetü'l-Fiker Tercümesi ve Şerhi”, Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dârü'l-Hadisler 08-09 Eylül 2012, 2013, s. 247-254.

Jadalla Hasan, *Molla Halil es-Si'irdî'nin Usûlü Hadîsi'l-Ezher mine'l-Muhtasar ve Şerhihi li-İbn Hacer İsimli Eserinin Tahkiki ve Metodu*, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Siirt 2019.

Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, XV, 27-64.

_____, "İbn Mende, Ebû Abdullah", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, XX, 178.

_____, "Mevzû", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 493-496.

_____, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, XIX, 519.

_____, "Garîbü'l-hadîs", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIII, 376-378.

_____, "Bedel", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, V, 300.

_____, "Muhaddis", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXX, 390-392.

_____, "Etrâf", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XI, 498-499.

_____, "el-İsâbe", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXII, 487.

Karacabey, Salih, "Ziyâdetü's-sika", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, XLIV, 486-487.

Karagözoğlu, Mustafa Macit, "İlelü'l-hadîs", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXII, 84-86.

Kâsımî, Abdürrezzak el-Kâsımî el-Emrûhî el-Hindî, *Sübhatü'd-dürer min Nüzheti'n-nazar*, Hindistan: Mektebetü'l-İttihâd, t.y.

Kastallânî, Şihâbüddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 7. Bs., I-X, Mısır: el-Matba'atü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1323.

Kaya, Mesut - Hatice Tekin, “*Asrının Tercümânü'l-Kur'ân'ı: İbn Hacer el-Askalânî'nin Müfessir Yönü Üzerine Bir İnceleme*”, İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi, ed. Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul: Siyer Yayınları Siyer Akademi, 2021, s. 197-260.

Kazan, Tahsin, *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2018.

_____, “*İbn Hacer'in Zayıf Hadis ve Çeşitleri Hakkında Özgün Yaklaşımı*”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018/3, cilt: IX, sayı: 21, s. 709-727.

_____, “*İbn Hacer El-Askalânî'ye Göre Sahîh Hadis*”, SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi = The Journal of Social Science, 2019, cilt: VI, sayı: 34, s. 183-200.

Keskin, Tahir, *İbn Hacer'in Mestûr Râvilerine Zehebî'nin Bakışı*, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin 2021.

Kızıışeker, Abdurrahim, “*İbn Hacer El-Askalânî'nin Kur'an Tefsiri ve İlimlerine Yaklaşımı -Fethu'l-Bârî Bağlamında- = İbn Hajar's Approach To Quranic Commentary and Sciences In The Context of The Work of Fath Al-Bari*”, Turkish Studies: Comparative Religious Studies, 2020, cilt: XV, sayı: 1, s. 43-61.

Kirmânî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 2. bs., I-XXV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1401/1981.

Koca, Ferhat, “Nesih”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 582-584.

- Koç, İsmail, *İbn Hacer'de Tasarruf Kavramı: Râvî, Musannif ve Müstensih*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.
- Köktaş, Yavuz, *Fethu'l-bârî ve Umdetü'l-kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, 2. bs., Ankara: TDV İSAM Yayınları, 2020.
- Kudâî, Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb* (thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî), I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Kûrânî, Ebû'l-İrfân (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm b. Hasen el-Kûrânî eş-Şehrezûrî, *el-Hâşiye* (thk. Muhammed Murâbî), 3. b., Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1438/2017.
- Küçük, Râşit, "İsnad", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, XXIII, 154-159.
- Mağribî, Abdülvelî Muhammed el-Mağribî, *İhtiyârâtü İbn Hacer el-fıkhiyye fî'l-muâmelât min Kitâbi Fethi'l-bârî min hilâli Kütübi'l-et'ime ve'l-eşribe ve'l-libâs*, İman Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), San'a 1429/2008.
- Mahmûd Tahhân, *Teyisîru mustalahi'l-hadîs*, 9. bs., Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1417/1996, s. 15-16
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Esbahî el-Medenî, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik rivâyetü Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî* (thk. Abdülvehhâb Abdüllatif), 2. bs., Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.
- _____, *Muvattaü'l-İmâm Mâlik* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1406/1985.
- Matrûdî, Abdülkerîm b. Abdülazîz b. İbrâhîm el- Matrûdî, *el-Ârâü't-terbeviyye li'l-İmâmi'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî fî şerhih li-Kitâbi'l-ilm min Sahîhi'l-Buhârî*, İmam Muhammed b. Su'ûd Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad 1428.

- Matrûdî, Lûluh bnt. Muhammed b. Hamd el- Matrûdî, *Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fî takrîri'l-akîde min hilâli kitâbih Fethi'l-bârî*, İmam Muhammed b. Su'ûd Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad 1994.
- Melîbârî, Hamza Abdullah el-Melîbârî, *Ulûmü'l-hadîs fî dav'i tatbîkâtî'l-muhaddisîn en-nukkâd*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003.
- Meryem bint Ahmed b. Zenân, *el-Ehâdis ve'l-âsârü'l-vâride fî Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî: Kitâbü'l-ezân*, Melik Abdülaziz Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cidde 1428.
- Meryem İnân Muhammed el-Berş, *Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer fî kitâbih Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Gazze İslâm Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazze 2013.
- Mevsılî, Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsılî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ* (thk. Hüseyin Selim Esed), I-XIII, Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404-1406/1984-1986.
- Meyyânicî, Ebû Hafs Ömer b. Abdülmecîd el-Meyyânicî, *Mâlâ yese'u'l-muhaddise cehlul* (thk. Abdülfettah Ebû Gudde, *Hamsü resâil fî ulûmî'l-hadîs içinde*), 2. bs., Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- Misbâhî, Ahmed Ali Kâid el-Misbâhî, *Cuhûdü İbn Hacer el-Lügaviyye fî Fethi'l-bârî*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke 1417/1996.
- Mohammed Abdulateef, *Muhammed el-Mudurnî'nin Nüzhetü'n-Nazar Haşiyesi'nin Tahkik ve Değerlendirmesi: Başlangıç-Sahih Hadis Arası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2022.
- Muhammed Ahmed Abdülhalîm el-Attâr, *Tahrîcü'l-ehâdisi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min kitâbi'l-farzi'l-humus ilâ nihâyeti kitâbi ehâdisi'l-enbiyâ'*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2004.

Muhammed Ali Sâlih, *Menhecü İbn Hacer el-Askalânî fî dirâseti's-sîreti'n-nebeviyye fî kitâbi Fethi'l-bârî*, Musul Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Musul 2007.

Muhammed b. Abdullah el-Kannâs, *et-Ta'rîf bi's-şürûhi'l-hadîsiyye el-muktebes minhâ fî Fethi'l-bârî*, Riyad: Dârü's-Sumey'î, 1433/2012.

Muhammed Enver Sâhib b. Muhammed Ömer, *Mevâridü İbn Hacer el-Askalânî fî ulûmi'l-Kur'ân min kitâbih Fethi'l-bârî*, Medine İslâm Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Medine 1414/1993.

Muhammed İbrâhim Hasan Tavâlibe, *el-Cevânibü't-Ta'lîmiyye fî kitâbi'l-ilm min Sahîhi'l-Buhârî ve şürûhi'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, Yermük Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İrbid 1416/1996.

Muhammed İshâk Kendû, *Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fî'l-akîde min hilâli kitâbih Fethi'l-bârî*, 2. bs., I-III, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 1432/2011.

Muhammed Nâsîrî, *Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer fî te'vîli muhtelifi'l-hadîs ve eseruh fî nakdi'l-hadîs*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2011.

Muhammed Sâlim Nasr Gâlib, *el-İhtiyârâtü'l-fıkhiyye li'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fî min Fethi'l-bârî: Kitâbü'l-hudûd*, İman Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), San'a 1428/2007.

Muhammed Vecîh Muhammed Hanînî, *Tahrîcü'l-ehâdîsi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min kitâbi'l-hayf ilâ kitâbi taksîr's-salât*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2004.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurrauf b. Tâcü'l-Ârifîin el-Münâvî, *el-Yevâkît ve'd-dürer fî Şerhi Nuhbeti İbn Hacer* (thk. Murteza Zeyn Ahmed), I-II, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurrauf b. Tâcü'l-Ârifîin el-Münâvî, Tâcüddîn Muhammed b. Zeynüddîn Abdurraûf el-Münâvî, *Netîcetü'l-fiker bi-şerhi*

Nuhbeti İbn Hacer (thk. Ahmed Mürşid-Sâmî Yusuf), İstanbul: Dârü's-Semmân, 1441/2020.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Sahîhu Müslim* (İşrâf: Sâlih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âlü's-Şeyh), Riyad: Dârü's-Selâm, 1419/1998.

_____, *Kitâbü't-Temyîz* (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), 3. bs., Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1410/1990.

Nâdiye bint Abdurrahman, *Tercihâtü'l- Hâfız İbn Hacer el-hadîsiyye fî kitâbih Fethi'l-bârî min evveli kitâbi farzi'l-merdâ ilâ kitâbi'r-rikâk*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke 1436/2015.

Nâhid bint Ömer b. Abdullah el-Atîk, *el-Mesâilü'n-Nahviyye fî kitâbi Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-II, Riyad: mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 1430/2009.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmeb b. Şu'ayb b. Ali en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (İşrâf: Sâlih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âlü's-Şeyh), Riyad: Dârü's-Selâm, 1420/1999.

_____, *es-Sünenü'l-kübrâ* (thk. Hasan Abdülmün'im eş-Şelebî), I-XII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Nesrîn Abdullah Bâdâvûd, *el-Ehâdis elletî kâle fihâ el-İmâm İbn Hacer bi'nesh ev bi-nefyih fî Fethi'l-bârî*, Taybe Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Medine 1434.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr* (thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm), 1. bs., Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1431/2010.

Nu'mân Nâyif Hamdân Es'ad, *Tahrîcü'l-ehâdisi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min kitâbi'l-hibe hattâ nihâyeti kitâbi'l-cihâd*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2003.

Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs*, 3. bs., Dîmaşk: Dârü'l-Fikr, 1418/1997, s. 29.

Oruçhan, Osman, “*İbn Hacer'in Buhârî Ravileri Savunusu: Hedyu's-Sârî Özelinde Bir Değerlendirme*”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2017, cilt: XVII, sayı: 1, s. 83-125.

_____, “*İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari Ravileri Savunusu Üzerine Bir Değerlendirme*”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2016, cilt: XI, sayı: 17, s. 487-518.

Özen, Şükrü, “Teâruz”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 208-211.

_____, “Tercih”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 484-487.

Özendi, İbrahim Celil, *İbn Hacer'in Fethu'l-bârî Adlı Eserinde Bir Şerh Metodu Olarak Bağlam*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 2023.

Özgüç, Abdurrahman, *İbn Hacer el-Askalânî'nin Fethu'l-Bârî adlı eserinde Nâsih ve Mensûh Metodu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2021.

Özkan, Halit, “Vicâde”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, XLIII, 100.

_____, “Vasiyet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, XLII, 555-556.

Öztürk, Betül Şimşek, *İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) Hadis Usûlcülüğü*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007.

Özüdoğru, Bekir, “Kara Halil Efendi ve Nüzhe Hâşiyesi Özelinde Osmanlı Dönemi Hadis Usûlü Literatüründe Hâşiyeye Yazıcılığı”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2022, cilt: XXI, sayı: 1, s. 605-636.

Polat, Salahattin, “Garîb”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XII, 368-369.

_____, “Ferd”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIII, 375.

_____, “Mütâbaat”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 180-181.

_____, “Şâhid”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXVIII, 273.

_____, “İ‘tibâr”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, XXIII, 455.

_____, “Mürsel”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 52-54.

_____, “Galat”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIII, 300.

_____, “Gaflet”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIII, 285-286.

_____, “Likâ”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 189-190.

_____, “Müdebbec”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 463.

_____, “Kıraat”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, XXV, 434-435.

_____, “Münâvele”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI.

Râmeihürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallâd el-Hasen b. Abdurrahman b. Hallâd er-Râmeihürmüzî el-Fârisî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* (thk. Muhammed Acâc el-Hatîb), 3. bs., Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1404/1984.

Râgıb Abdurrahman eş-Şerûf, *Tahrîcü'l-ehâdisi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min kitâbi'l-ezân bâbi izâ hadara't-ta'âm ve ukîmeti's-salât ilâ*

nihâyeti kitâbi'l-cum'a, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2003.

Râid Hişâm Ömer Âsî, *Tahrîcû'l-ehâdîsi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min bidâyeti kitâbi'l-menâkıb ilâ nihâyeti kitâbi fezâili's-sahâbe*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2005.

Râşid el-Bidâh, Râşid b. Abdurrahmân b. Ridn el-Bidâh, *el-Kavâid ve'd-davâbit el-hadîsiyye min hilâli kitâbi Hedyi's-sârî mukaddimetü Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, y.y., t.y.

Saîdî, Hüdâ bint Abdurrahman es- Saîdî, *Tercihâtü'l- Hâfız İbn Hacer el-hadîsiyye fî kitâbih Fethi'l-bârî min bâbi tezvîci's-seyyibât min kitâbi'n-nikâh ilâ nihâyeti kitâbi'l-eşribe*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke 1435/2014.

Sâir b. Süleyman b. Musa el-Estal, *Menhecü'l-İmâm İbn Hacer fî tevsiki mütûni's-sünneti'n-nebeviyye: Dirâse tatbikiyye alâ Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Gazze İslâm Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazze 2008.

Salih b. Abdullah es-Seyyâh, *Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer fî difâ'ih an ricâli Sahîhi'l-Buhârî el-mütekellem fih*, Melik Suud Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad 1418.

Sâmih Fethî Delûl, *Menhecü'l-Hâfız İbn Hacer fî tahsîni'l-esânîd min hilâli kitâbi Fethi'l-bârî*, Gazze İslâm Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazze 2008.

Sâmîr Nâcih Abdullah Semmâre, *Tahrîcû'l-ehâdîsi'l-vâride fî kitâbi Fethi'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî min kitâbi'l-büyû' ilâ nihâyeti kitâbi'l-mükâteb*, Necâh Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nablus 2005.

San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef* (thk. Habîbürrahmân el-A'zamî), 2. bs., I-XI, Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1983.

Sandıkçı, Kemal, “Sâbık ve Lâhik”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, XXXV, 337.

_____, “Müttefik ve Müfterik”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 225-226.

_____, “Mü’telif ve Muhtelif”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 191-192.

Sandıkçı, Kemal, Ayhan Tekineş, “Müştebih”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 169-171.

Sarı, Necmi, *İsmail Hakkı Bursevî’nin Şerhu Nuhbeti’l-Fiker Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Sakarya 2017.

_____, “Hadis Usûlünün Zirve İsmi: İbn Hacer el-Askalânî”, *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science*, 2017, cilt: V, sayı: 47, s. 533-563.

_____, “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Şerhu Nuhbeti’l-fiker Adlı Eserinde Ali ek-Kârî’ye Karşı Takındığı Olumsuz Tavrın Muhtemel Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2021, cilt: IX, sayı: 1, s. 1-26.

Sehâvî, Şemsüddîn Ebü’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethu’l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadîs li’l-‘Irâkî* (thk. Ali Hüseyin Ali), I-V, Kahire: Mektebetü’s-Sünne, 1424/2003.

Seydişehrî, Mahmud Esad Seydişehrî, *Usûl-i hadîs*, 2. bs., İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1316/1898.

Seyhan, Ahmet Emin, *İbn Hacer el-Askalânî ve Fethu’l-bârî’deki Metodu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1995.

Sihyûnî, Bessâm Muhammed, *Mu‘cemü fıkhi Fethi ‘l-bârî*, I-II, Beyrut: Dârü’n-Nevâdir, 1434/2013.

Sindî, Ebü’l-Hasen es-Sagîr Muhammed b. Sâdık es-Sindî el-Medenî, *Behcetü’n-nazar alâ Şerhi Nuhbeti’l-fiker* (thk. Ali b. Ahmed el-Kindî el-Merer), Ebûzabî (Abudabi): Müessesetü Beynûne, 1436/2015.

Sindî, Muhammed Ekrem b. Abdurrahman es-Sindî el-Mekkî, *Îm‘ânü’n-nazar şerhu Şerhi Nuhbeti’l-fiker* (thk. Ebû Saîd Gulâm Mustafa el-Kâsımî), y.y., t.y.

Süyutî, Celâlettin Ebü’l-Fazl Abdurrahmân b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribü’r-râvî fî şerhi Takrîbi’n-Nevâvî* (thk. Muhammed Avvâme), I-V, Cidde: Dârü’l-Minhâc, Medine: Dârü’l-Yüsr, 1437/2016.

Şâfi‘î, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs eş-Şâfi‘î, *er-Risâle* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), 2. bs., Kahire: Dârü’t-Türâs, 1979.

_____, *Müsnedü’l-Îmâm eş-Şâfi‘î* (thk. , Mahir Yasin el-Fahl), I-IV, Kuveyt: Şeriketü Gırâs li’n-Neşr, 1425/2004.

_____, *Kitâbü’l-Üm: Mevsûatü’l-Îmâm eş-Şafî‘î* (thk. Ali Muhammed Adil Ahmed ve Ahmed İsa Hasan Ma’saravî), I-X, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2001/1422.

Şahyar, Ataullah, “Mezîd fî muttasılı’l-esânîd”, *DÎA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, XXIX, 544-545.

Şâkir Mahmûd Abdülmün‘im, *İbn Hacer el-Askalânî ve dirâsetü musannefâtih ve menhecih ve mevâridih fî kitâbi’l-İsâbe*, I-II, Bağdat: Vizâretü’l-Evkâf, 1978.

Şemerânî, Halîme Abdullah eş-Şemerânî, *el-Ehâdis ve ‘l-âsârü ‘l-vâride fî Fethi ‘l-bârî bi-şerhi Sahîhi ‘l-Buhârî*, Melik Abdülaziz Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cidde 2004.

Şenkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed b. Mahmûd el-Cenkî eş-Şenkîti, *es-Sîretü’n-Nebeviyye fî Fethi ‘l-bârî*, I-III, Kuveyt, t.y.

- Şümünnî, Ebu Abdullah Muhammed b. Hasan b. Yahya eş-Şümünnî, *Neticetü'n-nazar fî Nuhbeti'l-fiker* (thk. İntisar Kays Muhammed Nayif el-Kaysi), Dimaşk: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1430/2009.
- Taberânî, Müsnidü'd-Dünyâ Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr* (thk. Hamdi Abdülmecid Selefi), 2. bs., I-XXV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1404/1984.
- _____, *el-Mu'cemü'l-evsat* (thk. Tarık b. İvazullah, Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî), I-X, Kahire: Dârü'l-Haremeyn, t.y.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr* (Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câde'l-Hak), I-IV, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Tahhân, Mahmûd b. Ahmed et-Tahhân, *Teysiru mustalahi'l-hadis*, 9. bs., Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1417/1996.
- Tayâlîsî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlîsî, *el-Müsned* (thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-IV, Cizre: Hicr li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1420/1999.
- Tekin, İshak, “İslâm Eğitim Tarihinde Ulemâ Hareketliliği: İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) Örneği”, İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi, ed. Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul: Siyer Yayınları Siyer Akademi, 2021, s. 51-78.
- Temâm er-Râzî, Ebü'l-Kâsım Temâm b. Muhammed b. Abdullah el-Becelî er-Râzî ed-Dimaşkî, *el-Fevâid/Fevâidü'l-hadîs* (thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi), I-II, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1997.
- Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. el-Hasen et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl fî ma'rifeti ehâdisi'r-Resûl* (thk. Tefik Mahmud Tükle), I-VII, Dimaşk, Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 1431/2010.

- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Câmi 'u't-Tirmizî*, (İşrâf: Sâlih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âlü's-Şeyh), Riyad: Dârü's-Selâm, 1420/1999.
- Turan, Mehmet, “*Meşhur Hadis Âlimi İbn Hacer el-Askalânî'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği*”, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi, 2017, cilt: I, sayı: 1, s. 21-29.
- Turhan, Halil İbrahim, “*Biyografi Yazım Tarihinde İbn Hacer: Müstekar/İdeal Metinlerin Oluşumu*”, İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi, ed. Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul: Siyer Yayınları Siyer Akademi, 2021, s. 347-391.
- Türcan, Zîşân, *Hattâbî ve İbn Hacer'in Buhârî Metinlerine Yaklaşımları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002.
- _____, *Hadis Şerh Geleneği: Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, 2. bs., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- _____, “Hasen”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, XVI, 374-375.
- _____, “Edâ”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, X, 388-389.
- _____, “İ'lâm”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXII, 72.
- _____, “İnbâ”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXII, 268.
- _____, “Esmâ ve Künâ”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, XI, 419-420.
- Ulu, Arif, “Tebeu't-tâbiîn”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, XL, 217-218.

- Uludağ, Süleyman “Takvâ”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, XXXIX, 484-486.
- Ulusoy, Ömer Mehmet, *Hadis Rivayetinde Tedlis Uygulaması ve İbn Hacer’in Tabakatü’l-müdehlisin Adlı Eseri*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2008.
- Uysal, Şeyda Bertan, *İbn Hacer ve el-Vukûf alâ mâ fî Sahîhi Müslim mine’l-mevkûf Adlı Eserindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011.
- Üchûrî, Nûreddin Ebü’l-İrşâd Ali b. Muhammed b. Abdurrahman el-Üchûrî, *Hâşiyetü’l-Üchûrî alâ Şerhi Nuhbeti’l-fiker* (thk. Beşşâr Ali Mecîd el-Kaysî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1437/2016.
- Yahyâ b. İbrahim el-Yahyâ, *er-Rivâyâtü’t-târîhiyye fî Fethi’l-bârî fî asri’l-hilâfeti’r-râşide ve’d-Devleti’l-Emeviyye*, Medine İslâm Üniversitesi (Doktora Tezi), Medine 1414/1993.
- Ya’kûb b. İshâk b. Süleyman, *el-İhtiyârâtü’l-fıkhiyye li’l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fî kitâbih Fethi’l-bârî min hilâli Kitâbi’l-hac*, Uluslararası Medine Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kuala Lumpur 1435/2014.
- Yanar, Nagihan, *İbnü’s-Salâh’ın Sahih Hadis ile İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: Irâkî ve İbn Hacer Özelinde*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013.
- Yavuz, Sercan, “İbn Hacer el-Askalânî’nin Fethu’l-Bârî Adlı Eserinde İmanla İlgili Tartışma ve Meseleler”, İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi, ed. Sezai Engin, Mehmet Fatih Yalçın, İstanbul: Siyer Yayınları Siyer Akademi, 2021, s. 307-344.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Haber”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIV, 346-349.

_____, “Haber-i Vâhid”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIV, 352-355.

Yemânî, Hennân bint Ali b. Muhammed el-Yemânî, *el-Ehâdis ve'l-âsâr elletî dâfe 'ahâ'l-Hâfız İbn Hacer fî kitâbih Fethi'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mekke 1435.

Yendûzî, Züleyhâ el- Yendûzî, *Edilletü'l-istinbât ve kavâidü'l-istidlâl 'inde'l-Hâfız İbn Hacer fî Fethi'l-bârî*, Beşinci Muhammed Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Rabat 2008.

Yılmaz, Fethullah, *Fethu'l-bârî'de İhtilâflı Hadislerin Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.

Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü*, 52. bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.

_____, “Silsiletü'z-zeheb”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, XXXVII, 208-209.

_____, “Makbul”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII, 429.

_____, “Muztarib”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020, XXXI, 422.

_____, “Kitâbet”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, XXVI, 81-83.

_____, “İhbâr”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, XXI, 528-529.

Zâhidî, Hâfız Senâullah ez-Zâhidî, *Tevcîhü'l-kârî ile'l-kavâ'id ve'l-fevâidi'l-usûliyye ve'l-hadîsiyye ve'l-isnâdiyye fî Fethi'l-bârî*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî et-Türkmânî, *el-Mûkiza fî ilmi mustalahi'l-hadîs* (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), 2. bs., Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Haleb: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1412.

_____, *Tezkiratü'l-huffâz*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

_____, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnaut vd.), I-XXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.

Zübeyrî, Velîd b. Ahmed el-Hüseynî ez-Zübeyrî, İyâd b. Abdüllatîf b. İbrâhîm el-Kaysî, Mustafa b. Kahtân el-Habîb, Beşîr b. Cevâd el-Kaysî, İmâd b. Muhammed el-Bağdâdî, *Mevsûatü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî el-hadîsiyye*, I-VI, Medine: Mecelletü'l-Hikme, 1422/2002.

